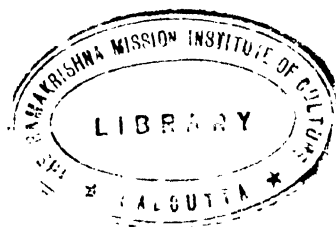

5

151493

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन

रानडोपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधिता ।

काश्यां मेडिकलहॉलनामके यन्त्रालये मुद्रिता ।

KĀŚIKĀ

COMMENTARY ON PĀNINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PAṆḌIT VAMAṆA AND JAYĀDITYA

EDITED BY

PAṆḌIT BALĀ ŚĀSTRĪ,

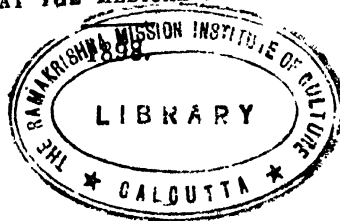
PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE BANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Second Edition.

BENARES :

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

rights reserved.

R M I C LIBRARY

Acc. No. 157493

Class No. 20

Date 16.5.89

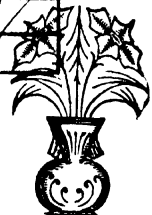
St. Cb.

Class. ✓

Cat. ✓

B. Card ✓

Checked ✓

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

पठनादनुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टेजिदीक्षितरिचित-
मुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादि-
प्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन नैककौ-
पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्तकल्पे-
स्याः संस्कृतविदौकमहाशरणे ऽस्मिन् क्षेत्रे ऽपि नैककौ-
तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारौ च वाम-
यनामानौ सूरिणौ भट्टेजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्वृत्तप्र-
हृल्यार्थादिति सूत्रे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनेक्तं वामनस्तु-
ति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनस्तु-
तरे जयादित्यकृताइत्यभियुक्ता इति तत्रत्यशब्दरत्नयन्त्राद्वृत्तरे-
विवेच । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डि-
न्तस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकोक्तौ निखिल-
वत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यत-
तारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधेमहाराष्ट्रभाषी वि-
हरकाव्येकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्बामनपण्डितस्य १५६५ मते
संस्थितेरुपलम्भेन च तयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य
५ । अयं च वामनो जयादित्यश्च जैनावित्यनुमीयते । संकल-
शिष्टेरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमयेमङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियामस्तु-

निर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये स
 हृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायापलम्भाच्च । इदं च दृढतरम्
 योर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुञ्चत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य ते
 च सूत्रवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तौ स्वतन्त्राविष बहूनि वचन
 कल्पयामासतुर्यमात्रेत्येवमादीनि, सूत्रमध्ये च प्रवक्षिषतुर्बहूनि पद
 यामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् क्लृप्स्युनामित्यादिरूपेण, येनाद्य याव
 स्तिकानामपर्यालोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वेगु
 मुपलभ्यते । आस्तिको हि सूत्रभङ्गादिप्रयासेनापि सूत्राक्षरैरेव रूप
 साध्यितुं यतेत तथाप्यशक्यवन्नसाध्ये अदित्यमिदधीत न तु शास्त्रं क
 येदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सञ्जनेति सूत्रे संमाननोदाहरणं न
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धः तत्संबन्धादाचार्यो
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्य
 प्रापयति युक्तिभिः । स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति
 लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे ऽ
 व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु नितरां विरुद्धे लोकायतशा
 व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्समये भूयासे जैनाः पाणिनीयत
 विषयः ॥ न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायेरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

अन्यतः सारमादाय कृतेषा काशिका यथा ।

वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्यपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यवि
 न्दबुद्धिपादत्रिरचितायां काशिकात्रिवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्यु
 हारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धप
 पाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरैरिति

भूमिका ।

मणिभिर्मट्टे। जिदीक्षितहरिदोक्षितनागेजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवर्ग-
 ।। प्रामाणिकानि वचनानि तादृशानिबन्धा व्यधीयन्त यच्च कृतादरा-
 शेषां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपसमुस्तात्कालिकः प्र-
 । अस्तु नामैतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तौ भूयामा-
 न्त सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्रस्यपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन
 ।। रोदारणप्रत्युदाहरणदानेन च सूत्रार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवे-
 ।। भूतयश्च ये ।। उर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पत्सुजनानतीवोप-
 ।। भवेदिमां वृत्तिं निर्धायतां निश्चयः ।। तामिमां परमप्राची-
 ।। सुजनानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विदुःप्रायां ।। नी-
 ।। कृतनिबन्धोञ्जीवनबद्धदीर्घविदेशीयविद्वद्गणप्रोत्साहितैश्च का-
 ।। यिपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीशिफियसाहिबाभिधमहाशयैः प्र-
 ।। कथं चिद् द्विचखण्डितपुस्तकसंयोगेन सम्यं पुस्तकं समासाद्य
 ।। मानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशालाध्यक्षपद-
 ।। ता श्रीडाकूरब्यूलरसाहिबाभिधमहाशयेन च महान्तमनुग्रहमशिष्कु-
 ।। स्वपाठशालास्यप्रार्थितैतत्पुस्तकाध्यायप्रेषणेन काश्मीरमण्डल-
 ।। दाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्र-
 ।। काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रिकाद्वारा ।। बहुष चास्यां पण्डित-
 ।। यान्याठान्निश्चिन्वन्नपि द्विषेष्वापि पुस्तकेषु तथैव तानवेत्य गन्त-
 ।। गनिबद्धान्मन्यमानस्तथैवास्थापयम् ।। सेयं वृत्तिः प्रागुक्तप-
 ।। शेषतापि तत्पत्रग्रहणासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव हे-
 ।। वेदिति पर्यालोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्सुज-
 ।। र्णो प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः क्षाम्यन्तु च सीसाक्षरयेभ्य-
 ।। ष शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकप-
 ।। नः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयन्ते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्य-
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

—००००००—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्त्रुत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्य*मेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्याद्विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणोऽन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रत्ययैः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । इत्स्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतस्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे प्रवृत्तप्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्येति ।

अ लृ क् ॥ २ ॥

अ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णं दीर्घं इत्यकारेण । इक्षु गुणवृद्धौ इतीकारेण । उगितश्चेत्यकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां मुञ्जानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु कृपिस्य एव प्रयुज्यते कृषेत् पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् अकारएव अचकार्याणि भवित्वाभ्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते । लत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याण्यतानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः स्वरितो द्विवचनः । कृत्प्रतिशब्दः प्रकृतप्रधानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि

* 'कत्व' पाठान्तरम् ।

साधुत्वमिच्छते । तत्स्यस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः
क्रियते । अतः इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुङ्गे
तदन्या ऽनुकरोति कुमार्यलतक इत्याहेति ॥

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । ङङ् पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यकारेण ।
इच एकाचो ऽम् प्रत्ययदञ्चति इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण ।
वृद्धिरादैर्जिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमज्यग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाज्ज्ञोपश्च बलवतरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैर्ऋदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति
तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तम्ब । एयङ्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्या-
चार्याः । नुद्धिधिलादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातज्यम् । नुद्धिधौ चकारग्रह-
णम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे चकारग्रहणम् । कृप्तः कृप्तवान् । विनाम
चकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्त्वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शशङ्कैटीत्यकारेण ! अयं रेफो यकारात्पर
उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयती-
त्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रद्भ्रदो भद्र-
द्भ्रद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेन-
त्यन्तानुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ
पदार्थं समुदाये सङ्गल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्ततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके
ऽनुनासिको वा ऽन्तरतमो भवतीत्यवमेतत्प्रवर्त्तते । तदनेन गकारादीनां ङका-
रादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न
स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता
इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य यरत्त-
र्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन बाध्यत इति ।

द्विदृश्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं द्विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अठां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःक्रेण । उरःक्रेण । उरःप्रेण । उरःप्रेण । अत्राड्व्यवाय इति णत्व यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इण्कोरितौकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण लकारेण ग्रहणानि तु पूर्वण । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमज्यग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते सय्ययन्ता । सव्यवत्सरः । यल्ललोकम् । तल्ललोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णं कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः -तिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । पुमः खय्यम्परइत्यकारेण । हलोमां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति ङकारेण । मन्ताड् इति जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । के चित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि जकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमित्यत्रागमिनोर्भभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ तितिपत्तिगौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णोपदिश्य पूर्वांश्चान्ते जकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यञीति यकारेण ॥

च ढ ध ष् ॥ ९ ॥

च ढ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाचो बभौ भष् भ्रुवन्तस्य सध्वेति भ्रकारभ्रकाराभ्याम् ॥

ज ख ग ङ द श् ॥ १० ॥

ज ख ग ङ द इत्येतान्बर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । भोभगोऽचोऽनुपूर्वस्य योशीति ऋकारेण । हशि चेति हकारेण । नेडुशि ङतीति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्थैरिति वकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्बर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्चक्ष्यप्रशान्तिं छकारेण । खफय-
हणमुक्तार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति यकारेण । मय उजो वो वेति मकारेण । भयो हो ऽन्यतरस्यामिति भकारेण । पुमः खय्यम्पर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्बर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । भरो भरि सवर्णे इति भकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्यासे चर्चन्ति चकारेण । शर्षुर्बोः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्यात्पूर्वं उपधेति अकारेण । हलो ऽनन्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योञ्चोतीति वकारेण । रलो व्युपधाद्बुलादेः संश्लेति रेफेण । भलो भलीति भकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टे ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । किञ्च विकल्पकसिद्धि-
धयो बथा स्युरिति । स्त्रिहित्वा स्त्रिहित्वेत्यत्र रलो व्युपधाद्बुलादेः संश्लेति किञ्चं वा यथा स्यात् । लिहरेलित्वादिनि शल इगुपधादनिटः क्स इति क्लो-
यथा स्यात् । इदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अद्राधाम् ।
भल्पहणेषु व हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्वेवं ह य व र इत्यत्र तर्हि
किमर्थमुपदिश्यते । महौहि सः देवा हसन्तीत्यत्राड्यहणेषु चाग्यहणेषु व

यहणं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य यहणं यथा स्यात् । ब्रह्मणो हसति ।
हृष्टि चेति उल्हं यथा स्यात् ।

एकस्मान् ङङ्गणवटा ट्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयो च्यो चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलो षड्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चतानामतद्वाचितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्पर इति खट्वैङ्कादिषु
त्रेमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपम-
यवः । शालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुण शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चतानामतद्वाचितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता ।
तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धि-
णौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वक्ष्यति सार्धधातु-
ार्द्धधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति ।
पति । भवति । वृद्धिः लृत्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनै-
त् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति
इदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदि-
क्षिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशित्प्रत्तुद्रेष्वङ्गनेग्विशेष्यते । लुसिसार्धधातुकादिगुणे-
शकाङ्गं विशेष्यते । मेव्यते । अभिभूयुः† । इक इति किम् । आत्सन्ध्यत्तर-
स्वनानां मा भूत् । यानम् । ज्ञायति । उम्भता । पुनर्गुणवृद्धियहणं स्वसं-
ज्ञा विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्याः । सः । इममिति ॥

न धातुलोपआर्धधातुके ॥ ४ ॥

* भवत इति वेदितव्यम् । ७१० ।

† गुणवृद्धी इत्यारभ्याभिभयुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातु-
लोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्वाचि विहिते यङाचि चेच्चि यङा लुकि कृते तमे-
वाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुयहणं किम् । लूञ् ।
लविता । रेङसि । पर्यं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेर्हिंसार्यस्य
विच्चप्रत्ययलोपउदाहरणं रेङिति । आर्द्धधातुक इति किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ॥

कृिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कृिनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः ।
चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति
खल्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोप्यत्र चत्वंभूतो निर्दि-
श्यते । ग्लानिस्थश्च क्लुः । जिष्णुः । भूष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैग-
वायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषे-
धविषयः । परिमृजन्ति । परिमाज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमाज्जन्तु । लघूप-
धगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्पादौ लकारस्य सत्यपि डित्त्वे
यासुटो डिट्ठचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ॥

दीधीवेधीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेद्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीभ्यनम् । आदी-
भ्यकः । आवेद्यनम् । आवेद्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कण्ठिता । श्वो रण्ठिता ।
वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरभिभव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति
समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्रुयैर्लङ्गूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा
भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो
मन्द्र इति नदराः । उग्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति षटराः । तिलान्स्त्व्यावपतीति नस-
तरयाः । नसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छ्रत्रम् । संयोगान्तस्य लोप-
इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति पनसम् । स्कोः संयोगादौ
रिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसंहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिक
संज्ञो भवति । आङोनुनासिकश्चन्द्रसि । अक्षत्रो अपः । गभीरत्रो उपपुत्र । च

आं इन्द्रः* । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् । क्वटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । आङोनुनासिकश्चन्द्रसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आस्य भवमास्यं तात्वादिस्थानं, प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्ने यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-जातीयं प्रति सवर्णसंज्ञा भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामा-श्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । अत्र अइति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च द्वस्वदीर्घप्लुतभेदा-दष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा चवर्णः । लघ्वर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादश-प्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासि-काश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्णोवर्णस्य सवर्णः । दण्डाग्रम् । खट्वा-ग्रम् आस्यग्रहणं किम् क्वटचतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । तर्पा तर्पुमित्यत्र भरोभरि सवर्णइति प्रकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् । इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र भरोभरि सवर्णइति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥ चकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभ-योश्चवर्णस्य लघ्वर्णस्य चान्तरतमः सवर्णा दीर्घा नास्तीति चकार एव दीर्घा भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्ण दीर्घ इत्येवमादयः ॥

नाडभ्रूलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अडभ्रूलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अडभ्रूलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अचर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैपाशा मत्स्यः । आङ्ङुहं चर्मति यस्येतिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अनी-ति । वायू इति । माले इति । पचेते इति । पचेये इति । ईदूदेदिति किम् । ज्ञावत्र । प्लतावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरण-संज्ञेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः । ईदादीनां प्र-प्रत्वे मणीषादीनां प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥

* अयः । पा० ।

मणीवोष्टस्य लम्बते प्रियौ घत्सतरौ मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परर्द्धद्वैतः प्रवृह्यसंज्ञा भवन्ति । अर्म
अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम्
अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रवृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि ।
न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे
रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे
इन्द्रावृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे
इति । अस्मे इति त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रवृह्यसंज्ञो
भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
क्लि तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्भये वाच-
मीरय । अनाङिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यैकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः
स प्रवृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रवृह्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्षे अवैदिके परतः । वायो इति । वायविवि-
ति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानु-
कार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवस्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाक-
ल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वायोत्र । अनार्षेइति किम् । एता
वा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उग्रः प्रहृष्टसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उग्र इति वर्त्तते । उग्र इतावनार्थे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घो ऽनुना-
सिकः शाकल्यस्य मतेन प्रहृष्टसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्य-
नुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्थे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे
वर्त्तमानं प्रहृष्टसंज्ञं भवति । अथस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ।
मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूता-
विति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्नौ भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या
द्देशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या
इति प्राप्ते अर्थग्रहणं किम् । वाप्यश्वो नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहाद्यम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्रे ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यच्च दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाञ्चैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका
वन्ति । हुदाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दौ, प्रणिद्वति । देह्,
णिदयते । हुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्से मातरम् । अदाबिति
कम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुप्रदेशाः
।मास्यागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आर-
ते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्तद्वव एकस्मिन्नपि कार्ये भवति । यथा
तन्वमित्यत्र प्रत्ययाद्घुदात्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा प्यात् ।
या वृत्ताभ्यामित्यत्रातोङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एक-
मन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आकारमाश्रित्य वृदुसंज्ञा
भवति ॥

* नेर्मदनदपतपत्रघुमास्यतीत्येवमादयः । पा० ।

तरप्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु इ
ऽनेकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः
बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्वा । ताव
च्छः । कृतिकृत्वः । कृतिधा । कृतिकः । कृतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैदुल्ये सङ्गे र
वसंमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्य
संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समा
सकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृतं
ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः शीतः । तद्वितार्थेति समामः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृ
त्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अर्द्धपूर्व
द्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावश्येनेत्येवमादयः * ॥

ष्यान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्सख्येति संबध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या
सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नका
रान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न
भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः षड्गो
लुगित्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् ।
भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकारः उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः
श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्द्वेषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वैकः ।

* संख्यायां क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसृजित्येवमादयः । पा० ।

विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं सर्वनाम्स्तृतीया चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दन्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयो ऽनुदात्तः । के चित्कारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देशे यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम । सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिति ॥ सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्त्तमासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वर्त्याति तस्मिचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासे दिक्त्तमासे दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वर्त्याति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । दृन्याय । अन्याय । इह च त्वत्कपि-पृक्का मत्कपितृक् इत्यक्ञञ् भवति । बहुव्रीहविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहियग्रहणं भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरावसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । अन्तरपूर्वाय । अहपूर्वाय । अहपूर्वाय । समासइति वर्त्तमाने पुनः समासग्र-

हृणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधे यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्व-
सदृशसमोनाथेति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य
चित्तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् ।
कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि
विभाषा सर्व्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे । कतरकतमाः ।
जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकृञ्चि न भवति । कतरकतमकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प
अर्द्ध कतिपय नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे । प्रथ-
माः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्धे । अर्धाः ।
कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्राति-
पदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा ऽन्येषाम-
प्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठाच्चित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि
लक्ष्यार्थं प्रति विभाषा । काकचोयंथायोगं वृत्तिः ॥

**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥**

पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेषु
नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि वि-
भाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षा-
वर्धनियमो व्यवस्था* । पूर्वं पूर्वाः । परे पराः । अवरं अवराः । दक्षिणे दक्षिणाः ।
उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणा
इमे गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । उत्तराः कुरवः ।
सन्त्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

* अत्र स्वाभिधेयापेक्षाऽवधीति बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानः पदमञ्जरीस्वरसंज्ञोपि
व्यस्तः पाठाऽसमञ्जस इत्यनादृतः ।

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छ-
ब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज् ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण
वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः ।
ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तइषाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीष संहताः ।

उल्मुकानीष मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा न
भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्त-
रमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगउपसंव्यानं च
गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा
उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तरा शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते
न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् । अनयोर्धामयोरन्तरे तापसः
प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनान्तरशब्दः । गण-
सूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायां पुरि वसति ।
विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम् * ॥ द्वितीयाय ।
द्वितीयस्मै । तृतीयाय । तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर ।
अन्तर । प्रात् । एते अन्तोदात्ताः पठन्ते । पुनर् आट्टदात्तः । सनुत् । उच्चैस् ।
नीचैस् । शनेस् । अधक् । आरात् । अते । युगपत् । पृथक् । एतेपि सनुत्प्र-
भृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् ।
मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया ।
निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ्-ल्लैः । अट्टा । इट्टा । सामि । एते-
पि ह्यस्प्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । वत् । वदन्तप्रव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्म-
वत् । त्रिचयवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आट्टदात्ताः पठन्ते ।
अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ल्याक् । कम् । शम् । सना । सहसा ।
वेना । नाना स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु ।
उमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्वातोसुनकसुनः कृन्मकारान्तः
। न्यस्त्रान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आर्यह-
तम् । अभीष्टम् । साकम् । साद्वम् । समम् । नमस् । हिक् । तिसलादिस्त-

द्वित एधाच्यर्यन्तः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आच्थालौ । व्यर्थोश्च
अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वदन्ते । प्रायीश्वराचि
पाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा अव्यया
दाप्सुप इत्येवमादयः ।

सदृशं चिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३६ ॥

तद्धितान्तः शब्दा ऽसर्वविभक्तिव्ययसंज्ञा भवति । यस्माच्च सर्वविभक्ते
रुत्पत्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा
सदा । तद्धित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम्
ऋपगवः । ऋपगवौ । ऋपगवाः ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३६ ॥

कृदो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुः
कारं भुङ्क्ते । संपचंकारं भुङ्क्ते । लक्षणंकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वत्ते रायः । ता वामिषे
रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीप्रसे । ज्याश्च सूर्यं दृशे । वत्ते इति वचेस्तुमर्थं
सेसेनिति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे
षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवरेसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्-
त्ययो निपात्यते । दृशे विख्ये चेति । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह
मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

क्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्वा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । हृत्वा ।
तोसुन् । पुरा सूर्यस्यादेतेराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भाञ्जलक्षणे स्येष्-
कृञ्चदीति इणः कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् । सुपिनृदोः कसुन् । पुरा क्रूरस्य
विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासो ऽव्ययसंज्ञा भवति । किं प्रयोगजनम् । लुङ्मुखस्वो-
पचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपाग्निमुखः ।
प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोद्गात्तत्त्वं प्राप्तं नाव्ययदिकृच्छ्वेति
प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार । उप-
पयःकारः । उपपयःक्रामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा ।
तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ऽतः कृकमिक्कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोष्यनव्ययस्येति पर्यु-

रासः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठते । पुनर्वचनमनित्य-
वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यानि यमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्थोदितोराधेयः,
रा क्रूरस्य विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश्शसोः
शरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधानि । मधूनि । त्रपूणि ।
स्तूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
पुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव ।
राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति किम् । राज्ञः पश्य ।
नपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा
भवति । इति करणोर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठते ।
न प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्र विभाषाः
योजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः ।
विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूता भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति ।
ज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । यह । गृहीतम् । के चिदुभयथा सूत्रमिदं व्याच-
रति । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसंब-
धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्थानिक इग्यणः संप्रसारणसंज्ञो भव-
तीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । व्यङ्गः संप्रसारणं वसोः संप्रसारण-
मिति । अनुवादे वर्णः संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति ।
दुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्ववति अन्तः किद्ववति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता । मुण्डो
षयते । टिम्प्रदेशाः । आधधातुकस्येड्गलादेरित्येवमादयः । कित्प्रदेशाः ।
भयो हेतुभये षुगित्येवमादयः ॥

* द्युभ्यामित्यत्र दिव उदिति तपरकरणाद्धीर्घो नेति क्लृप्त्वाः ।

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टा नामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विहृणहि मुञ्चति । पर्यासि । मित्प्रदेशाः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः । मस्जेरन्त्या त्पूर्व नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्गः । मग्गवान् । मङ्गा । मङ्गुम् ।

एच इगग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्यदगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः । ह्रस्वादेशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयं सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्येः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेः नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शः स्थान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सर्वणं दीर्घः । दण्डाय यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः । वतण चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंशब्दावेनान्तरतमः पुंशब्दो ऽतिदिश्यते गुणतः । पाकः । त्यागः । रागः । चजाः कुघ्रिण्येतारिति चकारस्यात्यप्राणसघोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽप्यप्राणस्य तादृशः गकारः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमुभ्याम् । अदसेसेर्दो दे म इति ह्रस्व ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । स्थानइति वत्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम् । यत्राने मान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलायो यथा स्यात् । चेता । स्तोत प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । तत्र ग्रहणं किम् । वाग्यसति । त्रिष्टुब्भसति । भ्रयो होन्वतरस्यामिति ह्रका

पूर्वसर्वेषु क्रियमाणे सोप्याणः सोप्याण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवन्तो नाद-
न्त इति तृतीयाः, समब्यहणाद्ये सोप्याणो नादवन्तरच ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्याने ऽण् प्रसज्यमान एष रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । इत्ता । किरति ।
गेरति । द्वैमातुरः । जैमातुरः । उरिति किम् । खेयम् । गेयम् । अण् ग्रहणं
किम् । सुधातुरकङ् च । साधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सौन्त्यस्यालः स्याने वेदितव्यः ।
द्वीण्याः । पञ्चगोषिः । दशगोषिः ॥

डिञ्च ॥ ५३ ॥

डिञ्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलान्त्यस्य भवति । आनङ्कतो वृन्दे ।
होतापोतारौ । अग्रतापितरौ । तातडि डिङ्करणव्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्स-
र्वादेशस्तातङ् भवति । जीवताद्ववान् । जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्ये शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ।
पत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा । ईदासः । आसीनो यत्रते । द्यन्तरूपसर्गभ्या
ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्याने भवति ।
अस्तेभुः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्वन्त्वपि । जशसोः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्यानिवदादेशानल्लिधौ ॥ ५६ ॥

स्यान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्यान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमति-
देश आरभ्यते । स्यानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्यानिवत् । स्यानिवदादेशो भवति
स्यान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्यान्यालाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अन-
ल्लिधिरनेकाल्लिधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्कृतद्विताध्ययसुप्तिङ्प-
दादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेभुः । कुषो वचिः । आर्धधातुकारि-
ष्ये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तद्यादयोः भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । जेन । का-
भ्याम् । कैः । किमः आदेशे कृते ऽङ्गाश्रया इनदीर्घत्वैर्भावा भवन्ति । कृदादेशः

कृद्वृषति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुम्भ-
 वति । तद्विनादेशस्तद्वितवद्वृषति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्वितसमासा-
 श्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवद्वृषति । प्रस्तुत्य । प्रहृत्य ।
 उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्रूग् भवति । सुबादेशः सुब्वद्वृषति । वृत्ताय । प्र-
 चाय । सपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तिङ्गद्वृषति । अकुहतम् । अकु-
 हत । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्वृषति । यामो वः
 स्वम् । जनपदे नः स्वम् । पदस्येति ह्रस्वं भवति । वत्करणं किम् । स्यानी
 आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आङो यमहनः ।
 आहत । आवधिष्ट्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशयहणं किम् । आनु-
 मानिकस्याप्यादेशस्य स्यानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एरुः । अनल्विधा-
 विति किम् । व्युपयितदादेशा न स्यानिवद्वृषन्ति । द्यौः । पन्याः । स इति
 हरद्व्याविति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वशानल्विधौ स्यानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्वर्षमिदमारभ्यते । आदेशः
 स्यानिवदिति वचन्ते । अच इति स्यानिर्निर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी ।
 पूर्वविधाविति विषयसप्तमा । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्या-
 निवद्वृषति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पठुमाचष्टइति णिचि टिलोपे
 कृते तस्य स्यानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो
 लोपस्य स्यानिवद्भावादतो हलादेशेणोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहु-
 खट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्यानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्व-
 मिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य ।
 प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्वोः शूडनुनासिके चेति कृकारस्य शकारः परनिमि-
 त्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्यानिवद्वृषति । अक्राष्टामिति भ्रलो भ्रलीति सिचो लोपः
 परनिमित्तकः कृषेः पकारस्य षठोः कः सीति ककारे कर्तव्ये न स्यानिवद्वृषति ।
 आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्यानि-
 वद्वृषति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः । आदी-
 ध्ये । युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्यानिवद्वृ-
 षति । वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्वाधं न प्रतिब-
 ध्नाति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद्
 भीर्वाद्योर्दीधीश्च्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः ।
 बाधवीयाः । नैधेयः । हे गौः इति वृद्धिरजादेशः संवृद्धिलोपे कर्तव्ये न स्यानिवद्वृ-
 षति । बाधवीया इति बाधग्रस्यामीच्छात्रा इति वृद्धाच्छ इति छः हलन्तर्हि-

तस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽत्रादेशो न स्यानिवद्भवति । नैश्वेयः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोप इत श्वानिञ इति द्वाङ्लक्षणो प्रत्ययविधौ न स्यानिवद्भवति ॥

**न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-
दीर्घजश्चर्चविधिषु ॥ ५८ ॥**

पूर्वजातिप्रसक्तः स्यानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । श्नसोरल्लोपः कृडिति सार्वधातुर्इति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्यानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । दद्मन् । मद्मन् । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्भावादनवि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । अस्सु यायावः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्य-इन्ताद्व्यख यड इति वरचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवत्स्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्विचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लोपो व्योर्बलीति यलोपे स्यानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर । स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । एबुलि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययान्यूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्यानिवद्भवतीति । सवर्ण । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिण्ठि । पिण्ठि । शिषेः पिपेश्च लोपमध्यमपूर्वैकवचने रुधादिभ्यः श्नम् हित्वाधित्वष्टुत्वजश्वेषु कृतेषु श्नसोरल्लोपः कृडिति सार्वधातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णं कर्त्तव्यं न स्यानिवद्भवति । अनुस्वार । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिंशन्ति । पिंशन्ति । नश्चापदान्तस्य भलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपे न स्यानिवद्भवति । दीर्घं । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । प्रतिदीर्घना । प्रतिदिग्ने । प्रतिदिवद्वित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थैकवचने च अल्लोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्भावात्तुल्येति दीर्घत्वं न स्यात्, बह्वयं वकारो हृत्पर इति अस्माद्वचनाच्च भवति । जश् । जश्चिधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बभ्रान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि बहुलं कृन्वसीति वस्लादेशः, वसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः, भलो भलीति सकारलोपः, भ्रषस्तयोर्द्विधा इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवत्स्वात् कलां षश् भशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । समाना ग्धिः, समानस्य सभावः । सग्धिः । बभ्रामिति । भक्तेर्लोडद्विवचने षयः श्लुः, द्विर्व-

वन, मभ्यासकार्ये, घृसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भ्रलो भ्रलीति सकार-
लोपः, भ्रपस्तघोर्दुंध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवस्वात् भ्रलां अश्
भ्रशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चर् । चर्धिधिं प्रत्यजादेशो न
स्यानिवद्भवति । जत्तुः । जत्तुः । अत्तचमीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुव-
चनयोरदेशस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, द्विवचन, मभ्यासकार्ये,
तत्रोपधालोपस्य स्यानिवस्वात् खरि चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचना-
द्भवति । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वम् । अक्षचित्यदेर्लुङ्बहुवचनेघस्तादेश-
श्चल्लेरागतस्य मन्त्रे घसहुरीति लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य
स्यानिवस्वात् खरि चेति चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु
लोपाजादेशो न स्यानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्यानिवदेव । तेन बहुवद्भुक् ।
क्रियाः । गिर्याः । घाष्योरिति स्यानिवस्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेचि ॥ ५६ ॥

द्विवचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्यानिवद्भवति द्विवचनएव कर्त्तव्ये ।
रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आ-
ल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपुः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्यानिवद्वावादेकाच इति द्विवचनं
भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे कृते
ऽनञ्कार्त्वाद् द्विवचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः । आटिटत् ।
अटतेरिण्चि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्यानिवस्वाद्जादेर्द्वितीयस्येति टिश-
ष्टस्य द्विवचनं भवति । यण् । चक्रुतुः । चक्रुः । करोतिरेतुसि ऽसि च यणादेशे
कृते ऽनञ्कार्त्वाद् द्विवचनं न स्यात् स्यानिवस्वाद्भवति । अयवायावादेशः ।
निनय । निनाय । लुजव । लुजाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते घृष्टौ
घायवायावादेशास्तेषां स्यानिवस्वाच्चेलोनैलाविति द्विवचनं भवति । द्विवचन-
इति किम् । जले । मले । श्रवणामाकारस्य न भवति । द्विवचननिमित्तइति
किम् । हुङ्गुषति । ऊठि यणादेशो न स्यानिवद्भवति । अलीति किम् । जेघ्री-
यते । देघ्रीयते । ईघ्राघ्राद्येर्ङि चेति ईकारादेशस्तस्य स्यानिवद्वावादाकारस्य
द्विवचनं स्यात् । अजयहणाच्च भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिर्भावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तर
मेतैः शब्दैर्योर्थाभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्ययं संज्ञा
शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया क्रूक् । यौधेरः । पचेरन्
लीवे रदानुक् । लीरदानुः । सिधेर्मेनिन् । आशोमाणम् । यकारयकारयोरदर्श

मिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः लोपो व्योर्जली-
येषमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भ-
वन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितयद्दणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं
प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं
लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संज्ञारो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । घर्णाः । प्रत्यययद्दणं किम् । अगस्त्यः । कुण्डिनाः ।
लुक्शुलुपप्रदेशाः लुक्शुलुपः, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुक्शुलुपमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमार-
प्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्,
अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति
दुहेर्लोडि तिपि श्लुकि तिलोपे घत्वभ्रभावजश्त्वचत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्य-
यइति वर्त्तमाने पुनः प्रत्यययद्दणं किम् । इत्स्वप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा
भूत् । आग्नीय । सङ्गम्य । हनिगम्योर्लुक्तात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्यस्येति
धीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन भलीत्यनुनासिकलोपो
न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे हितं गोहि-
तम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन
लुप् प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः ।
गम्यजोर्लुमता लुप्तयोर्ङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते ।
ङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्वारणे षष्ठी । ज्ञातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
नेत्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । इच्छब्दः । सोमसुत् ।
इच्छब्दः । आताम् । आधाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशाः इति
गत्वनेपदानां टेरैत्येवमादयः ॥

* यद्दणोपरिति कुत्र चित्पुस्तके उपलभ्यमानः पाठ इव समीचीनः ।

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वाद्वा षणोसमुदाये ऽन्त्यादलः पूर्वा यो षणोः सोलेशोपधासंज्ञे भवति । पच् । पट् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः वृत् । वृध् । अकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इके यणञि । दधुदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् । निर्दिष्टयहणमानन्तर्यार्थम् अग्निचिदन्तेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टयहणमनुवर्त्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङ्ङितङः । आदानं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्व रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याख्यं भवति न बाह्यो ऽर्थः शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानसंप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेठक् । आग्नेयश्लोकाकपालं निर्वपेत् अग्निशब्दे ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पत्रको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्वम् । औदश्वितम् । तक्रमरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा घ्वदाप् । तरप्रमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्त्तव्यः ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थेषु विभाषा वृत्तमृगतृणोति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । पितृपर्यायवचनस्य स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रौपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जिपर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य नापि तद्विशेषाणां । किं प्रयोजनम् राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्यमिश्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । कित्त

द्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ भिचिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्य-मृगानु हन्तीति ठक् । पात्तिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति । अलिह्वान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उदित्त्व सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आदुणः । अस्य च्चौ । यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभित्तस्य ग्रहणं भवति । उदित्त्वल्त्वपि । चुट्ट । लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् । सनाशंसभित्त उः । अ सांप्रतिके । दीर्घा न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विधयर्थामदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहण-कशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवृत्ततएव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐम् । वृत्तैः । प्रुत्तैः । विद्वनो-रनुनासिकस्यात् । अज्जाः । गोत्राः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्ये-नेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राह-को भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादृत्प्रत्ययो भवति । चयः । जयः । अयः । आरावश्यके । उवर्णान्ताद् एयद्भवति । अवश्यलाज्यम् । अव-श्यभाव्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विती-यान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगित्त्वोऽग्रहणवर्त्मिति वाच्यम् ॥ * ॥ उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अलि-

भवती । वर्णयहणम् । अत इत् । दाचिः । प्रातिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाव-
ल्यहणे ॥ * ॥ अल्यहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि श्नुधा-
तुभुवां प्योरियङुवदाविति । श्रियः । भुशः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्दृढम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छ-
ब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः ।
चौपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः सभासच-
यनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा घक्तव्या ॥ * ॥ देवदत्तीयाः । देवदत्ताः ॥
गोचान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृत-
रौढिः । तस्य क्वात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य
क्वात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरि-
तकात्यघर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि
शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमी-
यम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादार्यानिः । मादार्यानिः । भव-
दीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देत्रे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राग्देशाभिधाने
वृद्धसंज्ञं भवति । एणोपचनीयम् । भोजकटीयः । गोमर्दीयः । एङिति किम् ।
आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो नाम घाहीकेषु यामः ।
तत्र भेषो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चो विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयै सा नः पातु शरावती ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकयां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।**

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽङ्गिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशेयम् । गाङ्गिति इडादेशो एह्यते, न गाङ् गताविति । इकार-
स्थानन्यार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटित्येत्तदारभ्य यावत् कुङ्कुशब्दे इति

शब्दो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽङिणतः प्रत्यया द्वितो भवन्ति द्विद्वुवन्तीत्यर्थः ।
गाङ्कः । अङ्गगीष्ट । अङ्गगीषाताम् । अङ्गगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटि-
तुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अङ्गिणदिति किम् ।
उत्कोटयति । उत्कुोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्व-
प्रनसीति घक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति
किम् । उरुव्यचाः ॥

विज्ज इट् ॥ २ ॥

प्रोविञी भयचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो द्विद्ववति । उद्वि-
विता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् । उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णाः ॥ ३ ॥

इडिति वर्त्तते । ऊर्णञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा
द्विद्ववति । प्रोर्णविता । प्रोर्णविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्द्विद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चि-
न्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिङ्गित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्व-
वति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असं-
योगादिति किम् । सञ्ज्ञसे । दध्ञसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्युहन्त-
म् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः । खल्वपि । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयो-
गार्थं यदणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्ययन्यदम्भिस्वञ्जीनामिति
क्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेथुः । यथेतुः । यथुः । देभतुः । देभुः । परिष्वञ्जे ।
रिषस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न क्त्वासेडिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लि-

* बिभेदिति ११० ।

यीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृदित्वा । मृदित्वा ।
गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्रच ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः संश्रच त्वा च कितौ भवतः ।
रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्य-
र्थमेव । स्वपिप्रच्छेः सन्नर्थं ग्रहणम् । किदेव हि त्वा । उदित्वा । रुदिषति ।
विदित्वा । विदिषति । मुषित्वा । मुषिषति । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति ।
सुप्त्वा । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छति । यहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति ।
किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्गतौः परौ भलादिः सन्
किद्ववति । विचीषति । तुष्टुप्सति । चिकीर्षति । इक इति किम् । पिपासति ।
तिष्ठासति । भलति किम् । शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भू-
दिति । अन्नभनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यद्यैव तर्हि
दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय
कित्त्वमिदमारभ्यते । विचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन
बाध्यते । ज्ञीप्सति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्वीघारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताञ्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनान्तशब्दः । हल् चासाध-
न्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्रमोपादुलः परः सन् भलादिः किद्ववति । बिभि-
त्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव । पिपत्सते । भलित्येव । विवत्सिषते । दम्भे-
रग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको भल्किदिति वर्तते । सन्निति निवृत्तम् । गन्तादिक्रमो-
पादुलः परौ भलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट ।
भुत्सीष्ट । सिचि सत्वपि । अभित् । अबुष्टु । इक इत्येव । यद्यीष्ट । अयष्टु ।

संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । असातीत् । अद्राचीत् ।
वृज्जिवृशोर्भल्यमकितीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेषीष्ट । अचेष्ट ।
गुणो न स्यात् । भलित्येव । वर्चिषीष्ट । अर्चिषीष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्-
सिचाविति किम् । द्वेषा । द्वेष्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भवतः ।
वृषीष्ट । वृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव । वरिषीष्ट ।
अवरिष्ट । वृते वा । अवरीष्ट* ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्म-
नेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । सिचः खल्वपि ।
समगत । समगंस्त । कित्त्वपत्ते अनुनासिकलोपो भवति अनुदात्तोपदेशवनति-
तनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् कित्त्ववति । आहत । आहसाताम् । आहसत ।
सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्गित्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा-
भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य
नित्यत्वात्कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच्
प्रत्ययः कित्त्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्या-
श्रद्धस्याधिष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्भातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदाय-
साताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः ।
घाडो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् । उदायंस्त पादम् । उदा-
यंस्त कूपानुदकम् । उदृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेऽपि समुदाङ्भ्यां यमो ऽगन्ध-
त्यात्मनेपदम् ॥

विभाषापयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्हपयमने वर्त्तमानात् परः
सिच्प्रत्ययो विभाषा कित्त्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपा-

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पाठः ।

+ गन्धुम् । पा० ।

यंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरण
विवाहः दारकर्म पाण्ड्यहणमित्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्याच्चेरिञ्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेश्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चा
न्सादेशः सिञ्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्यत । उपास्यताताम्
उपास्यषत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घा मा भूतृतेपि सः ।

अनन्तरे पुनो मा भूत् पुनश्च विषये स्मृतः ॥

न त्वा सेट् ॥ १८ ॥

त्वाप्रत्ययः सेण किद्ववति । द्वित्वा । वर्तित्वा । सेडिति किम्
कत्वा । हुत्वा* । त्वायहणं किम् । निष्हीतिः । उपस्त्रिहितिः । निकुचितिः ।

न सेडिति कृते ऽकित्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भ्रम्यहणं त्रिदुः ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थे क्रिदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्तते † । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परं
निष्ठाप्रत्ययः सेण किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदित
वान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रध
र्षितवान् । सेडित्येव । स्वचः । स्वचवान् । स्वदादीनामादितश्चेति निष्ठा
यामिट् प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषय
कित्स्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेण किद्ववति । तितिज्ञा स्या
मर्षितः । मर्षितवान् । तितिज्ञायामिति क्रिम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि
च वर्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेहन्यतरस्यां न किद्ववति । व्युत्तमनेन । व्युत्ति

* हुत्वेति पाठान्तरम् ।

† सङ् न किदिति वर्तते । पा० ।

प्रनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । मोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् । चितं कार्णापणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्तं शोदनः । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । न शब्दिवरणानामेव भवति । गुधपरिरेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वाचनानात् । न सेडिति वर्त्तते । इच्छेतीद्विहितः क्लिशः त्वानिष्टयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः त्वासेण न किद्ववति । पषितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययस्य न त्वा सेडिति शब्द एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमकित्त्वमिष्टयोः क्त्वानिष्टयोः त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

नोपधात्यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निष्कृत्म् । नकारोपधाद्वातोस्यकारान्तात्फकारान्ताच्च परः प्राप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । यथित्वा । यन्थित्वा । अथित्वा । अन्यित्वा । फित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् । रफित्वा । गोफित्वा । यफान्तादिति किम् । खंसित्वा । धंसित्वा ॥

वञ्जिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि च्त् इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । वञ्चि-श । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । च्चित्वा । अर्त्तित्वा । च्चतेरीयङाध-पातुको विकल्पितः । स यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वत्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्ये-भ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्ववति । तृषित्वा । षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थं इत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्दुलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडिति च । उश्च इश्च धी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । कारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलान्ताद्दुलादेः परः संश्च त्वा च सेटो वा क्तौ भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । लिखि-षा । लेखित्वा । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रल इति किम् । देषित्वा । वदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तिषते । हलादेरिति किम् । षित्वा । शर्षिषति । सेडित्येव । भुत्वा । बुभुचते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उदति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देश
ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्वात्रे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उकज् ३ इत्येवं काले
यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । उक
दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता ३ अन्वसि । काल
हणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्र
स्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग भवति । अज्यहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं
प्रतद्य । प्रतद्य । ह्रस्वाश्रयस्तद्भा भूत् । तितउच्छन्नम् । दीर्घात्पदान्ताद्वे
विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा ३
एव स्थाने वेदितव्याः । वदति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रै । अतिगि
नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । अकृत्स
र्वधातुकयोर्दीर्घः । चीयते । श्रूयते । अच इति किम् । भिद्यते । छिद्यते
वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता ३ । यज्जदत्ता ३ । अच इति किम्
अग्निची ३ त् । सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः
अजिति वर्तते । इह मा भूत् । द्यौः । पन्याः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः
अच नियमो नास्ति ॥ १५१४९३

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मं लोकवेदयोः प्रसिद्
एव तद्दह तद्गुणेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उद
त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः प
तीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तात्वादिषु हि भा
वत्सु स्थानेषु वर्णो निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच्
उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्थमात्रे गात्राणामायामो निग्रहो भवति । कृत
अक्षिगधता स्वरस्य । संवृत्ता कथयविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेश
आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो धाच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । अमा

स्थाने नीचभागे निष्पद्ये ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्वध-
सर्गा भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता द्विगुहता । कण्ठविवरस्योहता
महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चारिणि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनु-
दात्तप्रदेशा अनुदात्तौ सुप्यितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वसन्ते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितः । संज्ञो
प्रति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ
प्रेते नाचौ । तौ समाह्वयेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते ।
। अयम् । कन्या । सामन्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मि-
न् उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, क्रियान्वा उदात्तः क्रियान्वा अनुदात्त इति ।
। अयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनु-
त्तम् । अर्धह्रस्वमिति चाट्टुमात्रोपलभ्यते । ह्रस्वग्रहणमन्त्रम् । सर्वेषामेव
वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्राट्टुमात्रादित उदात्ता
रार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्राट्टुमात्रा ऽऽदित उदात्ता
अर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ताऽर्ध-
मात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धौ वैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य
दमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्सं-
गं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो ऽभेदः
। अधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् ।
। च्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मस्यजपन्यूङ्क्षुसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
प्रतिविधीयते । जपन्यूङ्क्षुसामानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं
ते । अग्निर्मूर्द्धा दिवः कक्षुपतिः पृथिव्या अयम् । अपां रतांसि जिन्व-
म् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्विति किम् । ममान्ने
। विहवेष्वस्तु । सपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्तूङ्क्षेति किम् ।
। ओकाराः बोद्धव्यः । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्विति

किम् । ए३ विश्वं समन्त्रिणं दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दे लभ्यते, वौषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वौषड्यहणमेव कस्याच कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सामस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सामस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ॥

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरं त्रैस्वर्यमेष भवति चेति प्रकृते विभाषायहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेपि पात्तिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वाञ्जे त्वा । इषे त्वाञ्जे त्वा अग्नयायाहि वीतये । अग्नयायाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे पुरोहितम् । शत्रो देवीरभिष्टुये । शत्रो देवीरभिष्टुये । * व्यवस्थितविकल्पाय मिति के चित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितये(राषे) छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि षण्संहितायामिति भट्टाचार्यवरण इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति । एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्ष्यप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ इति आगच्छ मेधातिथेर्येष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिबहल्यायै जार कौशिव ब्राह्मण गौतमब्रह्मण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्यामित्योक्ता स्तिस्त्रेरण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तद्वितीयो षणोऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्ये । आगच्छेत्याकार उदात्तततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेत्त्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियत्त्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केवु चित्पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

सुबामन्विते पराङ्गवत्स्वरे इति । ततः सकलस्यामन्विताद्युदात्तत्वे कृते द्विती-
यमन्तरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं
विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य मेनइति
समानं पूर्वेण । गौरावस्कन्दिचिति तथैव द्वे आद्ये अन्तरे उदात्ते शेषमनुदा-
त्तम् । अहल्यायै जारैति सुबन्तस्यामन्वितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ
शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति । समस्तमामन्वितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद्
द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्राह्मणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् ।
श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदान्तः । संज्ञा-
यां समजनिषदेति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ ।
अन्त्या ऽनुदात्तः । मघवन्निति पदात्परमामन्वितं निहन्त्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्मण इति पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्यो-
दात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो
भवति । देवा ब्रह्मण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्विताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रु-
तिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक
क्व गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालएव निघातविधा-
नात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपठ्यते । तस्मात्स्वरितात्प-
रेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वेणते आमन्वितनिघातेनानु-
दात्ताः । माणवक जटिलकेति प्रथममामन्वितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमन्तरं
स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहितायहणं किम् । अथयहे
मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तपरहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः
परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आ-
देशो भवति । अनुदात्तपर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृश्निमातरौपः । मातर इत्य-
नुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ऊडिदंपदाद्यप्युग्रैत्रुभ्य इति । तजानुदात्तयो-
रेकादेश षोकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्वितं पादादौ तस्माच्च

निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्यरभूत्
पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सवतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्याप
क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन्यरभूते क इति अनुदात्तस्य सवत
आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकारप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एक
शब्दः । स्पृशेनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । भञ्जो णिः । अर्धभाक् । पादभाक्
एकालिति किम् । दर्विः । जाश्विः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेश
वेरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधि
करणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाची । समानाधि
करणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्यु
त्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पात्रकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् । पात्रि
काभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशा
कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिद्विश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समासइति समासविधायि शास्त्रं वक्ष्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतित-
गतात्यस्तप्राप्तापचैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयास-
मासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे
षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः । युपदार ।
वृकभयम् । राजपुरुषः । अत्रशौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येव
मादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तद्विदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यच्चियतविभ-
क्तिं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेष्वेकयैव विभक्त्या युज्यते
तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं
वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेषुत्तरपदं
पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौ-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

शाब्द्या निष्कौशाम्बिम् । निष्कान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्कान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्कान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्कान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्कान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्बाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् । नहि भवति कौशाम्बोनिःरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातु-
प्रत्ययौ वर्त्तयित्वा । द्वित्यः । कपित्यः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् ।
वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् ।
हन्तेलङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुण्डे । इत्स्यो
नपुंसके प्रातिपदिकस्येति इत्स्यः स्यात् । *अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदि-
कसंज्ञेष्यते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशः इत्स्यो नपुंसके प्राति-
पदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्त्वद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वत्र
पर्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थव-
त्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः । कर्त्ता । हर्त्ता ।
वृद्धितः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समा-
सग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

इत्स्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य इत्स्यो भवति आदेशोलो-
त्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । ग्रामणीः ।
नानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुण्डे तिष्ठतः । प्रातिप-
दिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच्च भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरि-
त्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोहपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपस-
र्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य
पसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य इत्स्यो भवति । चित्रगुः । ब्रह्म-
गुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः । अतिखट्टः । अतिमाजः ।

* अनर्थकस्येत्यारभ्य प्रसक्तते इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् । अतितन्त्रीः । अति-
लक्ष्मीः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुश्रेयसी ।
विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीयहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण इत्स्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते ।
तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता
अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलिः । आमलक्याः
फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्धितयहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकु-
लम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इन्द्राण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो
भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योग-
विभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थं उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्य-
क्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थं उच्यते । स हि
प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थं विधीयते । अथ वा
युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थं भवतः । सप्त-
म्यर्थं वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्द्वैशस्तदीयमेवेदं
सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति ।
व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः ।
पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने
तद्वज्जनपदे भवतः । पञ्चालाः । क्षुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः ।
सुह्याः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः । लवणा यवागूः ।
लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवा यामः शिरीषास्तस्य
वनं शिरीषवनम् । विभ्राषौषधिवनस्यतिभ्य इति शास्त्रं न भवति ॥ हरीतक्या-
दिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिक्रादिषु
वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवती
जातं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । अहूचाः बहुवीरपृताः बहुमाल्यफलाः ।

गौडौ रमणीयौ । बहुषौ बहुवीरघृतौ बहुमास्यफलौ । अजातेरिति किम् ।
पञ्चालाः जनपदः । गौडौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भाषप्रतिषेधः । तेन
ज्ञातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः
जनपदो रमणीयो बहुव्रजः । गौडौ ग्रामो रमणीयो बहुव्रज इति ॥ मनुष्यलुपि
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वद्विका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्सं-
ज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति
व । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च
स्वभावसिद्धमेव न यत्रप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः वृहाः सिकता वर्षा इति ॥

लुब्ध्यागाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्ध्याशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणाद्विभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्त-
व्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः
प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चगरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः ।
तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्यु-
पगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दोयोगस्य
प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च
संप्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं
योगनिमित्तकः किं तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते, प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः
ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् ।
प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूत इति । तत्पार्था-
निराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति
शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दार्थोभिधानं स्वाभाविकं न परिभाषि-
कमशक्यत्वात्, लोकात् एवार्थोवगतः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राज-
पुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमाणात् ।
औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नेभौ ।
यश्च लोकातो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५० ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । अन्याय्यादुत्यानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोऽद्यतनः कालः । अपां पुनराहुः । अहरुभयतोर्दुरात्रं एषोऽद्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुरिदमस्माभिरद्य कर्त्तव्यमिदं श्वः कर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते । तथोपसर्जनं वयमत्र एहे शामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्येवं पूर्वसूत्रेण कालोपसर्जनग्रहणं कस्माच्च क्रियते, किमर्थो योगविभागः । प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते मत्वर्थं बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्वर्त्तं बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संपन्ना यवः । संपन्ना यवाः । संपन्ना व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । पूर्वत्रया ब्राह्मण्यः प्रत्युत्थेयः । पूर्वत्रयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातियहणं किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियत्रौ ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभितं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । युष्यदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः ॥

फलस्युभीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयारित्यनुकर्षणार्थः । फलान्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नब-

त्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नत्तत्रदिति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नत्तत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसुर्नत्तत्रमदितिर्देवता । नत्तत्रदित्येष । पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नत्तत्रमिन्द्रानी देवता । विशाखे नत्तत्रमिन्द्रानी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नत्तत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वौ बहूर्यः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नत्तत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वारिति किम् । विशाखानुराधाः । नत्तत्रदिति किम् । तिष्यश्च माणविकः पुनर्वसू माणविकौ तिष्यपुनर्वसवो माणविकाः । ननु च प्रकृतमेव नत्तत्रयहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायायामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्वदिति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्माधास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नत्तत्रसमास एवाप्यम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वौ द्वन्द्वौ विभाषा एकवद्वतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्ययहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ताः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् । प्रकृतन्ययोधाः । इपर्यहणं किम् । भिद्येयर्थं यथा स्यात् । आताः । पादाः । मावाः । एकयहणं किम् । द्विबहुः शेषो मा भूत् । शेषयहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्तौ इति किम् । पयः पयो ज्ञरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च इति ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्त्तते । वृद्दुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्दुयूनोः सहवचने वृद्दुः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्दुयूनो-निर्देशः । लक्षणशब्देऽनिमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यदर्थे, एषकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्दुयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्दुः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्दुयुनप्रत्ययौ भिद्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्दु इति किम् । गर्गश्च गार्ग्याय-णश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एषकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिक्श्च भा-गवित्तिभागवित्तिक्चौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिक्स्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वं, स्त्री वृद्धा यूना सहवचनेशिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसद्वयास्याः कार्यं भवति । स्वार्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चे-देव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । एषकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्या । प्रागित्य ध्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्वा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमाचकृते विशेषे ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्रश्च कम्बलः शुक्रा च वृहतिके शुक्रं च वस्त्रं तद्विदं शुक्रम् । तानीमानि

शुक्लानि । अनपुंसत्वेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति । भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरप्येव । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यद्व्यत्परं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ । च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवत्तायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं आमर्ष्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । ह्रस्वमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् । तौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे । अनेकेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । ध । एधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञा इतवन्तः । तद्विहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।
भूवो वाथै वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥
धातुप्रदेशा धातोरित्येवमाठयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र
योजननासिकः स इत्संज्ञा भवति । एध । स्पृष्टुं । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । उपदेशइति किम् । अथचां अपः । अजिति किम् । आतो मनिन् कनि-
व्यनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याचो मा भूत् । इत्प्रदेशा आदित-
श्चेत्येवमाठयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं ह
तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । णकारः । अ ल क् । ककारः । ए ओ ङ्
ङ्कारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । ह्यस्य
हलिति * द्वितीयमत्र हल्यहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठं
हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहा-
नेतरैतराण्यदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां
प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग । टाडसिङ्सामिनीत्याः । वृत्तात् । पूत्तात् । सकार ।
जस् । ब्राह्मणाः । तस् । यस् । पचतः । पचथः । मकार । अपचताम् । अप-
चतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णाया युस् । इधादिभ्यः अम् ।
किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वाद्दस्य प्रतिषेधस्य ।
इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्द्वंशादनित्यत्वमुपलभ्यते ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जि टु डु इत्येतेषु
समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिस्मिदा । मिचः । जिष्ट
वा । धृष्टः । जित्स्मिदा । स्त्रियणः † । जिदन्धी । इदुः । टुषेष्ट । वेपथुः । टुषो
शिव । श्वयथुः । इपचष् । पक्लिमम् । इवष् । उप्त्रिमम् । इक्त्रम् । क्त्रिमम्
आदिरिति किम् । पटूर्यति । कथयति । उपदेशइत्येव । ङिकारीयति ॥

* हृष्टहलिति पा ।

† जित्स्मिदा स्त्रियः पा ।

घः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

घकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि प्लुन् । नसेकी । ब्रकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येव । अविमह्योष्टि-
व् । अविषः । महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।
।ञ्जायन्यः । कृष्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । भक्ष्यान्तादेशं वक्ष्य-
। । शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शण्डिक्यः । टवर्ग । चरेष्टः । कुहवरी । मद्रचरी ।
य इकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्डः । उपसरजः । मन्दुरजः । ठस्येयादेशं
यति । आवाणः । आचः । पृथयोगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
। विसश्चुञ्चुपृषणौ । केशचुञ्चुः । केशवणः । अशात्कुटारच्च । नते नासि-
याः संज्ञायां टीटप्रनाटवभटचः । आवटीटः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो
च्च । कर्मटः ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गौ इत्संज्ञा
न्ति । लकार । ल्युट्च । जयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति ।
ति । कवर्ग । क्तवतू निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः कच् ।
यवदः । वशंवदः । ग्लानिस्यश्च ग्लुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्ज-
समिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाडसिद्धसामिनास्याः । वृक्षात् । वृक्षस्य । अत-
वदति किम् । ब्रूडालः । लोमशः । कर्षिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य बह्व्यं सर्व-
ार्थम् । अलोल्यस्य मा भूत् । आदिर्जिटुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदि-
।दत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतदत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठिता-
द्वेषिनामनुदेशिनां च यथाक्रममनुदेशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीशलातु-
।तीकूचवारान्हुक्कृण्ठज्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि ।
यः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्ष-
।भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्याद-
यः । सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेशो-

यशश्चादेर्भागाद्वल् । ख चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वी
तत्त्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितयहणं पूर्वेषांपि संबध्यते

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वा
धर्मः * । तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरित्
ण्युक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः
प्रत्ययः । धातोः । व्याप्यातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य । पदस्य ॥

अनुदात्तङ्कित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते
अनुदात्तेता ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदा
त्तेभ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिद्भ्यः खल्वपि । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ।

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य लः
तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति
भावे । ग्लायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्रियं
कटः । ह्रियते भारः । कर्मकर्त्तरि । लूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं
भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता
परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनियमः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रि
मन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावच
द्वातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहारइति कि
लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेषांत्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातु
कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्षन्ति । हिं
सार्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ *
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सं
रन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्यान्योपपदाञ्च ॥ १६ ॥

* वर्धधर्मो न स्वरधर्म इति ॥ चित्पाठः ।

इतरेतरो ऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारं आत्मनेपदं न भव-
इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परौपपदाच्चेति
यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

* शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्द्विश आत्मनेपदं विधीयते नेः पर-
द्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविश-
। यदागमास्तद्गृहणेन गृह्यन्ते तेनाठा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत ।
सर्गस्य गृहणम् अर्थवद्गृहणे नानर्थकस्येति तस्माद्दिह न भवति । मधुनि
न्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

दुक्तीञ् द्रव्याविनिमये, जिप्त्वात्कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्,
र्त्तृभिर्प्रायार्थायमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ।
क्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह
भवति । बहुविक्रीणीति घनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धातोरात्म-
दं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गा गृह्येते साहचर्या-
त्तेनेह न भवति । बहु विजयति घनम् । परा जयति सेनेति ॥

आङो दो ऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्तृभिर्प्रायार्थायमारम्भः । आङ्पूर्वाद्वातेरनास्यविहरणे वर्त्तमानादा-
त्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणइति किम् । आस्यं व्याद-
ति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ विपादिकां व्या-
दाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
मादत्ते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीडु विहारे एतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मने-
भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङ्ः खल्वपि । आक्रीडते ।
। ऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति अकटाणि । समासाहचर्याद-
दिहपसर्गा गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्री-
ते । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षमा उपेक्षा कालहरण-
ति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शित्तैर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वि-

व्यासु शिक्तते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पेषो नाथते । मधुनो नाथते । शिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ पैतृकमश्नुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छील्य इति किम् । मातुरनु रति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृ भो ह्रष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुकुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते श्वा ऽऽश्वार्थी । हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । आतिनुप्रच्छोक्षपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते श्वालः । आपृच्छते गुरुम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अथ प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आडः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ असंकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्यायोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिच्च स्थेयः । विषादपदनिर्णता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्यायाम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् तिष्ठते कन्या कात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली यामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थं स्थेयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः

उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पुत्रात्तिष्ठतेनूर्ध्वकर्मणि वत्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्द क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यत्तदत्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा भूत् । अस्माद्गामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यतदत्यर्थः । ईहायद्वयमनूर्ध्वं एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थं वत्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रा ॥ पत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्तारपतिष्ठति यैवनेन । उपाद्वेषपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति धाव्यम् ॥ देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । रथिजानुपतिष्ठते । मित्ररथे । महामाजानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संगति

गुणपश्लेषः । तत्राद्या । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्ले-
ष्य मैत्रीसंबन्धः । पथि । अयं पन्थाः सुधुमुपतिष्ठते । वा लिप्सायामिति वक्त-
व्यम् ॥ • ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मने-
भवति । यावदुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे ऋप्रत्ययः ।
ज्ञनेभोजने सञ्चिधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचना-
त्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येष ।
पति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ • ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते
म् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं एह्यते ऽद्रव्यं मूर्त्तमत् स्वाङ्गमिति । किं
हं, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।
द्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

आडेऽयमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ ।
भ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते ।
यच्छेते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आघ्राते । आघ्रते । अकर्म-
दित्येष । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मका-
ति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारि-
षिकं एह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः पर-
यमिति ॥

समो गम्यच्छि प्रच्छि स्वरत्यर्तिश्चुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यो गमि
च्छि प्रच्छि स्वरति अर्तिं शु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
ति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्या अस्य समरन्त ।
कुंदि भ्नेः सर्तिशास्तर्यर्तिभ्यश्चेत्यङ्गादेशः । तत्र परस्मैपदेष्वित्येतन्नाश्रीयते
त्वं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्याट् प्रतिषिध्यते । अट्टशोऽङ्ङि गुण इति गुणः ।
रन्त । संश्रुयते । संविते । अच्चेरनादेशस्य बहणम् । समृच्छिष्यते । अर्त्या-
स्य त्वर्त्तरित्येष सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिश्चभयत्र पठ्यते, अ गतिप्राणयोः

रिति श्वादे च स्त गताविति जुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्रुयोरपि ग्रहणम्
विदेशानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्याच्च लाभार्थस्य स्वरिं
त्त्वादुभयतोभाषस्य । दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव
यामं संपश्यति ॥

निसमुपधिभ्यो ह्रः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रति
क्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्रयतेर्द्रुतोरात्मनेपदं भवति । नि
यते । संह्रयते । उपह्रयते । विह्रयते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । अन्यत्र
जित्वात्सिद्धमेधात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति
निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाङ्ः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्रयतेरात्मने
भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु श
क्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्रयते । द्वात्रश्चात्रमाह्रयते । स्पृष्टमानस्तस्याहृ
करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाह्रयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ- नापयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भ
गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतिरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिं
त्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अर्द्धने, अर्द्धं हिंसायाम्, इति । वुरा
पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्म
प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षणं कथनम् । उपयोगो धर्म
दिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते । उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थ
अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपकुरुते
महामानानुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये । परदारान्मकुरुते । तेषु सत्
प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते । त
सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्नएव वि
येते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जनापवादान्मकुरुते । प्रकर्षणं कथय
त्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकुरुते । धर्मार्थं शतं विनियु
त्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

* कृञः प्रतियत्नइति षष्ठी । उपात्प्रतियत्नेति सुद्धिति कुत्र चित्पाठः ।

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतिः प्रसहने वर्तमाना-
शात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिकत्वे । तमभि-
भव, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्यो-
करणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

ऋप्र इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण
शात्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्लोष्टा विकुहते
स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुहते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ३५ ॥

वेः ऋप्र इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा-
मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलन्तीत्यर्थः ।
शोदनस्य पूर्णाशङ्कात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अक-
र्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातोरात्मनेपदं भवति सम्मान-
नादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पजनम् । नयते चार्वा लोकायते । चार्वा
द्विः तत्संबन्धादाचार्यापि चार्वा, स लोकायते शास्त्रे पदार्थावयते, उपप-
त्तभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः
जिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुस्त्रेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति
था स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मान-
ाचार्योर्बन्धाणावकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते
ार्वा लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वतनम् । कर्मकरानुपन-
ते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं
नयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्माद्विषु विनियोगः । शतं विनयते ।
हसं विनयते । धर्माद्वयं शतं विनियुङ्गइत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अज्ञां
यति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयते-

रात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोपि शरीरम् । क्रोधं विनयते
मन्युं विनयते कर्तृस्यइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अत्र
शरीरइति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्धु
विनयति । प्रजया विनयति ॥

वृत्तिसगतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति
वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । चत्वस्य क्रम
बुद्धिः । न प्रतिहन्यतइत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध
यनाय क्रमते । उत्सहृतइत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीती
भवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायेनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमा
नादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपराप
र्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रा
मति । वृत्त्यादिष्वित्येष । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतआदि
त्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीर्वि । उद्गमनइति किम् । आक्रामति
माणवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आक्रा
मति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणर्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विह
विज्ञेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रम
मुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणेष्व पठ्यते क्रमु पादविज्ञेपइति तथाप्यनेव
र्थत्वाद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणइति किम् । विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रो
समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्रक्रमते भो
म् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्रक्रामति । गच्छ
त्यर्थः । अपरद्वयरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेप
मत्र कस्माव भवति, वृत्त्यादियहणं तन्नानुवर्त्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम्

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मने-
दं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति ॥

अपह्नूवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नूवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं
वृत्ति । अपह्नूवे ऽपह्नूतिरपलापः । सोऽपसर्गश्चायमपह्नूवे वर्त्तते न केवलः ।
तमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नूवइति । किम् । न
। किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रार्थामिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाञ्च इति घट्टयति । जाना-
एकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जा-
ति । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवर्त्तितं, किं तर्हि
ानपर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे” इति षष्ठी
धीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत-
त्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुञ्च जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । संप्रति इत्येवं पूर्वाज्जानातेरना-
धाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते ।
हस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति
हम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनापसंभाषान्नानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मने-
दं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमान-
त्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्धनम् । कर्मकरानुपव-
ते । उपसान्धयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जा-
ति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः । ज्ञेये वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्सा-
माविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः । ज्ञेये विवदन्ते । गेहे विवदन्ते ।
मतिर्पतिता विद्विचं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुल-
ार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । हतेष्विति किम् ।
त्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानाद्
दत्तेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येष पठ्यते तत्र किं व्यक्तव
चामिति विशेषणम् । प्रसिद्ध्युपसंयहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्ररि
द्रुः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः
व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारणइति किम् । ब्राह्
मो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनारकर्मकात् ॥ ४६ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्दत्तेरकर्मकाद्वाक्तवाचि
यादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः पैप्पलादस्य
अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादि
किम् । पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येष । अनुवदतिवीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्म
व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्दत्तेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभ
वेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः
विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रला
इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येष । विप्रवदन्ति शकुनयः
समुच्चारणइत्येष । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगरणइति तुडादौ पठ्यते तस्येदं गृहणं, न तु गृ शब्दइति क्र्यादि
पठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति परस्मैपदे प्राप्ते
अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवा
दिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्त्तते । संपूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति
प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञानइति किम्
संगिरति यासम् ॥

उद्वचरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कारि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्म
नेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छ
तीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभ-
क्त्यर्थेत्यते तथा चरतेरर्थद्वारकोयोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् ।
।भ्रौ लोकौ संचरसि इमं धामं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृती-
।। तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाण् दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा
वेतृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् ।
प्रशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते ।
।षल्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेइति किम् ।
।ण्डिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम
।ति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपादामः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्त्तमानादात्मने-
।दं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् ।
।र्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश इत्येतेषां सञ्चन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानातेर-
।द्वे ज्ञ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुशोरपि समो गम्यच्छीत्यत्र
।विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधी-
।ते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुश्रते । नष्टं
।स्मरते । नृपं दिदृशते । सन इति किम् । जानाति । शृणोति । स्मरति ।
।श्रयति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वेषु योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिविध्यते । अनुपूर्वाज्जानातेः सञ्-
।तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते ।
।चमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येषूपूर्वाच्छृणोतेः सञ्चन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रू-
।ति । आशुश्रुवति । उपसर्गग्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देव-
।त्तं प्रति श्रुश्रवते ॥

शब्दः शितः ॥ ६० ॥

शब्द शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शब्दिर्यः शिद्वाश् शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयते । शीयन्ते शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

मृद् प्राणत्यागे । डिन्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत मृषीष्ट । शितः खल्वपि । म्रियते । म्रियते । म्रियन्ते । नियमः किमर्थः । म्रियति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नतादात्मनेपदं भवति । येः निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नतादपि भवति । अनुदात्त डित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सन्नतादपि तदेव निमित्तम् । आसि सिषते । शिशयिषते । नेर्विशः । निविशते । निविविषते । आङ उद्गमने । आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्षति । नहि शब्दः म्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नन्तेष्वनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थीयमात्मः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमान्प्रत्ययः आम्प्रत्ययस्यैव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षांचक्रे । ईहांचक्रे । यति विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुञ्जांचकार उदुम्भांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् ईक्षांमास । ईक्षांबभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी त्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारपरहणं तत्र विज्ञायते । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्वावे कृञ्चस्तियोगे संपद्यकर्त्रे च्छिरिति कृशब्दादारभ्य यावत् कृजो द्वितीयवृत्तीयेति प्रकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेति किम् । द्रुष्टुं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः दणुवः ॥ ६५ ॥

एण तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्युच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संत्युते शस्त्रम् । संत्युवाते । संत्युवते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवनइति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

शेरशौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

शिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अशौ यत्कर्म शौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । शेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । शौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सयहणमनन्यकर्त्तार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यानइति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव । ननु वात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्त्तृत्वाद्यर्थमारम्भः । तथा च रहिः कर्त्तृस्यक्रियः दृशिः कर्त्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीरुस्योर्हंतुभये ॥ ६८ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थीयमारम्भः । विभेतेः स्मयतिश्च ए
न्नादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्
भवति । भययद्गणमुपलक्षणाथं विस्मयोपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुख
भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुखो विस्मापयते । हेतुभयइति किम्
कुञ्चिकयैर्न भाययति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः

गृध्रिञ्चोः प्रलम्भने ॥ ६६ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थीयमारम्भः । गृध्रु अभिकाङ्क्षाय
वञ्चु गतावित्येतयोर्ग्रन्थयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भ
विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणशकं गर्धयते । माणशकं वञ्चयते । प्रल
म्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्च
यति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थीयमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति दिवादै
पठते । ली श्लेषणे इति च ऋयादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लिये
एयन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रल
म्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यभावनम् । जटाभिरालापयते
पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रल
म्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्
विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा ।
संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कृजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थीयमारम्भः । एयन्तात्करोतेर्मिथ्योपप
दादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या
कारयते । सापचारं स्वराद्विदुष्टमसङ्गदुञ्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ।
पदं सुष्ठु कारयति । कृञ् इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति
किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुञ्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतेो ये धातवो
जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फ
क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति
यजते । पचते । जितः स्वल्पि । सुनुते । कुशते । सर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्ता

प्रभिप्रैति । कर्त्रभिप्रायदति किम् । यजन्ति याजकाः । पशन्ति पाशकाः । कुर्वन्त कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थेः ह्यारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अपपूर्वाद्बुदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मने-
दं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति
न्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदत्येष । अपवदति ॥

णिच्चश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदति वर्त्तते । णिजन्नादात्मनेपदं भवति कर्त्रभि-
प्राये क्रियाफले । कटं कारयते । आदनं पावयते । कर्त्रभिप्रायदत्येष । कटं
कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । सम् उद आङ् इत्येषपूर्वादाद्येः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । ग्रीहीन् संय-
च्छते । भारमुदच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाडा यमहन इति
सदृमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अग्रन्थदति किम् । उदच्छति
त्रकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायदत्येष । संयच्छति । उदच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदं भवति । गां जानीति । अश्वं जानीति । अनुपसर्गादिति किम् ।
अग्रे लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायदत्येष । देवदत्तस्य गां जानाति ।

विभाषापपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते
दितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति खचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं
दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं
ति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुक्षते ।
पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेषां प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्रा-
ति तदर्थमिदमुच्यते । येषां धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यद-
त्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त-

द्वित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आवि-
शति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्पर-
स्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं
कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदप-
वादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति ।
अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्रापं
परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति
अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आति
पते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ।

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं
प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्ब्रहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रव
हतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितित्तायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते
परिपर्शद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति ।
परिरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदत्रानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदास्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते ।
वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्द्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति ।
परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाञ्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्द्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यत्र
दत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भाषितण्यर्थान्च रमिः । पृथग्यो-
गकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां बह्व्यति सा उपपूर्वादेश यथा स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्त्तते । पूर्बण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । अपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमुपरमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्तुभ्यो णोः ॥ ८६ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु स्तु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृतादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्यम् । बोधयति पदम् । योधयन्ति ताष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्था अपि तेषां नगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । आप्रोतीति गम्यते । अयो व्रवति । विलीयतइत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । पन्दतइत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णोरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति । गोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः । कर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अचित्तवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णोरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तापरस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शते देवदत्तः । आययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति । विप्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यास-स्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु त्युदाहरणम् । आरोग्यमाणां प्रयोजयति । आरोग्यते । अकर्मकादिति कम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । ष्यन्ति व्रीहयः । शोषयते व्रीहीनातपः ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ६६ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयतायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदस्य स्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आङ्यम आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद व इत्येतेभ्यो ग्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । त पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चिक्त्वात्कर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । ए परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आङ्यम । आयामयते यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आङ्यस । आयासयते । परिमुह परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस वासयते । पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यषः ॥ ६० ॥

लोहितादिङाङ्यः क्यषिति वक्ष्यति तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति * लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदे मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणे सन्नियतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ।

दुद्भ्यो लुङि ॥ ६१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुठादयोपि क्लृपपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादादयो भवति । अनुदात्तेस्वाच्चित्त्यमेवात्मनेपदं प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ठ । अलुठत् । अलोठिष्ठ । लुङीति किम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ६२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठन्ते । वृत् वृत्तने । वृधु वृद्धौ । वृधु शब्दकृत्सायाम् । स्यन्द प्रसवणे । क्लृप मामर्थ्यं । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वृत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वृत्सिष्यते । अवृत्सिष्यत । विवृत्सिषते । वृध् । वृध्त्स्यति । अवृध्त्स्यत् । विवृध्त्सति । वृध्त्सिष्यते । विवृध्त्सिषते । स्यसनोरिति किम् । वृत्तते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ६३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकारस्तिति

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमित्यपि क्व चित्याठः ।

सनोरनुकर्षणार्था न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । तस्मा-
कारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्लियते । लुटि च स्यसनेश्च रूपेः परस्मैपदं वा
ति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चित्क-
ति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते * ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—❖❖❖—
आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयइति ऊर्द्धमनुक-
ाष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽन-
काशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चियमार्थं वचनमेकैत्र संज्ञा भवतीति । वत्व-
। ह्रस्वं लघु । भिदि द्विदि । भेत्ता । द्वेत्ता । संयोगे गुरु । शिता । भित्ता ।
योग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनादु-
त्रैव भवति । अततत्तत् । अररत्तत् । सन्वङ्गघुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वार्थावेकस्मिन्युगपत्प्रा-
तः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।
त्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य ये-
स्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां
वनमारभ्यते । अतो दीर्घा यत्रि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । पूत्ता-
गाम् । बहुवचने कल्पेदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । पूत्तेषु । इहोभयं प्राप्नोति ।
वेभ्यः । पूत्तभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्थाख्या नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्थाख्या ।
लविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्थाख्यं शब्दरूपं नदी-
ज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गरी । ऊकारान्तम् ।
स्नबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्थाख्याविति किम् ।

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च रूप इतीष्ट प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेह भवत्येवे-
पि क्व चित्पाठः ।

यामयोः । सेनानीः । खलपूः । आख्यायहणं किम् । शब्दार्थे स्त्रीत्वएव यत्
स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । यामण्ये स्त्रियै । खलप्वे स्त्रियै । नदीप्रदेश
आगनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयडुवडुःस्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयडुवडो
स्थानमनयोः रितियडुवडुस्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।
हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वणा नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयडुवडुस्थानौ
यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् ।
भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयडुवडुस्थानयोः
प्रतिषिद्धा । तस्मान्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च योः संबन्ध
यः स्यात्सौ इयडुवडुस्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्यै । कृतये
धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्यात्स्य
वित्येव । आनये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा
कंश्च शेषः । ह्रस्वमिषर्णावर्णान्तं यत्र स्यात्स्य स्यात्स्य च यत्र नदीसंज्ञकं
शेषः । आनये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । सख्या । सख्ये
सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास
एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या
पत्ये । एषकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । वृठमुष्टिना । वृठमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वणा नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते
षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्जान्

* इत उत्तरं "घिप्रदेशाः वृन्दे पीत्येवमादयः" इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

तये नमः । कुलुञ्चानां पत्ये नमः । * पष्ठीयहणं किम् । मया पत्या जर-
ष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् । यामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमत्तरं
घुसंज्ञं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशः पुगन्त-
घूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
योगे परतो ह्रस्वमत्तरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शित्ता । भित्ता । गुरुप्रदेशः
रोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चात्तरं गुरु-
संज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईतांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ङ्ङम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः ।
गपटवः । यस्मादिति संज्ञानर्तृशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं
क्रम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नैर्विश इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा
पात् । विधियग्रहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदा-
द्वचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्र-
हणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्थम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं
भवति । ब्राह्मणाः पवन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
।दन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशः पदस्य पदादि-
येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः
।दसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मीयति ।

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

चर्मायते । सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । नान्तमेव ऋ परतः पदसंज्ञं भवति
नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भ्रमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः
पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टकृद्सौ । भवदीयः । उर्णोया युस् । उर्णोयुः ।
ऋतोरण् । कृन्दासि घस् । ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया वृहन्ते
स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्
राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानदां
किम् । राजानौ । राजानः ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानइति वक्षते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदप
वादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जितं
प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ
दात्तिः । प्राप्तिः ॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत्
अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषवि
त्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कृन्दासिषिषये । वृषण्वसुः । वृषणश्वस
मने । भप्रदेशाः भस्यत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भ्रमिति वक्षते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थप्रत्यये प
भसंज्ञं भवति । उदशिवत्सान् घोषः । विद्युत्सान् बलाहकः । सकारान्तः
यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तस्रवान् यामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि कृन्दासि विषये साधूनि भवन्ति । भप
संज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वा
अयस्मयानि पान्नाणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा स ऋक्ता गणो
पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्ज जशत्वं न भवति । कृन्दासीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इयाध्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुव
विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति

हुन्त्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्या-
तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः
ठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अथ्येभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्वान्तएव ॥

द्विकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयो-
र्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भव-
ते । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकइति । विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकइत्य-
धकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकइत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः ।
क्रियायाः । वह्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । सामादागच्छति । पर्वतादबरो-
हति । कारकइति किम् । वृत्तस्य पणं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पतति । अक-
थितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माथवकं पन्यानं पृच्छति । कार-
कइति किम् । माणवकस्य पितरं पन्यानं पृच्छति । कारकसंज्ञशब्दनेषु चानेनैव
विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
सामादागच्छति । पर्वतादबरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्पतितः ॥ जुगप्सावि-
रामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधर्माज्जगुप्सते । अधर्माद्विरमति ।
धर्मात्प्रमाद्वति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चौरेभ्यस्त्रा-
यते । चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य ज्ञयतेः प्रयोगे ऽसोढो यो ऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपा-
दानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रून्यराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितार्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भव-

ति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तय-
यति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति चेत्ते ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धः । अन्तर्द्धनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्का-
रकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धेति । उपाध्यायाच्चिलीयते । मा-
मामुपाध्यायो द्वाचीदिति मिलीयते । अन्तर्द्धाविति किम् । चौराश्च दिदृक्षते ।
इच्छतियहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उप-
योगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते ।
उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या-
प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते ।
गोमयादृश्विको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । भवत्यस्मादिति ऋभवः । भूकर्त्तुः प्रभवे
यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वि-
तस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति
अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायय गां ददाति
माणवकाय भिक्षां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियायापि यम-
भिप्रैति स संप्रदानम् । आद्वाय निगर्हते । युद्वाय संप्रदद्यते । पत्ये शेते । संप-
दानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-
नस्य च कर्मसंज्ञा * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राश्च ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्त्तुको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थान-
धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ता-
रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदस्यस्नाभिलाषस्य मोदक-
कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्भुत्स्याशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भुत्स्या शपा इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान-
ं भवति । ज्ञीप्स्यमानो जपयितुमिच्छमाणा बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय
पद्यते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं
दत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय
ति । यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्त-
मर्णं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता
मर्णः स संप्रदासंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं
प्यति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति यामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्कारकं
दानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः
प्यति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

ऋधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

ऋमर्षः ऋधः । ऋकारो द्राहः । ऋत्तमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्कर-
सूया । ऋधादर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
।स्तावत्कोप एव, द्राहादयोपि कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन
।षणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय ऋध्नुति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देव-
।येर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति ।
मन्ये द्राचीदिति ॥

ऋधद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । ऋधद्रुहेरुपसृष्टयोर्द्वय-
।वद्रुयेर्ष्ये प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिऋध्नुति । देवदत्त-
द्रुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय ऋध्नुति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधेरीक्ष्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेच्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः
। विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्नुति ।
।त्तायेन्नते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याहुभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आहु इत्येवंपूर्वस्य श्रुणोतिः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्व
कर्त्ता । प्रतिपूर्व आहुःपूर्वश्च श्रुणोतिरभ्युपगमं प्रतिज्ञानं वर्त्तते । स चाभ्युपगमः
रणं प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भ
ति । द्वेषदत्ताय गां प्रतिश्रुणोति । देवदत्ताय गामाश्रुणोति । प्रतिजानीतइत्यर्थे

अनुप्रतिगृणञ्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तंति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च श्रुणोतिः कारकं पूर्व
क्रियायाः कर्त्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । होत्रे ऽनुश्रुणोति । होता प्रथमं शंभ
तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तं
होत्रे ऽनुश्रुणोति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करण
भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिन्नाति । तमब्यहणं किम् । गङ्गा
घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्येषमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण कस्यासंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्
रकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अत्रान्दीव्यति । अतैर्द्वीव्यति

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदान
पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति
परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय ।
क्रीतो ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतो ऽनुब्रू
सहस्राय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि ॥

आधारो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आधियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्त्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयो
रणक्रियां प्रति य आध्यास्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते ।
अते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणोच्चेत्येषमादयः

अधिशीङ्स्यासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां
स्या आस इत्येतेषामाधारे यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममधिर्
याममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिवेशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । यामभि-
शते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन्
न्यभिनिवेशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतर-
मेत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्गवसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं
ते । याममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । यामनुवसति । याममधिव-
। याममावसति ॥ वसेरश्रयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ यामे उपवसति ।
ननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्नुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कर्ते करोति ।
गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न
। तमव्यहणं किम् । पयसौदनं भुङ्के । कर्मत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहण-
रनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति ।
नं पवति सक्तान्यबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं
ते । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनी-
। युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्य-
रञ्च । विषं भक्षयति । चौरान्यश्रयति । यामं गच्छन् वृत्तमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितं, मपादानादि-
पकथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।

दुहियाचिह्निप्रच्छिभित्तिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कथिना ॥

उपयुज्जतइत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयु-
। नपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्र्यां
शेगिध पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । नैत-
१ । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधाविति ।
शासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं,

तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमावरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारे
दुहि, गां दोग्धि पयः । याचि, पौरखं गां याचते । रुधि, गामवरुणद्वि व्रज
प्रच्छि, माणवकं पन्यानं पृच्छति । भित्ति, पौरखं गां भित्तते । विञ्ज, वृत्तप
चिनोति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि, माणवकं धर्ममनुशासि

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि

कर्त्ता स यौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थं
च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स गत्यन्त
कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । प
माणवको ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रति
वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति
देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहरेनियन्तृकर्त्तृरुस्यति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानि
बुद्धि । बुध्यते माणवको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माण
धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक
श्रे
नम् । भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवकं मोदनम् । आशयति मा
वकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्ति माणवक
श्रे
नम् । आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः । खादयति माणवके
भक्षेराहंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डं देवदत्तः । भक्ष
पिण्डं देवदत्तेनेति । अहंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भ
यन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध
यति माणवकं वेदम् । पठतिमाणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेद
अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । श
यति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्या
देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तम
प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमिन्द्रः ॥

ह्रस्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अथि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतिश्चाण्यन्तयोर्धः
स ण्यन्त्योऽन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति
माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं दे
देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदुःशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अभि
गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्त देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्याः

। दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपदइति किम् ।
।यति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैष । अभिवादयति गुं
णवक्त्रेण पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैष ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वात-
न्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति ।
तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः ।
।पातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति
।कारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्गे । कारयति ।
।ारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः
।तुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वरइति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेर्यानि त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
।पातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्व-
नं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समा-
।शति । रेफोच्चारणमीश्वरं तोसुन्कसुनावित्ययमवधिर्मा विज्ञायति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिघर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो यं-
।त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । घा । ह । अह । एष । एषम् । नूनम् । शश्वत् ।
।पत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण । कच्चित् । यत्र । नह ।
।न्न । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङ्गो ङकारो विशेषणार्थो माङ्ङि लुङिति ।
।ह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । मञ् । यावत् । तावत् । त्वा ।
।वै । द्वै । रै । श्राषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । आम् । किल । तथा ।
।थ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । च् । ल् । ए । ऐ । ओ । औ ।
।म् । त्क । उञ् । उकञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । युष्वा । यत् । यम् ।
।त् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । घाट् ।
।प्रहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अथो । ननु ।

मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । बत
 दह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम्
 चतम् * । अद्वा । इद्वा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम्
 कृतः । कुत्र । अत्र । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । कृष्वट् । खम्
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषङ् । अङ् । फट् । ताजङ् । अये । अरे
 चट् । बाह्वै । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । † उप
 सर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अघदतं विदतं च प्रदतं चादिकर्मणि ।

सुदतमनुदतं च निदतमिति चेष्यते ॥

अच उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नोतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति तत्त्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरो
 डाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातप्रव्ययमित्येषमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
 अत्र । निम् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
 प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायो-
 गदति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येष । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
 प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रगप्ता नायको ऽस्माद्वैशात्
 प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् * ॥ मरुद्विर्दत्ता मर-
 त्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेपि "अच उपसर्गात्" इति तत्त्वं भवति ।
 अरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चापसर्गइति अङ् भवति । अद्वा । उप-
 सर्गप्रदेशा उपसर्गं घोः किरित्येषमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रक
 रति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञ

* अतमित्येतदुत्तरं "वाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे,"उत्, दह,
 ईत्येते क्व चित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, सुवे, न्ये, नुवै, अध, अधस्, स्मि, अरु, अट्, टह, सेवे, हैहै, नो, म, आम्,
 शम्, शुक्म, सम्, वव, वात्, किकम्, हिनुक्, यशम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्,
 अन्त, द्यौ, सुक्, भाजक्, अले, वद, वाद्, क्रीम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

भूत् । ऊरीस्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यां मस्तिर्यचपर इति षत्वं प्रसज्येत । चकारः
डासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गा-
ति णत्वषत्व च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृत्य ।
रिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ द्वन्द्वसि गतिसंज्ञौ भवत इति
कथ्यम् ॥ * ॥ पुनस्तस्यूतं वासो देयम् । गतिर्गताविति निघातो भवति ।
रोहितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कृगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिञ्चिडाचञ्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
षडादौः कृभ्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा
। धायते । ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् । यदू-
करोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । ताली ।
। ताली । वेत्तली । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भंशकला ।
। शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संशकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य ।
शकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृत्य । सजूः संहार्यं । सजूःकृत्य ।
नू, फली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य ।
। क्लीकृत्य । आलोष्टे, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मम्मसा, मसमसा,
। हिंसायाम् । षष्ट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् ।
। आविस् । च्यन्ताः खल्वपि । शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति ।
च् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे
तेसंज्ञं भवति । खाटूत् । खाटूतम् । यत् खाटूरोति । चानितिपरमिति
म् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्य-
क्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ।
। सत्कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ।
कृत्वाकाण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणे ऽलम् ॥ ६४ ॥

* प्रीतिसंभ्रम इति पाठान्तरम् ।

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते
भूषणे यो ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंङ्गत्य । अलंङ्गतम् । यदलं
रति । भूषणदति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दो ऽपरिग्रहेर्था गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभा
गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रहदति किम्
अन्तर्हन्त्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्कि
विधियात्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्थायति ॥

कणोमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणोशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणोहृत्य प
विबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
प्रतिहतेत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातदति किम् । कणो हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दो ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरो
पचाराः प्रयोजनम् । पुरस्क्रुत्य । पुरस्क्रुतम् । यत्पुरस्क्रोति । अव्ययमिति
किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्त्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्यय
मित्येव । अस्तं काण्डम् । त्विप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दो ऽव्ययमभिश्चब्दस्यार्थं वर्त्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वद
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । घदतै
अच्छोद्व । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते ऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः पा
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽ
विषयः । अदःङ्गत्य । अदःङ्गतम् । यददःकरोति । अनुपदेशदति किम् । अ
ङ्गत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अतर्द्धिर्व्यवधानम् । तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभू

तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्विविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पाश्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्विविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा
गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिर-
स्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्विवित्येव । तिरः कृत्वा क्वाष्टं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञो भवतः । उपाजेकृत्य ।
उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा
गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षा-
त्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।
लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । अद्वा । प्राजया । प्राजरुहा ।
प्रीजर्या । वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् ।
आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अनौ ।
प्रथे । विकम्बने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुम् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्तते । अनत्याधानमुपश्लेषणं तदभावे ऽनत्याधाने उर-
सिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञो भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मन-
सिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने
इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृ-
त्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणाबुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्तते हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञो
भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार कर्म
इत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृडीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमध्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृजि नित्यं गतिसंज्ञो भवति । प्राध्वं कृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृजीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृजि गतिसंज्ञो भवतः । जीविकापृत्त्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति किम् । जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातौः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैबोदाहृताः । तेषहणमुपसर्गार्थम् । गतयो स्यनन्तराः ॥

कृन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते कृन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । कृन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति निहस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः कृन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिकारीश्चरइति यावद्वृत्त्यति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे क्वात्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । अनुहुत्वाजमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्मजाः । किमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेभ्यंभूताख्यानेति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । इत्वर्यं तु वचनं हेतुमृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्मृतीयार्थं क्वात्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यन उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे
ज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनशाकटा-
नं वैयाकरणाः । अन्वर्तुनं योद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप
त्रायां द्वाणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन संब-
न्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि ।
परि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनइति किम् । ओदनं परिषिञ्चति ॥

आह्वर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आहित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्म-
र्गदा । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्रादृष्टो देवः ।
आक्रमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति
किम् । ईषदूर्ध्वे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्वः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अमु
इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
वृत्तं परि । वृत्तमनु । इत्थंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि ।
मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्वात् । मामनु स्यात् ।
वीप्सायाम् । वृत्तवृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादि-
ष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे षञ्चमी कस्माच्च भवति
षञ्चम्यपाहपरिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि
षिद्योतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तवृत्तमभि सिञ्चति । अभागइति
किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम
भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिवि-

षये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दो अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुनोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषिक्तं किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पद्येपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतामित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ववसर्गं गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यप्यर्थः ऽपिप्रत्यये वर्तते । संभावनमधिकार्यवचनेन शक्तिरप्रतिघाताच्चिकरणम् । अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिगजालं ह्येवदत्तमपि सिञ्चेत्यलाण्डम् । अपि स्तुयाद्दृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृजि ॥ ६८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनान् तिङि चोदात्तवतीति निधातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, ल्, फि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मैपदप्रदेशाः त्रिवि वृद्धिः परस्मैपदवित्येवमादयः ॥

तडानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्षणम् । पूर्वेषु परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तडानयोरवात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । आताम्, फ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, व्हि, महिड् । आनः खल्व- । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा अनु- । तडित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्ठादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र स्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेषु त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, फि, इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः । आत्म- । दिषु त, आतां, फ, इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम्, इति मध्यमः । इट्, ह, महिड्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं पदम् । वित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । फि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । वचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनविदिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । श्व त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्ति- । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

* तानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि सूत्रेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चि- ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि

मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिस्रादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनिय
क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे सम
नाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भ
ति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेपि । पचसि
पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यम
रुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्त्यसदति
नहि भोक्त्यसे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि
यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयते । प्रहा
सदति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्त्यदति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेष्वप्यु
ज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ।
अप्रयुज्यमानेपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषदति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समान
करणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचां

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दे ऽतिशये वर्त्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनि
वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संक्षिप्तसंज्ञो भवति । ददुयत्र । म
संहिताप्रदेशास्संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भव
दधि । मधु । वृत्तः । प्लुतः । अवसानप्रदेशः खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमाद

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदि-
व्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समा-
दिः । समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदि-
व्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बन्धार्थानां
सुष्ठार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-
प्तापन्नैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रिनः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं,
प्रती विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुलया
खड्गः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देव-
त उपलेन ॥ “वतुर्थो तदर्थार्थबलिहितसुखरसितैः” । यूपाय दारु, यूपा-
रु । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी
भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृक भयम् । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो,
भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं
किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । ऋतेषु शौण्डैः,
अशौण्डैः । समर्थग्रहणं किम् । शक्तस्त्वमत्तेषु, शौण्डैः पिबति पानागारे ।
पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञान त्वं
शाकेन । तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यथादेशे नित्यश्च
तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवत्स्वरे, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
तादात्म्यातिदेशोयम् । सुबन्तमामन्त्रितम् अनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आमन्त्रि-
तस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्स्वर्यापि यथा स्यात् ।
कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । नद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति
किम् । पीष्टे पीष्टमात्र । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं
किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा मृत्पि-
त्रीभूतः स्वरं लभेत । उभयोरुदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश्र-
मपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके”-
त्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्मं नमन् । वत्सवत्सवे
त पराङ्गवत् भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवत्त्वादे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-

मननन्तरत्वात् ॥ * ॥ * तीक्ष्णया सूच्या सीष्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्
अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् + यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदि
तव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । प्राग्वक्त
संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा "स्तुतीयासमास" इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदि
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति द्वितीयान
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहसहस्रं योगविभा
गार्थं, तिङ्हापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुपावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो ऽव्य
यीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "यथा ऽसादृश्ये" । यथावृद्धं ब्राह्मणा
नामन्वयस्व । अन्वयसंज्ञा ज्ञेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्श
यति । अव्ययीभावप्रदेशा "अव्ययीभावश्चे" इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थार्थाभावात्पयासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपरचादथानुपूर्व्ययौगपदसादृश्य-

संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन
सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं
संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिस्त्रि ।
अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं सह विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य
समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चन्द्रेराधिक्यम् । समृद्धिर्मदा
याम् । सुमद्रं, सुमगधं, वर्तते । सृष्टिर्चन्द्रेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः ।
दुर्गवदिकं, दुर्गवनं वर्तते । अर्थभावो वस्तुनो ऽन्वयः । अभावो मविका
याम् । निर्मात्तिकं, निर्मेशकं, वर्तते । अत्ययो भूतस्वमेत्तिक्रमः । अस्तीति

* सुबन्तस्य पराङ्मुखभावे कर्तव्ये तत्समानाधिकारस्योपसंख्यानम् । मननन्तरत्वात्
न प्रप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्व एव पाठो न्यासाद्याकडः ।

† अधिकारो ऽयम् । "कडाराः कर्मधारवे" इति वक्ष्यति प्रायेतस्माद्-इति पाठान्
५५ ।

हमानि । निर्दिष्टं, निःशीतं, वर्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्तमानकाल-
वर्धः । अतितैसुकम् * । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवती-
त्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिषाणिनि । तत्पाणिनि । पाणि-
न्यच्छेदा लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादात्तम् । रथानां पश्चात् ।
यार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्य-
ति यथार्थाः- । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
अर्थार्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुरूपः ।
तुल्येण प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तित्यर्थः । यौत-
क्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
क्रमार्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेषु सादृश्ये यथा स्यात् ।
दृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सन्नहन बाध-
णाम् । सन्नन्नं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । समृणामभ्यवहरति ।
बुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोधिकार्थवचनेन प्रतिपा-
ते । अन्तवचने । अन्तइति परिवह्यापेक्षया समाप्तिइत्यते । साम्बधीते ।
ष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकजेव्यधयने भव-
ति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च
मासो भवति । यथावृत्तं ब्राह्मणानामन्त्रयस्य । येये वृद्धाः । यथमश्वद्वैम् ।
गध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थं
व्ययमिति पूर्वैथैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारये ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभा-
व समासो भवति । अवधारणामियत्तापरिवृद्धेः । यावदवधं ब्राह्मणानाम-
पस्य । यावन्त्यमचाणि संभर्वास्त पश्य वृद्धा तर्जित आमन्त्रयस्य । अवधा-
इति किम् । यावद्वृत्तं तावद्वृत्तम् । यावधारयामि कियन्मया शुक्लमिति ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्तमानेन प्रतिना सह
नं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं चित् शाकम् ।

* तैसुकम् । इति वाटान्तवम् ।

† कियन्मया त्वया कियन्मुक्तं मयेति ॥ १ ॥

आकप्रति । सूप्रप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत्
सुबिति । वर्त्तमाने पुनः सुष्यहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्य-
यीभावश्च समासो भवति । कितव्यव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम
द्व्युतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्घा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्छे
वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते ।
अक्षेदेवं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।

अद्यादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा
भवति । वक्ष्यति “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः ।
अप त्रिगर्तभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा सम-
स्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रि-
गर्तभ्यः । परित्रिगर्तभ्यः । बहिर्यामस् । बहिर्यामात् । प्राग्या-
मस् । प्राग्यामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्घ्र्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आङ्घ्रित्येतन्मर्यादयामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ
पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वर्तमानं सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ
विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आग्निं शलाभाः पतन्ति ।
आग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः ।
लक्षणेनेति किम् । सुगन्धं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुगन्धमिवाभिमुखं गतः ।
अभिप्रती इति किम् । वेनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्यदिति किम् । अथवा
गावः । प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अथ्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । घनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अथ्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्त्तते । आयामो द्वैर्घम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अथ्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वारासी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयामिति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवादयः समुदाया एष निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अथ्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले गणनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संबन्धेऽन्यपदार्थं च काले वर्त्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति । रमतिष्ठद्गुत्विति । तिष्ठद्गु । घहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लूनवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभिः । समपदाति । अपमम् । विषमम् । निष्मम् । दुष्मम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहुम् । रयम् । प्रभृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापसम् । पुण्यसमम् ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽथ्ययीभाव आरभ्यते । वाचनान्त्र षष्ठीसमासोपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दो षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अथ्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सच्चियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । रं गङ्गायाः, पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे । गङ्गायाम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंशयेन ॥ १९ ॥

विद्यया वृत्तना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तच्च वंशः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अथ्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणास्य वंशौ द्विमुनि व्याकरणास्य । त्रिमुनि व्याकर-

कस्य । यदा तु विद्यया तद्वृत्तामभेदविद्यया तदा सामानाधिकरण्यं भवं
द्विभुमि व्याकरणं, त्रिभुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकाविंशति भारद्वाज

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीष्वनेः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अद्ययी
वश्च समासो भवति समाहारं चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । प
नदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपर
वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अद्ययीभावश्च समासो भवति । विभा
धिकारेपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गः
देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थे इति कि
कृष्णवेषणा संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गे देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितकर्तुम नुक्रमिष्य
स्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रित
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उ
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादय

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान
प्रयोगजनम् । पञ्चराजी । दशराजी । द्वादशः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुब
श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, क
श्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित
नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । यामं गतः, यामगतः । अत्यस्त । तरङ्ग
मत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः
आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाय्यादीनां
पसंख्यानम् ॥ * ॥ यामं गमी, क्षामगमी । यामं गामी, यामगामी । श्रोत
शुभुः, श्रोतनशुभुः ॥

स्वयं स्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्वस्वार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीयया संबन्धोनुपपन्न इति

द्वितीयायाहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंघिलीनमान्यम् । ऐक्यमेकस्वर्यं च समासत्वादुच्यते ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दे द्वितीयान्तः क्लान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषः समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेषु क्भिभाषाधितरपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह प्रमाणप्रस्थानस्यापलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वाकूट इत्युच्यते । खट्वाकूटोत्पत्त्यः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति किम् । खट्वामाकूटः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतद्व्ययमर्दुशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामि-त्तम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यपदमेकस्वर्यं च समासत्वादुच्यते ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्लान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वच-नम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा चिदह-च्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिस्तुता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्रि-तेस्तुता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमा-लब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः क्लान्तसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्त-संयोगे गम्यमाने सुया सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तंसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचने-नार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवच-नेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्खलया खण्डः शङ्खलाखण्डः । किरिष्ठा काण्डः, किरिकाण्डः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्या-र्थः । तत्कृतेनेति किम् । अत्या काण्डः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्व्रणवाहम् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व सदृश सम जनार्थ कलह निपुण मिश्र श्लक्ष्ण एतैः सह तृतीयाङ्ग समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्नाने तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः । पितृसमः । जनार्थ । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह । असि-कलहः । धाककलहः । निपुण । धाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्र । गुह-मिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरत्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वापाधिष्वभिचारार्थं बहुल-यह्यम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भञ्चो, नखनि-र्भञ्चः । परशुना द्विचः, परशुच्छिचः । कर्तृकरणे इति किम् । भित्ताभि-र्भितः । बहुलयह्यं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना द्विचवान्, इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्थां तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्ता । काकपेया नदी । श्वलेह्यः कूपः । करणम् । बाभ्रुच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय श्रोतनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्य-यह्ये यण्यतेर्यह्यं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अज्ञेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमत्रवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासे भवति । संस्कार्यमत्रं, संस्कारकं व्यञ्ज-नम् । दध्ना उपसिक्त श्रोतनः, दध्नादनः । क्षीरौदनः । तृती क्रियाया अन्त-र्भावाद्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणावाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् ।

हेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वा-
रपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्त-
पार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थे अर्थे बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः
ह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे
प्राप्तोयमिष्यते । यूपाय दाह, यूपदाह । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिर-
यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली, अथहननायोलूखलमिति । चतुर्थी
प्राप्तादेव ज्ञापकासादर्थ्यं भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च
क्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः ।
बिरेबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसु-
खम् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुञ्चन्तं भयशब्देन
बन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृक्केभ्यो भयम्,
ऋभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
क्रोधो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्येवायं बहुलबहवण्यस्य
पञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मज्ञुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । चक्र-
क्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समास-
ाल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोज-
दपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः
न्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक्र । स्तोकान्मुक्तः ।
न्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कृान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रौ
खेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्परं, परश्चताः । सहस्रात्परं, परस्सहस्राः ।
अदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुहागमः ॥

सप्तमी शौण्डेः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 अक्षेष् शौण्डे, ऽसशौण्डः । अक्षधूर्त्तः । अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्त्तः । कितवः ।
 व्याह । प्रवीणः । संवीतः । अन्तर् । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते ।
 अधिपटुः । पण्डितः । कुशलः । अपलः । निपुणः* । वृत्तो प्रसक्तिक्रियाया अन्त-
 र्भावादत्रादिषु अधिकरणे । सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्त्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेः सह सप्तम्यन्तं सम-
 स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । शुष्कः ।
 आतपशुष्कः । द्रायाशुष्कः । पक्वः । स्थालीपक्वः । कुम्भीपक्वः । बन्धः । चक्रबन्धः ।
 बहुलयहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्गेषु क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्गेषु न्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
 तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्गइव, तीर्थं ध्वाङ्गः । अन-
 वस्थित इत्यर्थः । तीर्थंकाकः । तीर्थंवायसः । क्षेपदति किम् । तीर्थं ध्वाङ्गस्तिष्ठति ।

कृत्यैर्ऋणौ ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्त्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
 समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम् ।
 संवत्सरदेयम् । त्र्यहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं तेनेहापि समासो
 भवति । पूर्वोक्ते गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणदति किम् । मासे
 देया भिन्ना ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
 भवति । संज्ञा समुद्रायेपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा
 गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । घनेकिंशुकाः । घनेबिल्वकाः । कूपे-
 पिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्षेनाहोमत्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरषयवा राज्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्षान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पु-
 रुषश्च समासो भवति । पूर्वोक्तम् । अपराङ्कृतम् । पूर्वोक्तम् । अपर-

* संख्याह । मन्व । समीर । एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते ।

राजतम् । अवयवपदं किम्* । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुसक-
दाद रात्रिवृत्तम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुत्रश्च समासो भवति ।
तत्रभुक्तम् । तत्रजतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पु-
त्रश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्यितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थि-
तत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेषिशीर्षम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्कलं
प्रतिक्षयते तदेवमुच्यते । तत्पुत्रे क्वाति बहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुद्राया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः षष्ठास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
ज्ञे गम्यमाने । ये चात्र कान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वयैव सिद्धे पुनः पाठो
ऽकारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु
ह पात्रेसंमितादयश्चेति पठन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन
ज्ञे गम्यते । पात्रेण संमिता न पुनः क्व चित्कार्येति । उदम्बरमशकादिषु
पमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डाशूरादिषु निरोह-
या । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपयम् । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदर-
कमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अष्टकच्छपः । कूपमण्डकः । कुम्भमण्डकः ।
दपानमण्डकः । नगरकाकः । नगरशायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डाशूरः । गेहे-
रः । गेहेनद्वी । गेहेत्वेही । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतुप्तः । गेहेभृष्टः ।
भैतुप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेही । गेहेमेही ।
गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेण्टिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । घकारो
वधारणार्थः तेन समासान्तर्दं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ ४९ ॥

सुप सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पराण

- ० अवयवपदं किम् ।
- १ उदकेषीराभरयोः पिशाची पठभाषत ।
- २ बतपु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रव्यसि ॥
- ३ इति पाठान्तरम् ।
- ४ अदम्बरमशकाकृतिगणोपयम् । इति पा० ।

नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुत्र समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकारण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालो ऽ रकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्रकृतम् । एकशटी एकभिन्ना । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्वृत्ती । जरद्वृष्टिः । जरद्वृत्तिः पुराणाक्षम् । पुराणावसथम् । नवाक्षम् । नवावसथम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शटी ॥

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्ये च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुत्रश्च समासो भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाम्नाः सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिकसंख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहाराभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुत्रश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायः । पौर्बशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दे न संभवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनारिपतिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चपत्नी । दशपत्नी । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, द्वेषो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भवा इतीहाण, तस्य द्विगोलुगनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चपत्नी । द्विगोरिति । डीङ् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमाद्यः ॥

कुत्सिताभि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुत्रश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इत्येते । विशेष्यं विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वं निपातार्थे आरम्भः । वैयाक-

खसूचिः । निष्पतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनतृष्णापरः ।
 प्रासकदुर्बुद्धः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्वारः ।
 प्रव वैयाकरणात्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दो कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः
 तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह
 प्रस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणक-
 पितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः
 इतैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधा-
 णो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीवश्यामा, अस्त्री-
 णामा देवदत्ता । कुमुदश्येती । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । उपमाना-
 ति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फालादव तन्नु-
 तः । पर्वतादव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्व्याचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः
 सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयु-
 त्ते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं चारम्भः ।
 श्वोयं व्याघ्रदव पुद्गव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोगइति किम् । पुरुषो
 ण्णदव शूरः । व्याघ्र । सिंह । अत । अथभ । चन्दन । वृत्त । वृष । वराह ।
 स्तिन् । कुञ्जर । रुह । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् ।
 नेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखकमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ।
 शिवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेद्यं, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिमा
 मानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 लोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्यम् । क्व चित्चित्यसमास एव ।
 ष्वसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिव भवत्येव । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः
 तर्नवीर्यः । क्व चित्त्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । विशेषणमिति
 इम् । तस्यकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तस्यकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८

पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्
समानाधिकारणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्
रुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुष
मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीर्यपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकार्यैः सह समस्यन्ते, ता
रुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेण्यः श्रेण
कृताः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः
व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । एव
पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड
भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । वस्त्रिय । पटु । पण्डित
कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत
उक्त । समाज्ञात । समान्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत
व्यकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तच्च विशिष्टं, ते
नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पु
रुषश्च समासो भवति । क्तं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीत
पीतम् । उदितानुदितम् । नृद्धिर्न तद्रुक्त्वान्नैव भेदकौ । अशितानशिते
क्षीयति । क्लिष्टाक्लिशतेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृत
पकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्य
क्यिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ समानाधिकरण
धिकारे शाकपार्थिवदीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शकप्रधान
पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातित्वनिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पु
रुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञा
यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः
पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टा गौः कर्तृमात् ॥

वृन्दारकनामाकुञ्जरेः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजाव-
ना एह्यन्त । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकु-
ञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमका-
लापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नस्य व्युत्पादितः, कतरशब्दोपि
साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नयह्येन । एवं तर्ह्येतन्न
ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्ततइति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो
भवतोर्द्वैवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति ।
किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेपइति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवति स्तोत्रकतिपयगृष्टिधेनुवशावे हृद्वष्कय- शीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टि, रेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्य-
प्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेह, दूर्भपातिनी । वष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटा-
देभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभ-
पाटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः ।
गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः ।
दधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तैरहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । रुद्रिशब्दाः प्रशंसावचना एह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च
विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा
भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका
बोमवर्चिका । अश्वमवर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* पुनर्निर्गमनाः स्त्रीः । स्तोत्रकतिपयः । -कतिपय-श्च । इत्यधिकं च-किम् ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६० ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य षोडनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । वपल । निपुण ॥

चतुष्पादे गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादादिभिः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गार्गर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ ० ॥ रश्मा भूत् । कालावी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भव-

त । अकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयू-
 ग्रंसकः । ह्यात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । कन्दसि । हस्तेष्ट्य ।
 दिष्ट्य । लाङ्गलेष्ट्य । पुनर्त्राय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थं ॥ एहीडम्, एहि-
 वं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वा-
 ता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोह-
 टा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्द्वमा । उदुरचूडा । आहरचेला ।
 आहरवसना । आहरवनिता । क्लन्तविचक्षणा । उदुरोत्सृजा । उदुमविधमा ।
 त्यविचक्षणा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अवितापचितम् ।
 विचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थि-
 कः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्त्यध्याकुला । निपत्त्यरोहिणी ।
 नपण्यश्यामा । अपेहिप्रघसा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहु-
 प्राभीरण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उञ्जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
 ज्जहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिबता । पचत-
 न्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्करा ।
 त्यविचक्षणा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकटा ।
 विहितलक्षणस्तात्पर्येण मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वाप-
 धरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 ताधिकरणयहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि
 रिति । षष्ठीसमासापवादोयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वंकायः । अपरकायः ।
 परकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य * । एका-
 करणरिति किम् । पूर्वं ह्यात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याङ्गः सायाङ्ग इति ।
 व्याविसायपूर्वस्याङ्गस्येति ज्ञापकात्सर्वणैकदेशशब्देनाङ्गः समासो भवति ॥

अङ्गं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागे ऽधंशब्दो नपुंसकमा-

* अत्र 'नाभिशब्देन सह समासो न भवति' । इति पुस्तकान्तरे स्थिकम् ।

खिष्टलिङ्गस्येदं बह्वणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन स
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादायं योगः । अर्द्धं पि
ल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । आमातुः । न
रातुः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भ
ति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणवति वर्तते । षष्ठीसमासापवादायं योगः । अन्यत
स्यांबह्वणात् सोपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरश्चांबह्वणसा
र्याश्च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्य
रस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिन्नायाः, द्विती
भिन्ना । षष्ठीसमासपक्षे भिन्नाद्वितीयं वा । तृतीयं भिन्नायाः, तृतीयभिन्ना
भिन्नातृतीयं वा । चतुर्थं भिन्नायाः, चतुर्थभिन्ना । भिन्नाचतुर्थं वा । तु
भिन्नायाः, तुर्यभिन्ना । भिन्नातुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भिन्नाया
तुरीयभिन्ना । भिन्नातुरीयं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिन्नाया भिन्ना
एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं भिन्नायाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणवति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते चवनमिदम्
विधानसामर्थ्यात्सोपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह स
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्ता जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविक
प्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्विचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्प्रा
प्राणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविश
योगारम्भः । मासो ज्ञातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्युहजातः । ज्यहजातः ।

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न
ज्ञास्यो, ज्ञास्यः । अक्षरतः ॥ नञो नलोपस्तिङ्गि लोपे ॥ ० ॥ अपर्णा
त्वं ज्ञात्स् ॥

ईषदकृता ॥ ० ॥

* तुरीयशब्दस्येत्याख्य भिन्नातुरीयं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुल्लेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादा इदं योगः इति पा० ३ ।

‡ यथा नलोपेत्याख्य ज्ञास्तेत्यन्तः पाठो बहुषु पुल्लेषु नोपलभ्यते ।

ईबदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यति, तस्यरुषश्च समासो भवति ॥ ईषद्वृणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्काङ्क्षः । ईषत्पिङ्गलः । ईषत्पिकटः । ईषदुन्नतः । ईषत्प्योतम् । ईषद्वक्तम् * । गुणवचनेनेति क्रिम् । इह न भवति । ईषद्वार्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

बध्नन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तन सह समस्यते, तस्यरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ कृष्योगा च षष्ठी समस्यति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यति इति वस्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

यजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेषु समासः सिद्ध एव तस्य कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमाच्यते प्रतिप्रसगार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तस्यरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । त्त्रिचिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक । रिषेचकः । खातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वृत्तकः । होतृ । पोतृ । रघु । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः । कपित्थरसः ॥ गुणासरेण तरजोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महतरः, सर्वमहान् । 'न तर्धोरणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः ॥

न निर्द्वारणे ॥ १० ॥

पूर्वेषु समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्वारणे या षष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्वारणम् । श्वियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्या गवां संपन्नरीरतमा । धावनध्वगानां प्रसृतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो तनम् । मधुनो ज्ञानम् ॥ ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थे सह अत्रय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह षष्ठी समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्मते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूर-

* अत्र 'अकतेति क्रिम् । ईषद्वृणुत्' । इत्यधिकं कुच वित् ।
 † परिवेषकेति पाठान्तरम् ।
 ‡ सर्व, वर्तक, इत्यधिको क्व वित् ।
 § गुणासरेणोत्पारभ्य सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो बहुषु पुलकैषु न दृश्यते ।
 ॥ सो ऽविद्वर्षस्य करणे इति षष्ठीति क्व चिदधिकमत्र ।

धार्यं । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्या
 काकस्य काक्षर्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्याः । फलानां सुहितः । फलानां वृत्त
 सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अथ्यय । ब्राह्मणस्य कृत्स्
 ब्राह्मणस्य हृत्वा । तथ्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तथ्यता सानुबन्धकेन समा
 भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुकस्य माराविदस्य । र
 पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानिर
 स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्
 समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव * ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

मतिबहुपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्ष
 र्थम् । क्लो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बु
 राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

'क्लो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इति वक्ष्यति, ता
 ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्लेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । ।
 मेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्लेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं । षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या
 सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आश्चर्याः ।
 देहो ऽगोपालकेन † । रोवते आदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पा
 धानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सा
 समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽयगामिका ।
 कर्त्तव्यं विधीयते, तत्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मान्तृजग्रहणमुत्तरार्थं
 कर्त्तरीति किम् । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादः
 विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भो

* अनन्तरापामित्वाभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† आर्वाक्षतेन गोपालेनेति पाठान्तरम् ।

प्रज्ञस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते * । संबन्धिशब्दस्य प्रतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् † अकः खल्वपि । षोडनस्य भोजकः । सत्तूनां शयकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जावि-
क्रायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजी-
विकयो नैस्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचा-
येका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति
केम् । षोडनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽध्ययं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
ल्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीक-
रति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः ।
गतिपुरुषः । आडीषदर्थं । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
ह समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् ।
॥ अष्टम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थं प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः ।
गन्तेशसी ॥ अत्यादयः क्रान्तादर्थं द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्,
तिखट्टः । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टादर्थं तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः क्रोकि-
या, अवक्रोक्किलः ॥ पर्यादयो भ्लानादर्थं चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिभ्लानो ऽध्यय-
ण, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्ये, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थं पञ्च-
म्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाभ्याः, निष्कौशाभ्विः । निर्घोराणसिः । इवेन सह
मासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीद्विषु ॥
दिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्योतते
शब्दुत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते
इत्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङ्गिति
ङम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपोति वर्तते, तत्र कुतस्तिङ्न्तेन

* पठ्यते इत्यस्याये 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व
दधिकम् ।

† ग्रहणमित्यस्याये 'इह तु क्रियाशब्दस्य' इति पाठः कुच चिदधिकः ।

सह समासपदसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति एतयोर्व्योमयोः सुप् सुपेति न संशय इति । तेन गतिकारकोपपदानां द्विविः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तरित्येत पपचं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वैषैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्के । संपन्नंकारं भुङ्के । लवणंकारं भुङ्के अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् * । एवकारकरणपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्तथा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अयेभुक्त्वा । अये भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्त्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि ताः त्रैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयविभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यद्योपदंशस्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते । यथा अव्यये यथाभिप्राय्याने द्वयः त्क्वाणमुलाविति । मूलकोपदंशं भुङ्के । मूलकेनोपदंशं भुङ्के । उच्चं कारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याभोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । तत्र प्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्राय्याने इति त्क्वाणमुलाविति । समासपदे न्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अजं कृत्वा । खलु कृत्वा

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

† उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्चिदर्थः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थं । चित्रगुः । शत्रुगुः । कृष्णाभरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्व चित् ।

† तत्पुरुष इति निवृत्तविति क्व चित् अनेकमन्य ।

प्रमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यामं,
प्लावको यामः । ऊठरथो ऽनङ्गान् । उपहृतपशू दग्धः । उद्धृतौदना स्याली ।
वचगुर्दवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थं तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ।
नेकग्रहणं किम् । बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेणेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता * ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणानां मा
त् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अथयानां च बहुव्रीहिवक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः ।
तीचैर्मुखः ॥ सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः
गालो ऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः ।
शरमुखः ॥ समुदायविकारवष्ट्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
देशानां संघातः, कशसंघातः, कशसंघातश्चूडा ऽस्य कशवूडः । सुवर्णस्य विकारो
लंकारो ऽस्य सुवर्णालंकारः ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहु-
व्रीहिवक्तव्यः ॥ * ॥ प्रपतितं पर्यमस्य, प्रपर्यः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥
श्री ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिवो चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः
ज्ञा यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तिवीरादीनां
बहुव्रीहिवक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिवीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहु-
व्रीहश्च समासो भवति । अथय । उपदशाः । उपाविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्न-
विंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्विजाः ।
त्रचतुराः । द्विदशाः । संख्येयिति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिक-
ख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्नामानि । दिग्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये
समस्यन्ते, बहुव्रीहश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यद-
न्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वात्तरा । उत्तरपार्श्वमा । पश्चिमदक्षिणा ॥
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेण पुंशुद्वावः ॥ * ॥ नामग्रहणं कथ्यर्थम् । इह मा भूत् ।
दिग्नाश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

* सुसूक्ष्मजटकेणेन सुलभाजिनवाससा ।

समन्ताच्चतिरभ्येक्ष्य ह्येवार्थसौ न लिख्यति ॥ इति वा० २

† वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येत्वपि कुत्र चिन्म वाडः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते एह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्ये
भिसंबद्धते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येत
चार्थं समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्था लै
कमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थं
सर्वमिति करणाद्भवति । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेतद्भवति, यत्तेनेति नि
प्रहरणं चेतद्भवति, यद्विदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेतद्भवति । केशेषुकेशे
एहीत्या इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । कवाकाचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य
युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मुशलामुशलि । इच् कर्मव्यतिहारइति इच् स
सान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । स
ग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समा
बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मक
तुल्ययोगइति किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमान
दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपत्नक इति । न
तुल्ययोगो गम्यते किं तांहे विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेष
न्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्यं द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्यं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसं
समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेतरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्र सम
यान्वाचययोरसामर्थ्याच्चास्ति समासः । इतरयोगे समाहारे च समासो
धीयते । पूतश्च न्ययोधश्च, पूतन्ययोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च,
खदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वाक्त्वचम् । वाग्दृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः ।
चेत्येषमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्वं
परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृती
शङ्कुलाखण्डः* । चतुर्थी । यूपदार । पञ्चमी । एकभयम् । षष्ठी । राजपुत्र
सप्तमी । अत्रशौण्डः ॥

* किरिकाख इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयो-
ज्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्या-
शब्दः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याथे, अथेव-
म् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अथेवणम् । लिप्तवासितम् । नगनमुषि-
म् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्चितम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्त-
ठम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृषदु-
तम् । आराधायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् ।
। तकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अतिभुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ ।
। मार्यौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकर्मौ ।
। कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषूभयमिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपा-
धानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जा-
।म् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाश-
स्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशरमशु । रमशु-
शौ । शिरोबीजम् । सर्पिमधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी ।
। श्वद्वी । वृद्विगुणौ ॥

द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
दुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटु-
कमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्त-
म् । उग्रखरम् । उग्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्रर-
।श्वाः ॥ द्वन्द्वे अजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायु । तपर-
।णं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्वे इति वा ॥

अल्पाच्चतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते । अल्पाच्चतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
।श्च न्ययोधश्च, मूत्तन्ययोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शूद्रदु-
।भिषीणाः । वीणाशूद्रदुभयः ॥ अतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां
।निपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिका-

* पूर्वमिति चेति क्व चिदधिकम् !

रोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । शीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वतरं पूर्वं निपा-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकागम् । शरशादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपातती
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । अद्वामेधे । दीतातपसी ॥ वयोनामानुपूर्व्यं
पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणवर्ण्यविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति
भातुश्च व्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरानुनौ ॥ संख्या
अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम्

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्य-
विशेषणे च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशे-
षणम् । चित्रगुः शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः
सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्सं-
ख्यायाः पूर्वनिपातः । ट्वन्यः । च्यन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः
प्रियगुडः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ *
गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं वहेगडुः प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भित्ति
भित्तिः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा
नैव नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कृतमनेनेति च
विद्यहीतव्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ *
शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभित्ती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःख
जातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थं
भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्वतः । दण्ड
पाणिः । कथमुद्वतगदः उद्वतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्त
पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आग्न्याहितः । आहिताग्निः । ज्ञातपुत्रः । पुत्रजातः
ज्ञातदन्तः । ज्ञातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊठभायैः । गतार्थैः । गत
तिगच्छश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादय

* बहुव्रीहौचिति वर्ततइति क्व चिदधिकमत्र ।

ब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कटारजैमिनिः । जैमिनिकटारः ।
टार । यदुल । काण । खञ्ज । कुण्ड । खञ्जर । खलति । गौर । वृट् ।
गुक् । पिङ्गल । तनु । घटर । कर्मधारयदति किम् । कटारपुङ्गो यामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोयं वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामो ऽनभि-
हितइत्येषं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मदौ विभक्तिर्भवति ।
नानभिहिते, तिङ्कृतद्रुसमासैः, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया । कटं
रोति । यामं गच्छति । अनभिहितदति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । हतु । हतः
टः । तद्वित । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तादको
यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवच-
मित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमा-
प्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां चिन्नेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्य-
रः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ।
यामं गच्छति ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीया ऽऽश्लेषितान्तेषु ततो ऽन्यथापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिरेषदत्तम् । उपर्युपरि यामम् ।
अधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु
दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समया यामम् । निकष
यामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होरुन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधायते, अशब्दात्सा
भवति । रुन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति
तृतीया च । यवाग्वा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । रुन्द-
ति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्यं
ह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादे योग । तत्रान्तराशब्द
मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनाशं च । अन्तरा त्वां च म
च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न ।
चिल्लभ्यते । युक्तग्रहणं किम् । अन्तरा तल्लशिलां च पाटलिपुत्रं सुप्रस्य प्राकारः

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे
गम्यमाने † । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः
मासमधीते । संवत्सरमधीते । मास कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मा
गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजन
धीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योज
पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गं तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिय
परिसमाप्तिः । अपवर्गं गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्
भवति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेन
नुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीते
ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति
मासमधीतो ऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त
मीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्ता द्रुहे द्रुहादृा भोक्ता । अ
च्यहाद्विक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्यो ऽयमिच्छासः क्रोशे तत्
विध्यति । क्रोशाल्लह्य विध्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्म
धिकरणयोर्वौ मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुल्लेखे । शाकल्य
संहितामनुपावर्षत् । आगस्यमन्वसिञ्चत्प्रजाः ॥

* तत्र मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः इत्यधिकं क्व चित् ।

† षष्ठ्यपवादे ऽं योग इत्यधिकं क्व चित् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनी-
 क्ति तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाय्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य
 स्वखचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि
 प्रदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाहुपरिभिः ॥ १० ॥

अप आहू परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप
 गर्तभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रावृष्टो देवः । परिपरि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
 ः । अपेन साहवर्ष्यात्परवर्षेर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृत्तं परि
 द्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्र-
 तिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभि-
 युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मैतिलेभ्यः प्रतियच्छति ।
 इ च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ।
 ऽ दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्व-
 न्जंते द्वितीयाचतुर्थ्यां भवतः । यामं गच्छति । यामाय गच्छति । यामं
 त्रति । यामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति
 त् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति ।
 नध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्यानं गच्छति ।
 गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त
 भवेत् । यत्र उत्पद्येन पन्यानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्यां । पथे गच्छ-
 णिति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्यैव विकल्प्येत । अपवादद्विषये ऽपि यथा
 ॥१॥ यामं गन्ता । यामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
 ऋषकाय भिक्षां ददाति । देवदत्ताय रोषते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥
 तुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूपाय दाह । कृणुडलाय हिर-
 ग्म् । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलम् ॥ कृपिसंप्रदायाने चतुर्थी

वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृपी
 चैनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पाते
 ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदासपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्मुखे
 क्रियायां क्रियार्थोयामित्येव विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिने
 ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादे
 योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश
 पिण्डीम् । प्रविशतर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति
 किम् । एधेभ्यो व्रजति शकृटेन । स्थानिन इति किम् । एधानादृतुं व्रजति ॥

तुमर्याञ्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्च
 तुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय
 व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थोदिति
 किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड्योगाञ्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽनं षषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भ-
 वति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः ।
 अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्रर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो
 मल्लो मल्लाय । षषड्ग्नये । षषड्हिन्द्राय । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः ।
 तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठौ बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो
 भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणेषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी
 विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये ।
 न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यतिषणं
 किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । द्विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं
 मन्ये । अनादरइति किम् ।

अश्मानं दृष्टं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्ध्यायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिव्यति किम् । न त्वा श्वालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिव्यति तद-
वादिष्यति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नाशं
ये । नाशमुत्तीर्णं न नाशम् । न त्वा ऽचं मन्ये । यावत् भुक्तं श्रावृत् । प्राणेषु
यम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा श्वालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया
भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्माद् भवति
तृतीया, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञद-
। भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
नामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः ।
येण वैयाकरणः । गार्गीया ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्
याति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।
येण सह गोमान् पितरश्च क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीय-
न, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्परोपयोगोपि भवति ।
येण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनात् निदशनात् ।
प्रधानइति किम् । शिष्येण सहापाठ्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन
दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गेनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । अङ्गा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः* । अवयवधर्मण सम-
यो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षिकायामस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणो ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत,स्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया
भक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राचीत् । छात्रेणोपाध्यायम् ।

* कुण्ठिरिति पाठान्तरम् ।

शिखया परिप्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिरुह्यात्र इति । सत्तण्ण
समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम्* ॥

संज्ञो ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्य
तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संज
नीते । मातरं संजानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोक हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्ति
र्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्युणो पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्त्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति
तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः । अकर्त्तरीति किम् । शते
बन्धितः । शतमृगं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्
भवति । जाड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः
गुणयहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतु प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठं
विभक्तिर्भवति । अस्य हेतौर्भवति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च
पूर्वेषु षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतौर्भवति । केन हेतुना वसति ।
यस्य हेतौर्भवति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श
नम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ता
वसति । कस्मान्निमित्ताद्भवति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्त
वसति । एवं कारणहेत्वारण्युदाहार्यम् । अर्थयहणं चैतत् । पर्यायोपादानं ।

* इत्थंभूत इत्यारभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरेण प
संजानीते पिता । इत्यधिकं क्व चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

अरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वताद-
प्ररोहति । वृकेभ्यो बिभेति । अध्वयनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यल्लोपे
कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेतते, प्रासादात्प्रेतते ॥ अधिकरणे
शेषसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेतते, आसनात्प्रेतते । शयनात्प्रेतते ॥
। शनाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवात्, पाटलिपुत्रात् ॥ यत्-
त्वाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि
। जनानि । कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
। कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥
। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्थं योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तदिकृशब्दाञ्च उत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्छब्द अञ्चत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्यागे
पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति ।
। न्यो देवदत्तात् । भिवो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । क्लितवणो देवद-
त्तात् । आराच्छब्दा दूरान्तिकार्थं वर्त्तते । तत्र दूरान्तिकार्थे षष्ठ्यन्तरस्या-
ति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेवदत्तात् । आराद्व्यञ्जत्तात् । इतर इति
दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अत्रयं
। नार्थ । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्जदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वा यामात् ।
। रो यामात् । पूर्वा यीमाद्रुसन्तः । उत्तरो यीष्मो ऋसन्तात् । दिक्छब्द इत्यत्र
दयहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्छब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि
। वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वाति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात्पूर्वः काल
। अञ्चत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द
। षष्ठ्यन्तरप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा
। उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यन्तरप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतपुञ्जिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्य-
युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद्
। उपरि यामस्य । उपरिष्ठाद्गामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्ति
वति । पूर्वण षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन यामम् । उत्तरेण यामा
षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन यामस्य । उकरेण यामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्य

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्यागे तृतीया विभक्ति
भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । वि
देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्
नानानाभिरिति योगविभागे द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षे विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान्दोषन्केनेमौ पातितौ दुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यास- त्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे का
ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणद्वयं
सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं वरणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादीना
सत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्त
कृच्छ्रान्मुक्तः । शृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्वव
नस्येति त्रिम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणद्वयं कि
क्रियाविशेषणे कर्माणि मा भूत् । स्तोके मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्यागे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतर
पञ्चमी च । दूरं यामात् । दूरं यामस्य । विप्रहृष्टं यामात् । विप्रहृष्टं यामस
अन्तिकं यामात् । अन्तिकं यामस्य । अभ्याशं यामात् । अभ्याशं यामस्य । अ
तरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवा
वकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं यामस्य । दूराद्दामस्य । दू
यामस्य । अन्तिकं यामस्य । अन्तिकाद्दामस्य । अन्तिकेन यामस्य । प्रातिप
कार्थं विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं धानुवर्त्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं वि
ज्ञेयो भवन्ति । दूरः पत्याः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे
 ले । शकटे आस्ते । स्यात्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खञ्वपि । दूरे यामस्य ।
 तत्केयामस्य । आभ्याशे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति,
रीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने कृत्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्या-
 * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणितो याज्ञिके । आम्नाती कृन्दसि ॥ साध्व-
 युप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या * ॥ साधुर्द्वन्द्वतो मातरि । असाधुः पितरि ॥
 कार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या * ॥ चट्टेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा
 सते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥ अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी
 व्या * ॥ दरिद्रेष्वामीनेषु चट्टा भुञ्जते । वृषज्ञेखामीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
 पर्यासे च सप्तमी वक्तव्या * ॥ चट्टेष्वामीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणे-
 सीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या * ॥

चर्मणि द्वापिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु* चर्मरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
 गन्तरं लयते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया
 गन्तरं लतयति । गोषु दुग्धमातासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु दूय-
 षु गतः । हुनेष्वगतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुन-
 यहयं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्रायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । अन्त-
 धिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रात्रा-
 । रुदति प्रात्राजीत् । क्रायतः प्रात्राजीत् । क्रायति प्रात्राजीत् । क्रो-
 नादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

शमीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूपसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू
 । इत्येतैर्यागे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी ।
 गीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः ।

* कार्हेन्विति पाठान्तरम् ।

गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभू
गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचना

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः ता
योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा ता
र्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कु
कटकरणे । आसेवामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्व्युक्त इत्या
सच सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्वारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेः कदेशस्य पृथक्
निर्द्वारणम् । यतो निर्द्वारणं तत्र षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तो भवतः । मनुष्याणां ता
शूरतमः । मनुष्येषु सन्नियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपवक्षीरतमा । गोषु ।
संपवक्षीरतमा । अश्वगतां धावन्तः शीघ्रतमाः । अश्वगेषु धावन्तः शीघ्रतम

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्वारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादेः योगः । वि
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवा
माशुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आद्रतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी वि
र्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । म
निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चाशामिति किम् । साधुर्धृत्या राज्ञः । त
द्यने न भवति । अपतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अपत्य
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * साधुर्देवदत्ता मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्
मी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसि
केशैर्षु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुब्धतावतत्रगब्धान् तृतीयासप्तम्यौ वि
भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः पा

* व्यापत इति बहुषु पुल्लिङ्गे पाठः ।

। मघामु पललौदनम् । नवनरदति किम् । पञ्चानेषु वसति । लुपीति । मघासु यहः । इह कस्मान्न भवति । अत्र पुण्यः । अत्र कृतिका । करणदति वर्तते । ववनं तु पत्ने तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्यः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं, ॥ खारी आठकम्* । ववन, मेकत्वद्वित्वत्रहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकम-
बध्यते । प्रातिपदिकार्यमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा
क्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्यमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् ।
री, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्वेषः,
ने, आठकम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । ववनग्रहणं किम् । एकत्वादिषूक्ते-
र यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्या-
कस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलखते । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्ये प्रथमा न प्राप्नो-
ते वचनमाध्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे
दत्ता । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा वीवो-
दृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः † ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देव-
। संबुद्धुप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेष-
षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

ज्ञानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
ज्ञो जानीते । मधुने जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रवृत्तिष-

* 'परिमाणं प्रत्यादि' इति पा० २ ।

† 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० २ ।

‡ अत्र 'शेषइत्यनुवर्तते' इत्यधिकं ६ पितु ।

धनो जानातिरद्विदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञाव्यवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहते
वा । विस्रधान्त्या तद्वात्मना सर्वमेव यास्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव ।
अद्विदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेषद्विति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरतणेषु । ई
शेश्चर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातु
रथेति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईडे । मधुन ईडे । कर्म
णीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषद्विति किम् । मातुः स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन वि
क्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्यापस्कुहते । शस्वप
स्यापस्कुहते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदक
स्यापस्कुहते प्रज्ञया । शेषद्विति किम् । एधोदकमुपस्कुहते ॥

रुजार्यानां भाववचनानामज्वरैः ॥ ५४ ॥

रुजार्यानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौर
स्यामयत्यामयः । रुजार्यानामिति किम् ॥

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मामेवं तपःसाहसमाचर* ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कृतानि रुजति । अज्वरैरिति किम् ।
चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंनार्यारिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति
तापः । शेषद्वित्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु यात्रोपतापैश्वर्याशीषु पश्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुने
नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनायति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

आसिनिप्रहृणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

आसि निप्रहृण नाट क्राय पिष इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियायां कर्मणि

* कस्यापि कसु माघेयं लौकिको प्रतिभाति मे ।

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति पाठान्तरम् ॥

रक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च घटादौ पठ्यते
 व्यं वृहणं, न दैवादिकस्य जसु मोक्षो इत्यस्य * । चौरस्याज्जासयति । वृषल-
 ाज्जासयति । निप्रहण इति संघातविद्यहीनविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निप्रह-
 त । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योवाठयति ।
 वृषलस्योवाठयति । चौरस्य काययति । वृषलस्य काययति । निपात राट्टुः ।
 यं हि घटादौ पठ्यते अय क्रय क्रय क्रय हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति
 त्संज्ञायां मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि ।
 सायामिति क्रिप् । धानाः पिनष्टि । ~~शेरस्योत्र~~ । चौरपज्जासयति । एषामिति
 क्रिप् । चौरं हिनास्ति । निप्रहण इति क्रिप् । चौर विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभ-
 क्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति ।
 सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माच्च भवति ।
 न्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इत्यने † ॥ समर्थयोरिति क्रिप् । शलाकां व्यवहरति ।
 द्विपतीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषद्वयैव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य
 दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्यति क्रिप् । ब्राह्मणं दीव्यति । योगवि-
 ण उत्तरार्थः ॥

विभाषापसर्गं ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्य षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उप-
 र्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रति-
 दीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति ।
 पसर्गस्येति क्रिप् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भ-
 वति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां प्राप्तायामिदं
 वचम् । सोपसर्गस्य तु कृत्सि व्यस्यि त्रिभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रैष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित् ।
 † एषामित्यादिभ्य त्रिहन्तीत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।
 ‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित् ।

प्रेष्य इति इत्यनेदेवादिक्त्वस्य लोपमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्या
बुधिरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यबुधोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति दे-
तासंप्रदाने सति । अग्नये ह्यागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये ह्याग-
हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यबुधोर्हविति क्रिम् । अग्नये ह्यागं हविषेपां मे-
जुहुधि । हविष इति क्रिम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति क्रिम्
माणवक्राय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थिनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्र-
ग्निभ्यां ह्यागं हविषेपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि त्रिष्ये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुषमृगखन्-
दसः । पुरुषमृगखन्दप्रसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वन-
तिभ्यः । बहुलग्रहणं क्रिम् । छणो रात्र्यै, हिमवतो हस्ती । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी व-
द्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दतो धावति तस्यै श्याव-
दत् । या नखानि छन्ति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्के तस्यै काणः । या ऽभ्यां
तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहत्यायै जारः ॥

यज्ञेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यज्ञेधातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस-
यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते † ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधि-
करणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वा ऽङ्गा भुङ्क्ते । द्विरङ्गे ऽधीते । कृत्वोर्थप्र-
हणं क्रिम् । अहि शेते । रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहणं क्रिम् । अहनि भुक्तम् । गम्यं
हि द्विस्त्रिचतुर्व्रति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं क्रिम् । द्विः कांस्यपा-
त्र्यां भुङ्क्ते । अधिऋणोदति क्रिम् । द्विरङ्गे भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरहत्यधीते ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्वप्रयोगे कर्तरे कर्मण च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका ।
भवतः शसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेता । वज्रस्य भर्ता । कर्तृक-
र्मणोरिति क्रिम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति क्रिम् । तद्व्रितप्रयोगे मा भूत् ।
कृतपूर्वो कटम् । भुक्तपूर्वो आत्रनम् । शेषइति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् ।
इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्व चित् ।

† अत्र 'करणइति क्रिम् । अत्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

उभयप्राप्ते कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्ववत् षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः
प्रत्ययस्मिन्कृति सोयमुभयवाप्तिस्तत्र कर्मण्येऽ षष्ठी विभक्तिर्भवति, न
रि । आश्वर्या गत्रां देहो ऽगो गलकेन । रोचते मे श्रोत्रन्य भोजनं देख-
न । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न
ति । आश्वर्यमिद्रमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥
ताकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य
शृणाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटव्य ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकारयोः
प्रत्यययोर्बहणात् तदपेक्षयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि
स्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥
दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्त-
नकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां सुतुः ।
ज्ञां पूजितः । क्तस्येति क्तिम् । श्रोत्रन पचमानः । वर्तमानइति क्तिम् । यामं
ः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ ह्यत्रव्य हसिाम् । मयूरस्य वृत्तम् ।
क्रिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविषयतायां
तियापि भवति । ह्यत्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि
निषेधापवादो योगः । इद्रमेषामासितम् । इद्रमेषां शयितम् । इद्रमहेः सुप्तम् ।
वनरूपेयातम् । इद्रमेषां भुक्तम् । इद्रमेषामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे
रि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽश्वस्य यामस्य चैत्रः । अन्वे
नि कर्मण्याहुः । तदा नेता ऽस्य यामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृणाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ल उ उक्त अत्रय निष्ठा-
र्यं तृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति शत्रुशान्तौ कानः
सू क्रिक्रिनौ च गृह्यन्त । श्रोत्रनं पचन् । श्रोत्रनं पचमानः । श्रोत्रनं पचमानः ।
दनं पचिषान् । परिः सोमम् । ददिगाः । उ । कटं चिकीर्षुः । श्रोत्रनं सुभुतुः ।
शामलं करिष्णुः । इष्युचोपि प्रयोगे निषेधः । † उक्त । आगामुञ्जं वाराणसौ रक्ष

* द्विकर्मकाणां प्रयोगइत्यादि यं यामं चैत्र इत्येतेषां तेषां बहुषु पुलकेषु नास्ति ।
† इष्युचोऽपि प्रयोगो निषेध इति बहुषु पुलकेषु नास्ति ।

आहुः ॥ उक्तप्रतिषेधे कमेर्भावाया प्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अद्यय ।
 कटं कृत्वा । श्रौदनं भुक्त्वा । अद्ययप्रतिषेधे तौसुत्कृतुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥
 पुरा सूर्यस्योदैनोराधेयः । पुरा कूरव्य विहृषो विरप्शित् । निष्ठा । श्रौदनं भुक्-
 वान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थे । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः सोमो
 भवता । तृत्रिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शत्रुशानवावित्यारभ्य आ तृनो नकारात् ।
 तेन शानन्वानशत्रुतृनुनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पञ्मानः । नट माघानः ।
 अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापत्रादान् ॥ द्विषः शत्रु-
 वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य-द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहि-
 तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । श्रौदनं भोजको
 व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं । शतं दायी ।
 सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्योरिति किम् । यत्रानां लावकः । सकृन्
 पायकः । अद्यशयं करो कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्र
 योत्राणां दर्शक इति । भविष्यदाधिकारे विहितस्यावस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां
 प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि * । भवता कटः कर्तव्यः ।
 भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् । गेयो मात्रावकः साम्नाम् ॥ उभयप्राप्तौ
 कृत्ये षष्ठाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृष्टव्या यामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या
 याममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दयोगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पत्र षष्ठी च,
 तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते षष्ठेव
 भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देव-
 दत्तस्य । अनुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा
 कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेण
 नुकर्णार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रुष्यते ॥

चतुर्थी चाग्निष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थंहितैः ॥ ७३ ॥

आग्निषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थं हित इत्येते

* 'न कर्मणो'ति कुत्र विवादात् ।

र्गने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुर्द्धणार्थः । शेषे चतुर्थीविधाना-
त्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ *
आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । निरं जीवितं देवदत्ताय
देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवद-
त्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देव-
दत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवद-
त्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवद-
त्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवद-
त्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्या-
स्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुरर्थस्यैकवद्वात्रा विधीयते, द्वि-
गुरर्थे एकवद्ववतीति । समाहारद्विगोत्वेदं ग्रहणं नास्ति । पञ्चपूलाः समा-
हिताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विगुरर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेप्येकवचनं भवति । पञ्च-
लीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसंप्राप्ता चीणि
वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां
। प्राण्यङ्गानां तावत् । प्राण्यङ्गानाम् । शिरोशीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मादङ्गिकापा-
विकम् । धीणावादकरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिः शिरोहम् । रथिकृपा-
तम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे शिभाष्यैकवद् भवति । इतरैतरयोगे
माहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् ।
इं तु प्रकरणं त्रिषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधि-
पसादीनामितरैतरयोग एव । दत्तमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाब्दानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौयुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुव्रियते तदैव मुद्राहरणम् । यदा तु प्रथमत एवावदेशस्तदा प्रत्युच्चाहरणम् । अनुवादइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौयुमाः ॥ स्थेणोरन्नतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थेणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अन्नतन्यामिति किम् । उदगानि कठकालापाः ॥

अध्ययुक्तुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्ययुक्ते यन्म क्रतोर्विधानं सो ऽध्ययुक्तुः । अध्ययुक्तुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्ययुक्तुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काखमेधम् । सायाह्रातिरात्रम् । अध्ययुक्तुरिति किम् । इषुवज्जौ । उद्भिद्वलभिद्वौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपूर्णमासौ, क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु क्लृप्तः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासवा आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमक्रमम् । क्रमकृवातिक्रमम् । सांघः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासवः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैद्याकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्या । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणान्त्रियविष्टशूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावे न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावे विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गे नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च यामर्धाजितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यावयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्गाश्च दरावती च, उद्गोरावति । गङ्गाशोणम् । देशः स्वस्वपि । कुरवश्च कुद्वेचं च, कुद्वकुरवश्चम् । कुद्वकुरवश्चम् ।

त्वम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । मद्रक्रेकयाः । नदी देश इति
कम् । कुकुटमयूयो । अयामा इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बव-
शालूकिन्या । नदीग्रहणमदे त्वात् । जनपदे हि देशः । तथा च पर्वतानां
ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा
त्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं
व, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च यामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं च
नगरं, केतवतं च यामः, सौर्यंकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । वंश-
प्रथकम् । यूलालितम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणवर्त्तियौ ॥

क्षुद्रजन्तुनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां के चिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शा शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां
शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । श्वश्रुगालम् । अहिनकुलम् ।
शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्त । चकारः पुनरस्मैव
समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधितामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति ।
अश्वमहिषम् । काकोलरुम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भूते पात्रं
संस्कारेणापि न श्रूयति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनि-
रवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तत्तास्कारम् । रजकतन्तु-
वायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि इति श्वद्ववाचिनां द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवा-
श्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अत्रैडकम् । कुञ्जवामनम् ।
कुञ्जकौरातकम् । पुत्रौत्तम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीशुभारम् । दासीमाणवकम् ।
शाटीपच्छकम् । उष्ट्रशशम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशशम् । मूत्रपुरीषम् । यज्ञम्बेदः ।
मांसशोणितम् । दर्भेशरम् । दर्भशूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । सुखोत्तपम् । दासी-

दासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्रुन्वृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्रुन्वृत्तविभाषैव भवति ।

विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-

पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां द्रुन्वृत्तविभाषैरुच्यते । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । रुद्रपृषतम् । रुद्रपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियत्रम् । व्रीहियत्राः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिऋपिञ्जलम् । तित्तिरिऋपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरौ । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहुप्रकृतिः फलतेनात्रनस्यतिमृगशकुनिस्तुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृतिरेव द्रुन्वृत्त एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । बडरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लुतन्ययोधौ । रुद्रपृषतौ । हंसवक्रवाकौ । यूक्तालिते । व्रीहियत्रौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्ध विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्रुन्वृत्त एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थस्वकारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णौ । सुखदुःखम् । सुखदुःखौ । जीवितमरणम् । जीवितमरणौ । विप्रतिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णौ उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावो प्राप्तिप्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुमी । मधुपर्विणी । ब्रह्मप्रजापती । शिवशैश्रवणौ । कन्दविशाखौ । परिव्रट्कौशिकौ * । प्रथर्यापसदौ । शुक्लकण्ठौ । अध्यात्रहिणौ । निपातनाद्रीर्घः । दीतातपसी । श्रुतातपसी । मेधातपसी । अथयनतपसी । उलूषरुमुपले । आद्यावसाने । श्रुताधि । चक्षुसामे । वाहुनसे ॥

सधिकरणैतावन्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वक्तैते । अधिकरणं वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावन्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्रुन्वृत्तौ नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तिप्रतिषिध्यते । दश दन्तोऽः । दश मार्दङ्गिकाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावन्त्वस्य समीपे विभाषा द्रुन्वृत्त एकवद्भवति । उपदशं दन्तोऽङ्गम् । उपदश दन्तोऽः । उपदशं मार्दङ्गिकाणविकाङ्गम् । उपदश मार्दङ्गिका

* परिव्राजकशैश्रवणौ । इति पा० २ ।

तपाण्यिकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रै-
सवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावो ऽनुगुञ्ज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकत्रयाद्यो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
ऽञ्जगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिशादम् । शिरोधीत्रम् । परलि-
ङ्गतापवादो योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्च-
श्लो । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥
प्रनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चनक्षत्रम् । पञ्चनक्षी ॥ पात्रा-
विशेषधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चरात्रम् । चतुर्गुणम् । त्रिगुणम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपक्रुमारि ।
उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ता, ऽन्यपदार्थप्र-
धानस्याभिधेयवलिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयेश्चकाः ॥ पुण्य-
सुदिनाभ्यामङ्गः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्य-
यादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रिया-
विशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पवति । शोभनं । चति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्सूत्रेषुरतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारं च वर्जयित्वा
ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतद् ध्रुवतं वेदितव्यम् । पठित ऊर्ध्वमनु-
क्रामिष्यामस्तत्र । वदति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
तत्पुरुष इति किम् । वृठतेने । राजा । अनञ्जिति किम् । अतेना । अकर्मधा-
रय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्याशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या
उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । वीर-
णकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दासिकन्या । परबलिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञो उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञो-
पक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोप-
ज्ञोपक्रमयोरद्वैराचिख्यासायां गम्यमानायां । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा ।

यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य शार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्व्यति । पाणिर्
 जमाकालापकं व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकाला
 व्याकरणम् । व्याकरणं दुकरणम् । आश्रीपक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमा
 मानानि । दशरीपक्रमं सुकुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । बाल्मी
 श्लोकाः । तदाद्याच्छ्रियासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदं
 पक्रमो रथः ॥

ह्याया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनसुराच्छायेति विभाषां वक्षति, निन्यार्थमिदं वचनम्
 ह्यायान्तस्त्युषो नपुंसकलिङ्गे भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थं
 बाहुल्यम् । शलभदीनां हि बहुत्वं गम्यते । शनभच्छायम् । इत्तुच्छायम्
 बाहुल्यइति किम् कुञ्जच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्त्युषो नपुंसकलिङ्गे भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्य
 पूर्वा च भवति । तिसभम् । ईखरसभम् । इह कस्मान्न भवति । राजसभा
 पर्यायवचनस्येवेयां । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्य
 पूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति काष्ठसभा । अम
 ष्यशब्दो कृत्स्नं रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वमिति किम्
 देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्त्युषो नपुंसकलिङ्गे भवति । संघात
 वचनो ऽत्र सभाशब्दो एह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात
 इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीर्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा ह्याया शाला निशा इत्येवमन्तस्त्युषो नपुंसकलिङ्गे
 भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुम् । यवसुरा । कुञ्ज
 च्छायम् । कुञ्जच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विभक्तत्वाद् इतरैतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रह
 णम् । परस्य यल्लिङ्गं द्ववति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्व
 तत्पुरुषयोर्विधीयते । कुकुटपूर्याद्यम् । मयूरीकुकुटाद्यम् । मत्पुरुषस्य । यद्व

पिप्ल्याः, अर्तुपिप्लयी । अर्तुकोशातकी । अर्तुनखरञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापचालं-
पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः / पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्नो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकाम्,
आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौ-
शाख्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदशब्दवै ॥ २७ ॥

अश्ववदशब्दयोर्विभाषैकवदुच्य उक्तस्तत्रैकवद्व्याघादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां
गतायामिदमारभ्यते । अश्ववदशब्दयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वदवा चा-
श्ववदवै । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरपि पूर्व-
वल्लिङ्गता भवति । अश्ववदवान्, अश्ववदवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये
पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतानां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । पर-
वल्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,
वचनान्तरपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपत्ताश्चितयः, अपरपत्ताः पुरीषम्, अहो-
त्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ
एवौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

इतिसमासान्तानां निर्देशः । रात्र् अह् अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । पर-
लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतू-
त्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्णः । दृहः । अहः ॥ अनुवाक्यादयः पुंसीति
क्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते
ः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशो, ऽपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ।
मयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि व्यव-
हृते । यथा पद्विशङ्खशब्दो निधिवचनौ पुलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूत-
शब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्यशब्दो सत्त्वणे
भयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उत्कर्षं पुलिङ्गो न्यायाद-

नपेते नपुंसकं, नैतत्सापमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम्
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्द्धच । गोमय । कषाय । कार्वाण्य । कुता
 कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कवन्ध । पद्म । एह । सरक
 कंस । दिवस । यूप । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप
 द्युत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण
 पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत सैन्धव
 औषध । आठक । चषक । द्रोण । स्थलेन । पान्नीव । षष्टिक । वार
 बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट
 सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । बीर । कर्ष । आकाश । अए
 पद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । त्वेडित । शङ्ख
 शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वष । विमान । मुस
 प्रथीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय
 कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम
 भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश
 फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शोष
 कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस
 सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फ
 छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । कर्कद । तोम
 तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्या
 उद्योग । खेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौव
 पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण
 पुलिन । वृठ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लो
 दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । म
 सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । शकल । * अर्द्धचोदितः

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशो ऽनुकथनम् । इदमोन्वादेशविषयस्याः
 देशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिधी

* कुण्ठप । मुण्ड । घृत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । क्षत । अण । क
 वर्ष । पूर्ण । पणव । विशाल । सुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । श
 नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । जलाट । कु
 कुञ्जल । विङ्ग । पिपयाक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप खण
 चञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । छत्र । कलह । पोसक । हल । वर्षात्क । क
 तपडक । तपहुल । इत्येते पुस्तकान्तरेऽधिक्याः ॥

यो आभ्यामहरणधीतम् । अस्मै ह्यत्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शशकमपि हि । अस्य ह्यत्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् * अशादेशवचनं क्वकार्थम् । इमकाभ्यां ह्यत्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । इ पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन त्रिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, । च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशोति अनुदात्तस्वतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन्ने सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छान्नाच्छन्दोधीष्व, यो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽशित्यशादेशे अं पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परतमेतदोरन्वादेशविषययोरनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकन्यायेनानुवृत्तिः । इमं ह्यत्रं छन्दोध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । न ह्यत्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । अनयोश्चात्रयोः शोभनं लम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खल्वपि । एतं ह्यत्रं छन्दो ऽध्या, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन ह्यत्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाप्यधीतम् । एतयोश्चात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ इति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रत्तालयैन्त् । परिवर्त्तयैन्त् । इह माच भवति । अयं दण्डो हरानेन । एतमातं इत्तं विद्यादिति । यत्र किं इ विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं, एतन्नियार्थजित इति यावत् । यदित्-मनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वत्यति ह्यो वध लिङि । गात् । आर्द्धधातुकइति किम् । हन्यात् । विषयसप्तमी चयं न परसप्तमी । आर्द्धधातुकविषयतायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्व्याप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । यम् । आश्लेष्यम् ॥

* 'अस्माच्छान्नाच्छन्दो ऽधीष्व । अथो अस्माद्व्याकरणमप्यधीष्व' । इदमत्राधिकं क्व

अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये प्रजाग्य । विजाग्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । नुब भवति । एवं घच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अचम् । असा इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात् किति किति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । किति किति किम् । असव्यम् ॥

लुङ्सनीर्घस्त्वृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्त्वृ आदेशो भवति । लृदित्करणमहर्षे लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सन् जिघत्सन्ति ॥ घस्त्वृभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्त्वृ आदेशो भवति । घासः । प्रघ उपसर्गं ऽद इत्यप् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये बहुलमदो घस्त्वृ आदेशो भवति । घस्ताचूनम् । साश्च मे । न च भवति । आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्वृतम् । अन्यतरस्यांयह कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलयहण घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । जघास । जघत् । जघुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेजोवयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां ति परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पत्ते, ऊवतुः । ऊयुः । वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वश्वास्यान्यतरस्यां किति वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ॥

हृनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वधा

स्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य
नेवद्वाधावधीदिति हलसलक्षणा दृष्टिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । आवधीत् । आवधिष्टाम् ।
धुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्न्यत-
वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ।
भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इयो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इयो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः ।
ति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह त्व-
वेण नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ॥ इण्वादिक् इति वक्त-
॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

यौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

यौ परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः ।
ति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्यापयति । इण्वादिक्
। अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जि-
षतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्मतीषिषति इण्वादिक् इत्येव ।
जिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इङ्श्चेति सन्त्येव यथा स्यात् † ॥

इङ्श्च ॥ ४८ ॥

इङ्श्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगां-
। अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङ्देशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगते । अधिज-

* 'आङो यमस्य इत्यात्मनेपदम् । स्यः सिञ्जति कित्त्वम् । अनुठातोपदेशेति
। वृत्वाङ्गादिति सिञ्जे लोपः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'यौ मा भूत् । इति क्व चिदधिकम् ।

गिरे । गाढेनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थं, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यत्
स्यात् । नहि स्यानिबद्धानेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे गात्
कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्यागापाजहातिसां हलीतीत्वम् । अध्येषत्
अध्यगीषताम् । अध्यगीषत । न च भवति । अध्येषत् । अध्येषताम् । अध्ये
षत । लुङि खल्वपि । अध्यगीष्यत् । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । न
भवति । अध्येषेत । अध्येषेताम् । अध्येष्यन्त ॥

शौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्त्तते । यावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्चङोरिति
च ण्यपेक्षा । शौ सन्यरे चङ्यरे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधि
जिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि । अध्यजी
पत् अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम्
भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । कृञ्
नुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु भुषा ऽस्त्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः”

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः
वक्ता । वक्तम् । वक्तव्यम् । स्यानिबद्धानेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायांमात्र
नेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

वक्षिङः ख्याञ्ज ॥ ५४ ॥

वक्षिङः ख्याञ्जदेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । व
ख्यातव्यम् । स्यानिबद्धानेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकार
सामर्थ्यात् † ॥ अक्षरविरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आख्याता । आख्यातुम्
आख्यातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवत्याः । वर्जनी

* अत्र 'आर्द्धधातुकरिति किम् । अस्ति । स्तः । सैन्ति' । इति क्व चिदधिकम् ।

† अत्र 'आख्यास्यति । आख्यास्यते' । इति क्व चिदधिकम् ।

वर्धः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचत्वा राक्षसाः हिंसार्थो ऽच
तुः । अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाद्वन्द्वोरिति वक्त-
म् ॥ * ॥ अक्षयधक्कात्रविचक्षणानिराद्वर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चत्विङः व्याजदेशो
भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति । आचचत्वे ।
वचत्वाते । आचचत्तिरे ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अनेर्धोतोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपो वर्जयित्वा ।
गायकः । प्रवयणीयः । अघञपोरिति किम् । समाजः । उदजः । अपि तु,
वजः । उदजः । समदोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥
प्रपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके वि-
त्य इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते
त्रेर्वी वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयण-
नय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्थजितो यूनि लुगणितोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गौत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगौत्राद् आर्षाद् जितश्च पर-
रणिजोर्युनि लुग्भवति । एयान्ताभावत् । कुर्वादिभ्यो एय, स्तस्माद्यूनि इञ् ।
य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्त्रिकादिषु
मते, ततः फिञा भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगौत्रस्य तत्र ग्रहणं
नादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगौत्रम् । कुर्वादिभ्यो एय
त एयः । क्षत्रिय । ऋष्यन्थकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य
। श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्ष । ऋष्यण् । तस्माद्यूनि इञ् ।
य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित् । अनृष्यानन्तर्यं विदा-
योञ् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अण्यः
षपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतो ऽण् । तस्य लुक् ।
मयनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो
। तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः
। यूनीति किम् । वामरथस्य द्वात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो एय इति
स्तस्मात् कर्वादिभ्यो गौत्रइति शेषिको ऽण् । तस्य लुग् भवति । अशि-

जोरिति किम् । दातेरपत्यं युवा दातायणः * ॥ अत्रास्त्रयगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इञ् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

पैल इत्येषमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । पीलाया वेत्यण । तस्मादणो ट्ठच इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमज्जि । औदमज्जि । औदमेघि । औदबुद्धि । देवस्यानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहत्तिति । भौलिङ्गि । औद्वाहमानि । औज्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषणं प्राग्यहणं, न विकल्पार्थम् । पाचागारेरपत्यं युवा । यत्रिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पाचागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् । दात्तिः पिता । दातायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्ते लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुगभवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयज्जि । प्रावाहणि । मान्यातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैर्कायि । कारेणुपालि । कामलि ‡ ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्सद्राजा इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुगभवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । व्रीहिमताः । तद्राजस्येति

* अत्र 'यत्रिजोश्चेति फको लुग भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागहति । राणि । वीमनि । उंष्टमनि' । एते पुस्तकान्तरे ऽधिकः ।

‡ अत्र 'रान्धकि । आसुराहति । प्रायाहति । पौष्कि । कान्धकि । दैवकाति । वैरहति' । एते पुस्तकान्तरेऽधिकः ।

किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गुः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो
गाङ्गा येषां तदमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गुः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येषमादिभ्यः परस्य
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन
भूतं बहुत्वम् भवति । प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरा-
त्येपि लुभभवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव । यास्कः । तेनैवेत्येव ।
प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्का-
ह्वानाः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःसूयण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु
ऽप्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इज् * । सदामस । कम्बलभार । अहिर्योग ।
कर्णाटक । पिण्डीजङ्गु । बकसक्य । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यां षष्ठादिभ्यश्चेति ठञ् ।
अस्ति । कुद्रि † । अजबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इज् । रत्नामुख ।
नङ्गारथ । मन्यक । उत्कास । कटुकमन्यक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमे-
वल । क्लोष्टुमान । क्लोष्टुपाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्वादिपाठा-
देज् । खरपशब्दे नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । धर्मक । एताभ्यामत
ःञ् । भलन्दनशब्दात् शिवादिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित ।
तिभ्यश्चतुर्भ्यां ऽश्वादिभ्यः फज् ॥

यजजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यजो ऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । गर्गादिभ्यो यज् । गर्गाः । वत्साः ।
।जः खस्वपि । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्यो ऽज् । बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव ।
।गर्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः
स्त्रियः । बैदः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यज् । द्वैप्याः । उत्सादिभ्यो
ज् । औत्साशब्दाच्चाः ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसंख्यानम् ॥ * ॥
।गर्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं
।दस्य कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं, बैद कुलं, बिदकुलं वा । यजा-
।दीनामिति किम् । आङ्गुकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम् ।
।त्युद्वइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठा इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

* अत्र पुस्तकान्तरे 'षप्तभ्य इज्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं 'प-
।डक' इत्येतदधिकम् ।

† विधिः । कद्रु । इति पा० ३ ।

अग्रादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । अत्रिशब्दादितरशा-
निञ इति ठक् । इतरभ्य ञ्प्यय् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । आत्रेयो, भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रिया-
त्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बहुचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते
तस्य बहुषु लुभभवति । पञ्चागाराः । मन्यरेषणाः । भरतेषु खल्वपि । युधि-
ष्ठिराः । अर्जुनाः । बहुच इति किम् । वैक्यः । पौष्यः । प्राच्यभरतेष्विति
किम् । बालाक्यः । हास्तिदास्यः । भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञाप-
नार्थम्, अन्यत्र प्राग्यहणे भरतयहणं न भवतीति, तेन इजः प्राचीमिति भर-
तानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । अर्जुनिः पिता । अर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । बिदाव्यन्तर्गणोयम् । ततो
ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यज्जोश्चेति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गोपवनाः । शैषवाः ।
गोपवन । शिषु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अश्वतान । श्यामाक । श्वापर्ण ।
एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि
चतुर्थे बिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्नभवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्नभवति । तैका-
यनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककितवाः ।
वाङ्मूरयश्च भाण्डीरथयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । वङ्मूरभण्डीरथाः । औपकाय-
नाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफक-
यश्च नारकयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । पफकनरकाः । वाकनखयश्च श्वागुदप-
रिणदुयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । बकनखश्वगुदपरिणदुः । उज्जशब्दादत
इञ् । ककभशब्दाच्छिवाद्यण् । तयोर्लुक् । औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः ।
लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । उरसश-
ब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिञ् । लङ्कटशब्दादिञ् तयोर्लुक् । औरसायनयश्च
लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः । भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् ।
भाष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् ।
कार्ष्णाजिनकार्ष्णसुन्दराः । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । आग्निवेशशब्दाद् गर्गा-
दिभ्यो यञ् । दासेरकशब्दादत इञ् । तयोर्लुक् । आग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्यतरस्यां
 ङ्ङु वाङ्ङु च । अङ्ङुद्वयहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो
 ङ्ङुस्तिक्कितवादिषु पठन्ते । उपकलमकाः । भृष्टककपिष्टलाः । कृष्णाजि-
 ङ्ङुष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वेष्वेव नित्यमेव लुभवति । अङ्ङुद्वे त्वनेन वि-
 त्त्यः । उपकाः । श्रौपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भृष्टकाः । भ्राष्ट-
 ङ्ङुः । कपिष्टलाः । कापिष्टलयः । कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसु-
 दराः । कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।
 षडारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्म । खारीजङ्गु ।
 ग्नाबल । पतञ्जल । कठेरणि । कुषीतक । काशङ्गस्त्र । निदाघ । कलशी-
 ङ्ङु । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्मक । पर्यक । जटिलक । बधिरक । कन्तुक ।
 प्रनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यत्रश्च बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च प्रकृ-
 तिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावदेवौ भवतः । अगस्त्यः ।
 कुण्डिनाः । चकारः स्वारर्थः । मध्यादाप्ते हि कुण्डिनश्चस्तदादेशोपि तथा
 यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । कुण्डिनिशब्दाद्गोदित्वादात् । तयोर्गौत्रे लुग-
 षेति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाशब्दाच्चा इति घट्टलक्षणशब्दा भवति । कौण्डिन्ये
 स्वयैव भवितव्यं कण्ठादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनशब्दाच्चाः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तैर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तदन्तर्ग-
 तास्तद्वृत्तयेन वृष्टन्ते । धातोस्सावत् । पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य ।
 कष्टिभ्रतः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृचः । प्रवृचः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभवति । अति । हन्ति । द्वेषि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुभवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न
 भवत्यपि । वृचं हन्ति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । चाध्वं नो देवाः ॥

यङ्ङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

* घृदारक । उडङ्गु । सुधायुक । अजन्धक । पदञ्जल । अनुपद । अपजगध । कर्मक ।
 वेकाय । कर्मन्धक । पिञ्जल । मयूरकर्म । मदाघ । कदामत् । दामकण्ठ । इते पुस्तकान्तरे
 ङ्ङिकाः ॥

यङो लुभ्वति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकल्प्यते, न तु क्त्वसीति, तेन क्त्वसि भाषायां च यङो लुभ्वति । लोलुवः । पोपुवः । सनीसंसः । दनीधंसः । बहुलग्रहणादनद्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वाषदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शब्दनुवर्तते न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुक्ति प्रकृते श्लुविधानं द्विर्घचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं क्त्वसि ॥ ७६ ॥

क्त्वसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्य-चापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवक्ति । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभ-वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् ॥ गापोर्यहणे इणपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः पातेश्च न भवति । अगासीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां यामौ देवदत्तेन ।

विभाषा घ्राघेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा ङ्हा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुभ-वति । घेटः पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अघात् । अघासीत् । अशात् । अशासीत् । अङ्हात् । अङ्हा-सीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ।

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभ्वति । अतत् । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात् । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । जनसनननामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणं, पर-स्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहूरणशवृदहाहृच्क्वगमिजनिभ्यो लीः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस हूर णश वृ दह आत् वृ क्व गमि जनि इत्ये-तेभ्य उत्तरस्य लेलुर्भवति । घस । अहजमीमदन्त पितरः । हुरेति हृकौटित्ये । माहूर्मित्रस्य स्वम् । नश । प्रणहूर्त्यस्य । वृ इति वृहृञोः सामान्येन ग्रहणम् । सुवचो षेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम् । प्रा

रणे । आ ऽप्रा द्वावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृत्र । मा नो अस्मिन्महाधने परा
र्कः । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजत वा अस्य
ज्जाः । ब्राह्मणे प्रयोगोयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेलुङ् भवति । ईहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईत्वांचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुभ्रवति । तत्र शालायाम् । यत्र शाला-
याम् । सुपः अल्पपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोऽत्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्व्या लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न
लुभ्रवति, अगदेशस्य तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः
श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति ।
उपमणिकं पश्य । पत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भादीप्य ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेषु नित्यमम्भा प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्-
लम्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या अद्विनदीसमाससंख्यावयवेषु नित्य-
प्रमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्नसगङ्गम् । लोहितगङ्गम् ।
शकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनत्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुटादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपरस्यात्मनेपदस्य च डारौरस इत्येते
आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य ।
अधेता । अधेतारौ । अधेतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्तासि श्वो
ऽधेतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ षञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानिता ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति, तद्यत्तव्यानीयरः । कर्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च ऋ भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । लकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

अद्गुदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्गुदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकात् च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनप्रिदमादेशदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ । दृषदः । पितः खल्वपि । पवति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वः सः ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित भिवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सं । तितिजते । चिकत्सति ॥ निन्दात्तमाख्याधिप्रतीकारेषु सञ्चिष्यते, ऽन्यथा यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अक्षयण्डने, शान अवतैजने इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, आभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मोमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वाचस्पत्यं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्व चिन्न भवत्यपि । मानयति । बाध्यति । दानयति । निशानयति ॥ अत्रापि सचर्षविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्भिज्ञासायां, बधेर्वैङ्ग्ये, दानेर्बन्धे, शानेर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषियैत्र समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्वत्य-
 १, भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, विक्री-
 ति । जिहीर्षति । धातुयहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमिच्छत्,
 विक्रीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समान-
 कर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति
 क्म् । कर्तुं जानाति । वाचचनाद्वाक्यमपि भवति । धातेरिति विधानादत्र
 न आर्तुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के
 तिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नतात्प्रतिषेधो
 क्तव्यः ॥ * ॥ विक्रीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्मतुबर्थायाच्छेषिको मतुबार्थकः ।

सङ्खपः प्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब्र-
 तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुञ्जमिच्छति पुञ्जीयति ।
 ब्रह्मणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुञ्जमिच्छति । आत्मन इति
 क्म् । राज्ञः पुञ्जमिच्छति । ककारो नः क्यइति सामान्यग्रहणार्थः । चकार-
 तदविधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति ।
 च्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा
 वा वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यञ्च ॥ ९ ॥

सुब्रन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुञ्जमिच्छ-
 ते, पुञ्जकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुत्पत्त्यर्थः । ककार-
 येत्संज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भवति । चकारादिस्वाद्वा काम्यचः ॥ उपयट्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुब्रन्तादाचारेण वा क्यच्-
 त्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता ।
 चमिषाचरति, पुञ्जीयति ह्यात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् ॥ अधिकरणाच्चैति
 क्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुड्ये * । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

* अत्र कुट्टामिति मुक्तः पाठ इति पदमञ्चक्याम् ।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्त्तुः सुखन्तादाचारर्थे वा क्यङ् प्रत्यये भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि वाचहृणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । आत्रायते । अत्रायते । पयायते । पयस्यते ।

आजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । *

सलोपविधौ च कर्त्तुरिति स्थानषष्टि संपद्यते, तत्रालोपन्यनियमे सति 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोइभ्य क्क्त्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होडते । होडायते ॥ सर्वप्रातिपदिक्यभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वइवाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हूलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽद्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां । च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्चिर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्चद्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्चिप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अविमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । वृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । आजस् । वर्चस् + । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यष ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष प्रत्ययो भवति । लोहितार्याति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितहाज्भ्यः क्यषवचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठन्ते तेभ्यः क्यषेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति । वर्मायति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रायते । कर्णायति । कर्णायते । ज्ञपायति । ज्ञपायते । आकृतिगणायम् । तथा च ककारः सामान्ययद्दृष्टार्थानुबध्यते नः क्यइति । नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोस्ति । ज्ञभ्यस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतोत्येतदेव

* "सकारस्येयते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

† विमनस् । रभन् । हन् । रोहत् । शुधिस् । अरजस् । अत्रैते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

नं ज्ञायकम् । अत्रैरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते । लोहित । नील ।
रंत । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थ्यात्क्रमणार्थे ऽनार्जवे क्यङ्
ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सत्रक-
रुत्तक्रुच्छगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥ कण्वचिकीर्षा पाय-
कीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते ।
कष्टायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दान्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोर्ययोः क्यङ् प्रत्ययो
ति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपरच-
त्, तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्गमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्गमनेर्थे क्यङ्
ययो भवति । बाष्पमुद्गमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाव्वेति वक्तव्य-
॥ * ॥ फेनमुद्गमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाश्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अश्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो
ति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अश्रायते । कण्वायते ।
गायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते ।
हारायते ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टा-
ट्टा । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मणहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे ऽनुभवे
ङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं
यते, सुखायते । दुःखायते । कर्त्तृघहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको वेद-
स्य । सुख । दुःख । वृत्त । गहन । कृच्छ । अश्र । अलीक । प्रतीष ।
ण्य । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टासुष्टायहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरेणः ॥
यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टासुष्टायहणं कर्त्तव्यम्' इति पाठः ।

† वृत्तस्य स्थाने लोभति पा० ।

नमोऽखरिचित्रङ्गः क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्त्तते । नमस् खरिचस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । खरिचस् परिचर्यायाम् । खरिचस्यति गुरुन् । चित्रङ् आश्चर्यं । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवरास्मिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्त्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छाद्दुदसने पर्यसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संवीवरयते भित्तुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यपदार्थः, खेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू- स्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः कारे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तच्चिद्युतौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलिं एह्णाति, हलयति । कलिं एह्णाति, कलयति । हलिकल्प्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं एह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

धातारेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाच् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थं वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति, पापच्यते । यायन्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच् इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीक्षते ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यत्यर्थं शूर्णातीनां ग्रहणं यङ्विधात्रनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मो मूच्यते । अटाच्यते । अशारयते । अशाशयते । प्राशानूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्गतौः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्चित्तं कौटिल्येष्व भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थग-
र्हायां यद् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुप्यति, लोलुपते । एवं सासद्यते । चञ्चू-
ति । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावग-
र्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् ।
न्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते । एतेभ्यो नित्यं भा-
वगर्हायामिव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुप्यति ॥

**सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥**

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमा-
ष्टि, सत्यापयति ॥ अथर्ववेदसत्यानामापुष्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे, अर्थोप-
ति । वेद्रापयति । आपुष्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति * । पाशाद्विमोचने ।
वपाशयति । रूपाद्वृशने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूले-
तनुकुष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभि-
ति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति, त्वच-
ति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनहति, संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति,
वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थं । चोरयति ।
वन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तद्वीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतु-
तन्, तस्मिन्निधये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पा-
यति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं करोति, सूत्रयति ॥
ख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् क्ल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कार-
म् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्तादिण्वक्तव्यस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे, क्ल्लुक् प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति ।
लिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ आ-
लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं
व्यासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्थितो महिष्यत्यां सूर्या-
मनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे चि ॥ * ॥ पुष्ययोगं जानाति,
येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

* अथे क्वाचित्कः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्ड्वञ् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्भातुथ्य एव प्रत्ययो विधायते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्भातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्ड्वञ्, कण्ड्वयति । कण्ड्वयते । जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यात्मनेपदम् । कण्ड्वञ् । मन्तु । हूणीञ् । वलु । अस । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । इरञ् । दुवस् । मधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पम् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषञ् । भिष्णञ् । इषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुप् रत्नणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुयर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्यादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केने चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयते । ऋतीयन्ते । ऋतेरुङ्ङिति सिद्धे ईयङ्ङचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्णातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धर्थः । इकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविषयज्ञायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । ऋतीयिता । कमिता । कामयिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

* असुञ् । हूणीङ् । इषय । पुरण । अत्रेते पुस्तकान्तरे ऽधिकः पठमञ्जर्धामनास्थितः ।

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तब्रह्मनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुष्पीयति । पुञ्जकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति द्विद्युत् । उद्भिं च्यात्रयाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास् शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्रइति किम् । कृष्णा नोनाथ ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्याद्धीर्णम् ॥ * ॥ चुनुम्याञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसकासोरांविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् अच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्कं । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजाश्चेरिति किम् । ततत्त । ररत्त । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अनृच्छति किम् । आनच्छं । आनच्छंतुः । आनच्छुः ॥ ऊर्णोतिश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रोर्णुनाथ । अर्थवा,

वाच्य ऊर्णोर्णुषद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेद्दुपयहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेषु, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पत्तायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे, विद ज्ञाने, जाए निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उषोष । विदाञ्चकार । विषेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहुवां श्लुवञ्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ही लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविष चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वमित्थं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्रयाञ्चकार । जिह्राय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञ्प्रयुज्यते लिटि परतः । कृञ्जिति प्रत्याहारेण कृभ्यस्तयो एह्यन्ते, तस्मामर्थादस्तेर्भूभावे न भवति । पाचयञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदे-
लौट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञ्श्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो
विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं,
किं तर्हि, सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्करोतात् ।
विदाङ्करोतामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयप्रजनयांचिकयारमयामकः पावयांक्रि- याद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सदित्जनिरमीणां एयन्तानां लुड्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाप्-
त्ययो द्विर्वचनं कुत्वं च । अक्ररिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते ।
पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा एयन्तस्य लिड्याम् निपात्यते, क्रियादिति
चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेलुड्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च,
अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषा-
याम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैपीदिति
भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्या-
दिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

ञ्चि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः
 लार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वत्यति तत्रैवादाहरिष्यामः ॥

ञ्जेः सिच् ॥ ४४ ॥

ञ्जेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अका-
 त् । अहार्षात् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति
 ।।निन्यादेशे च द्विश्वकारानुबद्ध्यते ॥ स्पृशमृशङ्गणवृपटृपां सिञ्वा वक्तव्यः ॥ * ॥
 आदीत् । अस्पादीत् । असृत्त् । अस्पादीत् । अमादीत् । अमृत्त् ।
 आर्षात् । अकादीत् । अजत्त् । अटृत् । अनाप्सीत् । अताप्सीत् । अटृ-
 । अद्राप्सीत् । अदाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य ज्ञेरनिटः क्त आदेशो भवति ।
 इ । अधुत्त् । लिह । अलितत्त् । शल इति किम् । अजैत्सीत् । अच्कैत्सीत् ।
 ।पधादिति किम् । अथादीत् । अनिट इति किम् । अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति । अलि-
 ङ्गमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लित्कन्यां देवदत्तः ।
 लिङ्गनइति किम् । समाश्लियन्तु काष्ठम् ॥

न दूशः ॥ ४७ ॥

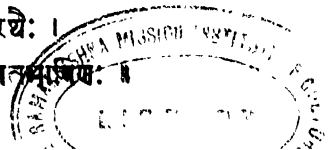
पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दूशेर्धातोः परस्य ज्ञेः क्सादेशो न भव-
 । अस्मिन्प्रतिषिद्धे इरितो वेत्यङ्सिचौ भवतः । अदशत् । अद्रादीत् ॥

णिश्चिद्रुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ्ङिधीयते । एयन्तेभ्यो धातुभ्यः श्चि द्रु स्तु इत्येतेभ्यश्च
 स्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषे-
 र्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अवीकरत् । अजीहरत् । अशिअयत् ।
 ।द्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥ कमे-
 सख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आट्टुधातुके वेति यदा णिङ्गास्ति तदैतदुपसंख्या-
 । अचकमत । णिङ्पत्ते सन्वद्भावः । अवीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वडवारथेः ।

अथ पत्काषियो यान्ति ये ऽवीकमत्तमिषिः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुओशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशे भवति । धेट्स्तावत् । अदधत् । सिचपत्ते विभाषा घ्राधेडिति लुक् । अघात् । अघासीत् । श्वयतेः खल्वपि । अशिश्चयत् । अडोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायपत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमात्रो मित्रावरुणौ गृहानज्जुगुपतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चडन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नानयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्ध गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो एयन्तेभ्यः पूर्वण ज्ञेश्चिडि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्द्विर्ददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु त्पणे, वच परिभाषणे, ब्रूजदेशो वा । ख्या प्रकथने । चत्तिङादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेशाडि सिद्धे पुनर्यहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवाचत् । अवाचताम् । अवाचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिषातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, षिच क्षरणे, ह्वञ् स्पृष्टायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्लेरडादेशो भवति । असिचत् । असिचत् । आह्वत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितजित इत्यात्मनेपदम् । असिचत् । असिचत् । असिचत् । असिचत् । आह्वत् । आह्वत् । आह्वत् । आह्वत् ॥

पुषादिद्युताह्वदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः ह्वदिभ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽडादेशो भवति । पुषादिदिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिऋषाद्यन्त-

॥: । पुष । अपुषत् । व्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् । ज्वदिद्युः । गम् । गमत् । शक् । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यद्योतिष्ट । अलोदिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सृ गतौ, शासु अनुशिष्टौ, च गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरडादेशो भव-
। । सर्त्ति । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ति । आरत् । पृथग्योगकरणमा-
नेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोप-
गं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरतो धातोः परस्य ज्ञेरडादेशो वा भवति । भिदिर । अभिदत् । अभै-
तेत् । द्विदिर । अच्चिदत् । अच्चैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अभित्त । अ-
कृत ॥

जृस्तम्भुस्रुचुम्लुचुगुचुग्लुचुग्लुञ्चुशिवभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जृष वयोहानौ, स्तम्भुः सौत्रो धातुः । स्रुचु स्रुचु गत्य-
। युचु ग्लुचु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु षसृज गतौ । टुञ्चोशिव गतिवृद्धोः । एते-
। धातुभ्यः परस्य च्लेर्षो ऽडादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् ।
तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अस्रुचत् । अस्रोचीत् । अयुचत् । अयोची-
। अग्लुचत् । अगलोचीत् । अग्लुवत् । अग्लुञ्चोत् । अश्वत् । अश्वयोत् । अशि-
शयत् । ग्लुचुग्लुञ्चोरेकतरपादानेपि रूपत्रयं सिद्ध्यात्यर्थेभेदात्तु द्वयोर्हपादानं
। के चित्तु वर्णयन्ति द्वयोर्हपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चैरनुनासिकलोपो न
। ति । अग्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य ज्ञश्छन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
। लाकुष्ठकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदर्थान् । पर्वतमाहत् । अन्तरिता-
शमाहत् । छन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अहत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्घातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तश्च परतः ।
। मर्थादात्मनेपदैकवचनं दृश्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । तदिति
। उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वर्त्तते । दीपीदीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अग्रगमने, पूरी
यायने, ताय संतानपालनयोः, औप्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य च्लेस्त्वशब्दे

परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट
अबोधि । अबुद्धु । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्वातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति
प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अला
केदारः स्वयमेव । अलाविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि का
स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूर्णे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि
गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गौपालकेन

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति
अन्वषासु गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्वषारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मक
र्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य यद्दण्डकर्मकर्त्तर्यं, तत्र हि भाषक
र्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भा
तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहा
भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यद्दण्डं विस्पष्टार्यम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यं
भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते यामः । ककारो
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो
बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते श्रोदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारो
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

द्वि इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
कारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्यः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिन्नुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । दुभाश्च दुभ्राश्च दीप्तौ, ध्रमु अनवस्थाने, ध्रमु
तने, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविक्षेपे, क्लमु ग्लानौ, क्रसी उद्वेगे, चुटी
दने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भाशते । भाश्यते ।
शशते । भाशयते । ध्रमति । ध्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति । क्लामति ।
क्लाम्यति । क्रसति । क्रस्यति । चुटति । चुट्यति । लषति । लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने देवादिकः तस्मान्नित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते ।
शोनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् ।
यस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । संपूर्वाच्च यसोर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्य-
। संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

शुञ् अभिषेधे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोप-
दः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्सनियोगेन श्रुवः शृ इत्ययमादेशो भवति ।
शोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षान्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

शतृ व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति ।
शोति । श्रवति ॥

तनूकरणे तन्नः ॥ ७६ ॥

तनू त्वनू तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो
भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तन्नति काष्ठम् । तन्नो-
काष्ठम् । तनूकरणइति किम् । संतन्नति वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्ययने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । तुदति । तुदति ॥

रुधादिभ्यः श्लम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्लम् प्रत्ययो भवति । शपोवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शनाबलोप इति विशेषणार्थं रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृजश्च उप्रत्ययो भवति । शपोवादः । तनाति । सनाति । तणोति । कृजः खल्वपि । करोति । तनादिपाठोऽप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यतनादिकार्यं मा भूदिति । तदिभ्यस्तथासारिति विभाषा सिचो लुङ् भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोर्द्वोरुपप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्थानिषद्वावाद्गुणो न भवति ॥

क्र्यादिभ्यः श्ला ॥ ८१ ॥

दुक्लीञ् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्लाप्रत्ययो भवति शपोपवादः । शकारः सार्धधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भस्तुम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुज्भ्यः श्लुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुञ् आप्रवणे । एतेभ्यः श्लाप्रत्यय भवति श्लुश्च । स्तभ्राति । स्तभ्रोति । स्तुभ्राति । स्तुभ्रोति । स्कुभ्राति । स्कुभ्रोति । स्कुभ्रोति । स्कुनातिः । स्कुनोति । उदित्स्वप्रतिज्ञात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणाविषयत्वमेव ॥

हलः श्लः शानउभौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्लाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुषाण्युषाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । ह्राविति किम् । मुष्णाति । शन इति स्थाननिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविधि विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दसि विषये शनः शायजादेशो भवति, शानजपि । एभाय त्रिह्रुदधु । शानचः खल्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शब्दादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं
त्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चि-
विकरणता क्व चिन्नविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति
प्ते । स च न मरति । न प्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन
तु । नयत्सिति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तीर्या-
ति प्राप्ते । बहुलयहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्रिडुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो
ति । शपोपवादः । छन्दस्युभयथेति लिङ्ः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति ।
गागामिषचिर्वादिशक्तिरुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्येयम् । गा । सत्यमुपगे-
 । गमि । गमेम जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वोचेमाग्नये । विदेयमेना
सि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयम् । रुहि । स्वर्गं लोक-
रहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति ।
सन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्भ-
वति । कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शक्ति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं
मया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्वावाः प्रयोजनम् । भिद्यते
ष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करणं
श्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो
ति । लिङ्याशिष्यङ्कृति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेलान्तस्य कर्ता
वद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधि-
णाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्यसिश्चिनत्ति । साधु स्याली पचति ।
अधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्यादनं देव-
ः, राध्यत्यादनः स्वयमेवेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्ता
वद्भवति, न कर्तृस्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणां ॥

कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्ववति, स च तपःकर्मकस्यैव नाम
 कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति
 दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयता
 यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्वावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतप
 नपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहसूनुमां यक्चिगौ ॥ ६६ ॥

दुह स्रु नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिगौ कर्मवद्वावापदिष्टौ न भवतः
 दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धयते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय
 मेव । अदुग्धे गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्रुते गौः स्वयमेव
 गाल्हाष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यक्चि
 गौः प्रतिषेधे णिअन्यिअन्यिअन्निअन्नात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कार्या
 कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकर
 कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्राणि
 ग्रन्थं देवदत्तः । अग्रीते ग्रन्थः स्वयमेव । अग्रान्यिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । यग्राणि
 लोकां देवदत्तः । यग्रीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रान्यिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति
 लोकां देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अत्रोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अत्रोच
 लोकाः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः
 प्राहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा
 षक्नुवते सैन्यवाः स्वयमेव । व्यकृषत सैन्यवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्यरस्मैपदं च ॥ ६७ ॥

कुष निष्कर्ष, रञ्ज रागे, अनयोधात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याण
 मनेन श्यनप्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्या
 पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते
 रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चैयम् । तेन लिङ्लिङोः स्याद्विषये च
 भवतः । चुक्षुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पाः
 स्वयमेव । रङ्तीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्ह्यते वा
 स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ६९ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ वृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, यद्वि
 कर्धमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्तव्यानी
 इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुयहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात्
 क्रदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वच प्रा भूत

मिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थे च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोर्ऌत्वञ्च विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । इत्यति । कर्मण्यण । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भरमः, कर्णजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेर्ङ इति । उपसञ्जो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । इत्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदमतिङ्ङित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्ङित्तः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । सूयात् । कृत्प्रदेशः कृत्तद्वितसमाश्रित्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादे वा बाधको भवति स्व्यङ्कारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । एवुल्लुचावुत्सगा, इगुपधज्ञापीकिरः क इत्यपवादः, तद्विषये एवुल् लुचावपि भवतः । वित्तेपकः । वित्तेप्रा । वित्तिपः । असरूप इति ङम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, आतोनुपसर्गं क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । ङदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिञ्ङित्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षो । जिहीर्षो ॥

कृत्याः प्राङ् एवुलः ॥ ६५ ॥

एवुल्लुचाविति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् एवुल्लसंज्ञशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुकल्प्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते धेदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशः कृत्यरकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तव्यन्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

धातोर्ऌत्वञ्च धतन्ते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति । करारकौ स्वराथौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि ऌ ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पवेलिमा माषाः । देलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचन्ताद्वातोर्ऌत्वञ्चो भवति । तकारो यतोनाथ इति स्वरार्थः ।

गेयम् । पेयम् । चेयम् । ज्ञेयम् । अन्यहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति
अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिशसिचतियतिञ् ।
नीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्वातोरकारोपधात्प्रत्ययो भवति । एयतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति
किम् । जाप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शक् शक्तौ, षह मर्षणे, अनयोधात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्ग ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, प्रदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चा-
नुपसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति
किम् । प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमः पूर्वणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥
चरोराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्या देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्थागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्था इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्यं पणितव्यानिरोध इत्ये-
तेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्वधति । अवद्यं पापम् ।
अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वधति ।
पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । पाण्यमन्यत् । वर्थति स्त्रियां निपात्यते अनि-
रोधश्चेद्वधति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्था । सहस्रेण वर्था । वृत्त्या
ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वर्था चत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् ।
करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माख्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेयोर्यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । अर्थः स्वामी । अर्थो वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामि-
न्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्या ब्राह्मणः

उपसर्था काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्थति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययः

प्राप्तकाला काल्या । प्रजनः प्रजनमं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उप-
ध्या गौः । उपसर्था वडवा । काल्या प्रजनइति किम् । उपसर्था शरदि मयुरा ॥

अजर्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्वदति । जीर्यतेनेज्जपूर्वात्संगते संगमने
कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं
नास्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदधेधातोः सुबन्तउपपदे अनुसर्गे क्यप् प्रत्ययो
भवति, चकाराद्यञ्च । ब्रह्माद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्याद्यम् । सत्यवद्यम् ।
सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्तते । भवतेधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति । यत्तु नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्,
देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपी-
येव, घातः । एतत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्रुजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
शाम् वृद्रुजुष इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः ।
शत्रुत्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्यहणं बाधकबाधनार्थम् । शो-
चशयके इति एतत् बाधित्वा क्यजेव भवति । अचशयस्तुत्यः । वृषहयो वृजो
हणमिष्यते न वृडः । वार्या चत्विजः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति घक्त्यम् ॥
॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आङ्पूर्वादेश्चैः
जायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आन्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एतद्द्वयं, नेवाः ॥

ऋदुपधाञ्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाञ्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ऋपिचृती वर्जयित्वा । चृत् ।
त्यम् । चृधु । चृद्धम् । अकृपिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपकारणं
त्म् । कृत संशब्देन । एतदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाठौ रुजेत्येदुक्तयः ॥ * ॥
णिसायां रज्जुः ॥ समग्रपूर्वाञ्च ॥ * ॥ समग्रसर्गा ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः कृप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः
प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः ।
भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्योनाम चित्रियः ॥ संपूर्वोद्विभाषा
॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिद्धाति ।

स्त्रियां भाषाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्धाति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् ।
परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोदर इत्य कुप्य कृष्टपच्य अच्य इत्येते शब्दाः क्यपि
निपात्यन्ते । राजा सोतव्यः राजा वा इह सूयते राजसूयः कृतुः । सूरमर्त्यां
क्यप् सत्तैस्त्वं सुवतेर्षो इडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः
पत्ते यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोदरम् । रोचतेऽसौ इत्यः । कर्त्तरि
क्यप् । गुपे रादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृ-
ष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्ययते अच्यव्यः ॥

भिदोञ्ची नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुभेश्च क्यब् निपात्यते नदेभिधेये । उज्ज्वैर्त्वं च । भिनति कृतं
भिदः । उज्ज्वैरुदकम् उद्भूतः । नदरिति किम् । भेता । उज्ज्विता ॥

पुष्यसिञ्ची नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रे ऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्धा
इति पुष्यः । सिद्धान्त्यस्मिन्निति सिद्धः । नक्षत्ररिति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहल्लिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज कल्क
हलि इत्येषु बोधेषु । विपूयैत्यवतेनयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मत्वं
क्यन्ननिपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्य-
त् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यभिभ्यां ग्रहेऽह्नुदसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद्गृहेः क्यप् प्रत्ययो भवति ह्नुदसि विषये । प्रत्यस्य
न प्रतिग्रहम् । तस्मात्प्रतिग्रहम् । ह्नुदसीति किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्षेषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वैरिणि बाह्यायां पत्येत्वार्यं यहेर्द्वातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे
तावत् । प्रग्रहं पदं, यस्य प्रग्रहसंज्ञा विहिता । अत्रग्रहं पदं, यस्यावग्रहः क्रि-
यते । अस्वैरी परतन्त्रः । ग्रहका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । या-
प्रग्रहा सेना । नगरग्रहा सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्वा-
शादन्यत्र न भवति । पत्ते भवः पत्यः । वासुदेवग्रहाः । अर्जुनग्रहाः । तत्प-
दाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृषो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेत्यंति प्राप्ते वर्द्धते-
चंद्रपथत्वाच्चित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्धयम् ॥

युग्यं च पत्त्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्त्रं चेतद्भ्रति । पतत्यनेनेति पत्त्रं, वाहनमुच्यते ।
युयो गौः । युयोश्वः । युयो हत्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पत्त्र-
इति किम् । युग्यमन्यत् ॥

अमाशब्दस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाद्यं वर्द्धते । तस्मिन्पपदे वसेर्द्वातोः कालेधिकार्यो इत्यत्र-
स्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावे निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन्काले सूर्य-
चन्द्रमसाविति अमाशब्दाः । अमाशब्दाः । एकदेशविज्ञतस्यानन्यत्वाद्दमाभा-
स्याया वेत्यत्रामाशब्दाशब्दास्यापि ग्रहणं भवति ।

अमाशब्दोऽहं इत्यतोऽनेपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तितया तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धति ॥

ह्नुदसि निष्टर्क्येऽवहूयप्रणीयोऽन्नीयोऽच्छिष्यमर्यंस्तर्क्या-

ध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवा-

द्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्चह्नुदसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानु-
पपत्तं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टर्क्यं इति कृति कृतेने इत्यस्माच्चिष्यवा-
त्स्यापि प्राक्ते एवम्, आद्यान्तविपर्ययश्च, निष्पत्तं इत्वं निपात्यते । निष्टर्क्यी

चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे ह्ययतेर्जुहोतेर्जा क्यप् द्वीर्घस्त्वेगभावश्च । देव-
 ह्ययः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
 कच्छिष्यम् । मृड् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने, ध्रु हूकने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्षेः ।
 स्तर्या । स्त्रियामेष निपातनम् । ध्वयः । खनेयेत् । खन्यः । एतस्मादेव ग्यत् ।
 खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृ-
 ष्ठेः क्यप् । आपृच्छः । प्रतिपूर्वास्तीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतीषीव्यः । ब्रह्मण्युप-
 पदे षदेण्यत् । ब्रह्मवाद्यः । भाष्यः । स्ताव्यः । भवतेः स्तोतेश्च ग्यत् आवादे-
 शश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनेतेण्यंदायादेशौ । उपचाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे
 निपातनमेतत् ॥ हिः एयइति षक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादन्त्यत्र उपचयेपृडमेव ।

निष्टुर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्विसः षत्वं निपातनात् ।

ग्यदायादेश इत्येता उपचाय्ये निपातितौ ॥

ग्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ग्यदेकस्मादाशब्दश्च द्वौ क्यपौ ग्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋहृलौग्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, उवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ग्यत्प्रत्ययो भवति ।
 कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ऋरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभावे ऋरावश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च प्रत्ययो भवत्यावश्यके
 कौत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् । लव्यम् ।
 ऋरावश्यके व्योत्यरति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाञ्छम् अवश्यपाव्यमिति ।
 नैषः दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरेच यत्नः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपिअपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनातेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ग्यत् प्रत्ययो
 भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाव्यम् । राव्यम् । लाव्यम् ।
 चाव्यम् । आवाव्यम् । अनुकसमुच्चयार्थश्चकारः । दधि । दाभ्यम् ॥

आनाय्या ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराङ्पूर्वात्पृष्यदायादेशौ
 निपात्यते । आनाय्या दक्षिणाग्निः । कृठिरेषा । तस्माद्वनित्यविशेषे दक्षिणा-
 ङ्गादेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् । यश्च गार्हपत्यादा-
 नीयन्ते दक्षिणाग्निराह्वनीयेन सन्नैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्नि माषे ।
 तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्द्विसप्ततो आप्रादुता गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्यो ऽमित्यइति चेद्विष्णोर्ना कृतं भवेत् ।

एकयोर्ना तु तं विद्यादानयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमती ॥ १२८ ॥

अविद्यप्राना संमतिरस्मिन्वित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतात्ता
ज्ञा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चरः । असंमताविति
किम् । प्रणोयान्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्मप्रणयात्
त्वाय्यायान्तेशासिने नान्यस्मै कस्मै चनेति । संमतिरभिलाषोप्युच्यते । तद-
शवेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्-
तानायान्तेशासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रणयादिति युज्यते ॥

पाय्यसानाय्यनिकाय्यधाय्या मानहृविर्निवाससामि-
धेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्याश्रयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं, माने हविषि निवासे सामिधे-
नां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माहो एयत्प्रत्यय आदेःपत्वं च निपात्यते ।
ताने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वाच्चयतेर्ण्यंदायादेशाक्षुपसर्गेदीघत्वं च
निपात्यते । साचाय्यं हविः । सचेप्रमन्यत् । रुढित्वाच्च हविर्विशेषववावतिष्ठते ।
सपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यंदायादेशादिकुत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निवे-
मन्यत् । धाय्येति धात्रो एयत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति ।
धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द च्छिविशेष्य वाचकः तत्र च
धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुढिशब्दो ह्ययं तथा
सामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शंसत्यग्निर्नैता त्वं सोमः क्रतुभिरिति ॥

ऋतौकुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यते ऋतावभिधेये । कुण्डशब्दे
तीयान्तउपपदे पिबतेर्द्वान्तोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्त्व । कुण्डेन
त्यते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतो ऽनाम इति स्वरः । संपूर्वा-
चनोतेर्ण्यंदायादेशौ निपात्यते । संचाय्यते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः क्रतुः ।
ताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नेौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूहा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते ऋतावभिधेये । परि-
चाय्येनोतेर्ण्यंदायादेशौ निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाद्दुहेः संप-
रारं दीघत्वं च निपात्यते । समूहं चिन्वीत बहुकामः । ऋताविति किम् ।
चेयम् । उपचेयम् । संवाहात् ॥

चित्पाग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यज्ञश्चो ऽग्निचित्याश्च ऽश्च निपात्यते । वीथते ऽतो चित्यो ऽग्निः ।
अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तु च । तेनान्तेऽदात्तत्वं भवति ।
अन्नाचित्येव । चेयमन्यत् ॥

एवुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातो रिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो एवुल्लृचौ प्रत्ययो भवनः । कारकः ।
कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविवातार्थः । तुश्चन्दसि तुरि-
ष्टमेयस्त्विति ॥

नन्दियह्विपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संश्रयते । त्रिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भ-
वन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, यहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दियह्वि-
पचादयश्च न धातुगटतः संनिविष्टा वृहन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादिषु
प्रातिपदिकगणेषु अपोऽदृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिवृषिसा-
धिर्वाङ्मिशोभितोषिभ्यो एयन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ।
दूषणः * । साधनः । वर्तुनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥
सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः ।
सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाण्यत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । यह ।
उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्या । मन्त्र । संमद । याही । उत्साही । उद्वासी ।
उद्वासी । स्यायी । मन्त्री । संमदी ॥ रतश्रुत्रसवपशां नौ ॥ निरत्नी । निम्नावी ।
निवासी । निवापी । निशापी ॥ याचिध्याहूसंख्याहृप्रजवद्वसां प्रतिचिद्वानाम् ॥
अपाची । अयाहारी । असंख्याहारी । अत्राजी । अवादी । अत्रासी ॥ अवा-
मचित्तकर्तृकायाम् ॥ प्रतिचिद्वानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अवि-
शायी । विशयी ॥ विशयी देशे ॥ विशयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी ।
अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति यहादिः ॥ पच । वप । वद ।
बल । तप । पत । नदट् । भवट् । वस । गरट् । ग्ववट् । तरट् । चोट् । वाहट् ।
अर । अर । अर । सम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेव । क्रोध । मेधानर्त ।
वण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । ‡ पचादिराहुतिलगणः ॥

* पुस्तकान्तरे 'दूषणः' । इति पा० तदनुवारेण पूर्वमपि 'मदिवृषिसाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'यवनः' । इति पा० ३ ।

‡ अर । मोरट् । क्रोध । ईश । दम्भ । एते षट्मञ्जरीपर्यालोचनान्तर्गतं इति पाठस्त-
न भवतीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपसम्बन्धे ।

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अवबाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ *

इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानानेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विविधः ।
विलिखः । बुधः । कृशः । जानातीति जः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति
किट् । द्वेषसेवमेवादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चापसर्गं ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः ।
ऋः । सुतः । सुतः ॥

पाघ्राध्माधेद्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः ।
विलिखः । विजिघ्रः । उद्रुमः । विध्रमः । धेद् । उद्रुयः । विधयः । उत्पश्यः ।
विपश्यः । उपसर्गइति के विचानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायाम्
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारिवेद्युद्देशिचेति-
सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गाभ्यो लिम्पदिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्द-
तीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः ।
वेदयतीत्युद्देश्यः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । सा-
ह्यः । अनुपसर्गादिति क्रिम् । प्रलियः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलि-
म्पा नाम देवाः ॥ गत्रादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः ।
दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

उच्चलितिकसन्तेभ्यो णाः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । उच्चलदीप्तादित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगतादि-
त्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । उच्चलः । उच्चलः ।
चलः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उच्चलः ॥ तनोतेर्णे उपसंख्यानम् ॥ * ॥
उच्चलनोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽद्वाधासुसंखतीयावसावहृलिहृश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्रद्धे आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीण अवसा अवहृ लिहृ श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधक-
बाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संसावः । अत्यायः । अवसायः । अवहायः ।
लेहः । श्लिषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गं ॥ १४२ ॥

दुनातेर्नयतेरानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनातीति दावः । नयतीति
नायः । अनुपसर्गइति किम् । प्रववः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्रहः । व्यव-
स्थितविभाषा चेषम् । जलचरे नित्यम् । ग्रहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह
एव* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म । तात्स्थ्याद्वारा-
श्च । गृह्णतीति, गृहा दाराः । गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखन्निरञ्जिभ्यः परि-
गणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।
रञ्जैरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्यकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

एयुट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते † । गायतेऽयुट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।
गायनः । गायनी । योगविभाग उक्तार्थः ॥

हृश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण एयुड् कृष्यते । जहातेर्जिहीतेश्च धातोरेयुत्प्रत्ययो भवति व्री-

* जलचरे शास्त्र एव । ज्योतिषि ग्रह एव । इति पा० २ ।

† 'यकन् इत्यनुकृष्यते' इति क्व वित् पुस्तके पाठो ऽसंगतः ।

। काले च कर्त्तरि । हायना नाम ग्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा । काले ।
। यनः संवत्सरः । जहाति भात्रानिति ॥

प्रसृ^१ल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४६ ॥

प्रसृल्व इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वु प्रत्यये भवति । प्रवकः । सरकः ।
। समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लभते । साधुकारिणि बुद्धिधानात्स-
। यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वु प्रत्यये भवति । जीवतात्, जी-
। नन्दितात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमु-
। क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिष्वं कर्त्तुं निर्वर्त्य विकार्ये प्राप्य चेति । सर्वत्र कर्मण्यण्पदे धातोरण-
। यो भवति । निर्वर्त्य तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः ।
। रलावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्वापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति,
। हेमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलकामिभत्याचरिभ्यो णः पूर्व-
। दपठतिस्वत्वञ्च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीतः । मांसशीला । मांसकामः ।
। मांसकामा । मांसभद्रः । मांसभद्रा । कन्याणाचारः । कन्याणाचारा ॥ इतिव-
। मभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुव्रतीतः । सुव्रतीता । बहुव्रतः । बहुव्रता ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वञ् स्पृहायां शब्दे च । वेञ् तन्तुसन्ताने । माह् माने । एतेभ्यस्व कर्मण्यु-
। ण्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मण्यण्यपवादः । स्वर्गहायः । तन्तुहायः । धान्यमाहः ॥

आतोऽनुपसर्गकः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गभ्यः कर्मण्यण्यपदे कर्मण्ययो भवति । अणोपघातः ।
। णोऽः । कम्बलदः । पार्ष्णिचम् । अकुलचम् । अनुपसर्गइति किम् । मोसंदायः ।
। शशासंदायः ।

* 'वु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सत्क इत्यस्य स्थाने क्वञ्च
। त्वेव तत्र ।

३ । उद्यमनमुत्प्रेषणम् । अथं हरतीत्यंशहरः । रिव्यहरः । अनुद्यमनवृत्ति-
म् । भारहारः ॥ अक्षप्रकरणे शक्ति लाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्णु बहे-
संख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोम-
रः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । सूत्रं
त्यतीत्यर्थः । सूत्रयाह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति । उद्यमनावीय-
रम्भः । कालकृताशरीरात्रस्या यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं
वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कञ्चहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्घ्रि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्घ्रिपूत्रोत्तरतेः कर्मण्युपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
च्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्व भाविक्री फला-
ता प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छील्यवृत्तिरिति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजयाम्, अस्मात्प्रातोः कर्मण्युपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति । अणो-
पादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजाहा । गन्धाहा । मालाहा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्णे इत्येतयोः सुबन्तयोश्च ऽदयोयंशासंख्यं रमिजपोधांत्वोरक्षप्र-
यो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपोः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुरीत्ये-
विहाभिसंख्यते ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते, स्तम्बमो-
क्षी । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् । स्तम्बे
ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये ऽक्षप्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः ।
पदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरिति वक्तव्यम् । शमिसंज्ञायामिति
द्वे धातुग्रहणं कृञा हेत्वादिषु टप्रतिबेधार्षम् । शंकरा नाम परिव्राजिका ।
करा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे श्लेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संख्यते । श्लेतेधातोरधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति ।
श्लेते शयः । गर्तेशयः ॥ पाश्वंदिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाश्वंथां श्लेते पाश्वं-
थः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्धसहपुंशब्द ॥ * ॥ दिग्धेन सह श्लेते दिग्ध-

सहशयः ॥ उत्तानाद्विषु कर्तुं ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अथमूर्धु शेते, उथमूर्धुशयः ॥ गिरौ इच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेधातोराधिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं हीवर्थम् ।

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थं आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेधातोः टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सर्त्तः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्रे इत्येतेषूपपदेषु सर्त्तधातोः टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति, पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तधातोः टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसरः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेधातोः टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुःकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आट्टकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः । वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-

किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृश्चित्रक्षेत्रसंख्या-

जङ्घाबाहूहृतद्वनुरदृषु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुधीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथाद्योगं सम्बन्धः । दिवा द्विषूपपदेषु करोतेधातोः टप्रत्ययो भवति । अचेत्वाद्यर्थं आरम्भः । दिवाशब्दे ऽधिकरणवचनः सुधीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । चकारस्वनिपातनाद्विसर्जनीयलिङ्गाम्लीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दोकरः । क्रिकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः

करः । अङ्गाकरः । अङ्गुकरः । अङ्गुकरः । यत्करः । तत्करः । धनुष्कारः ।
हृष्कारः ॥ कियत्तद्गुह्यु कृत्राऽज्विधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
हुकरा । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि कर्तेतिप्रत्ययो
भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वचनम् । कर्म निर्वचः । कर्म करोतीति, कर्म-
रः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु कर्तेतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रति-
श्रयते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटु-
कारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतेरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ व्रीहिवत्स-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकारिः व्रीहिः । शकृत्कारिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयो-
ति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तेरिन्प्रत्ययो
भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् ।
तिहारः । नाथहारः ॥

फलेद्यहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेद्यहिरः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्त-
मिन्प्रत्ययश्च यहेनिपात्येते । फलानि दृष्ट्वातीति, फलेद्यहिरश्चतः । आत्मशब्द-
प उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । आत्मानं विभर्ति आत्म-
मरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुत्तिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

हृन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

वन वण संभक्तौ, रत पालने, मथे विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे हृन्द-
विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा तत्रवनिम् । गोसनिं यौ पथिरवी
शौ । हृदिर्मथीनाम् ॥

एजेः खशू ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खशू प्रथयो भवति । खकारो
मर्थः । शकारः सार्वधानु मसंज्ञार्थः । अङ्ग मेषयति, अङ्गमेषयः । जनमेषयः ॥

अशप्रत्यये * धातशुनीतिलशङ्खजघेटमुद्रकहातीनामुपसंख्यानस् ॥ * ॥ धातु-
मजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शङ्खजहा माणः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वाः अशप्रत्ययो भवति ।
यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु ध्रस्व-
धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्ष-
णव्यभिचारचिह्नान्नात्वात्कस्यापूर्ध्वनिपातनाल्लभ्यते । धेट छित्वात् स्त्रियां ली-
प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः अश प्रत्ययो भवति ।
अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्ध्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति ।
नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुकसमुच्चयार्थश्चकारः । घटि-
न्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ।

उदि कूले वृजिघहोः ॥ ३१ ॥

इहो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे अश प्रत्य-
यो भवति । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजा रथः । कूलमुद्रहः ॥

वह्राभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह्रश्च इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहर्धातोः अश प्रत्ययो भवति ।
वह्रं लेठीति, वह्रंलिहो गौः । अशंलिहो वायुः ॥

परिमाणो पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः अश प्रत्ययो भवति । पच-
श्चति, प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणम्यवः खारिम्यवः । कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः अशप्रत्ययो भवति । अर्पा-
माखार्थे आरम्भः । मितं पचति, मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा यवागुः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अहस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदर्धातोः अशप्रत्ययो भवति ।
विधुस्तुदः राहुः । अहन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

* अशप्रत्यये इति बहुषु पुल्लिङ्गेषु पाठः ।

असूर्यंललाट इत्येतयोः कर्मणोऽपपत्रयोः वृश्चिंतयोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटतप आदि यः । असूर्य इति चास-
र्यसमासो ऽयम् । वृश्चिन्ता नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यतीति । गुप्तिपरं
तत् । एवं नाम गुप्ता यद्वरिहायं दर्शनं सूर्यमपि न पश्यतीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३० ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्यु-
ग्रस्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्यानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोऽपपत्रयोर्धेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि इत्स्य इति विशेषणार्थः ।
कारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्या-
त् ॥ * ॥ मितंगमे हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥
विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च इदृशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहंगः । विहं-
गः ॥ हे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोऽपपत्रयोस्तापेधातोः खच् प्रत्ययो भवति । पुरा-
देः तप संतापेऽर्थादिः । द्वयोरेपि बहुलम् । द्विषन्तं तापयति तप दाहे, द्वि-
षन्तपः । परन्तपः । द्विषत्परयोः इति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भ-
ति । द्विषतो तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमे व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेधातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम चास्ते । व्रत इति किम् । वाचयामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोऽपपत्रयोर्धातोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो भवति । पूरं दारयति, पूरंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च दारयति
किञ्चम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्वकूल अभ करीष इत्येतेषु कर्मणोऽपपत्रयोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो भवति ।
सर्व कषति, सर्वकषः खलः । कूलं कषा नदी । अभकषो गिरः । करीषं कषा वात्या ॥

* विहर्षेति क्व चित् पाठः ।

मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । ऋतिंकरः ॥ भयंकर ॥ उपपदावधौ भयादियहणं तदन्तविधि
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोत्तरण प्रत्ययो भवति, षका-
रात्खच्च । क्षेमकारः । क्षेमवरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्र-
करः । वेति षक्त्ये पुनरणग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुधीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः कर्णे
भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव ओदनः ।
भावे । आशितस्य भवन, माशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणोति च सुधीति च प्रकृतं संज्ञाप्रशाद्वया संबन्धं संबध्यते भृतृ वृजि धारि
सहिते तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभ्रा-
वसुंधरा । रयंतरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शच-
हः । शत्रुतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति क्रिम् । कुटुम्ब विभर्त्तीति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम
यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त
इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्हप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।
दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकारष्टिलोपार्थः । द्वित्यभस्याप्यनुबन्ध-
करणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपद्योहयसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वद्वगः ।
पचगः ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरारधिकरणे ॥ * ॥
सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरोदेशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर
आह ॥ इप्रकरणेत्येवपि † दृश्य इति ॥ * ॥ स्वरारगः । सामगः । गुह्यतल्पगः ॥

* कुटुम्बं । यभत कुटुम्बभारः । इत्याधिक कृ चित् ।

† अन्त्रापीति पदभञ्जयोः ङः पाठः ।

आशिषि ह्नः ॥ ४९ ॥

इ इति वर्त्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे इप्र-
प्रयो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिषीति किम् । शत्रुघातः ॥
प्रावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाट्टन्तेरण्
त्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति,
वाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाट्टन्तेश्चारावुपपदे, ऽण्, अन्तस्य वा
कारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समिच ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे
पूर्वाट्टन्तेरणप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः ।
शानि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाट्टन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्हप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः
ः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो
ऽति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भव-
। जायाघ्ना ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा नक्षणे द्यात्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाट्टन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति ।
गघ्नस्त्रिलकालकः । पतिघ्नी पाण्डुरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् ।
नुष्यकर्तृके इति किम् । आखुघातः शूद्रः । इह कस्माच्च भवति । चौरघातो
ऽपि । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो
ऽति । मनुष्यकर्तृकार्ये आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्ना मनुष्यः ।
टघ्नश्चौरः । शक्ताविति किम् । विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताड्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्त्तरि । पाणि
इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो

हन्तेऽल्लोपो घञ् च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् ।
पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ।

आठ्यासुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यै
कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आठ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्यु
न्यत्ययो भवति । च्यर्थिकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः । च्यन्ता आठ्य
न्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाठ्यमाठ्यं कुर्वन्त्यनेन आठ्यंकरणम्
सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम्
प्रियंकरणम् । रच्यर्थेऽस्विति किम् । आठ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः
प्रकृतेरविद्यत्तायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्चाविति किम्
आठ्याकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्युनश्च
विशेषोऽस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति ल्युट्
न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्चिप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्चखुकञौ ॥ ५७ ॥

आठ्यादिषु सुबन्तसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारां
खिष्णुच्च खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाठ्य आठ्यो भवति आठ्यंभविष्णुः
आठ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः
पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः
अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत्
व्यर्थेष्वित्येष । आठ्यो भवित । अच्चावित्येष । आठ्याभविता ॥

उदात्तत्वाद्भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुषः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्णुते ॥

सृशोऽनुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥

सृशेर्धातोरनुदके सुबन्तसूपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्व
सृशेः कर्मचोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुदकेते, तत्र
सृशेःप्रथमार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं सृशति
घृतसृक् । मन्त्रेण सृशति, मन्त्रसृक् । जलेन सृशति जलसृक् । अनुदकर्त्ता
किम् । उदकम्यशः । नकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

अृत्स्विगदधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगाञ्चुयुजिक्त्रञ्चां च ॥ ५९ ॥

* पाणि ताडेत्यारभ्य निपात्यतइत्यर्त्तां पुस्तकाकारे न दृश्यते ।

अत्विगादयः पञ्चशब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे च यो
तत्रो निर्दिश्यन्ते । अतुशब्दउपपदे यजेर्धातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते ।
तो यजति, अतुं वा यजति, अतुप्रयुक्तो वा यजति, अत्विक् । कृठिरेषा यथा-
यं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विर्बचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ।
ष्योतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति
क् । दिशेः कर्मणि क्तिचिपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्विहः
त्पसर्गान्तलोपः षत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अस्तु युजि क्लृञ्च इत्येतेषां
तूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं
यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् ।
इङ् । युजेः क्लृञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्वि-
यादिना क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ ।
ञ्जः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोर्नालोचनेर्षं वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति ।
शारत्क्विन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः ।
षो षकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति । अनालोचनइति किम् । तं
एति तदृशः । तादृगादयो हि कृठिशब्दप्रकारं नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥
मानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥
शेः कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृत्तः । यदृत्तः । अन्यादृत्तः । कीदृत्तः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गपि क्तिप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्तिचिन्यतः प्रवृत्ति न ध्यात्रि-
ते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गपि क्तिप्प्रत्ययो
भवति । उपसर्गग्रहणं आपनर्थम् । अन्यत्र सुष्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति ।
शः सुपि ष्यप् ज्ञेति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न
शतेस्तेरादादिकस्य । युजिर् योगे । युज समाधौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने ।
द सत्तायाम् । विद विचारणे । जयाणामपि ग्रहणम् । न ज्ञाभार्यस्य विदेः ।
शास्य विवर्त्तितत्वात् । सत् । शुचिपत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सूः ।
इंसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । दृह । मित्रधुक् ।
क् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् ।
वत् । अस्मवित् । भिद । काष्ठमित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद् ।
क् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रजीः । वामणीः ।

अयणीः । कथमत्र गत्वं, स एषां यामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गत्वम् । राट् । विराट् । सम्राट् । मो राजि समः कौ इति मत्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते, क्विप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गप्यनुपसर्गात् शिवप्रत्ययो भवति । अर्धे भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गपि । प्रभाक् ॥

ह्रन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । ह्रन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्तउपपदे शिवप्रत्यये भवति । तुराषाट्* । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम्

वहृश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्चह्रन्दसि विषये सुबन्तउपपदे शिवप्रत्यया भवति । प्रष्ठ षाट् द्वित्यषाट् । योग्यविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष इत्येतेषु उपपदेषु ह्रन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहन- पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्यं जनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे ह्रन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, जनन्तःपादं चेद्बृहिवर्त्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । जनन्तः पादमिति किम् हव्यवाङ्गिनरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

ह्रन्दसि उपसर्गं सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । दृषे रपि ग्रहणम् । तथा षणु दाने । वन पणसंभक्तौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । जन दिभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे ह्रन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टका सामान्यग्रहणाविधातार्थः, षेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनेरनुनासिकस्य दिति । अज्जाः । गोजाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः कूपखाः । क्रम । दधिज्ञाः । गम । अयेगा उच्चेतृणाम् ॥

अदो जनन्ते ॥ ६८ ॥

ह्रन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नञ्चे सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति आममसि, आमात् । सस्यात् । अनञ्चइति किम् । अजादः ॥

* जलाषाट् । पतनाषाट् इति क्व चिदत्राधिकम् ।

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अर्धेधातोर्षिट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमति, क्रव्यात् ।
पूर्वार्धे सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनाग्न भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः ।
इति विकृतशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च षोडशरादिपाठात्क्रव्यभावः । इति विकृत-
क्रमांसभक्तः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्तः । क्रव्यादिति ॥

दुहः क्व घश्च ॥ ७० ॥

दुहेधातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । काम-
या धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो गिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो गिवन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे-
विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अनाक्षणिककार्यसिद्धयर्थं, प्रत्ययस्तु
वधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृव्राचिन्युपपदे वहेधातोः कर्मणि कारके गिवन्प्रत्ययो
भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे
सितेधातोर्षिर्षन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उक्थानि शंसति उक्थैर्वा
सति, उक्थशा यजमानः । दाश्व दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं, कर्मणि च
त्ययः । पुरो दाश्वन्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां इत्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वैतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेधातोर्षिर्षन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे
रणस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेरुच्छन्दसि विषये चिप्रत्ययो भवति † । उपयद्भीरुर्ध्वं
हन्ति । उपयद्भ्याम् । छन्दोयहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रह-
विघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता अन्येभ्योपि दृश्य-
इति यजेरपि चिच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेरुच्छन्दस्येव, न
प्रायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिब्बनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते । सुपि उपसर्गपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः
उपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्वनिब्बनिष् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ चका-

* 'धर्मदुघा धेनुः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

राट्विज् भवति । सुदामा । अश्वत्यामा । क्निप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप्
भूरिदावा । घृतपावा । विच् खत्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्योपदाः ।

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिः
क्निप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । सुशर्म । क्निप् । प्रातरित्वा
प्रातरित्वाणौ । वनिप् । विजावा । अयेगावा । विच् खत्वपि । रेहसि पणैः
येः । अपिशब्दः सर्वापाधिव्यभिवारार्थः । निरूपपदादपि भवति । धीवा
पीवा । दृशियहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्निप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्नि
प्रत्ययो भवति । उखायाः खंसते, उखासत् । पर्णध्वत् । वाहादुश्यति, वाहा
धट्* । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्यः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्वातोः सुप्युपपदे कप्रत्यये
भवति, क्निप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्य इति कः सिद्ध्य एव
अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्निप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातो
संज्ञायामचं बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्यये
भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति क्निम् । ब्राह्मणानामन्व
यिता । ताच्छील्यइति क्निम् । उष्णं भुङ्क्ते कदा चित् । सुपीति वर्तमाने पुन
सुखग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पत्तिभ्यामादि संसृपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदा
सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ।
ब्रह्मणिषदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्त
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तर्युपमानम् । उष्ट्रइव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्याहुरावी । अता
च्छील्यार्थं आरम्भः । आत्यर्थं वा । कर्त्तरीति क्निम् । अपूपानिव भवयति
माषान् । उपमानइति क्निम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

* पुस्तकान्तरे 'वाच्यद' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः, इति च
नास्ति ।

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुब्रन्तउपपदे धातो-
निः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं
व्रते । स्यण्डिलशायी । अश्राद्भोजी । कामचारप्राप्ति नियमः, सति शयने
ण्डिलवेष शोते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्राद्भोजे न भुङ्क्ते न श्राद्धमिति । व्रते इति
म् । स्यण्डिले शोते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थे आरम्भः । ज्ञात्यर्था वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपु-
न्तात्ययंमासेवा ताच्छील्यान्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उ-
न्ताः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलयदण्णात्कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुब्रन्तउपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनी-
पानी । शोभनमानी । बहुलयदण्णानुवृत्तेर्मन्यतेर्यद्वहं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे
खशप्रत्यये विकरणकृता विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुषुपपदेखश-
प्रयो भवति । विकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीय-
दिना धर्मण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयंम-
ः । दर्शनीयमानी । पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्श-
यमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लुङिति यावत् । यदित ऊर्द्धमनुष्मिष्यामः
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूतइति विज्ञायते ।
पति, करणे यज्ञः । अग्निष्टोमिनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् ।
नेष्टोमिने यज्ञते ॥

करणे यज्ञः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते । न खश् । यज्ञतेर्हुतातोः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो
ति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्नेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती ।
तुलघाती । कुत्सितपह्वणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्वातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वे धातुभ्यः क्विञ्चिहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विञ्चनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नूपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिहन्तेर्भूतकाले क्विञ्च नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालएव नान्यस्मिन् । ब्रह्माहन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्बहुल्यमाणबहुलयहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ।

बहुलं कृन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विञ्चिधीयते । कृन्दसि विषये उपपदान्तरो हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरञ्जं प्रविशेत् । पितृहा न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुरणेषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषा भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्वातोः क्विप्प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुरणकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नूपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्द्वातोः क्विप् प्रत्ययो भवति सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्यय विषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्द्वातोः क्विप् प्रत्ययो भवति अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्चितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधा नियम इष्यते

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति आग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदन्याख्यागर्भते श्येनइव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहणं कृत्तिसंप्रत्ययार्थम् आन्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोर्निप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्त-
ानि पुनः कर्मबहव्यं कर्तुः कुत्सानिमित्तं कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा-
त् । सोमधिक्रयी । रसधिक्रयी । इह न भवति । धान्यधिक्रायः ॥

दृशेः क्निप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्निप् प्रत्ययो भवति । मेरु-
श्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्निर्नापि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्य-
न्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजनशब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतिश्च क्निप् प्रत्ययो
भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राज-
न्धा । राजानं योधिधतवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

रहशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्धातोः क्निप्प्रत्ययो भवति । असत्त्वधा-
वत्वाच्चोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्या जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्युपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः ।
न्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तरपपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्का-
जः । दुःखजः । अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गं च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गं चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः
ज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौकर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुम-
जः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङः प्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्त-
म्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विजाताः द्विजाः । पञ्चम्यामजातावि-
युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गं संज्ञा-
मित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केशाः । अनौ

कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरैरपि । परितः आत्ता
परिखा । आत्ता ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

कृत्तवत् निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां
कृत्तवत् भाव्यते । सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैव दोषः । भाषिनी संज्ञा
विज्ञायते । स भूते भवति यस्यात्यन्तस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात्
कृत्तवत्स्वार्विधानमेतत् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेत् ख ड्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीयतेरत् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्त्तते । जीयतेरत् प्रत्ययो भवति भूते । जर्न् । जर्न्तो ।
जर्न्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

कृन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येष । कृन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभ-
यतो ददर्श । अहं व्याघ्राण्यित्री आततान । ननु च कृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
सामान्येन लिङ्ग्रहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरयं त्वमिच्छेषण ॥

लिटः कानञ्वा ॥ १०६ ॥

कृन्दसि लिटः कानञ्वादेशो भवति वा । अर्जनं चिक्यानः । सोमं सुब-
वाणः । वरुणं सुबवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं व्याघ-
राण्यित्री आततान । लिङ्ग्रहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्ति
विपरिणामो भविष्यति । लिङ्गमात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्तस्या-
प्ययमादेशो भवति ॥

कसुश्च ॥ १०७ ॥

कृन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जज्ञिवान् । पपिवान् । न च भवति ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भ-
वति । आदेशविधानादेव लिङ्ग्रहिणो तद्विषयानुमीयते । उपसेदिवान् कौत्स

प्रतिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् ।
उपससाद । अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्वधासीत् । अन्ववसत् । अनू-
शास । उपशुश्रुषान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाशृणोत् । उपशुश्राव ।
गृह्णन्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्लृप्तुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिभ्यः
ऋसुः द्विर्धचनमभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाजाहु-
सामित्यनेकावस्थादिग्रहणं प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अत्रणं धातुरूपस्य
आदेशः । उपेयिवान् । क्वादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाहुसामिति प्रतिषिद्धः
पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपस-
ास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वाच्चिरूपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वा-
नानानुश्लेषश्च पूर्वब्रह्मण्डादयोपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्ना-
नंनूपूर्वात् क्लृप्तुर्नैपात्यते, इहभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । ना-
श । वधेरनुपूर्वात्कौत्सैरि कानाज्जिपात्यते । अनूचानः । अन्वत्रोचत् । अन्वव्रवीत् ।
नूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्धं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् ।
हार्षीत् ॥ वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ • ॥ भवानुषिंतः ।
इमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्धं
वर्त्तमानाद्धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनित्त्वैः शः किमर्थः ।
प्रय ह्यो वा अभुञ्जन्महीति ध्यामिन्ने मा भूत् ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयो-
द्वैर्धनविषये लङ्कृतव्यः ॥ • ॥ अरुणदावनः साकेतम् । अरुणदावनो माध-
मकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्मद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङो-
वाद् । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनबह्वर्णं पर्यायार्थम् ।
अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसइति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यथाव्यसहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः

प्रतिषिध्यते । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते
नत्वपरं किं विल्लत्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यच्च-
ब्दसहिते केवले च विभाषालट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता । लत्यल-
क्षणयोः संबन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या-
मस्तत्रौदनं भोत्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोत्या-
महे । यदि खत्वपि । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं
भोत्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्जामहि ।
वासोलक्षणं, भोजनं लत्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनइति वर्त्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरो-
क्षेर्धे वर्त्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्य-
मेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति त-
त्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तिपात् परोक्षता संभ-
वत्येव । तद्वथा । सुप्तोहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापह्नवे च लिङ्गुक्तव्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेषु स्थितोसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोसि, नाहं दक्षि-
णापथं प्रविषेश् ॥

ह्रशश्वतोर्लिङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षे ऽर्धे लिटि प्राप्ते ह्रशश्वतोर्ह्रपपदयोर्लिङ् प्रत्ययो भव-
ति । चकाराल्लिट् च । इति ह कारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः
आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेर्धे वर्त्तमानाद्वातोर्लिङ् लिटौ प्रत्ययौ
भवतः कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छद्वेषदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयजद्
देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल-
इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । स्मशब्दउपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट्
प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । कथया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यत्तनेर्धे वर्तमानाद्वातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भव-
ति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यत्तने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउप-
दे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्धे लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्षीः
देवदत्त, ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किं चिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः ।
एतप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येष । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्ठप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो
भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु क-
मि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यत्तनयहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुरःशब्दउपपदे स्मशब्दव-
र्त्तते भूतानद्यत्तनेर्धे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पते
याविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छा-
त्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । अस्मइति किम् । न-
न स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो अपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेर्धे वर्त्तमानाद्वातोः
लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामा-
न्याधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता
लट् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति ।
इति वर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिक-
रणेपि भवति । सन्नास्त्रणा । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो
ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माह्याक्राशे ॥ * ॥ मा-
चन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषायहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा
व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं चारम्भः । संबोधने च विषये लटः शतृशा-
नचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिद्गते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चेतत् ।
लक्षणेहेतौ चार्थं वर्त्तमानाद्वातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः । तौ चे-
ल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तानु-
शासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणाहेत्वोरिति
किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते
सोश्वत्यः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिषीदति तद्रुह । लक्षणाहेत्वोरिति निवृत्तेश्च
पूर्वनिपातव्यभिचारचिद्गम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशान-
ज्मानस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वीयाः । ब्राह्मणस्य
करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतये
त्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङ्गे यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि
प्रत्ययाः शानचादयो न लादेशाः, कथं सोमं पचमानो नहमाग्नान इति बद्धी
प्रतिषेधः । वृत्तिरिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लट
शतृ इत्यतः प्रभृति आ वृनो नकारात् ॥ द्विषः शतृवो वचनम् ॥ * ॥ चोर-
स्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । ताच्छील्यदिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह
मुपह्वयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने । कतीह क्वचं पर्यस्यमानाः ।
कतीह शिखण्डं वहमानाः । शतौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्याः शन्नकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङ्गे धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अङ्कच्छ्रिणि कर्त्तरि । अङ्कः
सुखसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽङ्कच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्प-
निषदम् । अङ्कच्छ्रिणीति किम् । ङ्कच्छ्रेयाधीते । ङ्कच्छ्रेण धारवति ॥

द्विषो ऽमिच्छे ॥ १३१ ॥

अमिषः शत्रुः । अमिषे कर्त्तरि द्विषेद्वृत्तोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन् वृत्तोः । द्विषन्तः । अमिषइति किम् । द्वेषि भाष्यो पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेद्वृत्तोः शत्रुप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यज्ञमानः सन्निष्ठा उच्यन्ते । संयोग-
णो प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगइति किम् । सु-
ति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेद्वृत्तोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह वधा-
द्वाम् । अर्हन्निह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्नेस्तच्छीलातद्वुर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भाजभासेति क्लिपं वत्यति । आ एतस्मात् क्लिप्पशब्दाद्यानित ऊर्ध्वम-
मिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ् । तेन
प्राप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते ।
क्षीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्वृत्तो तदाचारः, यः स्व-
यं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थे साधु
ति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वारर्थः ।
क्षीले तावत् । कर्त्ता कटान् । घदिता जनापवादान् । तद्वर्मणि । मुण्डयि-
रः आविष्टायना भवन्ति धूमूठाम् । अचमपहर्त्तार आहूका भवन्ति आद्वे
द्वि । उच्चैतारस्तौल्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्त्ता क-
र्त्तु । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्त्वित्तु वानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनु-
सर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरेविशेषः ॥ नयतेः
रु ष ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेद्वृत्तायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं ष ॥ * ॥
शृष्टा ॥ चदश्च नियुक्ते ॥ * ॥ क्षता । क्व चिदधिष्ठत उच्यते ॥ हृन्दिषि
व्य ॥ * ॥ चतृभ्यः संशहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्जिराकृञ्प्रजनेत्पचोत्पतेन्मदरुच्यपत्र-

पवृतुवृधुसहचर इष्णुच ॥ १३६ ॥

अलंकृञ्जिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच प्रत्ययो भवति ।
लंकारिषुः । निराकारिषुः । प्रजनिषुः । उत्पदिषुः । उत्पतिषुः । उन्म-

दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपन्नपिष्णुः । वसिष्णुः । वट्टिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥
अलङ्कारो मण्डनार्थात्कुचः पूर्वविप्रतिषेधेनष्णुञ्चक्यः ॥ * ॥ *

शोश्कन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्वातोश्कन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो
भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्कन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लजिस्यश्च क्स्त्रुः ॥ १३९ ॥

कन्दसीति निवृत्तं ग्लजि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च
तच्छीलादिषु क्स्त्रुः प्रत्ययो भवति । ग्लजिः । जिष्णुः । स्यास्त्रुः । भूष्णुः
गिष्वायं प्रत्ययो न कित् । तेन स्य ईकारो न भवति । क्स्त्रुः किति चेत्यः
गकारोपि चर्त्त्वभूतो निर्द्विश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कित्तीत्यच्चा
गकारो निर्द्विश्यते । तेन भुव इड् न भवति ॥

क्स्त्रोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावास्त्रिषु स्मार्यः श्युकोनित्त्वं गकोरितोः ॥

दंशेशकन्दस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंत्वावः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिस्त्रिपेः क्तुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्तुः प्रत्ययो भवति । त्रस्तुः । वृस्तुः ।
धृष्णुः । त्रिप्रः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुष्ण ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुष्ण
प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षइत्येवमन्तः शमादिर्द्विवाद्यः
न्तर्गणः । घकार उत्तरत्र क्त्वार्यः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । शमी ।
तमी । दमी । अमी । धमी । क्कमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति कित् । अस्तिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसुसंसृजपरिदेविसंज्वरप-

रिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष-

द्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजाति-

चरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

घिनुणनुवर्षते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण भवति तच्छीलादिषु ।
 श्री संपर्क इति रूधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविर्भ्यादिर्गृ-
 ण्ते देवृ देवनइति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुद्रादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज
 प्राधौ दिवादिः । युजिर् योगे रूधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रज्ज रागइत्य-
 । निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्का । अनुरोधी । आयासी । आयासी । परि-
 री । संसर्गी । परिदेधी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 ही । परिमाही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आश्रीडी । विवेकी ।
 ागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आलोपी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकंत्यस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणश्रीडनयोः । कत्य श्लाघायाम् । स्त्रम्भु वि-
 ासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुण प्रत्ययो भवति । कष । विक्रा-
 । विलासी । विकृत्यी । विसम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ । अस्माद्वातोत्तरपउपपदे चकाराद्वा च घिनुण भवति । अप-
 षी । विलापी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमा-
 । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छादनार्थस्य,
 विकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिर-

टपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्च-
 र्थं प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश विधाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः ।
 िसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवा-
 कः । व्याभाषकः । असूयकः । एषुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छी-
 ळिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीनि ॥

देविक्रशोश्चोपसर्ग ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रशेश्चापसर्ग उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदे-
 षः । आक्लाशकः । परिक्लाशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता । क्लाष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्यच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यस्ताकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ्

प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । ह्यकार्त्विभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४६ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्त-
नः । घट्टनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता ।
यादियहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्मषु । जु
इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गट्टनः । ज्व-
लनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्म-
कार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदियहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो
वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तु च भवत्यलंकर्त्तृति । तथाहि । पदेङ्कजा
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किम-
नेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्स-
मावेश इष्यतएव । गन्ता खटं विकल्पनः ॥

क्रुधमगडार्थभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध केषे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मगडनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्व्यतोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
क्रियता । क्षायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्यात्प्राप्तः
प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपविशेषविहितो एष-
त्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति
किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युज्यपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधि-
र्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्पा युवतिः ।
कम्पना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कश्च मधुसू-
दनो रिपुसूदन इति । अनित्योप्यं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा
मधुसूदनादयो मन्त्रादिषु द्रव्यन्ते । कृत्यत्युटो बहुलमिति स्पृहन्तो वा * ॥

* कृतेत्यारम्भे वेत्तन्ताः पाठो बहुषु युक्तकेषु नोपलभ्यते ।

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अप-
लायुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सुप्त्वं । उपस्था-
युका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमचं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघा-
तुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वारा-
णसीं रत्न आसुः । किंशारुकं तीक्ष्णमासुः ॥

जल्पभिन्नकुट्टलुण्टवृङ्कः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो
हीवर्षः । जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रज्वी ।
प्रज्विनौ ॥

जिहृक्षिविश्रीगवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि
बह्वक्षम् । प्रसू इति षू प्रेरणइत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

सृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

सृह ईप्सायाम् । सृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते । दय
दानगतिरक्षणे । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च
निपात्यते । दुधाञ् अत्यूर्ध्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भव-
ति । सृह्यालुः । सृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रानुः । तन्द्रालुः ।
अधालुः ॥ आलुचि शीहो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ • ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाः । धार्वत्सो
मातरम् । न लोकाश्रयेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेः । शद्रुः । सदुः ॥

सुघस्यदः क्नरच् ॥ १६० ॥

सु घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्नरच् प्रत्ययो
भवति । सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घृत् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्म-
कर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेयं हणं न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातु-
भ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं
काष्ठम् । क्तिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ व्यधेः संप्रसारणं
कुरच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इणानञ्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

इण नञ् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो
भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः ।
जित्वरी । सुत्वरः । सुत्वरी । नेड्विशि कृतीतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्वरप् प्रत्ययश्च । गत्वरः ।
गत्वरी ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तुरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागुरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यनादीनां यङनानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । याय-
जूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजसं जुहोति । कम्पा युवतिः । हिंसं
रवः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति जसु मोक्षणे नऽपूर्वा रप्रत्ययान्तः क्रियासा-
तस्य वसन्ते ॥

सनाशंसभिज्ञ उः ॥ १६८ ॥

सञ्चिति सन्नन्ययान्तो वृत्तते । न सञ्चित्वातुः । अन्नभिधानात्, व्याप्ति-
न्यायाद्वा । सञ्जन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसभिज्ञेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो
भवति । त्रिशीर्षुः । त्रिशीर्षुः । आशंसुः । भिज्ञः । आङ्गः शसि इच्छायामि-
त्यस्य ग्रहणं, न शंसिः स्तुत्यर्थस्य ॥

* व्यपेरित्वाभ्य विधुर इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नापन्नम्यते ।

विन्दुरिच्छुः ॥ १६६ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्चत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु
ब्रदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यञ्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्क-
न्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मिञ्चयुः । संखेदयुः ।
सुख्युः । छन्दसीति किम् । मिञ्चीयिता । न छन्दस्यपुञ्जस्येति प्रतिषेधाच्च दीर्घः* ॥

आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः । लिट्त्वञ्च तौ भवतः । आदिति तकारो
मुखसुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूत्तादापि परस्तर इति ऋकारे तत्कालय-
हणम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावह्नौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ।
गमिर्युवा । जघ्निर्यत्रम् । जज्ञिर्बीजम् । अथ किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयो-
गल्लिट् क्रिदिति कित्त्वं सिद्धमेव । ऋच्छ्रुतामिति लिटि गुणः प्रतिषेधवि-
शयश्चाभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावृत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाञ्ङुञ्जसृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ
शक्त्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सञ्चिः । जञ्चिः । जमिः । नेमिः ॥ सहिव-
ह्वलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः ।
शवहिः । चाचलिः पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो
भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ धृषेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णक् ॥

शृवन्दोरारुः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । षदि अभिवादनस्तुत्याः । एताभ्यां धातुभ्यां तच्छीला-
दिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शराङ् । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्कनौ ॥ १७४ ॥

अि भीभये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्कनौ प्रत्ययौ भवतः ।
रीङ् । भीलुक् ॥ क्रुक्कवापि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरुक् ॥

स्थेशभामपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

* छन्दसोत्पारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास दीप्तौ । पितृ पेसु गतौ । कस
गतौ । एतेभ्यस्सच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्यावरः । ईश्वरः ।
पेश्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङुः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
यायावरः ॥

झाजभासधुर्विद्युतेर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्सच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभाट् ।
विभानौ । विभानजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् ।
विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्कः । ऊर्जा । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । ज्वतेर्दीर्घश्च
निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिद-
मुच्यते, यावता ऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्भाष्यते ।
वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्सस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । क्ति
भित् । दृशियहणं विध्यन्तरोषसंयहार्थम् । क्व चिद्वीर्घः । क्व चिद्द्विर्घवनम् । ॥
चित्संप्रसारणम् । क्व चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्तिव्यचिप्रचक्षायतस्तुक्
टप्रजुश्रीणां दीर्घा ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् ।
आयतस्तुः । कटप्रः । जूः । श्रीः । जुयहणेनात्र नार्थः । भ्राजादिसूत्रेष्व एहीत
त्वात् ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दिद्युत् । जमत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ।
* ॥ जुहुः ॥ दृभयदत्यस्य इत्स्वश्च द्वे च ॥ * ॥ ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

† भवतेर्धर्तयोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभः
नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधमर्षयोरन्तरे वस्तिष्ठति स प्रति
भूरुच्यते ॥

विप्रसंभ्यो द्विसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

* ज्वते दीर्घश्चेति । के-चिवाहुः सूत्रे कू इति दीर्घः षटितव्य इति ॥ विधन्तरोष
संपहार्ये दृशियहणसुत्प्रसूत्रदपक्षद्वमित्यन्ये ॥ इति पदमञ्जर्याम् ॥

† तच्छीलानिदित्तु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुलकान्तरे दृश्यते ।

‡ मित्रभूरिति वा० ।

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोः हुप्रत्ययो भवति, चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनितः । असंज्ञायामिति क्रिम् । विभूर्नाम कश्चित् ॥ हुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उप संख्याम् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्देधातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीर्षथः । यन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्ननदार्यानी ग्रामलकी चोच्यते ॥

दाक्षीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतद-

शनहःकरणे ॥ १८२ ॥

दाप् लघने । शीञ् प्रापणे । शसु हिंसायाम् । यु मिश्रणे । युजिर्गोष्टुप्र स्तुतौ । तुद व्यथने । षिञ् बन्धने । पिचिर्त्तरणे । मिह सेचने । त्व गतौ । दंश दशने । णह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके न्यत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्रम् । शोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्रम् । मेड्द्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात्सुप् न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः कृतो ऽन्यस्मिच्चपित्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनम् । नद्वी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजास्सामान्येन यहणम् । अस्माद्घातोः करणे कारके घृन्प्रत्ययो भवति । तच्चेत्कारणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । ङ्रस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिल्धूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

अ गतौ । लूञ् हृदने । धू विधूनने । षू प्रेरणे । खनु अवदारणे । पृह त्वंभे । चर गतिभङ्गयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । रित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजाः सामान्येन यहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्वपवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । अग्निदेवतयोर्घासांख्यं संबन्धः । अथै करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति पवि-

* शसु हिंसायाम् । शंसु स्तुतौ च । द्वयोरपि यहणमिति पाठः ।

त्रोयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सू
इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इदमस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा क्नेने
मिन्वः । जित्त्विदा । त्विण्णः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थम्यश्च धातुभ्ये
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्दुः । राज्ञ
ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रक्षितश्चोभावमिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइत्यर्थः
तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽं
वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येष, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेर्णे संज्ञाय
विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के विदविहित
एव प्रयोगत उच्यन्ते । क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । काहः । वायुः
पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

* सप्त इति पा० ।

ब्राह्मणं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया
ह्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।
शिवहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भवि-
त्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी यामम् । आगामी । प्रस्यायी । प्रति-
धी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतिपायी । आयायी । भावी ॥
नद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले
तोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ।
त्वद्दास्यति तावद्भोदयते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्हिः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो
वति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोदयते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि
वस्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्तते । किमो वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तबहणेन तद्विभक्त्यन्तं
तीयात् इतरद्वयौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां
विष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा
र्थनाभिलाषः । कं भवन्ते भोजयन्ति । कं भवन्ते भोजयितारः । लब्धु-
मः पृच्छति । कतरो भिदां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिदां
दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येष । लिप्स्यमानात्सिद्धुर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धुर्गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंपुत्त घ्रायमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलेत्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्घातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं कन्दो ऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्घातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चक राल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः । निपातनात्समासः, उत्तरपदः द्विश्च । भविष्यतश्चेतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायादागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं कन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्गुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्गुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुज्जिक्रियार्थां प्रति रत्रोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भित्तिष्यइत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं गुलुं विधीयते । यावत्सुल्लुत्वाविति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । तत्र क्रियार्थापपदेन बाध्यते । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तस्मिन् ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । ते कर्ता व्रजति वित्तिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्तन्ते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भाव इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितस्ते च भाववचनं भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावत्ता विहित एव ते । क्रियार्थापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्यते । वासरूपविधिश्चा

लसीत्युक्तम् । अथ वचनसङ्ख्यं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका
भवति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहितं यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति
आत्मसङ्ख्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति
ने कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामान्येन विहि-
॥ वासरूपविधेरभावाद् एतुलाबाधितः पुनरण्विधीयते, सोपवादात्वाद् एतुलं
धत्ते, परस्वात्कादीन् । तेनापवादविषयेषु भवत्येव । काण्डलावो व्रजति ।
श्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले
कारात् क्रियायां सोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्या-
मीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे क्वत्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अग्रथमासमानाधिकरणादिषु
मित्त्वम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्त देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य ।
हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे
विकल्पः । करिष्यन्ते देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्द्यं वर्त्तमानाद् धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । सटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतनवति बहुव्रीहिनि-
ईशः । तेन ध्यामिन्न न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने
स्वस्तनी भविष्यदर्थं वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधति ।
इयं नु कदाध्याता, य श्वमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशौ घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदा-
देभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पदरुजसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोमः ।
वैशत्यसौ, वैशः ॥ स्पृश उपतापवति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पृशं उप-
॥पः । ततो ऽन्यत्र पवादात् भवति । स्पृशो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तुङ्गातोः स्थिरकर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्या
पदार्थे उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते
चन्दनसारः । खट्वरसारः । स्थिरइति क्रिम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधिमत्स्यञ्
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम्

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रिय
सामान्यवाची भवतिः । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति
धात्वर्थश्च धातुनैवाच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यय
विधीयन्ते । पुंलिङ्गैरुचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चा
प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्राप्स्यन्ति
प्रासः । कृषीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः
तत्तशिलाहारः । अकर्त्तरीति क्रिम् । मिषत्यसौ मेघः । संज्ञायामिति क्रिम्
कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । वे
भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसव्यमिति
बोधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽशित्तीति । इत उत
भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति च द्रुयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति
एकस्मिन्नुलनिचायः* । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कृ विज्ञेपे । द्वौ कारौ । त्रय
काराः । सर्वग्रहणमपेपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादव्यायेन ह्यवमेव बाधे
नापम् । परिमाणाख्यायामिति क्रिम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं कृठिनिरास
र्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाप्येव । घञ्नुक्रमणमत्रपेर्विषये, स्त्रीप्रत्य
यास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रितः । द्वे प्रसूती ॥ दारजारौ कर्त्तरि ऋतुः
च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः † । जरयन्तीति, जाराः ॥

इङुञ्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अध्यायः । उपेयास्मा

* निश्चाय इति पा० ।

† द्वे प्रसूती इति पा० ।

‡ दारा इत्यस्योत्तरमपि प्राप्ते घञ् । दारा इत्येवा ऽपि विध्यति । चकारपि चकार
उदात्त इति स्वरविपरित्यक्त्वाधिकं पुस्तकान्तरे ।

ति उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥
 ष्याया । उपाध्यायी ॥ शृ वा युत्रणनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो
 ः । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्ग रूवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
 रावः । उपसर्गदति किम् । रवः ॥

समि युद्दुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्दु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः ।
 षावः । संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवो ऽनुपसर्ग ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज-
 पवादः । श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः ।
 षवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति ।
 ऽ च नयो राज्ञः । कृत्यन्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वाशुपपदे क्षु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः ।
 वावः । विश्रावः । वाविति किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदांर्नयः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोरुपपदयोरनयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः ।
 शयः । कथमुच्चयः पदार्थानाम् । कृत्यन्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे दु स्तु सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
 षावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रदति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्बोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । लूञ् छेदने । यथासंख्यमुपसर्ग-
 ष्यः । निरभिपूर्वयोः पूल्बोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभि-
 षः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उहयोर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उह्योरुपपदयोः गृ इत्येतस्मा-

द्वुतोर्धञ् प्रत्ययो भवति । उद्गाः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उक्ते
रिति किम् । गरः ॥

क धान्ये ॥ ३० ॥

उच्चोरिति वर्तते । कु इत्येतस्माद्वातोः क्योरुपपदयोर्धञ् प्रत्ययो भवति
धान्यविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । कित्तेपार्थस्य किरतेर्बहयां न हिंसार्थस्य, च
मिधानात् । उक्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्यइति किम् । भैत्यो
त्करः । पुष्यनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्धञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्कन्दोप
नाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते
यज्ञइति किम् । संस्तवश्छात्रयोः ॥

प्रे स्त्री ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति
चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रसारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोर्विशब्दउपपदे घञ् प्रत्ययो भवति एष
गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः
प्रथनइति किम् । तुण्यविस्तरः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

कन्दोनाञ्चि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्कन्दोनाञ्चि घञ् प्रत्ययो भवति
वृत्तमत्र कन्दो गृह्यते यस्य गार्हत्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामयहणात्
विष्टारपङ्क्तिशब्दः । विष्टारगृहतीकन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दोत्र कन्दोनाम्,
घघनं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्गर्तते । कन्दोनाञ्चोत्पत्तिकरणसप्तम्येषा

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे बहेर्द्वौतोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । उद्गाहः
कन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्गु
च निबामं च ब्रह्म देवा अभीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्पुपपदे बहेर्द्वौतोर्धञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्वात्वा

* मयिप्रसार इत्यप्युदाहरणं यद्गुपु पुस्तकेनूपलभ्यते ।

इति । मुष्टिरकुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संवाहः । अहो मुष्टिकस्य वाहः । वृद्धमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संयहो धान्यस्य ॥

परिन्धीर्नीखोद्यूताश्लेषयोः ॥ ३० ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । द्यूताश्लेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । द्यूत-
श्लेषश्चेन्नयत्तेरर्थः । अश्लेषावधयश्चेदित्यर्थः । पदार्थानामनपचारा यथाप्राप्त-
रणमश्लेषः । द्यूते तावत् । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्ताद्यनेन ।
श्लेषे । एषोच न्यायः । द्यूताश्लेषयोरिति किम् । परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यबह्वणः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने ।
प्रप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
नुपात्ययइति किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयाः श्रितेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः श्रितेर्द्वौतोर्घञ् भवति । पर्याये गम्यमाने ।
व विशायः । मम विशायः । तव राज्ञोपशायः । तव राज्ञानमुपशायितुं
र्थाय इत्यर्थः । पर्यायइति किम् । विशयः । उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने विनोतेर्द्वौतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । न चेतस्तेयं चौर्यं
भवति । हस्तादानबह्वणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्यप्रचायः । फलप्र-
णयः । हस्तादानइति किम् । वृद्धशिक्षरे फलप्रचयं करोति । अस्तेयइति
किम् । पुष्यप्रचयश्चौर्येण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्व्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । वीयतेसौ चितिः । पाण्या-
वसमुद्रायः शरीरम् । राशीकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्षुषु चिनोतेर्घञ्
प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत् । चिखल्लिनि-
णायः † । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपस-
माधाने । महान्नोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कस्माच्च भवति
शान्काष्ठनिचयः । अक्षुत्वमच विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

* कुत्र चित्युस्तके इदं वार्तिकं न दृश्यते ।

† चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिनिकेनपदविशेषस्तत्संबन्धी यामादिनिवासदेश्च
लक्षणः इति षट्मञ्जर्याम् ।

संघे चानौत्तरार्धय ॥ ४२ ॥

चरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धयेण वा । तत्र औत्तरार्धयेपर्युदासादितरो एवमेव । संघे वाच्ये चिनातेर्द्वातोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आदेशश्च कः । भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धय इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णचप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः णचः स्त्रियामिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रिया-मिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते ॥ बाधकविषयेपि क्व चिद्विष्यते ॥ व्यावचारी । व्यावचर्त्ता । इह न भवति । व्यतीता । व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युत्ती भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यल्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण् भवति । सांकूटिनम् । साराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । संद्रावः * । भावइति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समा-वेश इष्यते । संकूटनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अथ नि इत्येतयोश्च पदयोर्ग्रहोर्धोतोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम् । अथवाहो हन्त ते वृषल भूयात् । नियाहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अथग्रहः पदस्य । नियहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहोर्धोतोर्ध्वं प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रमयाहेण चरति भित्तुः पिण्डार्थी † । सुवयाहेण चरति वृजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रशहो देवदत्तस्य ॥

* संद्राव इति प्रत्युदाहरणं स्वयुक्तम्, समि पुद्गुदुष इत्यन्यत्रकाश्चत्यार्थिति चरमञ्जरी ।

† पिण्डपातार्थेति पा० ।

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः
शात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञइति किम् । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ बृ धान्ये ॥ ४८ ॥

बृ इति वृङ्श्रुजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे बृ इत्येतस्माद्वा-
ताधान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नीवारा नाम
ग्रीहयः । धान्यइति किम् । निवारा कन्या ॥

उदि अयतिथैतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे अयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
उच्छ्रायः । उच्छ्रावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रायाः ।
अत्यमाणं विभाषायहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषा ऽऽडिः रूप्रुवोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रौतेः प्रवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः ।
पारावः । आप्रावः । आप्रवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वसंते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्र-
तिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्मिसादभावो वर्षप्रतिबन्धः ।
अग्रयाहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वसंते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्द्विजानां संबन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च
तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रयुह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः ।
तुलाप्रयहेण चरति । तुलाप्रयहेण चरति । वणिगन्यो वा । वणिजामिति
किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वसंते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वानीनां
संयमनार्थां रञ्जू रश्मिरिह युह्यते । प्रयहः । प्रयाहः ॥

वृषोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रदति वसंते । प्रशब्दउपपदे वृषोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्यये

भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छा-
दनइति किम् । प्रवरा नौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येष । परिशब्दउपपदे भवतेधातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच्च ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यत्युटो बहुल-
मिति । इवर्णान्ताद्वातोभावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच्च प्रत्ययो भवति ।
घञो पवादः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः थायघञ्काञ्चिन्नकाणामिति ।
चयः । अयः । जयः । जयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥ जघसवौ कृन्दसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वास्तु
मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः
पित्करणं स्वरार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः ।
दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चिनोते-
स्त्वचोपवादः । ग्रहः । दरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरा-
र्थम् ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्ता-
पात्रधिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्यः पर्वतस्य । प्रस्त्रात्प्रस्य-
न्प्रस्रः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहन्यन्ते
ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येष । उपसर्गउपपदे ऽदेर्द्वातोर्णः प्रत्ययो भवति । विघ्नतः ।
प्रघसः । उपसर्गइति किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्द्वातोर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः ।
निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप् इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । व्यधः ।
पः । अनुपसर्गइति किम् । आख्याधा । उपजापा ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येष । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः ।
॥नः । हसः । हासः । अनुपसर्गइति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं वा इति वर्त्तते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेशु अनुपसर्गंपि यमेर्वा
प् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उपयमः ।
यमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्खल्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अत्रित्येष । निशब्दउपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा
प् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः ।
पठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादानुपसर्गाच्च वीणायां
अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् ।
क्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां खल्वपि । कल्या-
प्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे नम्य-
ने । नित्यग्रहणं घिकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संख्यग्रहाराय मूल-
दीनां यः परिमितो मृष्टिर्ब्रूयते तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्वातोर्नुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः ।
मदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्यते हर्षेभिधेये । कन्यानां प्रमदः ।
किलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं,
पातनं हृद्यर्थम् ॥

समुदायः पशुषु ॥ ६६ ॥

समुदायपदयोरजतेर्द्धातोः पशुष्विषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति घञो ऽपवादः । अज गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्तते उत्पर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । यहेरप् सिद्ध एतत्त्वार्थे निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । यहः पादस्य । अने ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लहः ॥

प्रजने सर्त्तः ॥ ७१ ॥

सर्त्तुर्द्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भयहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु हूयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् अप् प्रत्यये भवति । घञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रहूयः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे हूयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युद्धे ऽभिधेये आहूयन्ते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धरति किम् । आहूयः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य हूयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति । निषिञ्चन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते आहावः । पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते निपानमिति किम् । आहूयः ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति भावे ऽभिधेये । हवः हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आहूयः । भावयहणमर्त्तं च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेनपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्वितोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, त्सिनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्युनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । घातो, विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन त्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्ता घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येष, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेर्प् प्रत्ययो भवति, श्वादेशः । अभघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मा भण्यते ॥

अन्तर्घनादेशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वादुन्तेर्प् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घनादेश इति, तदपि याज्ञमेव । देशइति क्रिम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे णच्चे । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो ब्राह्म उच्यते । अगारैकदेशइति क्रम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धनोत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेःक्षद्धन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्व्रवति । उद्धनः । स्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्यन्ते तदभिधीयते । उद्घातोऽन्यः ॥

अपघनोद्गम् ॥ ८१ ॥

अपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अद्गं चेत्तद्व्रवति । अपघनः, अद्गम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वितोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं यात्वम् । अरीहृषादिषु पाठाः । उपपदात्सञ्जायामग इति वा ॥

स्तम्बे क् च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । लकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ चः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येष । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति ।
करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपपन्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः
सामीप्यं प्रत्यासक्तिं लक्षयति । पर्वतोपपन्नः । ग्रामोपपन्नः । आश्रयइति किम् ।
पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोःपपदयोर्हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते,
यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो
मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्द्वान्तोरप् प्रत्ययट्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं
चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा
वृत्ताः । निघाः शालयः । निमित्तमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्रिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । दु इदस्य तस्माद् द्वितो धातोः
क्रिः प्रत्ययो भवति । कर्मस्त्रित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । दुपचप्
पाके । पक्रिमम् । दुवप् । उप्त्रिमम् । दुक्त्रम् । क्त्रिमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

दु इदस्य तस्मात् द्वितो धातोरयुच् प्रत्ययो भवति भावाद्दौ । दुषेष् ।
वेपयुः । दुष्नेश्वि । श्वययुः । दुत्तु । क्षययुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो
भवति । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याज्वा । यक्नः । विश्नः ।
प्रश्नः । रत्नाः । प्रच्छेरसंपसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासन्नकालइति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्वान्तोरन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्ग घोः किः ॥ ९२ ॥

* दुदु । दवयुः । इदं कुच द्विदधिकम् ।

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्ग उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः
क्रिः प्रत्ययो भवति । किल्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्द्विः ॥

कर्मण्यधिकरणो च ॥ ९३ ॥

घोरित्येष । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः क्रिः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणो कारके । जनं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरण-
ग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुर्ध्वणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्-
प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिन्वावादिभ्यश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ आवादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः । राट्टिः । दीप्तिः ।
स्वस्तिः । ध्वस्तिः । लब्धिः ॥ श्रयजिस्तुभ्यः करणो ॥ * ॥ श्रयते ऽनयेति
श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लान्हाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । स्नानिः ।
न्यानिः । हानिः ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
कीर्ण्यः । गीर्ण्यः । जीर्ण्यः । शीर्ण्यः । लून्यः । यून्यः ॥ संपदादिभ्यः
क्तिप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिन्प्रपीयते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्यागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो
भवति । अङ्गोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति ।
व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपद्ममनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति । उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्द्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं
कृतम् । वैधिज्यार्थम् । कृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वितिः । भूतिः ।
धीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्ता-
र्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिन्पि विधीयते मन्त्रा-
दन्यत्रादिहृदासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्त्तते । ऊन्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्त्तते । अथतेर्त्वरत्वरसिष्यविमवामुपधायाश्चेति कृत् । ऊतिः । स्वराथे वच-
नम् । यौतेर्जवतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्था

भावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनखनामित्यात्वे कृते स्वरार्थे निपातनम् ।
हन्तेर्हिनातेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

ब्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । ब्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति,
उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-

शीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समज्ञादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति
समज्या । निषट्वा । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या ।
इत्या । कथं तदुक्तम् ॥

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिवपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
ऋटाट्या ॥ जागर्त्तरकारो वा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षो । जिहीर्षो । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुहमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः ।
हल इति किम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदा-
दिषु निष्कृष्य प्रकृत्ययो रृक्षन्ते । जृष् । जरा । ज्रूष् । ज्रपा । भिदादिभ्यः

बन्धपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्योषधोः ॥ श्रुता ।
मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा ।
चडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा ॥ क्रपेः संपसारणं च ॥ कृपा भिदा,
विदारणे ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा, द्वैधीकरणे ॥ क्षित्तिरन्या ॥ आरा, शक्याम् ।
आत्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

विति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुम्बि आच्छादने, चर्च
अध्ययने, चुरादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
विन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । 'चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना' * ॥

आतश्चोपसर्ग ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोरुपसर्गवदुक्तिः ॥ श्रुता । अन्तर्द्वी ॥

ग्यासश्रन्यो युच् ॥ १०७ ॥

ग्यन्तेभ्यो धातुभ्य आस अन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति ।
अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्यना । कथमास्या । चह-
लोर्ण्यङ्गुविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।
श्रन्यः क्र्यादिएह्यते श्रन्य विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः श्रन्य गन्य
संदर्भ इति । ग्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादि कस्य ग्रहणं घट्ट चलनइति । न चौरा-
दिकस्य घट्ट संवरणइत्यस्य ग्रहणं, तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिच्छार्थस्य
युञ्जक्तव्यः ॥ * ॥ आधेषणा । शन्वेषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां एवुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं एवुल् प्रत्ययो भवति । क्तिच्चादी-
नामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलयग्रहणं
व्यभिचारार्थम् । प्रच्छाद्विका । प्रवाहिका । विवर्चिका । न च भवति । सिरैसिः ॥
धात्वर्थे निद्वैशे एवुल्बहुलम् ॥ * ॥ आशिका । शायिका वर्त्तते ॥ इक्षितपौ
धातुनिद्वैशे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः ॥ वर्षा-
त्कारः ॥ * ॥ निद्वैशइति प्रकृतम् । अकारः । इकार ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥
मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । मत्वर्थायः ॥ इजजादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः ।
आतिः । आदिः ॥ इक् छव्यादिभ्यः ॥ * ॥ छषिः । किरिः ॥

* इदमत्राधिकं पदमञ्जर्यसंमतं च ।

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।
वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभ्युपखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका ।
तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चाद्वाख्यानम् । सूत्रे ऽल्पाक्षतरस्य पूर्वनिपातः । परि-
प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातेरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुल्पि ।
विभाषायहणात्यरोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां स्वं कारिमकार्षीः । कां
कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ।
सर्वो कारिमकार्षम् । सर्वो कारिकामकार्षम् । सर्वो क्रियामकार्षम् । सर्वो कृत्या-
मकार्षम् । सर्वो कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वो
गणिमजीगणम् । सर्वो गणिकाम् । सर्वो गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां
याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां
पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायाहर्हणात्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अहर्हणमर्हः, तद्व्योम्यता । अणं तत् यत्परस्य
धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्वादीनाम-
पवादः । पर्याये तावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽययासिका । अर्हं । अर्हति
भवानित्तुभक्तिकाम् † । अणे । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयः-
पायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभक्तिकां मे उदपादि । ओदन भोजिका । पयःपायिका ।
विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्यपपदे
धातेरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्वादीनामपवादः । अक्रणस्ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अकृतिस्त्वस्य कटस्य । नञीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च

* प्रचायिकेति पा० ।

† परस्मै इति पाठः । तत्र धारेकृतमर्थे इति संप्रदानसंज्ञा ।

‡ पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेषु भवन्ति । क्षानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । कारणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवसावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येषु कृता यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं ह्यात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपद्ये धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । श्रोत्रनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेन गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोस्त्वेषु । पुलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वपि । एष्य तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः । आलयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणे दण्डः । घकारश्छादेर्घवति विशेषणार्थः ॥

* शयितम् । भुक्तम् । आहितम् । इति क्व चित्युत्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेत्रार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽने-
नेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः ।
निपातनादजेर्घ्यघञपोरिति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्तइत्यापणः ।
निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवेतुस्तौर्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणांतिश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्य-
यो भवति । घस्यापवादः । जकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरच
कुत्वार्थः । अघतारः । अघस्ताः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्राया-
नुत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्वातो
करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेषः ।
बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्भावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घजन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञि
धीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्याध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः ।
उद्युवन्ति अस्मिन्नित्यावः । संद्वियन्ते ऽनेनेति संहारः । आधियते ऽस्मि-
न्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ।

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वास्वर्था भवति । उत्पूर्वादञ्च-
तेर्घञिनपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रतिषेधार्थमिदं अव-
नम् । तैलोदङ्कः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्माच्च प्रत्युदा-
द्वियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेतद्भवति । आङ्पूर्वाच्चयतेः करणे घञ्
निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

* जालमिति किम् । आनायः । इति क्व चिदधिकमत्र ।

खनतेर्द्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।
 णखनः । आखानः ॥ हो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ इरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥
 को वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः* ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-
 धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं
 खम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्कारो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः ।
 षट्कोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्रा-
 च्छ्राथेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वार्थः । खित्कारणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतिश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीष-
 दिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यं भवम् । स्वाद्यं-
 रो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्च्ययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
 ण्ठ्येन भूयते † ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनवसन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु ईषदा-
 षूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्पानः
 मी भवता । दुष्यानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये
 षत्ययो भवति । खलोपवादः । सूषसदनोग्निः । सूषसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदो-
 रामङ्गणोद्गच्छणे गाम् । सुवेदनामङ्गणोद्गच्छणे गाम् ॥ भाषायां शासियुधि-
 शेषृषिमृषिभ्यो युञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्याधनः । दुर्दशनः ।
 षिणः । दुर्मर्षणः ॥

* अत्र "खलो भगः पदं चेति वक्तव्यम्" इति धातुिकरूपेण कुत्र वित्पठ्यते सो ष-
 ः, पदमञ्जयां खनेा घ चेति चित्कारणमन्यतेऽपि ज्ञापनार्थे तेन खलो भगः पदं चेत्यादि
 व्यतीत्युक्तत्वात् ।

† स्वाद्येन भूयते इति । प्रमादपाठोपम् । अत्र हि खलभावात्सुगच्छस्य धातोः प्राक्
 णेण भाव्यं तस्मादाद्येन सुभूयते इति षाठ इति पदमञ्जरी ।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । अजः स्वार्थिकत्वं ज्ञायते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्यारभ्य यावदुणादयो बहुलमिति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतासि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव । मां विद्वि । अयमागमम् एषोऽस्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्वि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । अत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पत्रमानः । यत्रमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्याटलपुत्रम् । वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालेषु वर्त्तते । कालान्तरगतित्वात् वाक्याद्भवति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणाभिदं नारभ्यते । तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

आशंसायां वचने ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारादुत्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीष्यहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लुटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रमाशु त्वरितम् अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्यं लृट्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोधीयी । आशंसे ऽत्रकल्पये युक्तोधीयी । आशंसे क्षिप्रमधीयी ॥

नानद्यतनवतिक्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्कुटौ विहितौ, तयोरयं प्रति-
धः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने ।
इयाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुल्यजातीयेनाश्र-
धानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्रो-
गापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्यति-
न्ता, एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममा-
स्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाधास्यते । सोमेन यत्यते । स गां
स्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् ।
विष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्विभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
वति । योयमध्वा गन्तव्यं आपाटलिपुच्छात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र
रोदनं भोक्त्यामहे । तत्र सकून्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा
आपाटलिपुच्छात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र
रोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सकूनपिबाम । मर्यादावचनदिति किम् । योय-
ध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ।
रूपं पातास्मः । अवरस्मिति किम् । योयमध्वा गन्तव्यं आपाटलिपुच्छात्
य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सकून्यातास्मः । इह
देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्विति वर्त्तते । कालमर्यादाविभागे
अवरस्मिन्विभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न
होरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैषैव सिद्धे वचनमि-
होरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर आगामी तत्र
वरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रौदनं भोक्त्यामहे । भविष्य-
त्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि ।
ौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनदत्येव । योयं निरवधिकः काल आगामा
य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्रौदनं भोक्तास्महे । अवर-
चित्येव । अवरस्मिन्विभागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदा-
णम् । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी

तस्य योवरोर्द्विमासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्यर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे विभाषा ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्प्राप्तएव विकल्प उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोत्तीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अधैमहि । तत्रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता ध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्यआपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाख्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमत्तोलिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यव शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माह्वास्यव शकटं पर्याभविष्यत् । अभोद्यत भवान्घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गेषु बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्वास्यव शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमत्ताराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेषु भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्गिमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युचो ऽन्वार्थी चङ्गम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी,

* कमलकः काञ्चित्पुरुष इति पदमञ्जरी ।

यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोद्यत न तु भुक्तवान् । अन्येन
पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः
वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्गिति वक्ष्यति
प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयैर्दित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्गिमित्ते क्रियाति-
पत्तौलङ्का भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थास्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयो-
र्धातोलिङ् प्रत्यययो भवति । वर्त्तमाने लडुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधी-
यते । कालविशेषविहितान्श्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते ।
अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे ।
ग्रहे अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातौर्लिङ्
प्रत्ययो भवति । चकाराल्लट् च । विभाषायहणं यथास्वं कालविषये विहिता-
नामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवा-
वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्गि-
मत्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र
नित्येनैव लङ्का भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ् लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वयंते । किंवृत्तउपपदे गर्हायां गम्यमा-
यां धातौर्लिङ् लुटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं
टो ऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवा-
वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
जाजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
षलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकृतस्यमर्थयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृप्ति, रसंभावना । अमर्षो, ऽत्तमा । किं
 ऽकिंवृत्ते चोपपदे ऽनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकार
 णामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं
 भवति । अनवकृप्तौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न श्रद्धे, त
 भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषले
 यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति
 अमर्षं । न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो,
 यं तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लट्
 भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लट् ॥ १४६ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था,
 अस्ति भवति विद्यतेत्यर्थः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लिट्प्रत्ययो
 भवति । लिटोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । अस्ति
 नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्य-
 ति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्धे । न मर्षयामि ।
 लिङ्गमित्तमिह नास्ति तेन लङ् भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटो ऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं
 याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । जातु-
 यदोर्लिङ् विधाने यदायद्वोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधुः क्षत्रियं याज-
 येत् । यदि भवद्विधुः क्षत्रियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ
 भूते वा लट्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः ।
 यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं
 याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लट् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्घान्तरम् । यच्च
 यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्व-

नकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृष-
लं याजयेद् अद्वो वृदुः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । क्रिया-
तपसौ यथायथं लड् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्वर्यमद्रुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्र-
यरूपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातौर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणा-
मपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ।
माश्वर्यमेतत् । क्रियातिपसौ यथायथं लड् भवति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्य-
माने धातौर्लृट् प्रत्ययो भवति । यद्विशद्वश्चेत् प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामप-
वादः । आश्वर्यं चित्रमद्रुतम् । अन्या नाम पर्वतमारोह्यति । बधिरो नाम व्याक-
णामध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्वर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सो ऽधी-
तीत । लिङ्गिमित्ताभावादिह लृङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातौर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारा-
णामपवादः । बाठमित्यस्मिन्नर्थं समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि
कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाठमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति
किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च
प्यते । उताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेषु लिङ्गिमित्ते
क्रियातिपसौ नित्यं लड् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाश्चिक्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनर्था-
वरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकञ्चित्युपपदे धातौ-
र्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् ।
भिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चितीति किम् ।

कञ्चिज्जीवति ते माता कञ्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद*त्वां पृच्छामि कञ्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभाषनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

* माराविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का चिद्विष्टेति पदमङ्गलम् ।

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धुश्चेदलमो ऽप्रयोगः क्व चासौ सिद्धः । यत्र गत्यन्ते चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनोपाधिकेथे वर्त्तमानाद्घातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्यायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्ता हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषालिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अत्रकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । श्रद्धे भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतेर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति वार्थे वर्त्तमानाद् घातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्वायाच शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलकमाहूयेव शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लृङ्प्रि भवति । दक्षिणेन चेद्वास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङ्गिति वर्त्तमाने पुनर्लिङ्गद्वयं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्-लोटा ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्-लोटा प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ता भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामपवेदनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्मकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्माच्च भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातौलिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति * ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् ।
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं यात्रा । विध्या-
द्यर्थेषु धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च
प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ
तावत् । कटं कुर्यात् । यामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत ।
इह भवानासीत् । आमन्त्रणे । इह भवानासीत् । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे ।
अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याक-
रणमधीयीय । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातौर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्वान्करोतु । यामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्ताम् ।
अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानु-
पनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यै । प्रार्थने । भवति मे
प्रार्थना व्याकरणमध्यै । कृन्दोध्यै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रैषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्थाव-
सरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातौः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकारा-
लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि ।
करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ।
कर्मर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते
प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोटो बाध्यन्ते । वास-
श्चविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्व्यधिकारात्परेण वासरूपवि-

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकान्तरे ऽधिकः पाठः ।

धिर्नाशय्यं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ॥

लिङ् चोर्द्धमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्त्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्धे वर्त्तमानाद्वा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य
भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवा-
न्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसष्टः । भवान्प्राप्तकालः ॥

स्म लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिषूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्त्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषु-
र्ध्वमौहूर्तिकेर्धे वर्त्तमानाद्वातोर्लोत् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः ।
ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मद्वीत वर्त्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमाने
धातोर्लोत् प्रत्ययो भवति । लिङोपवादः । अङ्ग स्म राजन्माणवकमध्यापय ।
अङ्ग स्म राजचरिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला
भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति । कालः पर्वति भूतानीति । प्रेषादियहण-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्मान्न भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
व्युद्भिपि भवति । उक्तमिदं स्व्याधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यद्वुञ्जीत भवान् । समयो यद्वुञ्जीत भवान् ।
वेला यद्वुञ्जीत भवान् ॥

अर्हं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तत्रोग्यः । अर्हं कर्त्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्य-
तृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । शस्त्रा ।
वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवाने-
तदर्हदिति । अथ कस्मादर्हं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विधि-
तत्त्वादर्हं विधिष्यन्ति । योयमिह लिङ्गिधायते, तेन बाधा मा भूदिति ।
वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकाधमर्णयोर्णिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे
आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्त्तरि वाच्ये धातोर्णिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी ।
प्रयूरव्यंसकादिस्थात्समासः । आधमर्ण्यं खल्वपि । शतंदायी । सहस्रंदायी ।
निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्योरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यका-
धमर्ण्ययोर्ह्यधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः ।
अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्यं । भवता शतं
दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मि-
न्पि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् । कर्त्तरि णिनिः ।
भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेया-
दयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्देहादाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्तात्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोधव्यः । वहनीयः । वाह्यः ।
भवान् खलु भारं वहते । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्गा
बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चेत् । आशीर्विशिष्टेषु वर्त्तमानाद्घातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जाया-
द्वशान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्त्विच्क्त्वी च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्त्विक्त्वी प्रत्ययौ भवतः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः ।
मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः
क्तः पुनरुच्यते क्त्विच् बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्त्विच् दीर्घश्चेति ॥

माङ्ङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्ङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत् । मा ह्यर्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधु-
रवायम् । के चिदाहुः । अहिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मात्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ् च ।
मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणवि-
शेष्यभावः । तस्मिन्सति अथवाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
अग्निष्टोमयान्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमा-
सीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः
कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्द्विशेष्य-
कालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधा-
त्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो
यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्यन्तेस्येति वर्तमा-
नविहितो मतुषासीद् भवितेति संबन्धादतीति भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धदति वर्तते । पौनःपुन्यं भ्रशार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्घातोर्लोट् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्ये-
तावादेशौ भवतः, तध्वंभाषिनस्तु वा भवतः । योगविभागोत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोटित्येष । लोट्धर्मणौ
हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च
भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनी-
हिलुनीहीत्येष त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीत-
लुनीतेत्येष यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं
लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलाशीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ।
एवं मध्यमोत्तमयोस्त्वाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोस्त्वाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवा-

यमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधाष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधी-
याथे । यूयमधीध्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । अधीष्वाधाष्वे-
त्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषुदाहार्यम् ।
क्रियासमभिवहाराभिष्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते क्रियासमभिवहारे द्वे भवत इति ।
पठ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्च्रीयमानक्रियावचनाद्वातोत्तरान्यत-
स्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तद्ध्रभाघिन-
त्सु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति ।
इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वम-
टसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्याल्यपि-
धानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति
स्याल्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि
मठमटसि खदूरमटसि स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः ।
यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व
निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । अथ वा कृन्तो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीध्वे । कृन्तोधीष्व व्याक-
रणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ
॥ व्याकरणमधीते कृन्तोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते ।
मे ऽधीयते । कृन्तोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवा-
धीयाथे । यूयमधीध्वे । कृन्तोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीये इत्येवाहम-
धीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोत्तौड्विहि-
त्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानाद्नुप्रयोगः सिद्ध एव ।
यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।
नसीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोत्तरनुप्रयोगः कर्तव्यः ।

आदनं भुङ्क्त्व सक्तून्यिष धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनि
वृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मटमट
खट्टमट स्यात्परिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति
सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

ह्रन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । ह्रन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्
लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायं
भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्कुष्ठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमद
होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्या म्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

ह्रन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ्गिधीयते विध्यादिहेतु
हेतुमतोर्लिङ्गित्येवमादिस्तत्र ह्रन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति ।
जाषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिद्युत्
उदाधिं च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात्
अहमपि भवतइदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुमरणं तर्क उत्प्रेता आशङ्का ।
उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां ह्रन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उप
संवादे । अहमेव पशूनामीशै । मदया एष वो यहाशृणान्तै इति । मद्वेषत्या
न्येव वः पात्राण्युच्यन्तै । आशङ्कायां च । नेन्निस्त्रायन्तो नरकं पताम । जिस्त्रा
चरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गर्थेष्वायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे ऽन्य
तरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थं सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्- शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

ह्रन्दसीत्येव । तुमनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र ह्रन्दसि विषये धातोः सया
दयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्था भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । ताव
दयं कर्त्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थं तुमुत्रादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वसे रायः । सेन् । ता वामे
रणानाम् । असे । असेन् । क्रत्वे दत्ताय जीवसे । स्वरे विशेषः । कसे । कसेन् ।
प्रेषे भगाय । अ्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । कर्मण्युपाचरध्यै । स्वरे विशेषः । क
ध्यै । इन्द्राग्नी आहुवध्यै । कध्यैन् । अ्रियध्यै । शध्यै । शध्यैन् । पिबध्यै । स्र

मादयथै । तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेड् । दशमे मासि सूतवे । तवेन् ।
स्वर्देषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते
कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कौप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः
रुष्यैप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नऽपूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः ।
अव्यथिष्यै । अव्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ कृन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः
के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं णमुल्कमुल्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धार्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अप-
लुपं नाशक्नुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं धातो-
तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरिताः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थं तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थं कृन्दसि विषये
तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वैतवै । अन्वैतव्यम् । परिधातवै ।
परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शुश्रू-
षेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्यं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थं
कृन्दसीति सयादिसूत्रेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थोदन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थं कृन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चाक्षिह् एशप्रत्ययो निपात्यते । नाव-
चक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणो स्थेणकृञ् वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेति निवृत्तम् । तुमर्थेति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्ष-
णग्रहणम् । भावो लक्ष्यते, येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यश्च-

भुङ्क्ते । श्वासरूपेण त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वेषु भावे प्रत्ययाः । यद्येषं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देषदत्त इति णमुला कर्त्तुरभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मान्तृतीया न भवति । भुञ्जिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिप्रतीर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्त्तृत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञ् इत्येष । अन्यथादिषुपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एषंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञं णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन्पृच्छति प्रति वक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोत्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूया प्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोत्ये तथा त्वं द्रव्यसि । सिद्धाप्रयोग इत्येष । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोत्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोर्दृष्टात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विवारयति वा तान्-वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मादरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येष । चर्मादरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूर्यतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मचूरं स्मृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणकलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

* असूया शब्देति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्धातोर्णामुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयते-
यत्तरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्यदपूरं वृष्टो
ः । गोष्यदप्रं वृष्टो देवः । सातापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं वृष्टो देवः । अस्ययहणं
तमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चैले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्लयी शब्दे उन्दने च । अस्मात्पयन्ताद्वातोश्चेलार्येषु
कर्मसु उपपदेषु णामुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चैलक्लोपं वृष्टो
देवः । वस्त्रक्लोपं, वसनक्लोपम् ॥

निमूलसमूयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्द्धातोर्ण-
ामुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं कष-
णीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वह्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग
ति ॥

शुष्कचूर्णारूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्द्धातोर्णामुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिन-
ष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूला कृतजीवेषु हन्कृञ् ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं
हन् कृञ् ग्रह इत्येतेभ्यो धातूभ्यो णामुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्धातोर्णामुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति ।
पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्योनां च समानकर्मकाणामिति णामुलं वदन्ति ।
अहिंसार्योयमारम्भः । नित्यसमासार्थं वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रति-
षेधेन हन्तेर्हिंसार्यस्यापि प्रत्ययोनैवैवेत्येते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउपपदे
पिषेर्द्धातोर्णामुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३६ ॥

करणइत्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्तिग्रह्यन्तः । हस्तवाचिनि करणे उपपदे वर्तयतेर्गुह्यातिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्तयति । हस्तवर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि । हस्तेन गुह्याति । हस्तवाहं गुह्याति । करवाहम् । पाणिवाहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणइत्येव । स्वइत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्याति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्द्वातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्द्वातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । कौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बद्धः । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्त्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासख्यं नशिवहोर्द्वात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेयोः ॥

ऊर्द्धे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्द्धुशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्द्वात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्द्धुशेषं शुष्यति । ऊर्द्धुं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्द्धुपूरं पूर्यते । ऊर्द्धुं पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अजकनाशं नष्टः । अजकवध नष्टः । वूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानु प्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा वैवादाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्वातोर्णपूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयामुत्पत्तयोरित्यस्यामिति । मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजः करणम् । सर्वास्मिन्नेवान्न णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना त्वापि भवति । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चारं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे सकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शते । पार्श्वयोर्णुपपीडम् । पार्श्वोपपीडम् । पार्श्वोपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्यापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संशुद्धाति । पाण्युपकर्षम् । पाण्युपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वसंते । समासत्तः सच्चिकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयसप्तम्योरुपपदयोर्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशबाहं युञ्जन्ते । केशेषु बाहम् । केशेषु बाहम् । हस्तबाहम् । हस्तेषु बाहम् । हस्तबाहम् । युञ्जन्तुसंभवादत्यन्तं सच्चिकर्षन्तदत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयसप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयसप्तम्योरुपपदयोर्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । दृङ्कुलोत्कर्षं खण्डिकां क्वेनति । दृङ्कुले उत्कर्षं, दृङ्कुलेनोत्कर्षम् । अङ्कुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वत् । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्यायात्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्यात्थानमात्रमाद्वियते । रन्ध्रापकर्षे पयः पिबति । धात्रा-पकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्ण-मुल् प्रत्ययो भवति । यष्टियाहं युध्यन्ते । यष्टिं याहम् । लोष्टयाहम् । लोष्टं याहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्वियते । लोष्टादिकं यत्किं-चिदासन्नं तद् एह्यति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्ण-मुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिष्काणं जल्पति । भ्रूवित्तेपं कथयति । अध्रुवइति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे क्विचेऽपि प्राणी न म्रियते तद-ध्रुवम् । अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त-उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् । उरःपेवं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेवं युद्यन्ते । शिरःपेवम् । शिरःप्रतिपेवम् । क्लृप्त-मुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवाद्यैयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थं गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रिया-भिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोर्लक्ष्णत्वाच्चित्यधी-प्सयोरिति द्विवचनं न भवति । असमासपदे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्त्सु नित्यतेति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनु-प्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्र-पातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहम-नुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेह-

प्रवृत्तस्त्वन्मवस्त्वन्म । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्वहित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुनरासेवायां णमुल्व्यते । त्वानिष्टृष्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि ध्वनम् । उपपदसमासः पठे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालेष्वचिषूपपदे णमुत्प्रत्ययो भवति । द्वाहात्यासं गाः पाययति । द्वाहमत्यासं गाः पाययति । त्र्यहात्यासं गाः पाययति । द्वाहतर्षे गाः पाययति । द्वाहं तर्षे गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गत्रां पानक्रिया व्यवधीयते । विशिष्टव्यते । अत्र पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषोरिति किम् । द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येषून् गतः । न गतिव्यवधीयते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनेन व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामून्यादिशिग्रहेः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेषेहेश्च धातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्यानै कृञः क्लाणमुलौ ॥ ५९ ॥

*अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्यानै गम्यमाने करोतिः त्वानामुलौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचते । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्ब्राम् प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचते । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्ब्राम्प्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । त्वावहृषं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकारे वासरूपेण ऋत्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं ध्वनम् । तथा च त्वा सेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वर्तते । ऋमलधिकारे पुनर्ऋमलमृषं तुल्यकृतत्वात्पनाथम् । तेनोत्तरं द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गं ॥ ६० ॥

* द्वितीयायांमित्येति कुत्र चिदधिकम् ।

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतो ऽपवर्गं गम्यमाने ।
 अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः ।
 समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गइति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति
 शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपवि-
 नाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वाः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे कतेने-
 र्भवतिश्च धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरित-
 त्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः ।
 पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा
 तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् ।
 स्वाङ्गइति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखी-
 भूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे
 च्यर्थउपपदे कृभ्वाधात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा
 गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः ।
 विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः ।
 नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधा-
 कृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा
 भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधं कृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं
 गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
 हिरूक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थइति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ।
 धार्थमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्दउपपदे भवतेर्वातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय ।
 तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः । आनुलो-
 म्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वास्ते ।
 अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यइति किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति ॥

**शकधूपज्ञागलाघटभलभक्रमसहार्हास्त्य-
र्थेषुतुमुन् ॥ ६५ ॥**

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रास्तुम् प्रत्ययो भवति । अक्रि-
याद्यौपपदाद्यौयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति
भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । चारभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् ।
प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति
भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुम्प्रत्ययो
भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति
किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शकि-
ग्रहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

इत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामर्थ-
शेषः । तत्र येष्वर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न
ख्युनाद्विवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षित्वात् । कारकः ।
कर्त्ता । नन्दनः । याही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्या इति
भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्य-
मनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा ।
प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उप-
स्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायते ऽसौ
जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवते ऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा ।
आपतत्यसावापात्याः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् । लकाराः
कर्मणि कारके भवन्ति । चकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति ।
गुणश्चकारात्कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्म-
केभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यस्वरुपर्याः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्याश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्यं श्रोदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्तं श्रोदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्याः कर्मणि । ईषत्कारः कटो भवता । सुक्रः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्याप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियात्तण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्तं श्रोदनं देवदत्तः । प्रभुक्तं श्रोदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी- र्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्याप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो यामम् । गतो देवदत्तेन यामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । स्नानो भवान् । स्नानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिषो गुहं भवान् । उपश्लिषो गुहर्भवता । उपश्लिषुं भवता । शीङ् । उपशयितो गुहं भवान् । उपशयितो गुहर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुहं भवान् । उपस्थितो गुहर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुहं भवान् । उपासितो गुहर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुहं भवान् । अनूषितो गुहर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजाता माणवको माणविकास् । अनुजाता माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरुढो वृत्तं भवान् । आरुढो वृत्तो भवता । आरुढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णा वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादायस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेवामुपादानम् ॥

दाद्यगोत्रौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाद्यगोत्रौ शब्दौ संप्रदाने कार्त्तके निपात्येते । दाद्य दाने, ततः पद्याद्य । स कृत्यसंज्ञकत्वात्कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्येते । दाद्यन्ति तस्मा-

रिति दाशः । आशताय तस्मै दातुं गां व्रजतीति गोप्त्रा उतिथिः । टगत्रनिपा-
त्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोप्त्र चत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः ।
इसत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोप्त्र इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते ।
याधूसूभ्यो मङ् भ्रियञ्चन्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते
नेपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वहः । चहः । भूमिः । रजः ।
स्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुषः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंपदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
त्वात् कर्तृयैव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संपदानार्थं प्रत्यव-
शः । अन्यथा ऋपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः ।
न्यतरति तन्तुः । वृत्तमिति वस्त्रं । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्र-
सङ्घिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति ।
काराद्व्याप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभा-
वाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् ।
आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेवामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो
देवदत्तो वामम् । यातो देवदत्तेन वामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्तं शोदनो देवदत्तेन । भुक्तं शोदनं देवदत्तः । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो
त्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति पीतमेषामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेना-
धिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं
स्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च,
षां विशेषकराननुबन्धानुस्तृज्य यत्सामान्यं तद्वृह्यते । षट्ठित, श्वत्वारो डि-
ः । अक्षरसमान्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् ।
इट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्माच्च भव-
त्तुनाति सूहाल इति । धात्वधिकारो ऽनुवर्तते । कर्त्तृदयश्च विशेषकाः ॥

तिप्सुभिसिप्यस्थमिब्वस्मस्तातांभयासायां-
ध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिवादेय आदेशो भवन्ति । तिप्सिप्सिपां पकारः स्वरार्थः । इटलकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिङो ङकारस्तिजिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचेते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरकारादेशो भवति । तथा चैत्रोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति । पचमानो यजमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पचेथे । पक्तासे । पत्स्यसे ॥

लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तभयोर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सञ्चोदेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पचे पेवाते । पेचिरे । लेभे । लेभाते । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलयुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिङादेशानां । परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयेः नवादेशो भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । पपाच । पचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपञ्च । पचयुः । पेव । पपाच । पपव । पेचिथ । पेचिथ ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विद ज्ञाने । अस्माद्वातोः परेषां लिङादेशानां परस्मैपदानां लकारादेशो नञ् विकल्पेनादेशो भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदयुः । विथ । वेद । विदु । विदु । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्वि । विदुः । विदुः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चोदादेशो भवति । आदेशो भवन्ति, तत्सन्धियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आहुतुः । आहुः । आत्थ । आहयुः ।

न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति
किम् । ब्रूथ । ब्रूषीमि । ब्रूथः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत ।
ब्रुव इति पुनर्वचनं स्यान्वर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटा लङ्घत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटा लङ्घत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च ।
पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटौ कस्माच्च भवतः, तथा
भेर्जुसादेशो लङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लटो वेयतो
वाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोटा इत्येष । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु ।
पचन्तु ॥ हिन्योस्तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ
वा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिञ्च ॥ ८७ ॥

लोटा इत्येष । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिञ्च भवति ।
स्यानिवद्वावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तत्कार्यं ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । आदेशशब्दस्य विषये हिशब्दो वा ऽपिञ्चति ।
युषोध्यस्मज्जुहुरायमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोटा इत्येष । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्पलोपयोग्यवदिः ।
पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोटा इत्येष । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्यस्य भवति । पच-
ताम् । पचताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामै ॥ ९१ ॥

लोटा इत्येष । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथा-
संख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । वामोपभादः । पचस्य । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिङ् ॥ ९२ ॥

* युपुधि । जुहोधि । जुहुधि । इति ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स द्योत्तमपुरुषः
पिबुवति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवे । करवावहे । करवामहे ॥

एत ऐ ॥ ९३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति ।
आमोपवादः । करवे । करवावहे । करवामहे । इह कस्माच्च भवति । पचा-
षेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणस्वावृणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटो ऽडाटाषागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुष-
मध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे ।
आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्य-
त्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्त्तयित्वा एत ऐ भवति ।
सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा गृह्यान्तै । मदे-
वत्यान्वेव वः पात्रायुष्यान्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दध-
सउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणामपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च
भवति । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति । परस्मैपदयद्वयमिडुहिमहिडां
मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो
भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमयद्वयं
पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं क्लितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । क्लितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपवाव । अपवावः । नित्यवद्वयं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इत्तश्च ॥ १०० ॥

इत्त इत्येव । इल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
प्रचत् । अपाचीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचाबहि । अपचामहि ॥

तस्थस्यमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

इत्त इत्येव । इल्लकारसंबन्धिनां वतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशो
भवति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् ।
प्रपाक्त । अपाह्वम् ॥

लिङ्गस्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चा-
णार्थः । पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पतीष्ट । पतीयास्ताम् । पतीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ्ग इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङ्गो यासुडागमो भवति, सीयुटो-
वाद्, स चोदात्तो भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङिञ्चं तु लिङ्ग
व विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् ।
स्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङ्गादेशस्य ङिञ्चे सिद्धे यासुटो ङिञ्चनं ज्ञापनार्थं
।काराश्रयङिस्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किट्टुवति ।
त्ययस्यैवेदं किञ्च नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङिञ्चे प्राप्ते किञ्चं विधी-
ते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तृगुणे च विशेषः । इष्यात् ।
ष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषीति
कम् । वष्यात् । ज्ञाएयात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ्ग इत्येव । भस्य लिङ्गादेशस्य रन्वित्ययमादेशो भवति । भोन्ताप-
।।दः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङ्गादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय ।
षीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधेः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवाय-
।।देशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुकार्ये उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं न
।।वति, अर्थवद्बुद्धये ज्ञानार्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङ्वागमी । तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । ऋषीष्टु ऋषीयास्ताम् । ऋषीरन् । ऋषीष्टाः । ऋषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थे आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुम् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिषहणमसिजर्यम् । इति इति चानुवर्त्तते । सिच-स्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अविभयुः । अजिह्वयुः । अजा-गसुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिज्यहणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षण्येन सिचोन्नतरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वैणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताचान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्यय-लक्षण्येन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अयुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु इति इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङ्वाकारान्तादनन्तरं इत्संभवति नान्यः, तस्मिन् लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङ्गेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्ग्रहणेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वादिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्य-श्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । विभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुस्मा-वमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ्ः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । तदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशः सार्वधातुके यगित्ये-
वमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ्ः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लघिता । लघितुम् । लघितव्यम् । धातोरित्येष ।
वृत्त्वं वृत्ता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङ्गार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।
पेविथ । शेक्विथ । जले । मस्त्रे । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ।
सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुक-
संज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लघिषीष्ट । पघिषीष्ट ।
आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्यभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं
लिङ्गानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शि-
दादि छन्दस्यभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधातुकत्वाण्य-
लोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवाह-
हेम । लिङ्ः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् ।
ससृवांसो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्ये-
याम शरणां बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वान्लिङ्ः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादे-
त्वम् व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य चतुथः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते
 ड्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कपपर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रि-
 यते । ङीष्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति । टाङ्हाप्चापामाबिति । प्राति-
 पदिकमुक्तमर्थवत्कृत्तद्विगतसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो ड्याप्प्रातिपदि-
 कादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन षारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि
 वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वुजलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययाद्यं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
 कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ ड्याब्ग्रहणं किं, न
 प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
 स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं
 भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्ता-
 दृशमेव । किं च तदन्तात्तद्विधिविधानार्थं ड्याब्ग्रहणम् । कालितरा । हरि-
 णितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्विगतबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्ठष्टाभ्यांभिसुड्भ्यांभ्यसुड्सिभ्यांभ्यसु-
 ड्सोसाम्ङ्यो सुसुप् ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया
 भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति
 प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन
 सहास्यैकवाक्यता । ड्यन्ताप्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । ङीष्ङीष्-
 ङीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ ।
 कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यैः । कुमारीभ्याम् ।
 कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्याः । कुमा-
 रीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्यौ ।
 आपः खल्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्या । टाङ्हाप्चापां क्रमेणोदा-
 हरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वया । खट्वा-
 भ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् ।
 खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वयोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वयोः । खट्वासु ।
 एवं बहुराजाकारीषगन्ये चोदाहार्यौ । एवं प्रातिपदिकात् । वृषद् । वृषदौ ।
 वृषदः । वृषदम् । वृषदौ । वृषदः । वृषदा । वृषदाम् । वृषद्विः । वृषदे ।

दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्याः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः ।
दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदित-
यम् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वा धिकारोपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे
विध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामा-
न्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादयश्च बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशे-
षाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्य-
यार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा
यत्प्रातिपदिकं वर्त्ततइति । वक्ष्यति । अजाद्यतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रि-
यामिति किम् । अजा देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्
प्रत्ययो भवति । प्रकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणावि-
धातार्थः । अजा । इडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।
तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालयाः ब्राह्मणी । हल्हयाश्च इति
सुलोपः स्यात् । अजादियहणं तु क्व चिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्व चित्तु
पुयोगलक्षणे, क्व चित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, क्व चित्तु वयोलक्षणे ङीषि, क्व
चिट्टिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाश् विधीयते । शूद्रा चाम-
हत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जाति-
शब्दवति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पू-
र्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तवि-
धिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति
कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भङ्ग्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति,
तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, इडका,
चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होठा, पाका, वत्सा, मन्दा,
विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहरणा । टित्, निपातनाणत्वम् ॥
संभस्त्राजिनशयापिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शय-
फला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संज्ञतिः * ॥ सत्पा-
ङ्गाण्यप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् ॥ सत्पुष्या । प्राक्पुष्या । काङ्कपुष्या । प्रान्तपुष्या ।
शतपुष्या । एकपुष्या । पाककर्वीति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जा-

* त्रिफलेत्यारभ्य संज्ञितिरित्यन्तः षाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

तिः ॥ क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवघिशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलावज्रः ॥ अमूला ॥

अनुनेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

अकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपतिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । डकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।
कृत्रो । हर्त्रो । दण्डिनी । कृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग इत्यत्र संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोर्गितः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् । ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वचनात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकवृश्वरी । अन्वेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्स-
च्चियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि
प्रतिषिद्धेते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदि-
कादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् ।
त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टाबुच्चि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । अचीत्यभिधेयनिर्देशः । अच्चि वाच्यायां पादन्तात्प्राति-
पदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति ॥ ङीपोपवादः । द्विपदा अक् । त्रिपदा
अक् । चतुष्पदा अक् । अचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्संज्ञादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वसादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रापत्ययो न भवति । यो
यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्व-
सादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिष्ठ । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्रे टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्विन्वे तस्मान्नेभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । ऋभ्यो डाबिति ङीप् प्राप्नो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्यहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनेो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अनन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजान्मर्तिराजी ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मवन्तात्प्रातिपदिकानन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । गामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतता । बहुतते । बहुतताः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतताणः । अन्यतरस्यां हणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीः । बहुधीवरी । बहुपीषा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोयम् । उत्तर सूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वमङ्गमिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिड्ढाणजिति ङीप् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्षरा बहुमद्रक्षरा मधुरा । गतेरिति ङीष् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैतत्स्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति । अम्कारी । नगरकारी । न द्वाणिति क्रुद्रहणं तद्वितोष्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघञ्मात्रचतयपृष्ठञ्कृञ्कृञ्-

कारप्रख्युनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तस्मात् संभवे विश्लेषणं भवति । टिडादियः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः । टितस्तात् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । इह कस्माच्च भवति । पवमाना । यजमाना । ट्यनु-

बन्धकस्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टिक्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्येति आगमटिक्त्वमनिमित्तं, व्युत्प्लौ तुट् चेति लिङ्गात् ठ । सौपर्णयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ठशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णे ऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति । चैरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गखाद्यञ् इति पुनरजा ग्रहणं जातिलक्षणं ही बाधितुम् । द्रुयसच् । ऊरुद्रुयसी । जानुद्रुयसी । दघ्नच् । ऊरुदघ्नी । जानुदघ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् आत्तिकी । शालाकिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादि निवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । क्कृप् । इत्वरी । नश्वरी । ख्युन् आठ्ठंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्ङ्गीकृक्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * स्त्रैणी । पौंखी । शाक्तीकी । याष्टीकी । त्स्थी । तलुनी ॥

यज्ञश्च ॥ १६ ॥

हीबित्थेषु । यज्ञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति गार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमु यज्ञ् । द्वैष्या । पृथायोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज्ञ इत्येष । प्राचाप्राचार्य्याणां मतेन यज्ञन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्यये भवति, स च तद्धितसंज्ञः । पकारो ङीपर्यः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्गीयणी । वध्स्थायनी । अन्येषाम् । गार्गी वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवत्या च्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवत्यायनी

सर्वत्र लौहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज्ञ इत्येष । पूर्वेषु विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लौहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यज्ञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुहकतेति । लौहित्यायनी । शाशित्यायनी । बाधव्यायणी ॥

कण्वात् शकलः पूर्वः कतादुत्तर इच्छते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी फ्फाणौ तच्च प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुष्पयोरकशेष, सत्या कण्वादिभ्यो गोत्रइति । त'

तत्पुहृषत्या संश्रुती मध्यपाती शकलशब्दो यत्रन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्यमाण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाड्डीपोरपवादः । कौरव्यापणी । मण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदंविषत्तायामणि कृते भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु प्रश्वेत्याणि प्राप्ते क्वप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या तन्ते ततः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथ इति किम् । स्यविरा । वृद्धा । अत इत्येष । शिशुः ॥ वयस्यवरमइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयवोवचनावेत्ता । प्राप्रयौवना स्वभिपीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् । उत्तानशया लोहितदिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकत्वात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । शपूली । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

परिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण डीप् प्राप्तः प्रतिषिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणं ग्रहणम् । सर्वेता मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः ता पञ्चाशवा । दशाशवा । तेन क्रीतम् । अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । लः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता शता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाचिता । त्र्याचिता । कम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सतिक्षेत्रे वाच्ये डीप् प्रत्ययो निति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसंज्ञिति द्विविषय तद्धिप प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डाक्षेत्रे भवति ।

क्षेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वैष प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे निय
मार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डो रज्जुस्त्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाण
विशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्ममाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्वितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्वित
लुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परि
क्षायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाचित्ये प्रति
षेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणादिति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीत
द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्वितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥

उधसशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः । स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । उधसो नङ्गि
समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति ङाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तेयोरिदमुच्यते । घटो
ध्री । कुण्डोधी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता उधः, प्राप्तोधाः । अन उपधा
लोपिन इत्यस्यापि ङीपोयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रिया
मेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वण ङीष् प्राप्ते ङीव्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधः
शब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्वाधी । त्र्यधी । अव्ययादेः
अत्यूधी । निरुधी । आदियहणं किम् । द्विविधाधी त्रिविधाधीत्यत्रापि यथ
स्यात् ॥

दामहायनान्ताञ्च ॥ २७ ॥

उधस इति निवृत्तम् । संख्यायहणमनुवर्त्तते नाव्ययहणम् । संख्यादे
र्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्वायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामा
न्तात् ङाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी
हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि
स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ।
यात्वमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते ङाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्होति
मुच्यते, ननु सिद्धा एव ङाप्प्रतिषेधङीपः । अनपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधा

जनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराज्ञे । बहुतत्ता । बहुतत्नी । बहुतत्ते ।
 न इति क्रिम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः क्रिम् । सुपर्वा । सुपर्वं । सुपर्वा ।
 सुपर्वायौ । सुपर्वायः । डाप्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २६ ॥

अवन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप्
 प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम ग्रामः ।
 छन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-

भेषजाञ्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येष । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि
 विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी ।
 गमिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् ।
 तापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति
 भाषायाम् । समानी प्रवागी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति ।
 या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति क्रिम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसा-
 दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहोषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च
 रात्रयः, ङीषयं बहूदिलतयस्तत्र हि पठते छदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिवर्था-
 दित्येकदति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुभवति ङीप्
 च प्रत्ययः, स तु नकारान्तस्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्ति-
 र्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां शालायां
 विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मत्तुन्निपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिव-
 दिति वत्वं निपात्यते, मत्तुप्सिद्धः । अन्तर्वन्ती गर्भिणी । पतिवन्ती जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मत्तुवत्त्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुगिधिः ॥

* आर्यकती, आर्यकतेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषकी,
 भेषकेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सान्त्वयन्ती देवानुपैत् । सान्त्वयन्ती देवानुपैत् । पतिवन्ती तदणवत्सा
पतिवती तदणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारा
न्तत्वादेश सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्फल
यहीवृत्त्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोगइति किम्
यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्ब्रुविष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्ग
नस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । वृद्धपतिः
वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सप
र्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्व
विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विव्यष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी
एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् । समान
एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः
स्त्री पूतक्रतायी । त्रय । एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूतः
क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु
स्थानिवद्वावादेश सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अनायी । कुसि
तायी । कुसीदायी । पुंयोगइत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरै वा ॥ ३८ ॥

ए उदात्त इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औका
रश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वायव्येण द्वावपि विकल्प्येते । तेन त्रैहृण्यं
भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनायी । मनुः । मनुशब्द आत्मुदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३६ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णावाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीष् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्वएते आद्युदात्ताः । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वादन्योदात्तः । तोपधादिति किम् । अन्यतो ङीष् वक्ष्यति । अत इत्येष, शितिर्नास्त्वयी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ कृन्दसि क्रमित्येके ॥ * ॥ असिकी । पलिकी ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्पूर्णाप्रसिक्किकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णावाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शत्रुली । वर्णादित्येष । खट्वा । अनुदात्तादित्येष । कृष्णा । कपिला ॥

षिट्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीष्नुवर्त्तते । षिट्गः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि प्वुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । ह्य । गवय । मुक्य । चष्य । पट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुत्रल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आठक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य्य । पूष । मूष । वातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । रस । मह । मठ । छेद । श्वन् । ततन् । अनडुही । अनड्वाही । एषण, करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौतम । आप । स्थण । भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यवरोहणी । सेवन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुर्व्वं । गूर्व्वं । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । वृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।

पुष्कल । कटाच्छोणवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्राष्ट्री । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोर्मोतरि षिञ्चेति षित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अन्त्यः षिल्लत्तणो ङीषिति, तेन दंष्ट्रेऽन्युपपन्नं भवति ॥

**जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककबराहुस्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौ-
स्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-
च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥**

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । जानपदी अन्या, स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादजि कृते ङीपाद्गुदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति आणा चेत्, पक्केत्यर्थः । भाजा ऽन्या । नागी भवति स्यौल्यं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्देो गुणवचनः स्यौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुणएव टापम् । जातिवचनात् जातिलत्तणो ङाषेव भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं चेत् । नीला ऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीलादोषधौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञायां वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आसुः ॥ घसुशब्दानुगुणवचनाद् ङीषा-

* पिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण ।

यते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

शुदात्तर्धम् ॥ * ॥ वस्वी ॥ स्वसंयोगोपधात्मतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ स्वरियं
शास्त्री । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सन्धे निविशतेपैति पृथग जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसन्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बहूादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।
बहुः । बह्वी । बहु । पठति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । वहति ।
एकटि । शक्ति, शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥
[तः प्राण्यङ्गात् ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ सर्वतोक्तिचर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल ।
हमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भस्ज । ध्वज ॥ चन्द्रभागवद्व्याम् ॥
ह्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचन एव तस्यैह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बहूादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु
हत्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम श्रोत्रधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च ।
ष्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्मान्न भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरण-
नु वर्त्तते । इस्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्वैशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस
ख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री ।
ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगास्त्रियां
र्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् । परि-
श्रा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपा-
कादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वैवतायां चाञ्च-
शः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरौ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यवयववनमातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्त्वा-

* संभ्योती पा० ।

गमः । येषामत्र पुंयोगश्चेत्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्वं
 यौष सिद्धुः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी
 शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमारेण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्विमं हिमानी
 महदरण्यमरणानी ॥ यथाद्रोषे ॥ * ॥ दुष्टो यथो यथानी ॥ यथनाल्लिप्याम् ॥ *
 यथनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्या
 यानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी
 आचार्या । आर्यत्तत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । तत्रियाणी । तत्रिया
 विना पुंयोगेन स्वार्थेणवायं विधिः । पुंयोगे तु डीषैव भवितव्यम् । आर्या
 तत्रिया ॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्राति
 पदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां डीष प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती
 वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्माच्च भवति

सा हि तस्य धनक्राता प्राणेष्योपि गरीयसी ।

इति । डीषन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारकोपपदान
 ऋद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे क्त
 बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां डी
 प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अधविलिप्तीक्रीः । सूपति
 लिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यान्तोदात्तस्समात्स्त्रियां डीष प्रत्ययो भवति
 स्वाङ्गपूर्वपदे बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । शू
 भित्री । ऊर्भित्री । गलकोत्कृती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । पाद
 तिता ॥ अन्तोदात्तज्ञातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तज्ञाता । स्तनज्ञाता ॥ पाण्डुरहं
 त्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाण्डुरहीती भार्या । यस्यास्तु कथं चित्पाण्डुरहं
 पाण्डुरहीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ *
 बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासज्ञाता । संवत्सरज्ञाता
 सुखादिः । सुखज्ञाता । दुःखज्ञाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्येव
 मादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ता-
द्बुधोहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वण्य नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते ।
गाङ्गजग्धी । शाङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरा-
पीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभित्री । ऊहभित्री । अन्तोदात्तादि-
शेष । वस्त्रच्छवा वसनच्छवा ॥ बहुल संज्ञादन्तसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुवर्तते ।
स्वाङ्ग यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भ-
वति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला ।
स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् । अशिक्षा । असंयोगोप-
धादिति किम् । सुगुल्फा । सुपार्श्वी ॥ अङ्गाङ्कण्टेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
शृङ्गी । शृङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । खिग्धकण्ठी । खिग्धकण्ठा ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतत्स्थं तच्च दृष्टं चेतनेन चेतनथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाञ्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादित्येष । बहुजलतणे संयोगोपधलतणे च प्रतिषेधे
शब्दे वचनम् । सहनञ्चिविद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकादन्ता-
त्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ।
तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी । दीर्घजङ्गा । सम-
दन्ती । समदन्ता । चाक्षर्णी । चाक्षर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छा-
ञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो
नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमाना-
त्पञ्चाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलूकपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडादन्ताद् बहुजन्ताच्च प्राति-
पदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणसुरा । कल्या-
णोष्ठा * । कल्याणबाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोषा ।

* कल्याणोष्ठी बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

कल्याणनखा । * कल्याणमुखा । क्रोडादिराहुतिगणः । सुभगा । सुगला ।
बहुचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्जविद्यमानपूर्वाञ्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्तौ ङीष्प्रतिषिद्ध-
ते । सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति ।
सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न
भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ।
ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वात्प्राप्ते
ङीष् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हृष्यमलेट् । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः ।
दीर्घजिह्वीति निपातनं निव्यर्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वाप्यपेत्यते । यत्र
ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो
भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्गसिकी । प्राङ्गसिका ।
इह न भवति । प्राङ्मुखा, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्गघनेति ॥

घाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते न ङीप् । वहेरयं शिवप्रत्ययान्तस्य निर्द्वेशः । सामर्थ्या-
त्तदन्तविज्ञानम् । घाहन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
दित्यौही । प्रष्टौही ॥

शख्यशिश्र्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीष्प्रत्ययान्ता भाषायां निपात्येते । सखीयं
मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् । सखा
सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातिरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यस्मात्पदिकं न च स्त्रियामेष नियतमस्त्रीविषयप्रयकारो-
पधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुरुफोत्यपि दृश्यते, तच्छिन्वम् । संयोगोपधत्वात् ।

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्याह्या गोचं च चरणैः सहः ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी । हूची । जातेरिति किम् । मुषडा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मत्तिका । अयोपधादिति किम् । तन्त्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमत्स्यमनुष्या-
मप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्यापुष्यफलमूलवालोलोत्तरपदाञ्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
व्रति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । आदनपाकी ।
ङ्कर्णी । शालपर्णी । शङ्खुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्यफ-
मूलोत्तरपदासु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सत्याकृकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
प्यात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलावज, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
व्रति । अषन्ती । कुन्ती । दात्री । प्राची । इत इति किम् । विट् । दरत् ।
नुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातियहणं योपधादपि
या स्यात् । आद्रमेयी ॥ इज उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ * ॥ सौतङ्गमी ।
ानचिती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थक इज् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिका-
स्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धुः । वीरबन्धुः । डकारो नेङ्-
त्वारिति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं कपो बाधनार्थम् अयोपधादित्येतदजा-
स्यते । अर्ध्वर्धुर्वास्त्रया ॥ अप्राणजातेश्वारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
लाबूः । कर्कबन्धुः । अप्राणियग्रहणं किम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति
म् । रज्जुः । हनुः ॥

बाहुन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति ।
द्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहूः ॥

पङ्कोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्कुशब्दात्स्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति । पङ्कूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलो-
त्त्वं वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वश्रूः ॥

जरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

जरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति कदलीस्तम्भाः । नागनासोः । करभोः । औपम्यइति किम् वृत्तोः स्त्री

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येषमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थे आरम्भः । संहितोः । शफोः । लः । योः । वामोः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोः । सहोः

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति कद्रुश्च वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुगुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुगुलुः मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति अच्छन्दोः वचनम् । कद्रुः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । काण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्यो भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैदी । और्वी । जातिग्रहः । चान्नानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणो ङीणनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः । बैदस्त्री बैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते ऽणन्ताः कामण्डलेय । ब्राह्मणकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ङगन्ताः वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः । कैकसेयो ङगन्तः । काष्ठशैब्यौ यजन्तौ । एहि, पर्येहि । हृदिकारान्तौ । आश्मरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्वयान्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डालवत्तण्ड । जातिः ॥ भोगवद्वीरिमतोः संज्ञायाम् ॥ घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोगं ङीर्वादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यङ्श्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ज्यङ् । व्यङ् । सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या । कौसल्या । व्यङ् । कारीपगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ॥ बाच्च यजः ॥ * ॥ वात्परो यो यज् तदन्ताच्चाः

क्तव्यः । शार्कराख्या । पौतिमाष्या । गौकख्या । उत्तरसूत्रे चकारानुक्तसमुच्च-
रार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याञ्च ॥ ७५ ॥

आवटशब्दो गर्गादिः । तस्माद्वाञ्चि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आव-
ट्याञ्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्रावां ष् एव, सर्वत्र यह-
त् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरितमप्रेर्यानि कर्ध्वमनुक्रमिष्या-
स्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्त-
द्वितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या आजौ । अयादिपश्चाद्दिमजित्येवमादि लब्धं
भवति । तद्धितप्रदेशः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धित-
ज्ञा भवति । ङीपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्थयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितान्नार्थौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरुपोत्तमयोः
श्रयां ष्यङादेशो भवति । निर्द्वैश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरैव विज्ञायते,
तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विघातार्थः । यङ्शवा-
वति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमत्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपो-
त्तम्, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोस्य करीष-
न्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या ।
गोमुदगन्ध्या । घराहस्यापत्यम् । अत इञ् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या ।
लाभ्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादित्वाद्ञ् । आर्त्तभागी ।
रूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । ठिङ्गाणञिति ङीबेव भवति । अनार्थ-
रिति किम् । वासिष्ठो । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी ।
पटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिःभुणिक-
सरप्रभृतय,स्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरु-
त्तमार्थे आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौख्या । येषां त्वनन्तरापत्ये-
ष्यते दैवदस्या याञ्चदत्येति, ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येषमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमां
 धारम्भः । अनयाऽयश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि
 आपिशलि । आपत्ति । चैपयत । चैटयत । शैकयत । वैल्ययत * । सौधा
 तकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, क्षत्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि
 शालास्यलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ्
 प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रयहणं च नानुवर्त्तते । तेनोभयत्रविभाषेयम्
 गोत्रे पूर्वण ष्यङ्गादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पक्षे विधीयते
 तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचि
 वृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या । काण्ठेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थि
 कप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थिके
 ष्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के त्रिचिन्त्यमेव भवन्ति
 सतृणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येषमादीनि भवि
 ष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्द्विष्टादेशे विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति
 वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्र
 कृतित्वेन निर्द्वार्यते । तस्येति सामान्यविशेषसतृणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
 विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, श्रौपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगो,र-
 पत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् । षष्ठ्यन्ताद्वया स्यात्प्रथमान्तान्मा भूत् ।
 वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्वेषं समासवृत्ति-
 स्तद्वितवृत्त्या बाद्धेय उपगवस्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांयहणम-
 नुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधिस्त्वेन वृक्षते,
 प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित कर्ध्वमनुकमिष्यामो ऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति

* विकल्पयत । पा० २ ।

† गौकक्ष्य । पा० २ ।

दितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्वैति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं
रिद्धत्याण प्रवर्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपस्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपस्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्धेष्वण् प्रत्ययो भवति ।
प्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति ।
तपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति ।
गुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दिस्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
तिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्धेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः ।
दित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सेनापत्यम् ॥ यमाञ्चेति वक्त-
म् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ घाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् ।
स्यम् । पैतृमत्यम् ॥ पृथिव्या जाञौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा-
ञ्जौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिष्पृष्टलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च ॥ * ॥
हीकः ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥ बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्य-
ानां भमाच्चे टिलोपस्यानित्यस्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्यान्मोकारः ॥ * ॥
श्वत्थामः ॥ लोम्नोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति
त्म् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥
व्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्गदिति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम् ।
मयम् ॥ एयादयोर्यथेशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दितेरपत्यं,
त्यः । वनस्पतीनां समूहे घानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दिति शब्दात्कृदिका-
दक्तिनः, सर्वतोक्तित्रयोदिस्येकदिति ङीष्ं कृत्वा स्त्रीभ्यो ठक् क्रियते ।
ङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या † ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येष । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्धेष्वञ् प्रत्ययो भवति ।
णस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औत्सपानः । उत्स । उदपान ।
रकरं । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन ॥ वष्क-
ऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क । जगती । त्रिष्टुप । अनुष्टुप् । जनपद ।

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । अन्धुपति । एते ऽत्र गण्ये पुस्तका-
रे ऽधिकाः ।

† विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भरत । उशीनर । शीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ एष, दंशे
भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सस्वन्तु ॥ सद्शब्द
मतुषन्त आगतनुङ्को एह्यते सस्वन्त्विति । क्रुह । पञ्चाल । इन्द्रावसान
उष्णिक । ककुप् । सुवर्ण * । देव ॥ यीष्मादक्कन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इ
मा भूत् । शैष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह हसं एह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भः
नसंशब्दनाद्येर्धास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्त्रजौ प्रत्ययौ भवतः
स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीः
आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुंशर्दि
ज्ञापकाद्वृत्यर्थं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोरं
संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वृत्तः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य
लुभभवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदाः
धीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अन्नपत्यइति क्रिम् । द्वैदेवदत्तः । त्रैदेवदत्तः
प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति
पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेखायं लुगिधीयते, द्विगोरि
स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षण
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुगभवति । द्विगुनिमित्तकोपि तं
गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निर्दि
त्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल
संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वृत्त उपपद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्द
हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्माद्वृत्तिर्भविष्यति
अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गह्यम्, पञ्चगर्गम
मिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभावा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगच्चि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्यया
लुगुक्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्ध्यते । गर्गाणां ह्यः

गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रदति किम् । कौब-
लम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ ट्युकयोरलुक् । विद्वानामपत्यं युवा युवानौ । बैदः । बैदौ ।
बैदशब्दादत इति कृते तस्य च इजः एयत्त्रियार्षेजित इति लुकि रूपम् ।
एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि बैदस्य बैदयोर्वा ऽपत्यं
बहवो माणवका, विदाः । नद्यत्राञ् बहुषूत्पत्रः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये
विवक्षिते बुद्धिस्ये ऽनुत्पन्नध्व युवप्रत्ययस्य लुभवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो
यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ, फाण्टाहृतः, तस्य ह्यात्रा इति विवक्षि-
तेर्षं बुद्धिस्ये युवप्रत्ययस्य लुभवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं
तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । वृद्धाट्टक्सौवीरेषु बहुलामिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य
ह्यात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं,
तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेरह् चेति ह्ः, तैकायनीय
स्तस्य ह्यात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्यः । तस्य ह्यात्रा,
एय निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । म्लुचुकव्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्फिन्बहु-
लामिति म्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, म्लौचुकायन, स्तस्य
ह्यात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, म्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विवक्ष्य उच्यते । फक्फिञोर्युव-
प्रत्ययोः प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुभवति । गंगा-
दिभ्यो यञि कृते यञिञोश्चेति फक्, गार्गीयणः । तस्य ह्यात्राः, गार्गीयाः ।
गार्गीयणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिञः खल्वपि, यस्कस्यापत्यं,
शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो ट्यञ इति फिञ् । यास्का-
यनि, स्तस्य ह्यात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्धनिर्वृणोयं, पूर्वैर्दत्तैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्भ्यते । तस्येति बह्वीसमर्थादप-

त्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टव्युत्पत्त्या उपत्य-
माचरचेह एह्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौप-
वः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौलः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एषासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एकौ गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्य-
न्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वे उपत्येन युज्यन्ते
अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्ग-
स्यापत्यं, गार्गः । गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहित
जनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथ व
गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नि-
यम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रादून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । युन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न पर-
मप्रकृत्यनन्तर्युवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्योयणः । वात्स्यायनः । दाता
यणः । प्राजायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दाती
प्राज्ञी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति । अ
युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञय
बाधितत्वात् । तस्माद्गोत्रविभागः कर्तव्यः । गोत्रादून्ये प्रत्ययो भवति । तते
ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवति । युवसंज्ञेव प्रतिषिद्धते, तेन स्त्रं
गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिज् प्रत्ययो भवति । अणौ
पवाद् । दत्तस्यापत्यं, दात्तिः । तपरकरणं किम् । शुभंयाः । क्रीलालयाः
इत्यतो मा भूत् । कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति

बाहूदिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाह्विः
औपबाह्विः । अनकारार्थं आरम्भः । च विद्वाधकबाधनार्थः । बाहु । उपबाहु
विवाकु । सिवाकु । घटाकु । उषबिन्दु । दृक् । वृद्धाला । मूषिका । घलाका

भगला । हगला । धुवका । धुवका । सुमिष्ठा । दुर्मिष्ठा । पुष्करसत् । अनुहरत् ।
 देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥
 अग्नितीक्षसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु । शिरम् । शराविन् । क्षेमवृत्तिन् । शृङ्खल-
 तीदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्रकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । कृष्ण ।
 हलक । युधिष्ठिर । अर्जन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥
 संभूयोम्भसोः सलोपश्च * ॥ बाहूदिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके त-
 तान्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाहवः ॥ संबन्धि-
 शब्दानां च तस्मद्देशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः † । चका-
 तानुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आज-
 धेनविः । आजबन्धविः । औडलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधामृशब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्याकङ्गादेशो
 भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ ध्यासबह्वनिषादवण्डालबिम्बानामिति
 ऋच्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वासुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो
 भवति । इञो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, घातत्फजोरेस्त्रियामिति ।
 प्रकारो वृद्धार्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः ।
 ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एक-
 वचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् जित्स्वरौव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जा-
 यना इति, परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेत्यते । गोत्राधिकारश्च शिवा-
 दिभ्योऽपि यावत् । कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्कु । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ ।
 शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ ‡ ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्राप्तिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडा-
 यनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कुं चेत्यत्र पठ्यते । शाल-
 ङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः ।
 तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति । इजेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ

* निवाकु । चवाकु । बिन्दु । वृडा । वकला । भद्रशर्मन् । सुद्यर्मन् । सुधावन् । माव ।
 यते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति यत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ शुम्भा । शिव शुभया । यते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इओभावस्य । नह । वर । वक्र । मुञ्ज । इतिक ।
इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्नि-
शर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मिश्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल ।
किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काथ्य । अज । अमु-
ष्य ॥ कृष्णरथौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमिश्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु-
क्रोष्टुञ्च । लोह । दुर्गा । स्तम्भ । शिंशपा । अय । सृण । शकट । सुमनस् ।
सुमत । मिमत । अक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चर्मसन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बर । अश्वक । खरप । काम-
क । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ॥

हरितादिभ्योः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो
भवति । इओपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र-
इति वर्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्ये, को गोत्रइति वचनात् । सत्य-
मेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्वानि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकार-
स्तूतारथेः ॥

यजिजीश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिप्रन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यो-
यणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दात्तायणः । प्रात्तायणः । द्वीपादनुसमुद्रं
यञ् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजी विशिष्यते ।
तदन्तासु यून्येषां प्रत्ययः । गोत्राद्वानि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रदत्येव । शरद्वत् शुनकं दर्भं इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो
भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारद्वृतायनो भवति
भार्गवश्चेत् । शारद्वृता ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको
ऽन्यः । दर्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ
बिदादी । ताभ्यामजौ ऽपवादः फञ् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रदत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फञ्
प्रत्ययो भवति । इओपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।

* शक । दानव्य । श्रावक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजम । इत्थरा । अंगक । अश्वला ।
अध्वरादपहय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्थामा द्वौषायन इत्युच्यते । नैवात्र
हाभारतद्रोणो यश्चते । किं तर्ह्यनादिः । तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् ।
शानो ऋतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येष । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽऽप्रत्ययो भवति । बैदिः । और्वः ।
पुनरानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्येष्व भवति । पौत्रः । दौहित्रः ।
नृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यद्वायमर्थं च यपत्ये
न्तर्यप्रतिषेधो न क्लमः स्यात् तत्रेदं न सिद्धति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्य-
नाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैत्र च्छ्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं
ज्ञेयम् । च्छ्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विखामिच
ति दुष्यति । गोत्रइत्येव । बैदिः । ननु च च्छ्यणा भवितव्यम् । बाह्वादि-
कृतिगण, स्तेनेजेष भवति । बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु ।
तलालप । किदभं । विश्वानर । च्छट्टिषेण । च्छतभाग । ह्यंश्व । प्रियक ।
॥पस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु ।
तजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास ।
ह्यस्क । अर्कलूष । वधोष । विष्णुवृद् । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गवि-
र । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येष । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः ।
तस्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते, अपत्य-
मान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ।
त्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु च्छ्यणैव भवितव्यं
॥मदग्न्य, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाजाऽसे† ॥ संकृति । अञ् ।
यात्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश ।
हू । शठ । धूम । अत्रट । चमस । धनंजय । मनस । वृत् । विश्वासु ।
नमान । लोहित । संशित । बधु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्कु । लिगु ।
लु । मन्तु । जिगीषु । मनु तन्तु । मनायो । भूत । कथक । कष । तण्ड ।
तिण्ड । क्षपि । क्षत । कुस्कत । अन हुह् । कण्व । शकल । गोकत । अगस्त्य ।
शिडन । यज्ञवत्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल ।
ण । कसुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित ।

* किलात । संबक । शाकली । त्रयायक । अलस । यते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† असमासे । असे इति किम् । शैवाजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अश्रमरथ । शर्करास । पूतिमाष । स्यूण । अररक । पिङ्गल । हृष्य । गोलुन्द
उलूक । तितित्त । भिषज् । भडित्त । भण्डित्त । दल्लभ । चिकित्त । देवहू
इन्द्रहू । एकलू । पिप्लू । घृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उकल्प । कुटीगु ।

मधुषभ्रुवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणं
कौशिके श्राच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यं
भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बहुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तत्
सिद्धे यञ् कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति
काप्यः । बौध्रः । आङ्गिरसइति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गा
दिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादि
कार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसइत्येष । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्यये
भवति । वातण्डः । आङ्गिरसइति किम् । वातण्डः । किमर्थमित्दं यावत्
गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोपवादाः
पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वात
ण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसइत्येष । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुक्
वति लुक्कृते शाङ्गिरवादिपाठान्डीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरसइति किम्
वातण्डायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसइति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति
आश्वायनः । आश्वायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्भूति
प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्वन् । शङ् । विद । पुट । रोहिण । खञ्जूर
खञ्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित्त । भण्डित्त । भण्डिक । प्रहृत
रामोद । वृष । वीवा । काश । गोलाङ्गु । अर्क । स्वन् । ध्वन् । पाद

वक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाम्बिन् । विश्वानर ।
 कुट । वेश । आत्रेय । नक्ष । तड । नड । यीष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला ।
 गिरि । अपल । चुनम । दासक । वैल्य । धर्म । आनहुह्य । पुंसिजात ।
 श्लुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प ।
 श्रविष्ठा । वीक्ष्य । पविन्दा ॥ आत्रेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतष । कितष ।
 शिव । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेये * ॥

भर्गात्त्रैगर्त्त ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्त्तं गोत्रे कञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो
 भवति त्रैगर्त्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्याम् ॥ ११२ ॥

गोत्ररति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवा-
 दिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । शैवः ।
 प्रौढः । तत्तन् शब्दो ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुद्रीवामिञ् बाधितुम् । एतत्प्रत्य-
 यस्य तु बाधो नेष्यते । ताह्यः । तात्तण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिजा
 शुभ्रादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैहृष्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः ।
 विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च फजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशा-
 यन्यः । शिव । प्रौढ । प्रौष्ठिक । अण्ड । जम्भ । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार ।
 अनभिस्नान † । ककुत्स्थ । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्टु । हेहय ।
 खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण ।
 वीरहृद । जलहृद । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक ।
 वृष्याक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनात् । पिटक । पिटाक ।
 वृत्ताक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कास । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत ।
 सुपिष्ट । खञ्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडक । तत्तन् ।
 ष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । दुघ । अयःस्थण । भलन्दन ।
 विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्वात्रो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च § ॥ ॥

* पथ । कन्वु । शुव । सृनु । कर्कटक । रुह । तरुह । तलुह । प्रचुल । विलम्ब ।
 विष्णुञ्ज । इते प्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।
 † भाववैति पा० २ ।
 ‡ अनभिस्नानेति पा० २ ।
 § त्रिवेणीरेवाप्रभृतेस्तत्रामिकाद्योपवादस्य द्वात्र इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्त-
 कान्तरे ।

॥ कहूय । कबोध । परल । योवाह । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । इते
 शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्धधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म, स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खत्वपि । शिञ्जिताया अपत्यं, शैजितः । चिन्जिताया अपत्यं, चैजितः । अवृद्धाभ्यः किम् । चान्द्रभाष्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनायाः, शोभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । ऋन्धका वृष्णयः कुख इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती,ओ ऽपवादः । ऋष्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामिन्नः । ऋन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिहदुः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनाच्चाख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकृतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरौत्र नकुलसहदेवादयः शब्दास्सबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरुपनिबद्धेति । अथ वा ऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादय, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गौष सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्षहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिषु पाठास्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्धियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णेः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेण ऽणप्रत्ययो भवति । विकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । विकर्णोरन्यः । शौङ्गो भवति

पट्टाञ्जरेत् । शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्याञ्जेश्चेत् । छागलिरन्यः । शुक्ला-
ब्धं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्वयमपि
तत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तत्रामिकाणो बाधके द्युच इति ठकि प्राप्ते ऽपत्ययोः पक्षे विधीयते ।
पीलाया अपत्ये घावप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
ह्यं भवति । मण्डूकेयः । मण्डूकः । मण्डूकिः ॥

स्त्रिभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीयहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ढक्
प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थयहणे इह
भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐर्डाबिडः, दारद, इति ॥ घड-
या वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपत्य
धीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥
ज्वाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्वचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तत्रामि-
णोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तियः । गौपेयः । द्वच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥

स्त्रीयहणं निवृत्तम् । चकारो द्वच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तप्र-
ातिपदिकादनञान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आच्येयः । नैथेयः । इत
ति किम् । दात्तिः । प्लात्तिः । अनिञ इति किम् । दात्तायणः । प्लात्तायणः ।
व इत्येव । मरीचेरपत्यं, मारीचः ॥

शुभादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोग-
प्रादीनामपवादः । शौभ्येयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आहृतिगण-
ामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ । विष्ट-
ः । ब्रह्मन्त । शतद्वार । शतावर । शलाका । शलाचल । शलाकाभ्र ।
शभू । विमानृ । विधवा । हकसा । रोहिणी । हकिणी । दिशा । शालूक ।
वसि । शकन्धि ॥ लतणश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गोधा । हकलास । अणीव ।

प्रवाहण । भरत । भारम* । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कर्पूर । इतर
 अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुचत्स । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप
 कुमारिका । किशोरिका । कुशेणिका । जिह्नाशिन । परिधि । वायुदत्त
 ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्रुपिङ्गला । खडोन्मसा । अनुदृष्टि
 जरतिन् । बलिर्वर्दिन् । वियज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर †

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽप्यविशेषे ठक् प्रत्यये
 भवति । विकर्णयः । कौषीतकेयः । काश्यपरति किम् । विकर्णः । कौषीतकः

भ्रुवो वृक्च ॥ १२५ ॥

भ्रुशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वृगागमः । भ्रुवैयः

कल्याणयादीनामिन्डु ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धि
 योगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यद्व्यं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वा
 दन्येषामुभयार्थम् । काल्याणनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । हृद्गति
 न्धन्तइत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि
 अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ठः
 प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं
 प्रत्ययः पूर्वणैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीत
 भिनत्ति, ततः क्षुद्राभ्यो वेति परत्वाद् द्रुका भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्त
 व्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुभक्त्यः ॥ * ॥ चट
 काया अपत्यं स्त्री, चटका † ॥

गोधाया द्रक् ॥ १२९ ॥

* भारतेति पा० २ ।

† स्थूल । सकण्डु । मकण्डु । यमण्डु । कण्डु । सकण्ड । मकण्ड । गुद । ठट । कुं
 रिका । शकल । शबल । उय । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ चटकेत्यस्यापे ञादित्वाद्वाकित्वाधिकं पुस्तकान्तरे ।

गोधाया अपत्ये द्रुक प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभादिष्वयं पठ्यते ।
न गौधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।
धारः । आचार्यबहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति ।
आरखचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं स्वयमन्येभ्यो ऽपि भवतीति ।
हारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्वगनुवर्तते, न आरक् । क्षुद्रा अङ्गहीना धर्महीना*श्च । अर्थधर्मेण
दभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापत्ये द्रुक प्रत्ययो
भवति । ठकोपवादः । काणेरः । काणेर्यः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुश्रुण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये ह्रस्वप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वक्षीयः ॥

ठकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रस्थये ठकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं
नरिह ठक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ठको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
अप्रत्ययो ठकि लोपश्च । मातृष्वक्षीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्यो ऽपत्ये ठऽप्रत्ययो भवति । अणादी-
नामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ठऽप्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
गाष्ट्यैः । हाष्ट्यैः । श्लिष्टिश्चो यश्चतुष्पाद्वचनस्तनः पूर्येणैव सिद्धः, अचतुष्पा-
दर्थं वचनम् । श्लिष्टि । ह्रष्टि । हलि । बलि । विश्रि । कुद्रि । अजवस्ति ।
मिच्युत् ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

* शीलहीनाश्चेति पा० २ ।

† कलि । बलि । ह्रष्टि । एते प्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोर
वादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् * ॥ राजन्
भवति, क्षत्रियश्चेत् । राजनोन्यः ॥

क्षत्राद्भुः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशः
एव । क्षात्रन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपत्ति
कात्केवलान्तात्पत्ये खः प्रत्ययो भवति । आठ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जी ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिः
पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां य
ठक्ञ् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति । कुन्यः । कौं
यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुन्यः
बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खञ्जी ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पठे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्दुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ततेः सश्च
दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रुः ॥ १४३ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये ङः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वनीयः

भ्रातृर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोपवादः
भ्रातृर्व्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽङ्
रमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्सपत्यो भवति

* महाकुलशब्दादञ्खञ्जी प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्याग्रहणानुवर्त्ततेः खश्चेति पा० २

मुद्रायै चेतमिन्नः सपन्न उच्यते । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । पाप्मना भानु-
ण । भावुष्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ठगादीना-
पवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली ।
रपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुक्कुटाच्च * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं वृहते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दा-
पत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्क्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने
ात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या जाल्मः । गार्गिकः ।
तुचुकायन्या अपत्यं, ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । गोत्रादूनीति यूनि
त्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ।
।पगविर्जाल्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्कसौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्राद-
त्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः ।
शार्णबिन्दवस्य शार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवित्सायनः ।
त्ते शार्णबिन्दविः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशा-
पेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो वितिद्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्कबहुलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जाल्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्सायनो माणवकः । बहुलयहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवीर-
गोत्रएव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलयहणाल्लभ्यते ॥

फेडक् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो यहणं न फिनः, वृद्धा-
धिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चका-
राट्क् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, यामु-

* वृकवन्धु । चामरयाह । ककुदाह । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्स
गिंकस्याण आगतस्य एयत्तत्रियार्थेजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः

यमुन्दश्च सुयामा च षाठ्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहूतिमिमताभ्यां षाफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहूतिमिमतशब्दाभ्य
सौवीरविषयभ्यामपत्ये षाफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अत्याचतरस्या
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिवारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहूतः
फाण्टाहूतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहूतायनः
मैमतायनः । फाण्टाहूतेर्यञिजोश्चेति फक् । मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठते ।

कुर्वादिभ्यो एयः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपते
एयः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो एय इति कुरुशब्दाद्
पठे एयप्रत्ययो भविष्यति । स तु तत्रियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवि
तव्यमयं तु श्रयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य तत्रियवचनस्य तिकादि
पाठात्किञ्चिद्भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्देऽत्र पठते, स जातिव
चनः । त्रैवाणकेभ्यः किं चिच्यना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दाद्
तरसूत्रेणैव एयः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठते, तस्य केशिन्यः । पुंषुद्वावो
भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठते, कथं भाषाय
वेन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठते
तस्य कण्वादिषुत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमतिदिश्यते । बहु
वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य
छान्ना वामरथाः । वामरथानि संघाद्गुलक्षणाणि । स्वरस्तु एयप्रत्ययस्यैव भवति
नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वाक्
दूक ॥ सम्राजः त्रिचये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामो
ष्ठीषि । गणकारि । केशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । एरक ।
अश्व । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पेणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्याव
पुत्र । सत्यकार । बहभीकार । शङ्कु । शाक । पाथिकारिन् । मूठ । शकन् ।
कर्पु । हर्षु । शाकिन् । इनपिण्डी * ॥ वामरथस्य कण्वादिषुत्स्वरवर्जम् ।

* विश्कोटक । काक । स्फापटक । शाकिन् । घातकि । धेनुकि । बुद्धिकार । एते
ऽधिकः पुस्तकान्तरे ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रतिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये एयः प्रत्ययो
व्रति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारि-
ण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एय प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इज्
पत्यो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षण्यः । तान्तु-
वायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यशृङ्गा
चिञ्चार्थम् । तत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्तो-
त्यं, तात्णः । तादृण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैका-
निः । कैतवायनिः । वृषशब्देन पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्निधौगेन यकारान्तत्व-
पठ्यते । वार्ष्णीयणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते स च तन्निधौवनः । कौरव्यशब्देन
त्रिप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो एयस्तदन्ताद् इजैव भवि-
ष्यम् । तथा च एयत्त्रिप्रियार्थजित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र
ति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस । शाठ्य । सैन्यव ।
मुन्द । रूप्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कर्ह । देवरथ । तैतिल ।
रस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैक्यत । कैत-
त । ध्वजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्रु ।
हका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः ।
कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इव्यते ॥ कौसलस्या-
यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्निधौगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा
सृत्यन्तरम् ॥ दगुकौसलकर्मारच्छागवृषाणां युद्धादिदृश्येति ॥ दागव्या-
निः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । ह्याग्यायनिः । वार्ष्णीयणिः ॥

अणो द्वचः ॥ १५६ ॥

* तौचवायिरत्वधिकं पुस्तकान्तरे ।
† अद्य । भीत । काजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । आवन्धका ।
गामन् । एते ऽधिकीः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

अणन्ताद् कृचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजो
वादः । कार्त्तार्याणिः । हार्त्तार्याणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । कृ
इति किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणञ् प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचाम्
चार्याणां मतेन । आस्रगुप्तायनिः । यामरत्तार्याणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगो
त्रात्परत्वादनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आः
गुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याजदत्तिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येषमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तस्
न्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव यद्ग
मन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजाद्वपवादेो योगः
उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषु भवन्ति । वाकिनः । गारेधिः । वाकिन
गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मवर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वशेषे प्रत्ययः मिद्
स्तस्मिन्ननेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादः फिञ्प्रत्य
यस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैक्यं सं
द्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिञ्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । स्तु
कायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति । किम् । भौचुकिः । अवृद्धादि
किम् । राजदत्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वेणैते विकल्प
र्थास्तेषामेकेनैव सिद्धयति तत्राचार्यग्रहणं पूत्रार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम्
क्व चिच्च भवत्येष । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

मनेर्जातावज्यतौ युक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् रत्येतौ प्रत्ययो भवतस्तस्मिन्नियोगेन कुगागमः सम
दायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यायां

* वाक् इति शिवादिभ्योऽ । वाक्कस्यापत्यं वाक्कायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे

नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभभवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् । मानुषी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनौरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्धति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वात्पत्यशब्दस्य । अपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । आस्यः । अपत्यमिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति इति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्यानापत्यं विशेषयति, किं तर्हि षष्ठ्या विपरिणाम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन वतुर्धादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुञ्जोवधा-
णार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृते-
रपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि
ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यार्थोयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो
श्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्या-
णोस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दात्तायणः । ग्लतायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्रमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम् ।

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविर
रे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिबह्वं
पिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तरन्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन
यस्य चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके
वति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायन । वात्स्यो वा ।

* डानं प्रतिषेधो हेमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति पद्याधमधिकं कुत्र चित् ।

दात्तायणः । दाक्षिर्वा । स्थिरिति किम् । स्थानत्रयोन्यूनं गार्ग्य एव भवति जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युव प्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तः भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तः भवान् दात्तायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूने वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानं विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पत्ते गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् गार्ग्यो ज्ञात्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो ज्ञात्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्वा ज्ञात्मः । दात्तायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं, द्रौक्ष्यः पौरवः । क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राज पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वृजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामजपवादे वृद्धादिति ञ्ङि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ।

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियाभिधायिनो द्वयो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येते भ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येष । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्ङ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । वृद्धात्तावत् आम्बष्ठः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आचन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयो

वृद्धार्थं वचनम् । कौशल्यः । आजाद्यः । तपरकरणं किम् । कुमारी नाम
नपदसमानशब्दः तन्नियस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् तन्नि-
हृ इण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात्पाण्ड्य एव । तस्य राजनीत्येव ।
॥म्बुष्यो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो शयः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्तन्नियादित्येव । कुरुशब्दात्त्वादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैषधः ।
पयः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् तन्नियादित्येव । साल्वा नाम तन्निया तन्नामिका तस्या
पत्यं, टूच इति ठक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः
।त्त्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः तन्नियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययवि-
नम् । साल्वावयवेषुः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो
ति । अजोपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः ।
लिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राज-
त्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

तेतद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् तन्नियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्ययवृश्यन्ते
तु पूर्व, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।
॥ चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् तन्नियादित्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजाल्-
पत्य लुग भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ॥ * ॥
बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च* ॥ १७५ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग-
त् । अवन्तिकुन्तिभ्यां ऽयङ् कुरोर्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । स्त्रिया-
ति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते ।

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ
वति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्यादिभ्यो लुभ
चनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बष्ट्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुभ भवति । अतश्चे
त्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्मावत् । पाञ्चाली
वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गो । कारुषी । कैकेयी
यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्लेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधे
यादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । पाञ्चमिकस्याजः पश्वादि यौधेयादिभ्याम
णञादित्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव
विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यायश्चेत्यनेन लुभभवतीति । किमेतस्य ज्ञा
पनेन प्रयोजनं पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशुः । रक्षाः । असुरी ।
तथा चोक्तं “यौधेयादिप्रतिषेधे ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुष ।
कैकेय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश * । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय ।
शौभ्रेय । शौक्लेय । यावाण्येय । वार्त्तय । धार्त्तय । जिगर्त्त । भरत । उशीर ।
यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जरथः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति
वृत्तीयासमर्थोद्गागविशेषवाचिनः शब्दाद्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्यये
भवति । काषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् । कौसुम्भम् । रागादिति
किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटम्
पादाविति । उपमानाद्बुधिष्यति, काषायाविव काषायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ
द्वैपवैयाघ्रादजिति यावत्तृतीयासमर्थेविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लक्षारोचनाशकलकर्दमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्य-
 ने भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाक-
 लकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥
 पील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्त-
 १ः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामण्यक्तव्यः ॥ * ॥
 हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवा-
 चिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः,
 कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते । पुष्यादि-
 समीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण
 युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौष-
 महः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
 काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब्ध भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य
 कालस्य रात्र्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्र-
 स्तस्याविशेषे लुब्ध भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृतिकाः । अविशेषइति किम् ।
 पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धविहितः पूर्वेण, विशेषार्थायमारम्भः । अत्रणशब्दादश्वत्य-
 शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब्ध भवति संज्ञायां विशेषे । श्रवणा रात्रिः ।
 श्वत्या मूहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा
 फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी श्वत्या रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च ।
 राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवियमहः । अविशेषे । अद्य राधानुराधी-
 यम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
 यद् दृष्टं साम चेत्तद्वधति । क्रुञ्चेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्टम् । वैश्वामिच्छम् ॥

कलेर्दक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठभक्तञ्च ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वं ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि आ वा द्विद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्ट साम, औशनसम् । औशनम् जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरण्विधीयते स वा द्विद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * प्राग्दीव्यतोण प्राप्तः कालठजा बाधितः सन्धिवेलादृतुनत्तत्रेभ्य इति पुनर्विधीयते स वा द्विद्ववतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः । तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वैतीयीकम् । तार्तीयीकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या ॥ गोत्रादङ्गुवद्विष्यते ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् कापटवकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्विद्वौ विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्गुवद्विष्यते ॥

वामदेवाङ् इङ्ङौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद्दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे इत् इत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वारार्थम् । इत्करणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थेइति नञ् उत्तरस्यान्तोदात्तस्थे विधीयमाने ऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अत्रामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतो इति ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थे भूद्गामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः । काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वयवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः तेनेह न भवति । कात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकुम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्य-
भवति । अणोपवादाः । पाण्डुकुम्बली । पाण्डुकुम्बलिनौ । पाण्डुकुम्बलिनः ।
ण्डुकुम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकुम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयिनैव सिद्धे
वनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ्ज ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां
रंभृता रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ्ज प्रत्ययो भवति । अणोपवादाः । स्वरे विशेषः ।
तेन परिवृत्तो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणियहणस्यापूर्व-
ऽन्तम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूप-
ः । कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्व-
तः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपू-
वे द्यात्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमर्या अपिबधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमर्या भवतीति वा ॥

कुमर्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमन्त्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथावि-
तं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्याद्वरणमिति प्रसिद्धेः । अमन्त्रं
जनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अम-
य इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः क्षीरा-
प्रति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भ-
तं, समुदायेन चेतुतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले
यंतु व्रतमस्य स्थाण्डिलो भित्तुः । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतइति किम् ।
ण्डिले शेते ब्रह्मदसः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । सत

उत्कर्षाधानं संस्कारः । धाष्ट्रे संस्कृता भक्ता धाष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः
भक्ता इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे १
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्नष्टक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भ
ति । दधनि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थं प्राभवहतेष्टकं वक्ष्यति तै
सिद्धम् । न सिद्धति । दधा हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, १
तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ऽन्यतरस्यां २
प्रत्ययो भवति । पत्ते यथाप्राप्तमण भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराड्डुञ्ज ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भ
ति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्रम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्व्यति इतिकरणस्ततश्चेद्विषयता । संज्ञायामि
समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मासादुमाससंबत्सराणामे
संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषे मासः । पौषोर्दुमासः । पौषः संबत्सरः
इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्देशरात्रइति । मृतकमासे । च
भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किम
द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नष्टयं लोके ता
प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विषयता
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी
अथ वा पूर्णा माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति छन्द उच्यते

आग्रहायण्यश्रत्थाट्टक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यशब्दात्
प्रथमासमर्थत्वोर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्रम्यर्थे ङक् प्रत्ययो भवति
अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संबत्सरः । एवमाश्वत्यिकः

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतास्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पत्ते ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रावणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वा-
मिनी, तस्मिन्विधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य एन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्ह-
स्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः ।
मन्त्रस्तुत्यास्यपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमानेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति, उपमा-
नाद्विष्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्टजिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति
प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कश्चो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्वाचप्रत्ययः सिद्धु इकारा-
देशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः ।
कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
शुक्रियं हविः । शुक्रियाध्यायः ॥

अपोनप्तृपात्रपृथ्वाभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपात्रपृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपानपत्रियम् । अपोनपाद् अपानंपा-
दिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

ह्रस्व ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपात्रपृ इत्येताभ्यां ह्रकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपात्रपृथीयम् । योगविभागः संख्या-
तानुदेशपरिहारार्थः ॥ ह्रस्वरूपे पैङ्गातीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गातीपुत्री-
यम् । तार्णबिन्द्वीयम् ॥ शतरुद्राच्छरुश्च * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवतः, चकाराच्छश्च, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यणप्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी चक् ॥

वाय्वृतुपिनुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वायादिभ्यः शब्देभ्यो यत्वत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥

द्वावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति- गृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्वावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवास्य चापवादः । द्वाँश्च पृथिवी च द्वावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्वावापृथिवीयम् । द्वावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वन्त्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्विद्वितार्थेषु सर्वत्राग्निक्लिभ्यां ढग्वत्त्वः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाविभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्टञ्जित प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन् चर्त्तं तथैव्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आहुं मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आहुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च टञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ टञ्प्रक-

एणे तदस्मिन्वर्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोस्मिन्वर्तते,
नात्रयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ऽस्यां
वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्था ऽनुबन्ध
इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ
प्रत्ययौ निपात्येते । पितृभ्राता पितृव्यः । मातृभ्राता मातुलः । ताभ्यां पितरि
डामहच्, मातरि षिञ्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिताः,
पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि षिञ्च । पितामही । मातामही ॥
अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मर्विसोढम् । अविदूसम् ।
अविमरीसम् ॥ तिलाचिष्फलात्पिञ्जरेणौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्फलास्ति,
स्तिनापिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्च नसि डिञ्च ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोत्समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्गुदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रातिपदं ग्रहणम् ।
अचित्ताटुकं वक्ष्यति, अनुदात्ताद्रेञ् गोत्रादुञ्, प्रतिपदं च केदाराद्वञ्चत्येव-
मादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् ।
इनिचकट्यवश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥ गुणादिभ्यो यामञ्चकट्यः ॥ * ॥ गुण
यामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आह्वतिगणः* ॥

भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गर्भिणम् । युव-
तिशब्देऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्बाधो न भवति भस्याठे तद्वृत्तइति ।
युवतीनां समूहो, यौवतम् । भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । वर्मिन् ।
धर्मिन् † । सहस्र । युवति । पंदाति । पटुति । अथर्वन् ‡ । दक्षिणा । भूत § ॥

* गुणादिभ्य इत्यादिभ्याकतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† धर्मन् । धर्मन् । इति पा० २ ।

‡ अथर्वन् । इति पा० २ ।

§ विषय । श्रेत्र ॥ दृक्षादिभ्यः खण्डः ॥ दृक्षखण्डः । तखण्डः । दृक्ष । तख । पाद-
प । इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके "दृक्षादिभ्यः खण्डप्रत्ययो भवति । दृक्षखण्डः
तखण्डः" । इति पा० २ ।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरम्वराजराजन्यराजपुत्रवत्सम- नुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं एह्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औप-
गवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उत्तन् । औत्तकम् । उष्ट्र । औष्ट्र-
कम् । उरध । औरधकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राज-
पुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आज-
कम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य
च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धान्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदारादाञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्ये-
तस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, केदार्यम् ।
केदारकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गणिक्यम् ॥

ठञ् क्वचिनश्च ॥ ४१ ॥

क्वचिन्शब्दादृप् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । क्व-
चिनां समूहः, क्वाचिकम् । चकारः केदारादित्यस्थानुर्क्वणार्थः केदाराणां
समूहः, केदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवादान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥
यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठः ॥ अह्नः खः क्रतौ ॥ * ॥
अह्नां समूहो, ऽह्नीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आह्नः । खण्डिकादिषु दर्श-
नादुभयवति ॥ पर्शान्णस्यक्तव्यः ॥ * पर्शानां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद्
गुणो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः* ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तत्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां
समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजान्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

* वातादित्यारभ्यः वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
गोतानां समूहः, कापोतम् । मायूर्म् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचिन्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खण्डिकम् । वाडवम् । तुद्रकमालशब्दाच्च पञ्चते । तुद्रकाश्च मालाश्चेति
चिद्यद्वन्द्वः । ततः पूर्वेष्वञ्चित् सिद्धे वचनं गोत्रवृत्तवाधनार्थम् । ननु च पर-
ादञ्चा वृत्तं बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिर-
स्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वृत्तिं पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तद-
विधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापट्यक्रमिति वृत्तं भवति । वानह-
तकं गौधेनुक्रमिति च तदन्तविधिः । तुद्रकमालवादित्येतावता योगविभा-
न पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिरश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासं-
न्नामिति । तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाऽभर्वात् । तौद्रकमालवी सेनां ।
ाद्रकमालवक्रमन्यतत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः तुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्वृत्तं न च तद्गोत्रं तदन्ताच्च च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिश्लेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वृत्ता ॥

खण्डिका । वडवा ॥ तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भित्तुक । शुक ।
लूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत्
स्यया भवन्ति । गोत्रचरणौ^{४३}द्विजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चर-
णादुर्ध्माययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्लियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।
गणानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दाग्यम् । श्रौक्तिक्यम् । आद्यर्व-
णम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । छान्दाग्यम् । श्रौक्तिक्यम् ।
गणेष्वणम् † ॥

* गोत्रलक्षणे वृत्तेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मे न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति
। तिककारो गोत्रचरणौद्विजित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषे 'चरणादुर्ध्माययोरिति वक्ष्यति' तत्र-
। काः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूह, आपूपिकम् । शाष् लिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम्

केशाश्राभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् क्व इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽन तरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् अश्वानां समूह, आश्वम् । आश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशाः समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । घात । अङ्गार । पोत बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये खलानां समूहः, खल्या । गथ्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ‡ ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादि इनिर्वक्तव्याः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यो खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादि राकृतिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्कन्धः । कर्ण स्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥ पूर्वोदिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वकण्डम् । मृणकाण्डम् । कमकाण्डम् § ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठी मर्याद् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देशे

* अत्र स्त्रीलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगविभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

§ कमलादिभ्य इत्यारम्भ कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ इतिस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इत्स भवति । विषयशब्दो बहुवर्धः । क्व चिद्गामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध
ते । क्व चिदिन्द्रियशास्त्रे, चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदन्यन्तशीलिते ज्ञेये,
ब्रह्मस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो
ज्ञमिति । तत्र देशग्रहणं गामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः,
ः । शौण्डः । देशइति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्नर्थे ।
णोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आह्वतिगण-
ायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । जैगर्षकः । राजन्य ।
शयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसति ।
खवन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वल । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ * ॥

भौरिक्यादौषुकार्यादिभ्यो विधल् भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल इत्येतौ
प्यौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भौरिकिविधः ।
विधः । ऐषुकार्यादिभ्यः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि ।
य । भौलिकि । चैटयत । काणय । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक ।
त्यत । वैकयत । भौरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण ।
त्तायण । ज्ञायण । शौडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दास-
क्षि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दात्तायण । शयण्ड । तार्त्वायणः । शौभायण ।
यण्ड । शौण्ड । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव † ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशे-
त् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति
यार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो
ति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेतदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथा-
त्ते भवन्ति, इतिकरणस्तत्तश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनु-
रः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुप्प्रथमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति
म् । उदुन्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्या

* आप्रीत । श्रवोड । वैतिल । वात्रक । एते आधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अलायत । शौलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः पुस्त-
कान्तरे ।

नुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र तु चैव
प्रयथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथनात्मकर्षणानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः
प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुब्जे चैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुभ्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं,
प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनधाविभ्यो योद्बुवाचि-
भ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति बह्वर्थं संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः ।
गौरिमिन्नः । योद्बुभ्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, अहिमालः ।
स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ।
प्रयोजनयोद्बुभ्य इति किम् । सुभद्रा प्रेरिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थं णः प्रत्ययो भवति, यत्
दिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेतद्भवति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ।
इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्ट्या
प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । सद्
प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रक-
त्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्ता
त्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थं स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति
घञ इति क्वद्वयं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोस्यां वर्तते
श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति
किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरप्य
दीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबद्धम्, अतस्तद
नुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तरपि संभष्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपाते
ऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययं
भवति । छन्दोधीते, छान्दसः । वैयाकरणः । नैसकः । निमित्तानि वे-
नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वृत्तमधीयानविक्रुवोः पृथग्विधानार्थम्

ऋतूक्यादिसूत्रान्ताट्टक ॥ ६० ॥

ऋतुविशेषवाचिभ्य उक्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तद-
धीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः । अग्निष्टोममधाते वेद वा, अग्निष्टो-
मिकः । घाजपेयिकः । उक्यादिभ्यः । श्रौक्यिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् ।
शार्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते
कल्पसूत्रः । अणोत्र भवति । उक्यशब्दः केवु चिदेव सामसु कठः । यज्ञायज्ञी-
यात्परिच्छेद यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलतणे
श्रौक्यिक्ये वर्तमान उक्यशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्यमधीते, श्रौक्यिकः ।
श्रौक्यिक्यमधीतइत्यर्थः । श्रौक्यिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधा-
नात् ॥ त्रिद्यालतणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्यिकः । सार्धवि-
द्यिकः । गौतमव्यिकः । आश्वलव्यिकः । मातृकव्यिकः । पाराशरकव्यिकः ॥
विद्या च नाङ्गत्तत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ * ॥ अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्यः । तत्र-
विद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहास्यु-
त्पाणेभ्यष्टव्यक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थयहण, मितिहासपुराणयोः
स्वरूपयहणम् । यावक्कीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः ।
ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेद्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ।
सादेः । सवार्त्तिकः । संयहः । द्विमोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसू-
तत्यलतणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम अन्य, स्तमधीते, आनुसुकः । लाविकः । लात-
णिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ॥ शतषष्टेः षिकन् पयो बहु-
लम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुल-
यहणादपि भवति । शालपथः । आष्टिपथः । उक्य । लोकायत । न्याय ।
न्यास । निमित्त । मुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । शलत्वा ।
मंहिता । पद । क्रम । संघत्त । वृत्ति । संयह । गुणगुण । आयुर्वेद ॥ विद्या-
लतणकल्पान्तात्सूत्रान्तादकल्पादे, विद्या चानङ्गत्तत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आख्या-
नाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्योतिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प ।
अनुगुण ॥ शतषष्टेः पथः षिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥

ऋमादिभ्यो युन् ॥ ६१ ॥

ऋम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो युन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मि-
न्विषये । अणोपवाहः । ऋमकः । पदकः । ऋम । पद । शिता । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

* इकन् बहुन् पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः । अन्ये तु पदोत्तरपदमिति पदशब्द
व्यस्येदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते । तस्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० २ ।

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीति तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं यन्यो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी ।
अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्स्येनात इनिठनाविति इनिनासिद्रुम् ।
तत्रैतस्मादृषपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि षच-
नम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधीति तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । वसन्तसहचरितोयं यन्यो वसन्त, स्तमधीते, वासन्तिकः । वार्धि-
कः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनु-
गुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदिन्नोस्त्यत्रस्य
लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः ।
स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थं आ-
म्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः दशका वैयाघ्रप-
दीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, महावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोप-
धादिति किम् । वतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

द्वन्द्वब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । द्वन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्वि-
षयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदिनृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन
स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कटाः ।
मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि ।
ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् ।
यावता द्वन्द्व एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, मिह तद्विषयता मा भूत् ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरियो भित्तवः ।
शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । क्रुशाश्विनः । द्वन्द्वब्राह्मणानीति किम् ।
पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाञ्चि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरयो विवक्षार्थः । देशे तन्नाञ्चीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वचति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विषया । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थायापवादा योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद्विषयमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाञ्चीति चतुर्थेऽपि बोधेषु संबध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा । कुशाम्बेननिर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तारि व यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद्विवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावाचिवासे देश, शार्जुनावो देशः शैबः शैविष्ठः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थोददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हैमवतम् । वकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोप्यर्थः संबद्ध्यन्ते ॥

आरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोर्था अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं समर्थविक्रियुक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोपवादः । परदु । आरडवम् । कततु । काततवम् । कर्कटेलु । कर्कटेलवम् । नद्यां तु रत्वान्मतुभवति । इत्तुमती । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योणः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । ऐषुकावतम् * । सैषुकावतम् । बहुजङ्गा-

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

दिति किम् । आदिमतम् । यावमतम् । अक्षरहणं बहुजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्स्यन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बहुवचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुवचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अयोपवादः । यथासंभवमर्थः संबन्धन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दीर्घ-
रत्रः कापिलवरत्रः ॥

उदकूच विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरं कूले ये कूपास्तस्यभिधेयस्य प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अयोपवादः । अक्षरहणं आरम्भः । वर्त्तते निर्वृत्तः कूपो, दासः ।
गौप्तः । उदगिति किम् । वर्त्तितो विपाशः कूपेष्वयोव । दासः । गौप्तः ।
स्वरे विशेषः । महती सूक्तेष्टिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अयोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः । संक-
लेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुप । उडुप । उत्पुट
कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिक्ता
पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । यम्भीर । इतर ।
शर्मन् । अहन् । जामन् । घेमन् । वरुण । बहुल । सद्रोक् । अभिषिक्त
गोभृत् । राजभृत् । रह । भृत् । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

" देशे ^{A. 2. 51} तत्राश्वीत्यस्य विशेषणं सौवीरद्वयः, स्त्रीत्वं च । द्याप्रातिपदि-
कादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अयोपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे द्वौ
वाच्ये साल्वे प्राक्षि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दत्ता
मित्री । साल्वे । विधुमार्गिना निर्वृत्ता, वैधुमानी । प्राक्षिस्तत्त्वपि । ककन्दे
निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । प्राक्षिचरी । जादधी ॥

सुवास्तुवादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः * । अञ् उवर्णो
नलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम्
वार्णवम् । अण्यहणं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित् ।

वर्णु । भण्डु । खण्डु * । सेचालिन् । कर्णुरिन् । शिखण्डिन् । गर्तं । कर्कश । शटीकर्ण । कण्ठ्य । कर्क । कर्कन्धूमती । गार्ह्य † । अहिसक्य । वृत् ॥

रौणी ॥ ७८ ॥

रौणीशब्दादयप्रत्ययो भवति चातुरार्थकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रौणीति कौयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्पर्यमेवमुच्यते । रौणीशब्दः सर्वावस्योऽयप्रत्यय-मुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रौणः । आजक्रोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादयप्रत्ययो भवति चातुरार्थकः । यथासं-भवमर्थसंबन्धः कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चात्रोपवादः । कार्णोच्छ्रितिकः कूपः । कार्णोच्छ्रितकः । कृकवाकुना निर्वृसं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

**वुञ्छकृकठजिलसेनिरदङ्गययफकृफिजिञ्ज्यककूठको
ऽरीहणकृशाश्वश्यकुमुदकाशटणप्रेक्षाश्मसखि-
सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥**

वुञ्जादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिक-गणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदि-कगणोभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरार्थकाः । अणोपवादः । यथासंभवम-र्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकृम् । द्रौवणकम् । अरीहण । दुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । कौश्रायण । भस्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्तायन । रायस्योष । विपथ । उद्वण्ड । उदञ्चन । साहायन । खण्ड । वीरण । काशङ्कम् । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । वेत्व । वैमतायन † । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर ‡ । अरी-हणादिः ॥ कृशाश्वदिभ्यश्छणप्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।

* कण्डु । पा० २ ।
† गार्हि । पा० २ ।
‡ मैमतायण । पा० २ ।
§ वैगर्तायण । गोमतायण । शैमतायण । जायहायण । विपाथ । सुपथ । कम्पु । सुशर्म । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

विनता * । अवनत । त्रिकुघास । अहस् । अवयास † । मैतृल्य । कृशाश्वादिः ॥
 अश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । अश्यकः । न्ययोधकः । अश्य । न्ययोध ।
 शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबहु । विबहु । परिगूठ ।
 उपगूठ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु ।
 वीरण ‡ । अश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् ।
 कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट § । गर्त्त । बीज । अश्वत्थ । बल्लज ।
 परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकङ्कत ॥ । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य
 इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ ।
 पलाश । पीयूष । विश ¶ । तृण । नर । चरण । कर्द्वम । कर्पूर । कण्टक ।
 गूह । काशादिः ** ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
 नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥
 प्रेतादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेती । हलकी । प्रेता । हलका †† । बन्धुका ।
 ध्रुवका । क्षिपका । न्ययोध । इर्कुट ‡‡ । प्रेतादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति ।
 अश्मरः । अश्मन् । यूष । रुष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग ।
 शिखा §§ । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखि-
 दत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ||| । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रपाल । कृगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶¶ ।
 सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पित्यम् ।
 संकाश । काम्पित्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थव । यूप ।
 अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । खिरत । विकार ।

* विनता । पा० २ ।

† अयावस् । पा० २ ।

‡ खण्ड । परिवृत्त । कर्द्वम । अंशु । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ उत्कट । पा० २ ।

॥ कण्टक । कङ्कट । संकट । पलाश । त्रिक । कत । दशपाम । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गण्ये ।

¶ विस । पा० २ ।

** आवास । नड । वन । वधूल । बर्बर । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

†† फलका । पा० २ ।

‡‡ बुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । संकट । सुक । महा । एते
 ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§§ यूष । रुष । नड । नख । काट । पांम । एते । ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

||| गोहित । पा० २ ।

¶¶ चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरभ । रोह । तमाल । कदल । सजल । एते शब्दा
 ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ॥

विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः ।
कुल्यम् । बल । पुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥
पतादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पातायणः । तौषायनः । पत । तुष । अण्ड ।
कम्बलिक । चित्र । अरमन् । अतिस्वन् । पथिन्यन् च । * पतादिः ॥ कर्णा-
दिभ्यः फिप्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ ।
अनुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी ।
जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् † । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इप्रत्ययो भवति ।
सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत ।
गडिक । शुक्र । श्रिय । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुत-
ङ्गमादिः ॥ प्रगदिचादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मग-
दिन् । शरदिन् । कलिव । खडिक् । गडिक् । चूडार । मार्जार । कोविदार ।
प्रगद्यादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । बाराहकम् । पालाशकम् ।
वराह । पलाश । शिरीष । पिनडु । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
बाहु । खदिर । शर्करा ‡ । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति ।
कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शाल्मली ।
कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण § । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणा-
दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वर-
णादिषु दर्शनाल्लभ्यते । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,
स्तस्य वनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तच्चाप्तीति यश्चातुरधिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे
ऽभिधेये लुभ्रवति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः,
पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । इह
कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशा ॥ जनपद,
इति । तच्चाप्तीति वर्त्तते । न चात्र लुब्रन्तं तच्चाभिधेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

* कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
संका । लोमक । सकपडक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंघक । एते शब्दा अत्र गणो
धिक्याः पुस्तकान्तरे ।

† अर्क । लूष । स्किक् । शावत् । एते शब्दा अत्र गणो ऽधिक्याः ।

‡ विनष्ट । निषष्ट । विरष्ट । मूल । एते ऽत्र गणो ऽधिक्याः पुस्तकान्तरे ।

§ कुन्ध । अथुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते ऽधिक्या अत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ वैतस । इति पा० २ ।

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरार्थकस्य प्रत्ययस्य लुभ्भवति ।
अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं । वरणाः । शृङ्गी । शाल्म-
लयः । वकारेणुक्तसमुच्चयार्थे आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*वदयो
अदूरभवे यामः, कटुकवदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वा गौदौ † ।
आलिङ्ग्यायन । पर्णी । शृङ्गी । शाल्मलयः । सदाण्डी । वणिकि । वणिक ।
जालपद । मथुरा । उज्जयित्री । ग्रया । तक्षशिला । उरशा । आकृष्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरार्थकस्य प्रत्ययस्य वा लुभ्भवति । वायहृणं
किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसाम-
र्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे अथवा भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौ
त्सर्मिको भवति, तस्ययं विकल्पितो लुभिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठात्
अवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं षड्भाषिणो भवन्ति । शर्करा
शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादुक्तं क्व इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरार्थिकौ । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । तत्रान्नो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । धीरणा
वती । पुष्करावती । इत्तुमती । द्रुमती । इह कस्माच्च भवति । भागीरथी
भैरवथी । मतुबन्तस्यातत्रप्रथेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अत्र
द्वार्थे आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्यात् । मुष्टि ‡ । इत्तु
वेणु । रम्य । अक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा
मरुत् । मरुव । दारवाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी
आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मद्गादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्रतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ह्रतुप् प्रत्ययो भवति चातु

* कन्दुक । इति पा० २ ।

† पूर्वेषु गौदौ । अपरेषु मोदौ इति । पा० २ ।

‡ मुष्टि । इति पा० २ ।

र्थिकः । कुमुद्वान् । नङ्गान् । वेतस्वान् ॥ मद्दिशाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्दि-
मात्राम् देशः ॥

नङ्गशादाङ्ङ्ङुलच् ॥ ८८ ॥

नङ्गशादशब्दाभ्यां ङुलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसं-
बन्धः । नङ्गलम् । शादुलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दादुलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
शिखावलं नामनगरम् । मत्सुप्रकरणेषुपि शिखाया वलच् वक्ष्यति । तददेशार्थं
वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येषमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ-
संबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल * । शफर । पिप्पल । पिप्प-
रीमूल । अशमन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाग्निन । इडा । अग्नि । तिक ।
कितव । चातप । अनेक । पलाश । तुणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकात्तुद्र ।
भस्त्रा । विशाला । अशरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन ।
मश्व । वर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
वक्र । नितान्त । वृत् । इन्द्रवृत् । आर्द्रवृत् । अर्जुनवृत् । उत्करादिः ॥

नङ्गादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नङ् इत्येषमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । नङ्गीयम् । ग्लुत्कीयम् । नङ् । ग्लुत् । खिल्व । वेणु । वेच ।
वेतस । वृण । इत्तु । काष्ठ । कपोत ॥ कुण्ड्याया द्वस्वत्वं च ॥ तत्तत्रलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोपम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेर्षेति वेदि-
तयाः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्यार्थः शेषः, तस्ये-
वंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्ति शेषाधिकारः क्रियते । किं च
सर्वेषु ज्ञातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरणैवार्थार्थेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा
ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्राधारपाराद् घसौ । राष्ट्रियः ।
आधारपारीकः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । चतुषा वृक्षते, चातुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः † । वृषदि पिष्टाः, दार्ढवा सक्तवः । उलूखले तुण्णाः, मौलूखलो

* संकर । इति पा० २ ।

† रासनो रसः । स्यार्जनः स्वर्गः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

यावकः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिर्हृद्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दश दृश्यते, चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्राधारपाराद् घखौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञ्जावित्येता प्रत्ययौ भवतः राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विश्वहीतादपीष्यते ॥ अवारीणः । पारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण सावत्प्रत्यया विधीयन्ते तेषां तु जातादयोर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यन्ते ॥

ग्रामादखञौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद् खञ् इत्येता प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ठकञ् ॥ ६५ ॥

कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ठकञ् प्रत्ययो भवति । काष्ठेयकः । औम्भेयकः कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च । कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः आस्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं खन् अस्मि अलंकार इत्येतेषु जाताद्विष्वर्षेषु ठकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलोन्यः । कौत्सेयको भवत्यश्विश्चेत् । कौत्सेन्यः । यैवेयको भवत्यलंकारश्चेत् । यैवोन्यः ॥

नदादिभ्यो ठक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्व-नगरीशब्दोत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित् पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाद्यम् । नदी । मही । वाराणसी । आवस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काञ्चफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दारवा । दाल्वा । वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दावि-खात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः ष्फक् ॥ ६९ ॥

* चर्मती । इति पा० २ ।

कापिशिशब्दात् षक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । षकारो ङीष्थः । कापि-
गायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्व्युर्दिर्पाद्वृभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गह्वायनी । शौर्वायनी । पाद्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्षक्च शैषिको ऽमनुष्येभिधेये ।
रङ्गो गैः । शङ्गुवायणो गौः । अमनुष्यइति किम् । रङ्गुको मनुष्यः । ननु
रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्योर्वाजिति मनुष्ये परत्वाद्-
नेव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेना-
ण्यहणेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञिव्युक्तन्यायेन
मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । रङ्गुषः कम्बल इति षक् न भवति ।
वशेषविहितेन च फका ऽणो बाधा मा भूदित्यण्यहणमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
द्वयम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः
रत्वात् ट्युट्युलो भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्यायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दाट्क् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्यिकः ॥

वर्णा वुक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णा या कन्या तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
ऽकोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्या-
शब्दादयं प्रत्ययः तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययात्प ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकृतसिचेभ्यत्स्यब्बिधिर्यो ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिभ्यो ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा * ॥

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं
कम् । औपरिष्टः । पारस्तः । पारस्तः † । वृत्तात् छो भवति । आरातीयः ॥
यन्नेर्ध्वे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निसो गते ॥ * ॥ निर्गते वर्णा-

* इदं पठ्यार्थं कुत्र चिन्नास्ति ।

† पारस्त इत्यस्याये ऽव्ययानां भवान्ने टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

अमेभ्यो निष्प्रश्चण्डालादिः ॥ आबिसरहन्दासि ॥ * ॥ आबिसश्चब्दाच्च कर्त्तव्यं
स्यप् प्रत्ययो भवति । आबिष्णो धर्तुंते ॥ अरय्याण्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरय्य
हुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः

शेषमीह्यःश्रुतोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

शेषमस् ह्यस् श्वम् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः
शेषमस्त्यम् । शेषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम्
श्वसस्तुट् चेति ठञ्पि सृतीयो भवति । शौचस्तिकम् ॥

तीरह्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरत्तरपदाद् ह्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्व्यासंख्यमञ्ज्र अ इत्येते
प्रत्ययो भवतः शेषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पात्त्वत्तीरम् । ह्यो
त्तरपदात् । वार्कह्यम् । शैवह्यम् । तीरह्यान्तादिति नेत्तं, बहुचप्रत्यय
पूर्वाद् मा भूदिति । बाहुह्यम् । अणोञ् भवति * ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञायां
बयाद् जः प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । पौर्वाशालः । दाक्षिण
शालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकाम
शमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां यामनगराणामित्युत्तरपद
वृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादिशृङ्गरेव ॥

उदीच्यग्रामाञ्च बहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचोऽन्ते
दात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपु
रम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माधुरम् † । बहुच इति किम् । अञ्जी ।
ध्याञ्जम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शार्करीधानशब्दे तिस्र-
रेव धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलदादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलदादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† माधुरमिति ४१० २ ।

भवति शैबिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोपवादः । माद्रीप्रस्यः । माहकीप्रस्यः । पलव्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः * । पलव्यादिषु यो वाहीकग्रामस्तच्छिञ्जिठयोरपवादः । यथा । गोष्ठी, नैतकी-
ति† । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुजोपवादः । वाही-
कशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं छं बाधितुम् । अण्यहणं बाधकश-
धनार्थम् । पलदी । परिषत् । यङ्ग्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर ।
वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर ।
बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन ॥ गोमती । उदयान ‡ । पलव्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वा-
दिभ्यो । गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
कस्यापवादः । काण्वभ्रह्वात्राः । गौकताः § ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येष । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति शैबिकः । कस्यापवादः । दात्ताः । ग्लात्ताः । माहकाः । गोत्रइत्येष ।
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वाचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । चैदीयाः ॥ । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वाच इति
किम् । पाचागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दात्ताः । काशीया इति कथमु-
दाहृतं, यावता काश्यादिभ्यश्छिञ्जिठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः
काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव
भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरता-
नामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

- * चैयातक इति पा० २ ।
† नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, ऽपरस्मिन्चैधिकीति पा० २ ।
‡ पल । कलकीट । कलकीकटा । गोष्ठी । नैधिकी । नैकेती । सङ्ग्लोमन् । इत्य-
धिकमत्र पुस्तकान्तरे ।
§ गोत्रइति किम् । कण्वो देवताः ।स्य काण्व,स्तस्येवं काण्वीयम् । कण्वादिर्गोत्र-
नामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।
॥ चैदीया इति पा० २ ।
¶ चैदीति पा० २ ।

गोत्रदति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच् क्तः
प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः ।
मालीयः । अथ्ययतीरुष्यासरपदोदीच्ययामकोपधर्विर्धोस्तु परस्वाद्वाधते ॥

भवतष्टकृत्सौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कृत्सौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ।
कृस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्वदादित्वाद्दृढसंज्ञा । भावत्कः ।
भवदीयः । अवृद्धासु भवतः शतुरणेष भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टज्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टज् जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार
उच्चारणार्थः । प्रकार एवाभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः ।
काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः
पठन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठते तस्य एह
प्राचां देशदति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तकः । वाहीकयामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा ।
देवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तया
देवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापत्ते काश्यादित्वाद्दृष्टज्जिठौभ्यां भवितव्यम् ।
तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा क्ते कर्त्तव्ये भवति
ठज्जिठयोरनं भवतीति । काशि । चेदि * । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोह-
मान । शकुलाद् । हस्तिर्कूर्पू । कुदामन् † । हिरण्य । करण । गोधाशन ।
भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र ।
दासयाम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज ॥ आप-
दादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी ।
और्ध्वकालिका । तात्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टज्जिठौ प्रत्ययौ भवतः
शैषिकौ । कृस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यधिकी । मान्यविका ॥

विभाषाशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्त-
द्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठज्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । आहुजालि-
की । आहुजालिका । आहुजालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* वेदीति पा० २ ।

† कुनामर्षति पा० २ ।

ओर्देशे ठञ् ॥ ११६ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तने । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणात् । उवर्णान्ताद् देश-
वाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाबर-
तन्त्रुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः
नेवस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्यहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टञ्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः ।
पूर्वैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मल्ल-
वास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद्बुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभि-
धायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेश-
वचनः । पारधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धते । प्रस्थ पुर
ग्रह इत्येवमन्ताद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टुट्टुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
हस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः ।
गालुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

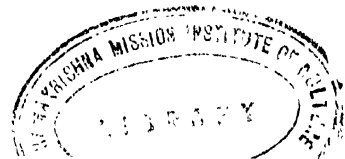
वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । रोपधादीकारा-
न्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । हस्यापवादः । पाट-
लेपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । इतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी ।
माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवधोश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपद-
वाचिनस्सदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाट्टुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । हस्याप-
वादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औपुष्टकः । श्यामा-

* केण इति ह्रस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शासनजम्बुक इति पा. २ ।

यनकः । तदवधारिपि जनपद एव गृह्यते न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाध-
कबाधनार्थं गर्त्तात्तरपदाच्छं बाधित्वा वुजेव जनपदावधेर्भवति । जैगर्त्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोरित्येव । अवृद्धादृद्धाच्च जनपदासदवधिवाचिनश्च बहु-
वचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्क्योरपवादः ।
अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः
कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः । आजमीठकः ।
आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दावाः । जाम्बवाः । दावकः । जाम्बकः
वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः
विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः
वार्त्तनः * । अपियहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वेषु सिद्धं तत्कौण्डिन्यन्या
येन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तात्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद्वे
वाचिनः प्रातिपदिकाच्चादृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । क्वाणो
पवादः । दाश्कच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाम्नकः । वैभुजाम्नकः । ऐ-
वक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

द/ धूमाग्निभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः
अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः † । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपध
त्वादेव वुञ्जि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्जा
पदलक्षणे वुञ्जि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्थं, वैदेहकम्
आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञ्जिष्यते । सामुद्रि-
नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड
शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । मा
स्थली । राजस्थली । राजग्रह । सत्रासाह । भद्रास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल
आञ्जीकूल । द्याहाव । त्राहाव । संहीय । वर्धर । वर्धगर्त्त । विदेह । आन
माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मिश्र । वल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । ‡

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति ।
विवक्षाया अभावे बहुवचनभावात् । वर्तन्यः । वर्तनः । इति पा० २ ।

† खाण्डकः । पा० २ ।

‡ खण्ड इति पा० २ ।

त । तीर्थे ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुत्ति । अन्तरीप ।
प । अरण्य । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत * ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद्बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने ।
न्ययार्थविशेषणं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थेदिति कुत्सनं
न्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्या गाचे पद्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं धित्वं मनोनेचविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका
वन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कत्त्यादिषु तु
ज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद्बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसंख्या-
कस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-
खति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्याः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको
गयः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यकोहस्ती ॥ वा गोम-
षु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः । पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः ।
ौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये
ऽभि प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादणपि
विष्यति । पारिशेष्याद्बुञ्प्रत्ययार्था विभाषा † । मनुष्यतस्ययोस्तु कुरुशब्दाच्चि-
रण्यबुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुञ्जोपवादः ।
द्वेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

* मानवल्ली । वल्लो । सुराज्ञी । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित्

† वैवा युगन्धराभ्यां विभाषा । पा० २ ।

देशइत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादण प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् । ष्टिकेषु जातः, आषिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुबर्णान्तादपि स्यात् । इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण प्रत्ययो भवति शैषिकः । बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्यवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यत्स्योर्बुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते । तस्य कोपधात्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तार्यम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । क्रम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्गु । अणु * । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्योर्बुज् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्य च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छादिभ्यो बुज् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमम हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्यवको मनुष्यः । सैन्यवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्यविका चूडा । मनुष्यतत्स्योरिति किम् । काच्छो गौः सैन्यवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्योर्बुज् इति नियमार्थं वचनम् । अपदातात्रेव मनुष्ये मनुष्यस्य साल्वशब्दाद्बुज् प्रत्ययं भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिर्ब्रजति ॥

गोयवाग्धोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्धां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दाद्बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत्

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदाद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकशामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्वाधते । वृक तीर्यम् । शूगालगर्तीयम् । श्वाविद्वर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं । बहुवचनान्तरार्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवाद्-
 रपवादः * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्व-
 वाम् । मध्यमधमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्धि-
 गेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा
 ति । तदेतद्विशेषणैव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंबन्धेन निवा-
 प्रलक्षणो ऽणिति च ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुज-
 णस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् । देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देव-
 तीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्णक्त्यः ॥ आङ्गतिगणायम् । वेणुकीयम् । वैत्रकी-
 णम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्यकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थ । सम ।
 वषम ॥ मध्यमधमं चाण्चरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपत्त । अपर-
 त्त । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकयाम । एकवृत्त । एकपलाश ।
 खय । इष्वनी ‡ । अवस्यन्दी § । कामप्रस्य । खाडायनि ॥ । कावेरिणि ¶ ।
 णिशरि । शौङ्गि । आसुरि । आहंसि । आमिन्नि । व्याडि । वैदजि । भौजि ।
 ण्णशिव । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । औति ।
 ण्णरटकि । वाल्मीकि । हेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥
 नपरयोः । कुष्व ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्ण ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रातिप-
 दिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवाद् । कटनगरीयम् । कटघो-
 षायम् । कटपल्वलीयम् ॥

राजः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राजः ककारश्चान्तादेशो भवति
 इश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्छ इत्येव
 सिद्धुः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

- * अणोपवाद् । पा० २ ।
- † प्रास्यीयम् । पा० २ ।
- ‡ इष्वनीक । पा० २ ।
- § अवस्यन् । पा० २ ।
- ॥ खाडायनी । पा० २ ।
- ¶ कामवेरिणि । पा० २ ।

देशइत्येव । वृद्धाद्वेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च
 प्रातिपदिकाच्च छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाही-
 कयामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् ।
 आरीहणकीयम् । द्वाघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलि-
 कीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपध-
 ग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिप-
 दिकाच्च छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकयामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्थापवादः ।
 दाक्षिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् ।
 दाक्षिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् । माहिकियामीयम् ।
 दाक्षिहृदीयम् । माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताञ्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
 राज्ञा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण । नित्ये प्राप्ते
 विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
 पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्दापि दशवेचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृति-
 विशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छ
 प्रत्ययो भवति शैषिकः * । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजइति किम्
 कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

* शैषिक इत्यस्यापि ऽणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
चकाराच्छ्रव । अन्यतरस्यां ग्रहणाद्यथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद्द्रुसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः ।
अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुक्लृष्टः ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदार्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ
भवतः । निमित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगर्विभागः
करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदार्युष्माकास्माकौ भवतः । ततो ऽणि
वेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि
चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासं-
ख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।
ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं
तर्ह्यन्वयग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्वार्थस्य वाचके तवकममकावा-
देशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः ।
तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । अर्द्धम् । सपू-
र्वपदाद्द्रुसंख्यः ॥ * ॥ बालियार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवं पूर्वार्धाद्यात् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
रार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावरा-
धमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परा-
रशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद्
दककञ्चपत्ते परेण ऽप्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति परा-
धमवराद्धमिति ॥

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति । पा. २ ।

दिक्पूर्वपदाट्टञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्पादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वाट्टम् । पौर्वाट्टिकम् । दक्षिणाट्टम् । दाक्षिणाट्टिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्विक्पूर्वपदादट्टान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाट्टिकाः । दाक्षिणाट्टा दाक्षिणाट्टिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः । आदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अयोधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अवमम् अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मष्काष्टम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यसुअश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैषकम् । द्वैषमन्यत् ॥

कालाट्टञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु हं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आट्टमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्मन्यय इष्यते ॥ कादम्बप्यिकम् । द्वैहिपलालिकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

आट्टे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आट्टे ऽभिधेये शैषिकः । अत्यणोपवादः । आट्टइति च कर्म एह्यते न श्रद्धावान्युह्यो ऽनभिधानात् । शारदि आट्टम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्टञ् प्रत्ययो वा भवति षिकः । अत्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो गः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्टञिति त्य ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो वति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोह्यःश्वमोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां क्ते व्युत्थुलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्दृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । धिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । ऋतुभ्यः । यैष्मम् । शैशि- ऋ । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयो- शी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्कलपर्वणोः ॥ संवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्ययः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो ताहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्टक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । वार्षिकं षः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

ह्रन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् ह्रन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोपवादः । रं भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकादृतु ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

ह्रन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् ह्रन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति षिकः । अत्वणोपवादः । मधुश्चमाधुश्च वासन्तिकादृतु ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैदि-
कः । अत्वयोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सञ्चियोगेन चास्य तकारलोपः ।
हैमन्तं वासः । हैमनमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कृन्दसि
भाषायां च सर्वत्रैतद्व्यति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तित्यते । सैवानुवृत्तिः
शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेपि संबन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति भाषा-
यामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाएवेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च अत्व-
णिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । अत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्ति-
रिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हैमन्तिकं हैमन्तं हैमनमिति ॥

सायंचिरंप्राहुप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राहुंतनम् । अव्ययेभ्यः ।
दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमध्यं, ततोव्ययत्वादेव
सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं
प्रत्ययसञ्चियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारा-
न्तत्वं निपात्यते । प्राहुं प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपरुत्परारिभ्यश्चो वक्तव्यः
॥ * ॥ चिरवम् । परुवम् । परारिवम् ॥ प्रगस्य कृन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥
प्रवम् ॥ अयपश्चाद्दिमच् ॥ * ॥ अयिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, स्तुट् च तयो-
रागमः । कालाट्टञिति ठञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोपि भवति । पूर्वाह्णतनम् ।
अपराह्णतनम् । पूर्वाह्णिकम् । अपराह्णिकम् । घकालतनेषु कालनाम् इति
सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोस्यति तदा
पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभ-
क्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, क्षौघः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः ।
अवारपारीणः । शाकलिकः । बाम्यः । बामीणः । काञ्चेयकः । काञ्चेयकः ॥

प्रावृषष्टप् ॥ २६ ॥

प्रावृष्टशब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ।
प्रावृष्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे युञ् प्रत्ययो भवति,
द्वत्वणोपवादः समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्राः ।
अंशिशेषस्य मुद्रविशेषस्य चयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं सस्यम् ।
संज्ञाधिकारं के चि'त्कृतलब्धक्रीतकुशला' इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
ये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । विभाषा पूर्वाह्णापरा-
ह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नवत्राणोपवादः । प्रदोषकः ।
नशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ।
संज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः,
न्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः । एकदे-
विकृतस्यानन्यत्वादावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ।
शेषेण वुच्चणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावा-
स्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकारशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोणि मनुष्यवृत्ति च प्राप्ते विधानम्,
पकारशब्दादप्यौत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकारकः ॥

अणञी च ॥ ३३ ॥

स्मिन्ध्रपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येत-
स्मिन्धिषये । पूर्वण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

**अविष्टा फलान्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-
खाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥**

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नत्त्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति । तस्मिं-
स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अविष्टः । फल-
नः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाठः ।
बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रा-
यां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान्
ढीष् ॥ फलान्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फलानुनी ॥ अषाठा ॥ अविष्टा-
षाढाभ्यां कृणपि वक्तव्यः ॥ * ॥ आविष्टीयः । अषाठीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्य-
यस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशा-
लायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक्
आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलयहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः
रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति
सुप्ते कृते वा लब्धो वा क्रीते वा कुशलो वा, सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः
ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रै-
भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्बहुस्तुमात्रेण क्री-
तलब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिद्यतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्धिषं
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिन्नूनतामाह । सुप्ते

येषां बाहुल्येन भवति, सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः । प्रायश्चर्यात्मनर्थकं,
त्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायश्चर इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णापनीविष्टक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायश्चर इत्येतस्मिन्विषये
क् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे
याविहितं प्रत्ययो भवति । अत्रकृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह
इत्येते नोत्पत्तिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति, सौम्यः ।
माथुरः । राष्ट्रियः ।

कौशाहुञ्ज ॥ ४२ ॥

कौशशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
कौशे संभूतं, कौशेयं वस्त्रम् । रुढिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकौशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथा-
वेहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् ।
असन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । वैष्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते,
शरदाः शालयः । यैष्मा यवाः ॥

उप्रे च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
दुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते, हैमन्ता यवाः । यैष्मा
भीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति । उप्रेथे । ठञोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुज्जकां माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी ।
अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्रेथे । च्त्व-
णोपवादः । यैष्मं सस्यम् । यैष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृण्णे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं चेतद्भवति । मासे देयमृणं मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणरति किम् । मासे देया भिन्ना ।

कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थाभ्यां देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दा साहचर्यात्काले यत्नेन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्अश्वत्याः फलन्ति सोअश्वत्यः । यस्मिन्यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनो काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमादुञ्ज ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ्ज प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे । ऋण्टञोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धार्थम् । समाशब्दा वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्ज ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ्ज प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्जहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणारिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठञ्जेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद्व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् । निशायां व्याहरत्यलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्भवति, सोढञ्जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य ह्यनस्य नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् व्याप्प्रातिपदिकाद्

त्येत्स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्ता भवत्यर्था शृङ्गते न जन्म,
त्र जात इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुन-
श्चयह्वयं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्या यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणशब्दस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् । मुखजघन-
ब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग ।
ग । गण । पत्त । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक ।
खा । सात्तिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥
॥य । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
एयम् । ओष्ठम् ॥

द्वृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

द्वृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । द्वृतौ भवं, दातैयम् । कौत्तियम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्ते-
म् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराद्गुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । ग्रीवासु भवं, गैवेयम् । गैवम् । ग्रीवाशब्दो
गमनीवचनस्तासां बहुस्वाद्बहुवचनं कृतम् ।

गम्भीराड्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ङ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ अङ्घ्रिद्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गङ्गम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् ‡ ॥

* मुखजघनभ्यां सेनाया अप्यभागपञ्चाङ्गभागानुच्छेते इत्यधिकः पाठः कुत्र विसृष्टके ।
† उदकात्संज्ञायामित्यस्यापे उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः ।
‡ चतुर्मासाद्यन्ते ङ्यो वक्तव्यः ॥ • ॥ चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो वक्रः ।
गाम्भीर्यो ङ्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ऽयः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येव स्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, पारिमुख्यम् । पारिहन्यम् । परिमुखादेरन्यत्रः भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्योष्ठ । पर्यूल । औपमूलखल । परिषीर । अनुषीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखल । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुग्रूप । अनुवश * ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः अन्तर्देशिकम् । अन्तर्गहिकम् † ॥ समानशब्दाट्टञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समानं भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानशामिकम् । सामानदेशिकम् । अट्ट्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ अट्ट्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् ‡ । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च टञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थे ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मट्टीयः ॥ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ माट्टामम् । मट्टामीयम् ॥ मट्टां मध्यदिनञ् चास्मात् ॥ * ॥ मट्ट्ये भवं, माट्टादिनम् ॥ स्थानो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च अट्ट्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मथ्यो मध्यं दिनञ् चास्मात्स्थानो लुगजिनातथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

* अनुस्वङ् । पुस्तकान्तरे ऽयं शब्दाधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्थधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुश्रुतिक्रादीनां चेत्युभयपदद्वयैरित्यधिकं कुत्र चित् ।

अययीभावादित्येव । यामशब्दान्तादव्ययीभाषात्परि अनु इत्येवपूर्वा-
दृप् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतास्मिन्विषये । अणोपवादः । पारिणामिकः ।
आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च ङः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताञ्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च ङः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दान्तादित्यस्मिन्नत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यत-
रस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । हे प्राप्ते वचनं, पत्ते सोपि
भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः ।
युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दइति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटाशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये
ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारइति किम् ।
कण्यम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् ।
तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्याने ऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे वकारः श्रयमाणः पूर्व-
वाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो ग्न्यः ।
तैडः । कार्तः । सुप् भव, सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाटलिपुत्रः सुकोसलया व्याख्या-
यते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भव-
याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्द्वैशौहि तौ ॥

बहूचोन्तोदात्तादृञ् ॥ ६७ ॥

बहूचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्तादृवव्याख्यानयोष्ठञ्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासव्य-

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् । ट्वाचष्टकं वक्ष्यति । एकाच प्रत्यु-
दाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्त्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः
संहितम् । संहिताशब्दे हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । ऋतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भव, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाक-
यज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थं आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञ-
ग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चोदनिकः । दाशोदनिकः । बहुवचः
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षः ॥ ६९ ॥

अधिषब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अधिषञ्चैभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थ-
योष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु
व्याख्यातव्यनाम इत्यनुवर्त्तते तत्साहचर्यादृषिषञ्चैवेत्य उच्यते । वसिष्ठस्य
व्याख्यानस्तत्र भवे वा वासिष्ठिको ऽद्वयायः । वैश्वामित्रिकः । अद्वयायेष्विति
किम् । वासिष्ठी चक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्टन् प्रत्यये
भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिष्टडास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवे वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरो-
डाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवे वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीवर्थः

कृन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

कृन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययो भवतः । ट्वाच इति ठिति
प्राप्ते वचनम् । कृन्दस्यः । कृन्दसः ॥

द्वजुद्वाह्नयार्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणना-

माख्याताट्क् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयो-
ष्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । ट्वाचस्तावत्, ऐष्टिकः । पाशुकः
अकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । अक्
आर्चिकः । प्रथम । प्रथमिकः । अध्वर । अध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्चर

शिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः ।
नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।
ठज्रादिरपवादः । आर्गयनः, । पादव्याख्यानः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
वास्तुविद्यः । अणुगयन । पदव्याख्यान । कुन्दोमान । कुन्दोभाषा । कुन्दोविचिन्ति ।
न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । तन्त्रविद्या ।
उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निर्मित्त । उपनिषत् । शिवा * । अणुगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । सुघ्नादागतः सौघ्नः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विव-
क्षितं यत्तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । सुघ्नादागच्छन्त्समूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् ।
आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मि-
न्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्क-
शालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः ।
कार्केणः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । छकण । स्य-
ण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिबंध्भ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिङ्कृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिबंध्भ्यः । तद्वाचिभ्यः शब्दे-
भ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । छं तु पर-
त्वाद्बाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्य-
कम् । आचार्यकम् । योनिबंध्भ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ‡ ॥

* कुन्दोविजिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याव । भिदा । इते शब्दा अधिक
अत्र गणो पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्युक्तम् ।

‡ मातुलक इत्युदाहरणं अणुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ऋतष्टञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येष । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायो-
निसंबन्धवाचिभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोप-
वादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, होतृकम् । पौतृकम् । योनि-
संबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् ।
विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्टञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं एह्यते । गोत्रप्रत्यया-
न्तात्प्रातिपदिकादङ्कुवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अङ्कु-
यहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लत्यते । तस्माद्गुजतिदिश्यते * नाणैव संघाङ्कुलत-
णोऽव्यञ्जिज्ञामणिति । औपगवानामङ्कुः, औपगवकः । कापटवकः । नाडाय-
नकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडा-
यनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादा-
गतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादिस्वाच् छः ।
मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् ।
टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येष । पञ्चमीसमर्थोद् ह्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ।
हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

* गोत्रघरणाद् अतितीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाञ्ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवाद्दः । विदूरात्मभवति, वैदूर्या मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति न
विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तर्चेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थान्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुप्रं गच्छति, सौप्रः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुप्रप्राप्तिः पयो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुप्रं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थान्दभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्वर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्भवति । आभिमुख्येन निष्क्रामति,
अभिनिष्क्रामति, सुप्रमभिनिष्क्रामति कान्यकुञ्जद्वारं सौप्रम् । माथुरम् । राष्ट्रि-
यम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
यथा साध्वसिश्चिद्वनसीति । द्वारमिति किम् । सुप्रमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेत्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्य-
त्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थान्दधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरि-
मिन्नः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुबा-
ख्याधिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ऽऽख्यायिका
वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयास-
मर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवाद्दः । शिशूनां कन्दनं
शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं,
यमसभीयः । द्वन्द्वात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्वत्र ।

प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागमनीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न षठ्यते ॥ वृन्दे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न षठ्यः, ततश्च प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासे देश उच्यते । सुप्ता निवासो ऽस्य सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धद्विशेष्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैर्हृषितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तः । सुप्ताभिजनोस्य सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युष्यते स निवासः । यत्र पूर्वैर्हृषितं सोभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

सोस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे कः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनाभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्रोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजीविनां हृद्रोलीयाः । अन्धकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । चत्तोदः पर्वतोभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्त्तादा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥

* सीताम्बेवर्गीयः । इत्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्धादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तत्तशि-
लादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये ।
सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
सात्व । किष्किन्धा । गण्डिका । उरस । दरत् * । ये तु कन्धादिषु पठन्ते
सिन्धुवर्णुप्रभृन्यस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यवृजो बाधनार्थं वचनम् । तत्त-
शिलादिभ्यः खल्वपि । तात्तशिलः । वात्सोद्दरणः । तत्तशिला । वत्सोद्दरण ।
कौमेदुर । काण्डवारण । यामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित ।
सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडूक्कण्डज्यकः ॥ ९४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्दभ्यां यथासंख्यं चत्वार एव ठक् ङण् ठञ् यक्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तौदेयः ।
शालातुरीयः । धार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थग्नानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति
प्रथमासमर्थतास्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चे-
त्तद्वर्तते । भज्यते सेष्यतइति भक्तिः । सुप्ता भक्तिरस्य सौप्ताः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

अचित्तादेशकालाट्टक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृट्वाच् छं परत्वाद्वाधते । अपपा
भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । दैव-
दतः । अदेशादिति किम् । सौप्ताः । अकालादिति किम् । यैष्णः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये
काणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दा-
द्गोत्रतन्निषाद्येभ्य इति वुञ्स्त्येव । न चात्र वुन्वुजोर्विशेषो विद्यते किमर्थं
वासुदेवग्रहणम् । संज्ञेया देवताविशेषस्य न तन्निषाद्या । अल्पाचरमजाद-
दन्तिमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

* कुल्लन । दिरहा । रती शब्दो पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिको ।

गोत्राख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः तन्त्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृदाच्छं परत्वाद्वाधते । म्लुचुका-यनिर्भक्तिरस्य भौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । तन्त्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदवकः । साम्बकः । आख्यायहणं प्रसिद्धतन्त्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकर्णचत् तन्त्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दानां स्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदवत्सर्वं श्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहित्वास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे ऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः तन्त्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्रकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः तन्त्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्रकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धनिमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यं, द्रुमगन्धकलिङ्गसूरमसादण, माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादा-उज्यङ्, वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे कृते मद्रकः । वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोरन स्यात्, वाङ्गो वाङ्गो वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गो वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्वात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते अन्यदत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्वम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखशिङ्गकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिरिधादिभ्यः शब्दभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः ।

विट्क्रीयाः । औखीयाः ॥ कृन्दसि वायमिष्यते ॥ तिसिरिणा प्रोक्तः श्लोक
यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्कृन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्कृन्दोधिकारविहि-
तां च तद्विषयतेष्यते * ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्त-
त्येतस्मिन्विषये । कृत्वापवादः । णकार उत्तरत्र वृत्तार्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति
र्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्कृन्दसीत्यत्रानु वृत्तेश्क-
तोधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्य-
पः † ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकः शब्दास्तेभ्यो-
निः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । कृं तु परत्वा-
धते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । कृगली । तुम्बुरुः । उलयः ।
ते । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्ग । कमल । च्वा-
। आरुणि । ताण्ड्य । श्यामायन । कठ । कलापी । इति । प्रत्यक्ष-
रिणो वृहन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनग्रह-
त् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवा-
ान एव भवन्ति किं कलापियहणेन तथा वैशंपायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी
ाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत्प्रकारियहणस्य लिङ्गम् । कला-
न्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रुविणः । तौम्बुरविणः ।
लयिनः । कृगलिनो ठिनुकं वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः
लयिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । आरुणिकः । ताण्डिनः । श्यामाय-
नः । कठाल्लुकं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिदुरेषां प्रथमस्ततश्कृगलितुम्बुरू ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

यालम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

क्वचाभारुणिताण्ड्याश्च मट्टमीयास्तयो ऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

* शौनकेत्यादीष्यतइत्यन्तगन्धस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्कृन्दसोत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यामि-
हुरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वं तदन्तेवासिनश्चरक इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिन प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराज्जी । पुराणप्रोक्तष्विति किम् । याज्ञवल्का ब्राह्मणानि । आश्रमथः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽचिरकाला इत्याख्याने वार्ता । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्माद् भवति । प्रतिप ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यश्चरकस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, ते कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, ते पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्निषये छन्दस्यभिधेये । क्वाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिखा । कठशाठ इत्यपठते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुकं वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीय काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गर्व । शाङ्गर्व । सांपेय । शाखेय खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभ्रवति । कठशब्दाद्वैशंपायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः । चरकाः † ॥

कलापिने ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्निषये । वैशंपायनान्तेवासिस्त्राणिनैरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । इत्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मघारिपीठसर्पिकला

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गणैधिकः ।

† बलाका इत्याधिकं कुत्र चिह्नम् ।

प्रै*तैतलिजाजलिजाङ्गलिंलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्सुपर्वणामुपसं-
नम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ।
कविधानार्थं, तेन प्राचुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

ह्रगलिना ढिनुक् ॥ १०६ ॥

ह्रगलिनशब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
प्यन्तेवासित्वाणिनेरपवादः । ह्रगलिना प्रोक्तमधीयते ह्रागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति
प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनट सूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं,
शब्दः प्रत्येकमभिसंब्रथते तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं ह्रन्दोयहणमनुवर्त्यं, गु-
त्यनया च भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो
वः । शैलालिनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाशवादिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति ।
पवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनटसूत्रयोरभिधेययो-
पि तद्विषयतार्थं ह्रन्दोयहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिने
वः । कृशाश्विनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । कर्शाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्वर्त्यं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
देक् तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदान्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् ।
वती । चैककुदी । पैलुमूली । तेनेति । प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं
विधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि ह्रन्दोधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु
दिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादत्रयत्वम् । सुदा-
ः । हिमवत्तः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यञ्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्व्यत् प्रत्ययो भवति घकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन्वि-
। अणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

* कौशुमीति पा० ।

† जाङ्गलीति बभ्रुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये । यथाविहितं प्र-
भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनापः
पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशङ्कत्वम् । गुरुलाघवम् । आपिशल
पुष्करणात् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भ-
यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लाकाः । हैकु-
ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति क्रिम् । तत्तत्कृतः प्रासा-
उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समु-
चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्* । सारघम् । पै-
कम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्र-
भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । व-
कम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सि-
सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह् । ब्रह्-
कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

तुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । तुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भ-
तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरं विं-
तुद्रादिभिः कृतं तौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोदिदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
त्य,णादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीय-
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्ग-
प्रत्ययपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटः
राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्त

* कार्मुकमिति पा० २ ।

रमिति ॥ बहस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संबोद्धुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण
र्धमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रण भं च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामा-
नि वेणयण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी चक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
प्रस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गेष्वेष्यते नान्यत्रा, नभिधानात् ॥ रथमीता-
नेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्नपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्नमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्द्वयशब्दादञ्
प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं
ऋम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्नाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्नं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्नाद्वाच्चे ॥ * ॥ अश्वस्येदं
हतीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पादिषदम् ॥

हलसीराट्टक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणो-
वादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वान्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनि-
कयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् ।
॥ अध्व + शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका ।
तत्सकृशिकिका । विवह्नमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेष्यमी स्वभावतः स्त्री-
लङ्गाः ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दैवासुरम् । रातोऽ-
सुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्वाञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रशक्तिभ्यश्चरणशक्तिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् ।

* गार्दभरथमित्यस्याये 'रासभरथम् । छं परत्वाद्वाधते' इत्यधिकमेकस्मिन्नुत्तरे ।

† आभवेति पा० २ ।

‡ वैरस्येत्याभ्य स्त्रीलङ्गा इत्यन्तं क्व चित्र दृश्यते ।

लौचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणाट्टुर्मान्वाययोरिष्यते ॥ काठकं, कालकम् । मौदकम् । पैप्लादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुञो ऽपवादः ॥ घेयहणमत्र कर्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्याद्याथासंख्यं न भवति । अजन्तात् । वैसंघः । वैदोङ्कः । वैदं लक्षणं, वैदो घोषः । यजन्तात् । गार्गः संघः । गार्गोङ्कः गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इजन्तात् । दाक्षः संघः । दाक्षोङ्कः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नस्त्वं यथा विद्याविदानाम्, अङ्गस्तु गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति णिक्करणं डीबर्धं पुंषट्पावप्रतिषेधार्थं च । वैदी विद्या ऽस्य, वैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वागप्रत्ययो भवति तस्येत्येतस्मिन्विषये । वुञोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संशाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः । शाकलं लक्षणम् । शाकलं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

हृन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । हृन्दोगादिभ्यः शब्देज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुञणोरपवादः । चरणाट्टुर्मान्वाययो, स्तत्साहचर्यावटशब्दादपि धर्मान्वाययोरेव भवति । हृन्दोगानां धर्मो ऽऽन्वायो वा ह्रान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहुच्यम् । नाट्यं अन्यत्र ह्रान्दोगं कुलमित्यादि ॥

नदण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेवुञ् प्रत्ययो न भवति । गोत्रयहणमिहानुवर्त्तते तेन वुञप्रतिषेधो विज्ञायां गौकताः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रयान्ता एते, ततः पूर्वेषु वुञि प्राप्ते ह्रविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयस्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । तैमृष्टि । गौरयीवि । औदमेयि । औवाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रबुजोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येष । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चकारः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणबुजोपवादः । आथर्वणिकस्याय, माथ-
णो धर्म आन्वायो वा । चरणानुमान्वाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । प्रकृतेरेवस्यान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अत्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य
नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मनः । आश्मः । अश्मनो
कारइति टिलोपः पात्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्वरेणाद्युदात्ता
ने । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोघादयो
भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं
ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽञ्जं वक्ष्यति । कपोतस्य
कारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्व काण्डं,
र्वं भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः
ण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं
मर्ष्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्य, इति । विका-
रयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशो हि तौ ॥

बिल्व्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येषमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
गयोगमञ्जमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बिल्वः । गवेषुका-
दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्वाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । व्रीहि ।
ण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इत्तु । वेणु । गवेषुका । कर्पासी । पाटली ।
त्यू । कुटीर । बिल्व्वादिः ॥

* भवन्तीत्यस्यापे 'वृक्षशब्देन वनस्यतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्यपोऽस्य विकारो ऽवयवो
नैययोधः । पियलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दाल्लतादयो ऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल्या
नारो ऽवयवो वा, ताम्बूलः । गान्दूषः । रभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्याधिकमेकस्मि-
त्के ।

कोपधाञ्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयो-
रर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्कुण्डम् । तिसिडीक । तैसिडीकम् । माण्ड-
कम् । दार्दुरूकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्निवोगेन तयोः षु-
गमो भवति । अोरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अ-
श्यादित्वाच्चावयवे ॥

औरज् ॥ १३९ ॥

उषणान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो, रणे
पवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो,
णोपादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयो-
रर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाश-
दिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर ।
शिशपा । स्यन्दन । करीर । शरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्ट्लञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् ट्लञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोप-
वादः । शमीर्न भस्म । शमीली सुक् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावय-
वयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अशममयम् । आशमनम् ।
मूर्धामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्रः सूपः । कार्यासमाच्छादनम् । एतयोरित्य-
नेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजता-
दिभ्योजित्येवमादयस्तद्विषयेपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कपोतम् । लोह-
मयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्छादनयोरित्येष । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्य-
श्चाभत्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति ।
वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्भयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरम-
यम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्ययद्दणं किम् । यावता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
नित्यं भवत्यति । एकावो नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन ज्ञियते । त्वद्भयम् ।
सद्भयम् । वाद्भयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । मृण । सोम । बल्लज ॥

गोशच पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीषइति
किम् । गद्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् ।
विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वस्यति ॥

पिष्टाञ्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये,
ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः ।
पिष्टकः ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणोप-
वादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ।
यावादिभ्यः कन् ॥

द्वयश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वयः प्रातिपदिकाश्च छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । भाषायां मयडुक्तः छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी
ब्रह्मभवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नास्त्वद्ब्रह्मबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्पत्तः प्रातिपदिकाद्वद्ब्रह्मशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।

द्वयश्चन्द्रसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । नार्मुतं वक्रम् । वाधो बालप्रथिता भवति । बैल्यो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यधाणि । मत्सुनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात् । वैषयी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽञ् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । इन्द्रालिगम् ॥ तालादुनुषि * ॥ बार्हिण । इन्द्रालिग । इन्द्रावृश । इन्द्रायुध । वाप † श्यामाक । पायुजा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाणद्विति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदात्तादयः पठन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञ् सिद्धे पुनर्वचनं मयड्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लौह । उदुम्बर । नीच ‡ । दारु । रोहितक । बिभीतक । कपीत । दाह । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तद्विति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्हः । जित्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थः । मयटोपवादः । ओरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उष्णादुञ् । शय्या ठञ् । कंसीयपरशब्धयोर्यञ्जौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । द्वैवदारवस्य

* तालादुनुषीत्यस्यापि तासमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† वर्गेति पा० ३ ।

‡ नीसेति पा० ३ ।

§ विकारावयवयोरित्येति पा० ३ ।

विकारो ऽवयवो वा, वैखदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पा-
शाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । शौष्टकस्य, शौष्टकम् । ऐण्यस्य,
ण्यम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । वैत्व-
पम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । वैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राक्खलेऽजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते वि-
हारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतवत् प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारइत्येत-
न्निषेधे । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन एह्यते, न रुठिप-
माणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः ।
शतं क्रीतं, शतम्, शतिकम् । शतस्य विकारः, शस्यः, शतिकः । साहस्रः ।
तिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्भुतपूर्वाद् द्विगोलुंगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदि-
शते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोपवादः ।
प्रत्य विकारो ऽवयवो वा शौष्टकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णोर्णोश्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
मम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्यो ढञ् ॥ १५९ ॥

एण्योशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोप-
वादः । ऐण्यं मांसम् । पुंसस्त्वञेव भवति । एण्यस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् ।
शस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्वौश्च ॥ १६१ ॥

द्वौशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । चोरञोपवादः ।
शम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्वौशब्दान्माने विकारविज्ञेये वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । वुवयम् ॥

* एण्यस्य मांसमैणमित्यस्याये 'कोशाच्छब्द' इत्यस्यः ॥ ० ॥ कोशेयं वाचः सुबं च'
प्राथमिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

फलं लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोस्त्यस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक
फल,मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भव
विकारश्च । पल्लवितस्यैव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्याम् ॥ १६४ ॥

फलइत्येष । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षि
ऽण प्रत्ययो भवति । अत्रोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्राक्तः
नैययोधम् । प्लक्ष् । न्ययोध । अश्वत्थ । इक्षुदी । शिथु । कर्कन्धु * । बृहती † ।

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येष । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण प्रत्ययो भवति । अः
पवादः । अत्रायो विधानसामर्थ्याल्लुग् न भवति । अजस्तु भवत्येष । जाम्बवा
फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येष । जम्बूवाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्
विशेषः । जम्बूवाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लु
करणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गा
तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिक
जातिः । विदार्याः मूलं, विदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटल
पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क्व चिदन्यदपि भवति । क्व
पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लु
प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्वावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः ।
हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तवद्वावेनेष्यते, वा
स्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । को
तकी । नखरजनी † । शष्कण्डी ‡ । दाही । दोही । दही । श्वेतपात्रं

* अक्रतु । पा० २ द्वितीयपुस्तके कर्कन्तु । पा० २ ।

† काष्ठ । तुक्क । इत्यधिकं लुक् चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखररजनी । पा० २ ।

॥ आकण्डी । पा० २ ।

र्लूनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाहा । गर्गरिका । कण्टकारिका ।
फालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यज्जौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्कीताच्चेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरश-
व्यश्चाभ्यां यथासंख्यं यजौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्सं-
नयोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्लुभ्रवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य
विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाश्राद्वातुप्रत्ययस्य न लुभ्रवति । परशव्य-
श्चादनुदात्तादित्वादेवात्रिसिद्धे लुगय वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते
लस्तद्वृत्तस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेषुक् ॥ १ ॥

तद्वृत्तिरथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दनाद्यानर्था-
नूकप्रियामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति खनति
जयति जितमिति । अतैर्दीव्यति आत्तिकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
शब्द उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यश-
ब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहौप्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभू-
तकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥
खातं पृच्छति सौख्यतिकः । सौख्यशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥
रदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक्
प्रत्ययो भवति । अतैर्दीव्यति, आत्तिकः । शालाकिकः । अभ्या खनति, आभि-
ः । कौटालिकः । अतैर्जयति, आत्तिकः । अतैर्जितमात्तिकम् । शालाकिकम् ।
वञ्ज करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति,
नभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा ।
प्राप्रधानत्वेपि चाख्यातस्य तद्वृत्तः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

* श्लोकान्तेष्वस्यापि 'येषां च कल्पयानिमित्तः शोधः ॥ पुष्पमूलेषु जलुलम्'
त्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यासंस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । इ
उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम्
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति
संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं, कौलत्थम् । क्व
रोपधात् । तैत्तिडीकम् * । दादंभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तत्
प्रवृत्ते इत्यर्थः । काण्डप्रवृत्तेन तरति, काण्डप्रविकः । श्रौडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्टञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः
स्वरे विशेषः । गौर्पुच्छकः ॥

नौद्वचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतसि
न्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वचः खल्वपि । घटिकः । पूरि
कः । बाहुकः । घकारः साहित्तिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्पर्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूषाच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्याच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरति
भ्रंशणे गतौ च वर्त्तने । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात्ष्टल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ष्टल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः
लकारः स्वरार्थः । घकारो ङीघर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । घा
र्विकी । आकर्ष इति सुवर्षोपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

* तैत्तिरीकम् । पा० ३ ।

पर्पादिभ्यः घृन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वाद्दः । नकारः स्वरार्थः । वकारो ङीष्र्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः ।
अश्विकी । पर्पे । अश्वे । अश्वत्ये । रथे । जाले । न्यासे । व्याले ॥ पादः
पञ्च ॥ पदिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, वकारात् घृन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवाद्दः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन् । श्वगणिकः ।
श्वगणिका । श्वादेरिज्जीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिका-
द्यर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र
संघातविशुद्धीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह ।
अट्टुवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या ।
शक्ति । उपनिषत् । उपवेश । सक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवती-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवाद्दः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघा-
तविशुद्धीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, वकाराट्टंश्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये ।
आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्साङ्गिकः ।
औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो भव-

* उडुप । पिटाक । इती शब्दावच पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

ति । भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण * शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । अंसेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां वृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा षन् प्रत्ययो भ्रूवति । तेन मुक्ते प्रकृतोऽभवति । विव धेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक् खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वसन्ते ॥

अणकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरती-
त्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलि-
कया हरत्यङ्गारा, कौटिलिकः कर्मारः । कुटिलिका वक्रगतिः कर्माराणामायु-
धकर्षणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, अक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकमट्टन । गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

त्रैर्मञ्चित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तइत्येव, द्वितः क्लिरित्ययं त्रिशब्दो दृश्यते । अन्ताचित्यं मप् प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । दुपचव्याके । पक्त्रिमम् । दुवप् । उक्त्रि-
मम् । हुक्त्रम् । क्त्रिमम् । नित्ययद्वहणं स्वातन्त्र्यानिवृत्त्यर्थम् । तेन अन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरेण प्रयोक्तव्यमिति ॥ भावप्रत्ययान्तादिमञ्च-
क्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तइत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतां निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । वृतीयासमर्थात्संसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकीभूतमभिचमित्यर्थः । दक्षा संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्ग-
वेरिकम् । पैपलिकम् ॥

धूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

धूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संवृष्टे । ठकोपवादः । धूर्णैः संवृष्टा-
धूर्णिनो ऽपूपाः । धूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संवृष्टइत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुभ्रवति । लवणः सूपः । लवणं
ग्राहम् । लवणा यवागूः । द्रव्यत्राची लवणशब्दाल्लुक् प्रयोजयति न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संवृष्टइत्येतस्मिन्निवये । ठकोपवादः ।
नेद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्तौ ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त-
इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।
गारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते, ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भ-
सिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलामकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थेविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वैर्भ्य ईपलामकूल-
श्चेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च
तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म
वति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः ।
तितकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थोवर्त्ततइत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
परिमुखं वर्त्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोत्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्त-
तीया समर्थे गर्ह्यं चेत्तद्वर्त्तते । द्विगुणाद्यं द्विगुणं, तादर्थ्यात्ताच्छब्दव्यम् ।
गुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ षट्त्वेर्धुविभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वाटु-

षिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृद्धिषिञ्चः । गृह्यमिति किम् । द्विगुणप्रयच्छत्यधर्मः ॥

कुसीददशैकादशात् घृण्ठचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गृह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि, स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं घृण्ठञ् इत्येता प्रत्ययो भवतः प्रयच्छति गृह्यमित्यस्मिन्विषये । ठकोपवादे कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वः राण्युञ्छति, षादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकस्य कणस्यापादाः मुञ्छः । कणानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समात् रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्दददुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोभ्यां शब्दददुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ।

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो हन्ति, पक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्यं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्यशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोतिष्ठतात्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्यं तिष्ठति, पारिपन्यकश्चैरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्यं हन्ति, पारिपन्यिकः । समर्थेष्वभिन्नप्रकरणे पुनर्द्वितीया योज्यारथं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपद्यशब्दपर्यायः परिपन्यशब्दात्प्रोति ज्ञापयति, स विषयान्तरेषु प्रयोक्तव्यः ॥

* भ्रूमावित्थारभ्य काशिक इत्यन्तं बभ्रुवु पुस्तकेषु नास्ति ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्मातिपदिकात्पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावती-
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्क-
माथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाटुञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिच्चित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्द्यातइत्याक्रन्द, आर्त्ता-
यनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीया-
समर्थोद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकाराटुञ्च । स्वरे विशेषः ।
आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थोद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्षपदिकः ।
श्रोतरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुचपूर्वोन्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठकः । आर्थिकः ।
लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थोद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति,
चकाराटुञ्च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवाया-
निति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदेकदेशी वभ-
तीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः ।
साक्षिवैशिकः ॥

परिषदो एयः ॥ ४४ ॥

* परिषदो एयः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । परिषदं समवैति, परिषदः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा एयः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । पत्ते सोपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुकुट्टौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थोभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञायह्वानमभिधेयनियमाद्यै, न तु ह्य-
र्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुकुटिको भित्तुः । सर्वावय-
वेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदृशनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुप-
श्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लत्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु
नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो लत्यते । देशस्याल्पतया
हि भित्तुरवित्तप्लदृष्टिः पादवित्तेपदेशे चतुः संयम्य गच्छति स उच्यते
कौकुकुटिक इति † ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद् धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं
न्याय्यम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आक-
रिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी ।
प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणियाली ।
अनुचारक । होतृ । यज्ञमान ॥

ऋतो ऽञ् ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकाञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौञ्म् । चौद्गाञ्म् ॥ नराञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

* परिषदो एय इत्यस्याये परिषीदन्त्यस्मिन्विषयधिकरणे क्विप् । इत्यधिकमेकस्मिन्-
स्तके ।

† कौकुकुटिक इतीत्यस्याये तदवयवमभिधेयनियमः संज्ञायह्वानेन क्लियते, कुकुटी दास्मि-
कचेष्टा ।

नरस्य धर्म्या, नारी । विशसितुरिड्लोपश्च ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥
विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभानिजम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अप्रक्रीणीति ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशा-
लिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । मन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैत-
दस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे पण्यं चेत्तद्व्रति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाङ्गुलिकः । मौद-
किकः । पण्यमिति विशेषणं तद्व्रितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठको-
पवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
त्ये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किश-
रेकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल ।
पगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये ।
ठकोपवादः । पत्ते सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु-
पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे शिल्पं चेत्तद्व्रति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः ।
राणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्व्रितवृत्तावन्तर्भवति ॥

महुकभर्भरादण्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकभर्भरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमि-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पञ्चे सोपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य,
माड्डुकः । माड्डुकिकः । भार्भरः । भार्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति द्विष्टु इत्येतेभ्यः
शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ।
अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च
मतिस्तत्तत्तमात्रं प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोस्तीति यस्य मतिरस्ति स आ-
स्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः ।
तदेतदभिधानशक्तिस्वभावास्त्वभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दो निपातो, षचनसाम-
र्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेत्तद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य,
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं
तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति ॥

कृत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

कृत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शील-
मित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कृत्रं शीलमस्य, कृत्रः । कृत्रनादावरणा-
च्छत्रम् । गुप्तकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तशब्दत्रशीलः शिष्यशब्दाः । स्या-
शब्दो ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च एष्ट्यते । आस्या संस्था च स्व्येति । कृत्र ।

भुङ्क्ते । शिखा । पुरोह । स्या । चुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वधा ।
पस् । सत्त्व । अनृत । शिखिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यद्वययने कर्म वृत्त-
स्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्वितार्थे
ति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृ-
त्तान्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्वलिप्तमपाठरूप-
मेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

बहुच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाटुच् प्रत्ययो भवति
तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्य-
द्वयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति ।
चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्तव्ये यो ऽनुदात्तं करोति स
उच्यते ऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्ताः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थे हितं चेत्तद्वदति तच्च भक्ताः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या
भवितव्यं तच्च कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरि-
णामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कलिकः । मौदकिकः ।
हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्तान्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्-
प्रथमासमर्थे तच्चोदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयतइत्यर्थः ।
व्यभिचारो नियोगः । अये भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आशभोजनिकः ।
आपूपिकः । शाष्कलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै
दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आख्यामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

आख्यामांसौदनशब्दाभ्यां टिट्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ह्रीवर्कः । आखा
नियुक्तमस्मै दीयते, आणिकः । आणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च

ठञ्जेव कस्माद्दीच्यते नञ्चत्र ठञ्जष्टिठनो वा विशेषोस्ति । मांसौदनग्रहणं संघात-
विशुद्धीतार्थं के विदिच्छन्ति । तत्र वृद्धभाषो विशेषः । औदनिकः । औदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं,
भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नि-
युक्तो ऽधिष्ठतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः ।
आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । देवगारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।
भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थोददेशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टकालवाचिनश्चा-
द्व्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्वयनस्य यौ देशकालौ । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्दोच्यते तत इहं प्रत्ययविधानम् । श्मशाने ऽधीते,
श्माशानिकः । चातुष्यधिकः । अकालात् । अतुर्देश्यामधीते, चातुर्देशिकः ।
आमात्रास्यिकः अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते । पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येष । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थोत् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां व
ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् । यथा
मौक्तिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वंशकठिनिकः । वार्धकठिनिकः,
प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थोद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य
शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा वामात्क्रांशे वस्त-
व्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, निकटिको भिक्षुः ॥

* आन्तरिक इति पा० ३ ।

आवसथात् घृल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे घृल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्यां ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृतसंशब्दानाद्यानित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामि यत्प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठते वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रास-
ङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थभ्या रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्र-
त्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्वि-
धाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्वहती ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतात्येतस्मिन्नर्थे यत्
ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौर्यः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति
प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंयहार्यः ।
उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति तस्य लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पत्ते लुग्विधीयते । एकधुरां
वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हलिकः । सीरिकः ॥

संज्ञायां अन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वृहतीत्येव । अनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वृहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्सन्ना गम्यते । अनीं वहति, अन्या जामातुर्धयस्या । सा हि बिहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । अनी वधूश्च्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्वतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न खेदुनुष्करणं भवति । पादौ विद्वान्, पद्माः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्वान्ति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्म इत्युक्ते विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्यतिशेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगायां लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगाशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गह्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अज्ञासुः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे षः प्रत्ययो भवति । अज्ञं लब्धा, आसुः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्याधीपाधिक्रादीस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्मः कर्तृमः । पद्माः पांसवः । शक्यार्थं कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रात्पादनेन स पद्मः कर्तृमः । कर्तृमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्हीत्येवमुपाधिक्रादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामावर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । कृद् उद्यमे, येषां मूलमावृणते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना गृहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनुः पुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तीदातोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुहत्तमणाय चणप्रदानाद्गोहनाथं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते वदामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थत्संयुक्तद्वयत्वस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्येग्निसिः । अन्वयस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवज्जानाम्यसमसमितसम्मिनेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्यादिव्यर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे ह्यस्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्यं शत्रौ न भवति । धर्मेषु प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तदुर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्गुर्मस्य । विषेण वद्व्यां, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । ज्ञानाम्यमभिधेयनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषी क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोटदुपधादिति यति प्राप्ते ज्ञानाम्यमिति निपातनाद् वयत् । मूलेन । समो, मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमित्यर्थः ॥ रघसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थभ्यो ऽनपेतद्वयत्वस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । पथ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । हृन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थवि-

निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्यादितः । छन्दसा निर्मित,
रुन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापयोयश्छन्दःशब्द इह एह्यते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ६४ ॥

उरःशब्दात्पृथीयासमर्थो निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चक्रा-
राद्यच्च । उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभि-
धेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ६५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थोत् प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञा-
धिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षी ॥ ६६ ॥

हृदयस्येतिष । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषियहणम् । बद्धते
येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थोद्वन्धने चर्षावभिधेये यत् प्रत्ययो
भवति । चर्षिवेदो एह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः । परहृदयं येन
बद्धते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मत्तजनहस्तात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ६७ ॥

मत्तादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिवेष करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मत्तं ज्ञानं तस्य
करणं, मत्त्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जन्तो, जन्त्यः । हलस्य कर्षो,
हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ६८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु
साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा
एह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्समै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ६९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
वतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयु-
गीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल ।
परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र
हितार्थं एव साध्यैस्तत्र वचनात्प्राक्कीर्तीया बाध्यन्ते ॥

भक्तास्सुः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोप-
धादः । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्सण्डुलाः ॥

परिषदा एयः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् एयः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपधादः । परिषदि साधुः, पारिषदाः ॥ णप्रत्ययोऽप्यत्रैव्यते ॥ तदर्थं योग-
विभागः क्लियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्टुक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टुक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतो-
पधादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्ट-
चित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टुञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टुञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपधादः । गुडे साधुः, गौडिक इत्तुः । कौल्माषिको मुद्गः । साक्तो यवः ।
गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसोदन । इत्तु । वेणु । संघाम । संघात ।
प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपधादः । पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपधादः ।
स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि ।
यस्यापधादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो ज्ञायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थेऽशब्दान्नेति
सस्वामीसमर्थोऽवासीत्येतस्मिन्वर्धं यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

* 'तीर्थशब्देनेह गुह्यव्यते । समानस्य सभावस्तीर्थे य इति' । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

समानोदरे शयति औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो
भाता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
विभाषोदर इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये लिखिते प्रागेव समानस्य सभावः ।
समानोदरे शयितः, सोदर्यां भाता । ओचोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे क्न्दसि ॥ ११० ॥

तच्चेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे क्न्दसि विषये यत्प्रत्ययो
भवति । ऋणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति, सर्व-
विधीनां क्न्दसि व्यभिचारात् । मेघ्याय च विक्रुत्याय च नमः । आपादपरि-
समाप्तिश्क्न्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभाद् इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां झण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च झण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नाट्यो गिरो मे प्रयच्छति ।
पाथो ऽन्तरिक्षम् ॥

वैशन्तहिमवद्भ्रामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्विमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा झडुड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्विभाषा इत् इत्येतौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । पत्ते सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः । झडुड्योः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभाता सगर्भ्यः । अनुसत्ता सयूथ्यः ।
यो नः समुत्थः । सर्वत्र समानस्य क्न्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुगशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ।
स्वमन्ने वृषभस्तुषियाद्याम् । असाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुगशब्दः ॥

अग्राद्यात् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्यात् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । अग्रे भव-
प्रत्यम् । किमर्थमितं यावता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्छौ चेति वक्ष्यति
ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्छौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दाद्यात् घञ्छौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ।
अग्रम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारस्तुयादुनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् ।
स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभाद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादग्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे ।
यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अग्रियस्येव घोषः । अग्रशब्दस्यापूर्व-
निपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थोद्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थोद्वागे कर्मणि
वाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्त आने दूत्यम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थोद्वा-
नीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते आने रक्षस्या
तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशेष्यज्ञा-
पनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्याद्विभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं
प्रशस्यम् । भावे क्वप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती
जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं
हविष्यत् । यस्येति लोपे कृते हतो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थोत्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अयोप-
वादः । असुर्ये वा एतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थोन्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य
यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

**तद्वनासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्
च मतोः ॥ १२५ ॥**

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुष्यन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमा-
समर्थोदासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्र-
श्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतो-
रिति प्रकृतिनिर्ज्ञासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो
व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स
उपधानः । वयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र- आसामिष्टकानामिति
विरुद्धं यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति ।
पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान
इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ।
अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्च-
स्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो रह्यते न सर्वेषां ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति
विरुद्धाश्विधीयते तत्र मनुषो लुकि कृते इनय्यनपत्यइति प्रकृतिभावः ।
आश्विनोऽपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मतुप्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्वन् शब्दश्च
विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्वन्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः प्रजापतिच्छन्द
इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्वन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुष् विधायते ।
मूर्ध्वन्वतीऽपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्वन्वत्यः । वयस्यास्विति किम् । य

मूर्धुशब्द इव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्धुवत इति वक्तव्ये मूर्धु-
त्यक्तं मत्तुपो लुक् भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्त्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मत्तुव्यहितस्तस्मिंश्चन्द्रसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मास-
तन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च
प्रत्ययो भवति । मत्त्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे,
प्रथमो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दो ऽश्वेषु वर्तते । तन्वां
त्वपि । शोभोस्यां विद्यते, शोभस्या तनू रत्नस्या । मासतन्वोरिति किम् ।
धुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मि-
नन्तरमिति वा मध्व्या मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्ता-
त् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च महस्यश्च । नपुंसक-
तङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जा मासः । इकारः । शुचि-
मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्त्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानाङ्गुश्च ।
माधवः । मध्व्यः । मधुः । तन्वां खत्वपि । माधवा । मध्व्या । मधुः । तनूः ॥

शोभसो ऽहनि यत्वौ ॥ १३० ॥

मत्त्वर्थइत्येष । शोभःशब्दान्मत्त्वर्थे यत्वौ प्रत्ययो भवतो ऽहन्यभिधेये ।
शोभस्यमहः । शोभसीनमहः ।

वेशोयशश्चादेर्भंगादल् ॥ १३१ ॥

मत्त्वर्थइत्येष । वेशोयशसी चादौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्विशोयश-
श्चादेर्भंगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्त्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः ।
वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते ।
श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो
भगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भंगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्त्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योव-
विभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थेति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीया-
समर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । चकारात्स च ।
पद्यभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषो उच्यन्ते ।
तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पद्यां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितौ इत्येत-
स्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः ।
सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । के चित्तु समितावित पठन्ति । तत्रापि समित्या संमित
एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सह-
स्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वर्हतीत्येतस्मि-
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सौम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः ।
यति प्रकृते ययह्वं स्वरे विशेवः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमयह्वं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयह्वं लत्यते । सोमशब्दान्-
यह्वं यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयह्वयोः । हेतुमनुष्येभ्यो
ऽन्यतरस्यां ह्यः । मयट् च । मयट् तयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृत-
वचने मयह्विति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोम-
मर्यामित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्देो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयङ्घे यत्प्रत्ययो भवति । मधव्यान् स्तो-
त्रान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४०

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयङ्घे च । यथायोगं
समर्पविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयङ्घे वा ॥ अक्षरसमूहे क्त्वसः स्वार्थेठ-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रावडिति चतुरक्षरम् ।
यजेति द्वाक्षरम् । ये यज्ञामहदिति पञ्चाक्षरम् । द्वाक्षरो वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव क्त्वस्य
इत्यर्थः । क्त्वःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थं यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि
यदुक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्घसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे
घसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थं । समूहइति नानुवर्त्तते । नक्षत्रि-
षेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति क्त्वसि विषये स्वार्थिकः ।
सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यालभ्या षष्ठी समर्पविभक्तिः ।
शिवशमरिष्टस्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्पेभ्यः कर इत्येतस्मिन्समर्पे तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे वाच्ये क्त्वसि विषये शिवशमरिष्टस्यतातिल् प्रत्ययो भवति । शिव-
स्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः यतः पूर्णोवधिरतः । पर-
मन्यः प्रत्ययो ऽधिक्लियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तरव चतुर्थी ऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छुः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्प्रातसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनु
मिष्यामश्नुप्रत्ययस्तेष्वधिङ्गते वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वतं
भ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अक्षरभीयः । अवत्सीयः । अर्धं
वधित्वेन वृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येष । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययं
भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्धेषु । ह्रस्वापवादः । शङ्ख्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः
कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । ह्रिविष्यम् । सन्
नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोऽत्रित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरु
हविः । सक्करविकारः । अपूपादिष्वविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभा
हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय ए
ष्यते । सनङ्ग्यं चर्म । चरुव्यास्यण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादि
नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिशब्दे यत्प्रत्ययमुत्पादयति न
वादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्यो ऽत्तः । नभ्यमज्जनम् । यस्तु शरं
रावयवो नाभिशब्दः ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं ना
तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सत्रियुक्तो नभभाषो ऽत्र न भवति । गो
ह्रविस् । बर्हिष् । खट । अष्टुका । युग । मेधा । खक् ॥ नाभि नभं च ॥ शु
संपसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सत्रियोगेन घान्तोदासत्त्वम् ॥ शून्यम् । शून्यम्
घकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चस्तद्धितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊर्ध्वो ऽनर्ध
कधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अतर । विष† । गवादिः ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्धेषु यत्प्रत्ययो भवति ह्रस्वापवादः संज्ञा
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्ध्वो ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्ध
विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिह्यं दधि । आमितीयं दधि । पुरोडास्या

* कमण्डलव्या मृत्तकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† स्कन्द । अथवा । यतावत्र गच्छे पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

हुलाः । पुरोहाशीयाः । हविश्शब्दात् गवादिपाठाच्चित्यमेव भवति । अपू-
विभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल ।
पूष । अप्येष । पृथुक । अप्येष । अर्गल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेटक ।
पृष्ठ ॥ अत्रविकारेभ्यश्च ॥ पूष । स्थूणा । पीप । अश्व । पत्र * । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थोद्धितमित्येतस्मिन्निषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक्, वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् ।
विष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवादेत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिष्वायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकादात् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठम् ।
लङ्गम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खलवमाषतिलवृषब्रह्मण्यश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः ।
बलाय हितं, खल्यम् । यध्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । कृप्रत्ययोपि न भवति ।
प्रतिभिधानात् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये ।
कृस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः । आत्मचिति नलोपो न
कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदवहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न
तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ खरति प्रकृतिभावः ।
विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ बष्ठीसमासाद्बहुव्री-
हेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यान-
म् * ॥ पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अथच
पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनाद्बहु खश्च ॥ * ॥ † सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् ।

* कट । अयः स्थूण । शोदन । अवोष । पदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† सर्वजनाद्बहु ख । चकारात्खञ्चेति पा० २ ।

अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वज्ञनीयमर्थम् ॥ महाज्ञमाश्रित्यं ठउत्रक्तव्यः ॥ * ।
महाज्ञनाय हितं, माहाज्ञनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु क्व एव भवति
महाज्ञनीयम् । भोगोत्तरपदात्स्त्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोग
शब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः क्व एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय दृश्यते, न केवला
भ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्य
वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्यात् हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णठञौ प्रत्ययो भवतः तस्मै हितमित्येतस्मि
न्विषये । कृस्यापवादः । सर्वस्म हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्यस्य च
वचनम् ॥ * ॥ सर्वीयम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ।
पौरुषेयो वधः विकाः समूहो वातेन कृते । पौरुषेयोः वन्त्यः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये
कृस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिशः
चिनः प्रातिपदिकात्मकतावभिधेयायां यथावहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थाय
प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थयहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभ
वमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वं विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वं
सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविकृतिः । के चित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त
यन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्रका
रीया इष्टकाः । शुक्यं दाह । पितृव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यथाना
धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् ।
धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विकृ
तियहणे ऽक्रियमाणे या का चित्प्रकृतिरुद्धते नोपादानकारणमेव । भवति च
कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्त
भेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी । अस्मिरयसो विकृतिर्भवति । न तु
कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्युयोरपि प्रकृतिविकृत्यर्थहत्वे विवक्षितः प्रकृतिवि
कारभावो लभ्यते ॥

हृदिरुपधिवलीर्हञ् ॥ १३ ॥

हृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ङञ प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । हृदिषेयाणि सृणानि । औपधेयं दाह । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रघाङ्गम् । औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोऽर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । ऋषेभ्यो षत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्मपि प्रकृतित्त्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मणा इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । वाध्दं चर्म । वारचं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अत्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थत्वछुर्थं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यस्तत्रप्रथमासमर्थं स्याच्छंसद्भवति । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थं खन्वपि । प्राकारोस्मिन्देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभावनायां लिङ् संभावने ऽस्मिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मिन्देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि योप्यतामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थं प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्यति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ङञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ङञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । परिखेयी भूमिः ॥ ह्यतोः पूर्वोवधिः ॥ इतः परमन्य प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्बतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दनादानि उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिज्ञतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणत्पारायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणिकः । तैरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आह्लादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ १९ ॥

तदहंतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनादानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिज्ञतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधा वयमाकारः, तेनाहृत्यर्थापि ठक् भवत्येष । ठञ्प्रधिकारमध्ये तदपवादः ठसि धीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति क्रिम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गौपुच्छिकम् । संख्या । षाष्टिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः के विशेषः । भेदगणान संख्या एकत्वादिः । गुह्यत्वमानमुन्मानं पलादिः । आया प्रमानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येष । निष्कादिभ्यः शब्दभ्या ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हायिष्वर्षेषु । ठञोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् असमासदति क्रिम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासदत्युच्यते यावता यहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् । सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाव हविरूपपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीराव यवाद्यत् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येषमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्या पूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणत्पारायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्बन्ध्यते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीटिशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादप्रत्ययत्वात्प्रत्ययञ् न भवति । सामान्यविहितशृञेवभवति । द्विशूर्पापिकम् । ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्ताल्लुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं मनुकीति । निष्क । पञ्च । पाद । माष । वाहद्वोष । वृष्टि । निष्कादिः ॥

* ठञो द्विगुं प्रतीत्येव यन्तः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शताञ्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययो भवतः अशते ऽभिधेये ।
आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशतइति
किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र संघः शतमेव वस्तुतः
प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् ।
शतिकं शाटकशतमिति, प्राक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या ।
तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतस्ये ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनु-
कर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्व्रतेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तयहणमनुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति
आर्हीयेष्वर्थेषु । षजो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः ।
अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणाद्भुतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो वि-
धीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः ।
तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।
विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्दितीति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ।
विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदा-
सेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति ।
ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । षजोपवादः । टकारो ङीब-
र्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टा-
ञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षोपणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥ * ॥
कार्षोपणिकः । कार्षोपणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः ।
प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवाद् ।
पत्ते सोपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शैर्पम् । शैर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २० ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठ
ञ्कनामपवाद् । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् ।
वासनम् ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अर्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्भ्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदि
काद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्भ्यर्द्धकंसम् ।
द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्भ्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति
किम् । पञ्चनौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याठे तद्वि
तद्विति पुंस्त्वभावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति
अद्भ्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याका
न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने ह्रस्वसृजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरम्यार्हीयप्रत्ययस्य विभा
षा लुग्भवति । पूर्वण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्भ्यर्द्धकार्षापणम् । अद्भ्य
र्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । त्रैपसंख्यानिकस्य टितने
लुक् । अनुकृपत्ते च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अर्धद्वैपतिकम् । द्विपतिकम्
त्रिपतिकम् । सहस्रात् । अद्भ्यर्द्धसहस्रम् । अद्भ्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाह
स्रम् । अनुकृपत्ते संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृत्तिः ॥ सुवर्णशतमानयो
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्भ्यर्द्धसुवर्णम् । अर्धद्वैसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौ
वर्णिकम् । अद्भ्यर्द्धशतमानम् । अद्भ्यर्द्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमा
नम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येष । द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्
भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वात्त्रि
वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

बिस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंस्त्वभाव इत्यन्तो यन्यः प्रक्षिप्तोत्र मूले । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुष्ण्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्नाट्टिगोः परस्या-
र्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुभभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्त्रिकम् । त्रिबिस्तम् ।
त्रिबैस्त्रिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्त्रिकम् * ॥

विंशतिकात्वः ॥ ३२ ॥

अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाट्टिगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु खः
प्रत्ययो भवति । अद्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् ।
विधानसामर्थ्याल्लङ्ग भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्वार्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाट्टिगोश्च खारी-
शब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
केशलाञ्छति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिएयाश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥
अद्वार्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केशलायाश्च ॥ * ॥
काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्वार्धपूर्वाट्टिगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वाट्टिगोश्च पणपादमाषशतशब्दा-
न्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् ।
अद्वार्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मघो न भवति पद्यत्वतदर्थे इति ।
प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष । अद्वार्धमाष्यम् । द्विमा-
ष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्वार्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्वार्धपूर्वाट्टिगोरित्येव । शाणशब्दाद्व्यर्धपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्वर्थेषु
वा यत् प्रत्ययो भवति । टजोपवादः । पत्ते सोऽपि भवति । तस्य च लुक ।
अद्वार्धशाण्यम् । अद्वार्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् ।
त्रिशानम् ॥ शताञ्छेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वार्धशत्यम् । अद्वार्धशतम् । द्विश-
त्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादयश्च ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण्
प्रत्ययो भवति, चकारात्पञ्च वा । तेन चैरुष्यं भवति । द्विशान्यम् । द्वेशा-
णम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रेशानम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्यासं-
ज्ञाशाण्योरिति पर्युदासाद्वादिद्विरेव भवति ॥

* योगविभाग उत्तरार्धे इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति । सप्तन्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैकिकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानाः भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्यये न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्यये भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नक्षत्रेण मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनः शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिनः संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः । खत्वपि । शतस्य निमित्तम् उत्पातो दक्षिणात्तिस्यन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तं प्रकरणे वातपित्तश्लेष्मिभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनकोपनं वा, वातिकम् । पैतिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चैति वक्तव्यम् ॥ * सान्निपातिकम् ॥

गोक्ष्मचोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् दृचश्च प्रातिपदिकान्संख्यापरिमाणाश्चादिविवाजिताद्यः प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामः वादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । दृचः खत्वपि । धन्यम् स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानि निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसात्संख्यापरिमाणं निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्वन् । गण । ऊर्णा उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ्व ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छ्वः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता

स्मितस्मिन्विषये । द्रुव इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूत्रायम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । सर्वभूमौर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाता-
विव ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्यम् ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मि-
न्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वाद्दुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उष्यते ऽस्मिन्वापः । त्रेत्रमुच्यते । प्रस्यस्य वापः त्रेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । सारीकम् ॥

पात्रात्पृन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् पृन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञो-
पवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची ।
पात्रस्य वापः, पात्रिकं त्रेत्रम् । पात्रिकी त्रेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं वृद्धादि चेतद्वीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्धादिभिः

प्रत्येकप्रभिसंबध्यति । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं त
 वृद्धिः । यामादिषु स्वामियाहो भाग आयः । षटादीनामुपादानमूलादतिरि
 द्रव्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्क्राच उपदा । पञ्चास्मिन्
 द्विर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः
 शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्ये उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्
 आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिक
 शत्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्त्रास्त्रणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्वाट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणावाचिनः शब्दादट्टंशब्दाच्च टन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्या
 लाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिनोरपवादः । द्विती
 यद्व्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः
 अट्टिकः । अट्टंशब्दो रूपकाट्टस्य हठिः ॥

भागादाच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दादात् प्रत्ययो भवति । चकाराट्टंश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ
 शुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठजोपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीय
 भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दापि रूपकाट्टं
 वाचकः ॥

तद्वरति वहत्यावहति भाराट्टंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्वरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति
 प्रकृतिविशेषणं भाराट्टंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्त
 स्त्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कै
 जभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादि
 इति किम् । ग्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराट्टंशादिभ्य इति, भा
 भूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्देर्ध्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भा
 भूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कैटजिकः । बाल्बजिकः । भारादिति किम्
 वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूतान्ग्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयम
 चेतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि शास्त्रम् । हरति देशान्
 प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्सृज्य धारयतीत्यर्थः । आवहरति उत्पाद
 तीत्यर्थः । वंश । कुटज । बाल्बज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अशम् । अश
 वसु । कट्टा । वंशादि ॥

वक्षद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ ५१ ॥

वक्ष्यन्त्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वक्षं हरति वहतिवा, वक्षिकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थ्यासंभ-
वत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणाततिरेकः संभ-
वः । उपसंहरणमवहारः । विक्रदनं पाकः । प्रस्यं संभवति अवहरति पचति
वा. प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र
नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रौणादण्ड ॥ * ॥
द्रौणं पचति. द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खान्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु
खः प्रत्ययो भवति । ठओपवादः । पत्ते सोपि भवति । आठकं संभवत्यवहरति
पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा ।
पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादि-
ष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवा-
नयोलुङ्गं भवति । ठअस्तु पत्ते ऽनुज्ञातस्याद्गुर्धपूर्वद्विगोरिति लाभवत्येव ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । द्वाठकिकी । द्वाठकीना । द्वाठकी ।
द्वाचितिकी । द्वाचितीना । द्वाचिता । अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीर्षः प्रति-
षेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ
भवतः । चकारात्ष्टंश्च । अन्यतरस्यां गह्वणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । ठअः
पत्ते अवक्षं भवति । तेन चातूह्यं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति
वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणा-
न्तस्यासंज्ञाशाणयोः रित्यत्र कुलिजगह्वणमपीष्यते । तेनासरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवक्षभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थ्यादस्येति वृष्टार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्
प्रथमासमर्थमंशवक्षभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वक्षं मूल्यम् । भृति-
वैतनम् । पञ्च अंशो वक्षो वा भृतिवैतस्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्व्यति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । स्वारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशत परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्ठ्युर्विहितपरिमाणमस्येति, षष्टिकः । द्विसप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तन्त्येति किमर्थं पुनरनयो रूपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विषष्टिकः । द्विसाप्रातिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्तुपूर्वद्विगोलुङ्गं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तने । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रं । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृतम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चक्रमध्ययनम् ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्वयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्कन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतिश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त- त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तने । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिशक्यः । द्वयोर्द्विशतोर्विन्भावः शतित् प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शब्द प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शब्द प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतं पञ्चाभावः शब्द प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्ण

दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य, शतम् । विंशत्वादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंविद्युत्याद्याः । नात्रावयवार्थेभिनि-
 व्लेष्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मण पङ्क्तिः । पिपी-
 लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुण-
 मात्रे गुणानि च कृत्स्नस्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।
 सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्गुणेषु द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गौ वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्ग-
 भिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिर्निपात्यते । वाचनान्त्वत्ते सोऽपि भवति ।
 पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद् वर्गो, दशद्वगं । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ्छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये
 ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतेर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां
 संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्म-
 णभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति ।
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि
 ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
 श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वैतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्य-
 मर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः ।
 भैदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग ।
 प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्गं च ॥ वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदादाञ्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थाच्चित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकारादाद्याविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शैर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठजादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूष्यः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकारादाच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकृठजोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्र्यः । पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकारादाच्च तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः । कडङ्क्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्यात्यात्तस्या पूर्वनिपातेन लक्षण्यभिचारविज्ञेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

कृपतावनुवर्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतो प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञ्च ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञ्जो प्रत्ययौ भवतः तदर्हती-

* दण्डादिभ्य इत्येष सूत्रम् । अमन्तरश्च पत्यत्ययो विधीयते । तथा च दण्डशब्दस्य स्यादनाय क्वाच्चिधातुक्तं, इतो वध च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्वप्यप्याद्युठात्तत्त्वं, यत्पि यतो नात्र इत्याद्युठात्तत्त्वं, यदि तत्र यो विधीयते ततः स्वरे द्विशेषादनुपपद्यते तत्स्वार्दितं पदमञ्जरी । दीक्षितनामोशयोः प्यतदेव संमतम् ।

त्यस्मिन्विषये । ठकोपवादे । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥ यज्ञ-
त्विभ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्माहंति, यज्ञियो देशः । अस्वि-
कूर्माहंति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हियानां ठगादीनां पूर्वार्धः ॥
शतः परं प्राग्धतीयष्टजेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयन्तीति,
पारायणिकशब्दात् । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
संशयमापन्नः प्राप्नोः सांशयिकः स्याणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्लेशशतयोजनशतयोसंख्यानम् ॥ * ॥ क्लेश-
शतं गच्छति, क्लेशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमहंतीति च
क्लेशशतयोजनशतयोसंख्यानम् ॥ * ॥ क्लेशशतादभिगमनमहंति, क्लेशश-
तिको भित्तुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यशब्दं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पन्थो भित्तां
याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दान्ततीयासमर्थादाहृतमित्ये-
तस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च ।
अत्रापि सुतीयेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतं,मौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन
गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलप्यलकान्तारपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिप-
थिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलप-

धिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः ।
कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छती, कान्तारपथिकः ॥
अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽजप-
थिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थला-
त् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्रमासि-
कम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो ह्युष्टादिभ्योऽणिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाच्चिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो
वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः ।
भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्यापकालः । भावी तादृश एवानागतः ।
कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको ऽध्यापकः । मासं भूतो,
मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः ।
ननु चाध्येषणं भरणं च मूहूर्त्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरणे
क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्त्वजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्त्वजौ प्रत्ययौ भवतः । ठञो ऽपवादौ ।
अधीष्टादीनां चतुर्थामधिकारेपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो,
मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्य-
भिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यञ्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येष । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ।
त्रौत्सर्गिकपृथप्रीष्यते, स चकारेण समुच्च्यतव्यः । स्वरितस्वाच्चावनन्तरो ऽनुबं-
र्त्तिष्यते । तेन वैरुध्यं भवति । षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

अण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य
मुञ्चयः क्रियते * । अण्मासिको रोगः । अण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्
धीष्ठादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । समामधीष्ठा भृता भूता
षी वा, समीनः । के चित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वज्ञानुवर्तयन्ति । समया
वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु
। खः प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्व-
ज्ञानां तदन्तयहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पत्ते ठञपि भवति ।
। समीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्यहस्संवत्सराञ्च ॥ ८७ ॥

† रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः
प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पत्ते ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः ।
रात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्वाहीना, द्वैयहिकः । त्र्यहीणः । त्रैयहिकः । द्विसंव-
सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः ।
। संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति ।
। त्ते ठञ् । तयोश्च वा लुगभवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । द्विवर्षीणो
व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्ष-
याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भावनि तु त्रैवार्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थं ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु प्रत्य-
स्य प्रत्ययस्य † नित्यं लुगभवति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षी
राकः । चित्तवतीति क्रिम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

* चकारो ;नन्तरस्य गयतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

† द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु प्रत्ययस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दे निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थोक्तान् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तरत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । सज्जेषा धान्यविशेषस्य । तेन मुक्तादिष्वतिप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रक्ष्णन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाचिर्द्वितादिष्वर्थेषु क्ण्डसि विषये क्ः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्त्व च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्द्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाक्ण्डसि विषये निर्वृतादिष्वर्थेषु सः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रश्च । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिज्य लभ्यकार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिज्यः, शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चान्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति दृष्ट्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यस्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्तुमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्वृष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यस्यते । मासोस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वं ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थे, उत्तरं ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥ महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * महानामिन्य च्चः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति महानामिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याठइति पुं बहुवचनं ङीप् निवृत्ते

* तच्चरतीति महानाम्नादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० २ ।

नस्तद्विदति टिलोपः * ॥ अवान्तरदीक्षाद्विभ्यो द्विनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीवी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च द्विनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च द्विनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् एयो यज्ञे ॥ * ॥ तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाठी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थंभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ऽत्र प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । गव्यायह्वणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा एह्येरन् । प्राग्वन्तेः संख्यापूर्वपदानां तदतयह्वणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थंत्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वीयते कार्यमित्येतयोर्थयोर्भवत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांजत्सरिकम् । तृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । आद्रम् । वृत्तिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते, ज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । काधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थंभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरेण प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपदाभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ † अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्कण । प्रवेशन । तीर्थे । संभ्रम । आस्तरण । संघाम । संघात । अग्निपद । लुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । ‡ व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यतौ ९८ ॥

* भस्याठ इति पुंष्वभावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्धितइति टिलोप इत्यधिकमत्र । परं यमपपाठः । पठमकार्या दर्शनात् ।

+ उपसंख्यानमित्यस्याये चाग्निपदम् । फेलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्यर्थं चतुषु पुस्तकेषु ।

‡ दीर्घं । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गयो ऽधिकी कुत्र चित् ।

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्त्वश-
ब्दाभ्यां यथासंख्यं गयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्ये-
कमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽध्ययसमुदायो ऽनादरे
वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्रसंभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच
दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणो-
त्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनः । कर्णवैष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्णवैष्टकिकं
मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभतइत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येत-
स्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संप-
द्यते, वेषो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ्
प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । संतापाय
प्रभवति, सांतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संनाह । संयाम । संयोग । संप-
राय । संपेव । निषेव । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास ।
प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसौदनाद्विग्रहीतादपि * ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्वि-
षये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्ञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्ञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । ठञो ऽप-
वादः । कर्मणे प्रभवति, कर्मकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभिधानात्†

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थोद् अस्येति षष्ठ्यर्थं ठञ् प्रत्ययो भवति

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संवाट । संवेक्षण । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिका बहु-
पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेक्षणेत्यत्र संवेष्टेति पा० ३ ।

† धनुषोन्येत्यादिभ्य अनभिधानादित्यन्तो यन्तो अणुषु पुस्तकेषु नास्ति । अणुपाठः षट्
मञ्जरीं दर्शनात् ।

प्रत्ययमासमर्थे प्राप्तं चेद्वदति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् ।
उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देशउत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थोद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये * । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य, आर्त्तव्यं पुष्यम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उप-
प्रस्ता प्राप्ता ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तेः प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्च्छस्विनः ॥

कालाद्वात् ॥ १०७ ॥

कालशब्दात्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः
प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् † ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येष, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो
विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकृष्णम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं
विष्यष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येष । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति
प्रथमासमर्थे प्रयोजनं चेत्तद्वदति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम्
गङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येत-
स्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखा
मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ वृडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वृडा प्रयोजनमस्य
गोडम् । श्रुता प्रयोजनमस्य, श्रावुम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्ङ् ॥ १११ ॥

* ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थोत्प्राप्तोपाधिकारस्येति षष्ठ्यर्थे ण् प्रत्ययो भवति । पा. २
पयमेव च पाठो युक्तः ।

† गीतम् । पा. २ ।

अनुप्रवचनान्निध्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् उत्थापनीयम् ॥ विशिष्टपूरिपतिरुद्दि*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ एहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, एहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यदुक्तयः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुम्बक्तव्यः । * ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचनम् । उत्थापनम् । प्रवेशनम् । अनुप्रवेशनम् । उपस्थापनम् । संवेशनम् । अनुवेशनम् । अनुवचनम् । अनुवादनम् । अनुवासनम् । आरम्भणम् । आरोहणम् । प्ररोहणम् । अन्वारोहणम् । अनुप्रवचनान्निध्यः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य छन्दः समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुदुर्बलनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, एकागारिकः चैरः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धच्छ्र । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भित्तोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । डीबिधे भवति, न प्रित्त्वा इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिसुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मान्तुल्यकालविनाशा । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद् ठश्च, * ॥ वात् ठश् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णावधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः ॥ ११५ ॥

तेनेति वृत्तीयासमर्थान्तुल्यमित्यर्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियायश्च

* इहोत्थस्यापे पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु पदमञ्जयंसमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिष्टपूरिपदीत्येव पाठ उपलभ्यते ।

क्रिम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ।
पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्रमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा । षष्ठी-
समर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ, दत्तस्येव देवदत्तस्य
दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजा-
नमर्हति, राजवत्यालनम् । ब्राह्मणवत् । चषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि
विषये । यदुद्भूतो निवृत्तो यासि वप्सद्, उद्भूतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययानिति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देना-
च्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्याम, सत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृष्ठादिभ्य
इमनिञ्जेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदिमा । मर्दवम् ।
मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नऽङ्गप्रभ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रियाः भावः, स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नऽपूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुध-

कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नऽपूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादीन्वर्ज-

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ पाठाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

यित्वा । वक्ष्यति । प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता ।
 अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ।
 बाहंस्यत्वम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्य-
 पटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आच-
 तुर्यम् । आसंगत्यम् । आलघयम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् ।
 आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिञ्च ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य
 भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा ।
 पार्थवम् । मृदिमा । मार्दवम् । तुरिष्टमेयस्सु टेरिति टिलोपः । र ऋतो
 हलादेल्लघोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता ।
 मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु ।
 वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन ।
 होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । चञ्जु ।
 क्षिप्र । सुत्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णादृहादिभ्यः व्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वृठादिभ्यश्च व्यञ् प्रत्ययो भवति,
 चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्ल्य भावः, शौक्यम् ।
 शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता ।
 वृठादिभ्यः । दाढ्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ढीषर्थः ।
 औचित्ती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । क्लृश । चक्र । आस्र । लवण ।
 ताम्र । अश्र । शीत । उष्ण । जड । अधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक ।
 वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जवने † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
 षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये व्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्म-
 शब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
 खत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ।

* तुरिष्टमेयस्त्वित्पाराभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† जवनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ बाल । तवण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकृष्ट । इत्येते शब्दा अप-
 गये ऽधिकारः ।

ब्राह्मणोदिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलो-
क्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । साक्षिधम् । सामीप्यम् । औप-
म्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । षाड्व । माणव । चोर । मूक । आराधय ।
विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव ।
समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल ।
अक्षेत्रज । निपुण ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् ।
बहुभाषिन् । बालिश । दुष्यरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त ।
राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन ।
विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष ॥
सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं ॥ चतुर्वेदस्योभयपदशृङ्गिश्च ॥ चातुर्वैद्यम् * ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्प्रष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नञ्शब्दस्य लोपश्च
भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं
कुर्वन्ति । स्तेनात्प्र्यञ्भवति । स्तैन्यम् । ततो यच्चलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

शखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः सख्युर्भावः कर्म
वा, सख्यम् ॥ दूतवर्णिग्भ्यां चेति षक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणित्यम् । कथं
वाणित्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्यार्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ङक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः
कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्मातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।
पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संयामिक । षडिक । धर्मित ।

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजा-
त । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । श्रमय । शली । तत्पर । इदपर । यथातथा ।
पुरम् । पुनःपुनर् । अभीष्ट । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । मन्धाराज ।
सुवराज । सम्राज् । अविद्वुर । अपिशुन । अनुशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल ।
परिमयहल । विश्वरूप । अस्विक् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक
नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इते शब्दा अत्र गणैः ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 वृद्धितिक । हृषिक । पूतिक । पन्निक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूत्रिक । राक्षर । सूचक । पन्निक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२६ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 शौष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । शौद्रात्रम् ।
 शौचेत्रम् । उद्गात्रम् । उचेत्रम् । प्रतिहर्षम् । रथगणक । पन्निकगणक † । सुष्टु ।
 दुष्टु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्तयुवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्विहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 द्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ श्रोत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, श्रोत्रम् । युवन् । स्थविर । होत्रम् । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यात्रम् । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभात्रम् ।
 वृषल । दुर्धातुम् । हृदयासे ॥ वेत्रम् । कृतक । परित्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सन्नस्त्रचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्वा प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षानिधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्ण-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्वा-
 तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । धर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जतिक ।
 क्षत्रिक । पुत्रिक । पथिक । पन्निक । प्रथिक । परिषिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूत्रिक । स्त-
 रिक । वृद्धिक । इते शब्दा अत्र गणो पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पन्निकगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होत्रम् । पोतम् । कर्तुम् । इते अत्र गणो ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भाव । कुचुक । कन्वुक । दुःखी । दुर्धृदय । दुर्धृत् । मिथुन । कुलली । महत् ।
 कतक । कितव । पोत । इते अत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

नैनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् ।
पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं
काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुहपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् ।
यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः
कर्म वा, रामणीयकम् । वामनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * ।
गुरुपोत्तमादिति किम् । तन्त्रियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहा-
यकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपा-
लपशुपालानां भावः कर्म वा, गौपालपशुपालिका । शैव्यापाध्यायिका । कौत्स-
कुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण ।
प्रियरूप । छान्दस । छान्न । मेधाविन् । अभिरूप । आठ्य । कुलपुत्र । आत्रिय ।
जोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामखण्ड । यामकुमार । अमु-
ष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं
भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकत्यनम् । अत्या-
कारः पराधिष्ठेपः तद्वेषेतस्तत्प्राप्तस्तज्जो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावक-
र्मणी निर्दिश्यते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तद्वेषेत इत्युच्यते । श्लाघायां
तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विक-
त्यतइत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुहते । काठिकयात्याकुहते । गार्ग्य-
त्वेन कठत्वेन परानधितिपतीत्यर्थः । तद्वेषेतः । गार्गिकामवेषेतः । काठिकाम-
वेषेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा ऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघा-
दिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चैत्स्विग्विशेषवचनः । चैत्स्विग्विशेषवाचिभ्यश्च प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोः । अच्छ्लाघाकस्य भावः कर्म वा, ऽच्छ्लाघाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० २ ।

† कुशल । अवशय । अज्ञोपनय । इति शब्दा अत्र गये ऽभिज्ञाः कुत्र चित् ।

वरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीधम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।
पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्वोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोः । ह्रस्वापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति
वक्तव्ये त्ववचनं तलो वाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दा ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्-
शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्त्व-
ओरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यो भव-
नेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवति
जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् ।
कौलत्वीनम् । धान्यानामिति किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति ।
क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खजो-
पवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रीहियम् । शालियम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खजोप-
वादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा णु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रे ऽभिधेये । खञ्जि प्राप्ते षचनं पत्ते सोपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमा-
श्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं, † तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषी-
क्यम् । उम्यम् । चौमानम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । ण्यव्यम् । णाणवीनम् ॥

* तिलमाषिभ्यः षष्ठेभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः ।
 सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो
 षष्ठ्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः सर्वचर्मणः । सर्व-
 चर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पठ्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येवस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
 भवति । वृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते ।
 नपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथा मुखीनः । सर्वस्य
 मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थत्रिभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः
 कृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवम-
 ताद् द्वितीयासमर्थाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति,
 सर्वपथीना रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः ।
 सर्वपात्रीण भ्रातृनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्ग्यादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रप
 शब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं
 प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वाज्ञायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्ष-
 यति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुपदामे सादृश्येवा । अनुपदं
 बद्धा ऽनुपद्रीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाज्ञानि भक्षयति, सर्वाज्ञीनो
 भित्तुः । अयः प्रदक्षिण, *मनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां
 पस्मिन्यरशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः ।
 कलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोक्षरपरम्परपुस्तपौस्तमनुभवति ॥ १० ॥

परोक्षर परम्पर पुस्तपौस्त इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभव-

* प्रदक्षिणमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिण-
 मिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं मनमित्यर्थ इति पदञ्जयं विवृतत्वात् ।

तीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोक्षेति परस्योत्खं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते* । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोक्षरीखः । परपरतराणां च परम्परभावे निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीखः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्र-पौत्रीखः । परम्परशब्दे विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिन-कीति । तच्छब्दान्तमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार ऋत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मि-न्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्यादय इति । अकेने-र्भविष्यदाधमर्थयोरेति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवारपारीणः ॥ विप-रीताच्च ॥ * ॥ पाठवारीखः ॥ विष्टहीतादपीष्यते ॥ अवारोणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । येष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भे धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारकेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना षड्वा ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुक्प्रत्ययः ॥ * ॥ के चित्त समायांसमायां विजायतइति विष्टङ्गान्ति गर्भमाचने तु विजनिर्वर्त्ततइत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परि शिष्टस्यालुक्प्रत्ययः ॥ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ समांसमां विजायते समायांसमायां विजायतइति वा ॥

अदश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायतइति वर्त्तते । अदश्वीन इति निपात्यते अष्टब्धे विजने आसत्त्वे प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, आवाच्चालम्बनाविदूर्येति रिति । अदश वा श्वा वा विजायते ऽदश्वीना गौः । अदश्वीना षड्वा । चित्तु विजायतइति नानुवर्त्तयन्ति अष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुः । अदश्वीनं मरणम् । अदश्वीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आहूपूर्वाद् आ तस्य गौः प्रतिपादनं कर्मकारिण्ये खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः क करोति आ तस्य गौः प्रत्यर्पणात् ॥

* परोक्षेति परस्योत्खचनमिति पा० । अयमेव च पाठो मुक्तः । परस्योत्खचनमि प्रतीकस्य पदमन्वर्थी ठर्त्तनात् ।

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीना गोपालकः ॥

अध्वनो यत्वौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति ख प्रत्ययार्थः ।
अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्वौ प्रत्ययो भवतः ।
अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभावकर्मयोः । आत्माध्वानौ
वदन्ति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्वाच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्वाच्छद्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति ।
एकाराद्यत्वौ च । अभ्यमित्त्वमलंगामी, अभ्यमित्तीयः । अभ्यमित्यः । अभ्यमि-
त्त्रीणः । अभ्यमिन्नाभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्व ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सचिहितगोसमूहे देश उच्यते ।
भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो
भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीना देशः * । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठा वर्तन्ते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे
ख प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोध्या,
आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दैः निपात्येते यथासंख्यमधृष्टेऽकार्ये चाभिधेये । अधृष्टे
ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहे विरुद्धम् † । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो
यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति
ख प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्येते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाञ्जीवती-
त्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः
संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं* तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां

* विद्वन्निशब्दात्त्या गोष्ठीशब्दस्यापि प्रत्ययमित्यधिकं कुत्र चित् ।

† विरुपमिति पा० २ ।

कर्म घातम् । तेन घातेन जीवति घ्रातीनः । तेषामेव घ्रातानामन्यतमं उच्यते
अस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये सप्तभिः पदैरुवाच्यते साप्त-
पदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, सा-
पदीनं मिश्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्म-
घ वर्त्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वा
तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

ह्रियङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेः
तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हे-
ङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकारं उदशिवत्

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुण्ड्वाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकम्
यैरर्थयोः कुण्ड्वाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः, पीलुकुण-
कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णाहम् । पीलु । कर्कन्-
शमी । करीर । कुवल । खदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादः ॥ क-
श्चित् । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । धूमङ्ग । दन्त । श्रोत्र-
पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्ष्वात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेभिधेये तित् प्रत्य-
भवति । मूलग्रहणमनुवर्त्तते न पाकग्रहणमेकयोगनिर्देष्टानामप्येकदेशानु-
वर्त्तते । पक्षस्य मूलं, पक्ष्वात्तिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्य-
भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । व-
चणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञी नसङ् ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नान् इत्येतौ भवतः । नसङ् इति ।

नविशिषणम् । असहार्थं पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनश्यां स्वार्थं नानाशौ
त्यशौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालीच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपस-
त्स्वार्थं प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशाले । विशङ्कटे । तद्योगाद्गौरपि
।शालो विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथंचिद्भूत्या-
न्ते । नाच् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययौ भवति । चकाराद्विश्च । संकृ-
म् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो
ऽस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजो ऽलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाक-
म् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्यानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
शं स्यान्, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥
श्रीनां संघातः, अतिकटम् ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अविपटम् ॥
त्वे गायुग् ॥ * ॥ उष्ट्रुगायुगम् । अश्वगायुगम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षङ्-
म् ॥ * ॥ हस्तिषङ्गवम् । अश्वषङ्गवम् ॥ विकारे स्नेहने तैलच् * ॥ * ॥ एर-
तैलम् । इङ्कुडीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने त्रेचे इत्वादिभ्यः शाकटशां-
नौ ॥ * ॥ इतुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इतुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययौ भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् ।
कटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाट-

ज्भटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नते ऽभिधेये
टच् नाटच् भटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
।मवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तद्योगाद्वासिकापि, पुरुषोपि तथो-
ते । अवटीटा । अवनाटः । अवभट इति ॥

नेर्बिडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दाद्वासिकाया
।ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरी-

* स्नेहे तैलच् ॥ पा० २ । अपमेव च पाठः पदमञ्जरीसमतः ।

सम् । तद्वोगाचासिकापि, पुरुषोपि निबिहो, निबिरीसः । कथं निबिहाः
केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्बुध्व्यति * ॥

इनच्पिटच्चिक चि चं ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाचासिकाया नतेभिधे
इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चि
चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्य
श्चिक्त् प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्काश्चिः
चिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिचस्य चिल् पिल्लश्चास्य चतुषी ॥ *
क्लिचस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चतुषी इत्ये
स्मिन्नर्थे । क्लिचे अस्य चतुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥ *
चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चतुषोरैवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिचे चतुषं
चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्ज्जासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तेमानाभ्यांस्वार्थं त्यक्त्
त्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्न
मुपत्यका । तस्यैवारूढ, मधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भर्वा
संज्ञाधिकारादेव † ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्ये
स्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः † । कर्मणि घटते, कर्म
पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति बहुर्थे इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्दृग्यं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता क्त
नभस, स्तारकितं नभः । पुष्यितो वृक्षः । तारका । पुष्य । मुकुल ।
कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । च्चर्जीष । कुङ्कुल । सूचक । रोग ।
विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम ।

* भविष्यतीत्यस्याये वनत्प्रसाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ।

† नहि कते इत्ये संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ घट इत्यस्याये पचाद्यजित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु । परं त्वयमपपाठः, पदमत्र
दर्शनात् ।

वार । तन्द्रा । वेग । पुष्पा । अट्टा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भादप्रा-
कृति * ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसद्व्युत्पत्तमात्रचः ॥ ३० ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थादसेति षष्ठ्यर्थे द्वयसत् द्वयत्
मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्व्युत्पत्तिः । ऊहः
प्रमाणस्य, ऊहद्वयसम् । ऊहद्वयम् । ऊहमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वय-
सम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ म्म” ।

ऊहद्वयसमुदकम् । ऊहद्वयमुदकम् । मारच्युनरविशेषेण, प्रथमात्र-
प्रत्ययि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धा-
स्येभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभभवति । शमः प्रमाणस्य, शमः । दिष्टिः ।
द्वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणस्य, द्विशमः । त्रिशमः ।
द्वितस्तिः । नित्ययद्वयं किम् । संशये श्राविशं † वत्यति । तत्रापि द्विगो-
निश यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ इट् स्तोमे
क्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् डीप् ॥ शनश-
र्दिर्निर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतिश्चेति
क्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संगये
मात्रज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रथमात्रम् । कुडवमा-
सम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्सनात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहु-
सम् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एता-
न्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामएच ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणो-
पधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ।
पुरुषः प्रमाणस्य, पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् ।
हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् ।

* फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । खण्ड । धेनुष्या । अन्न । अङ्गारक । अङ्गार ।
योक । पुसक । कुचलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । सवक । सुद्र ।
ग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कञ्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल ।
न्धकार । कोरक । अङ्गुर । रोमाञ्ज । हर्ष । उत्कर्ष । बुधा । ज्वर । गोर । दोह । शास्त्र ।
ङ्गुर । तिलक । बुभुक्षा । निद्रा । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे अधिकाः ।

† अवयव भावः, कस्यस्युट इति षष्ठ्यर्थे, सो ऽस्यास्तीति भावी, मात्रजित्यर्थः ।

द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुदवी । त्रिपु-
दवी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे षतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे षतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणस्य, यावान् । तावान् । एतावान् ।
प्रमाणयज्ञे ऽनुवर्त्तमाने परिमाणयज्ञं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्धवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

माचाद्याप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

षतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां क्वन्त्सि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा
वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुवसो यत्तं
विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां घो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य षतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् ।
इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां षतुप्प्रत्ययो भवतीति ।
अथ वा योगविभागेन वा षतुपं विधाय पश्चाद्घो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात्
किमः प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्दुत्तुप् । तस्य
च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिक्यायां संख्यायां
वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेवां ब्राह्मणानां,
कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परि-
च्छेदस्वभावा एह्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परि-
माणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरि-
च्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । तेषे हि परिच्छेदो नास्ति । क्रयमेवां
संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अत्रयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अत्रयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो
भवति । अत्रयवा अत्रयिनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादत्रयवी प्रत्ययार्थो विज्ञा-
यते । पञ्च अत्रयवा अस्व, पञ्चतयम् । दशतयम् । षतुष्टयम् । षतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ।
 दाघवयवावस्य, द्रुयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तययहणं स्थानिनि-
 र्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयन्विज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गति-
 रिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न स्यात् ।
 द्रुये । द्रुयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचन-
 सामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्व-
 णैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योग-
 विभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः ।
 उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्दुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थं दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः
 प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेन्नद्वयति । इतिकरणस्ततश्चेद्विषया ।
 एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं
 शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते ।
 प्रत्ययहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये
 षष्ठ्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षाप-
 णशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माषा
 षष्ठ्यार्थिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति ।
 एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विषयार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं
 लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शत-
 मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजातात्रिंशं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

शदन्ताविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च
 : प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्
 त्रिंशं शतम् । शतयहणे ऽन्तयहणं प्रत्यययहणे यस्मात्स तदादेरधिका-
 म् । एकात्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्यायहणं च कर्तव्यम् ।
 इ मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् । संख्यायहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्
गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्नोशतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थोत्संख्या
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थं मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थ
गुणस्य चेत्त्रिमाने वर्त्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् । गुणो येन निर्मायते
मूल्यभूतेन सोपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानम-
स्योदशिवद्भागस्य, द्विमयमुदशिवद्भागानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे
ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिक-
रण्यं भवति द्विमयमुदशिवदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न
भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदशिवत इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्याया-
प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थोत्पत्त्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि
भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवा-
नामध्यर्तुं उदशिवत इति ॥ निमये चापि दृश्यते ॥ निमये वर्त्तमानायाः
संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदशिवतो द्वौ भागौ निमयेमस्य यवभागस्य,
द्विमया यवा उदशिवतः । त्रिमया यवा उदशिवतः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
किम् । द्वौ ग्रीह्यवौ निमानमस्योदशिवतः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ
चीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं तीरणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोत्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट्
प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते
स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्पुपसंजाते
ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां
पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इहिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य
इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकृत्य-
यति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतिः
पूरणो विंशः । अत्रसंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्वे मडपि भवति । पर्यामयानि पञ्चयानि भवन्ति । पञ्चयः । सप्तथः । मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्रम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर इत्येतेषां इटि परतस्युगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्मादेश्च ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्रयतावाद्यन्तरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पूरणः, । तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

इडित्येष । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्तिथुगागमो भवति । पूगसंघशब्दघोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां पूरणो, बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

इडित्येष । वतोरिडि परत इथुगागमो भवति । वत्सन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेषु इडिहितस्तस्मिन्नथमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटोपवादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटोपवादः । सत्सचियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणांपूरणं स्तुतीयः । हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्त्तते ढ्रलोप इत्यतः, पूर्वेषु षकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराद् इट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः । एकाविंशतितमः । एकाविंशः । त्रिंशतितमः । त्रिंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । एकात्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा एह्यन्ते न इत्यादिसूत्रसंनिविष्टाः, तद्ब्रह्मे ह्येकाविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ब्रह्मण्यता

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससं-
वत्सरशब्देभ्यश्च परस्य इटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा
न भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः-
शततमः । सहस्रतमः । लवतमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्धु-
मासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादि-
यह्यं संख्याद्वयार्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य इटो नित्यं तमडागमो भवति ।
विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः* ।
असंख्यादेरिति किम् । एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नीः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थे उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति
सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थेयह्येन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थं
इति सर्वमाप्तिष्यते । अच्चावाकशब्दोस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् ।
मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । धारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दास्व-
स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् । अस्यवामी-
यम् । कयाषुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य ह्यस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभि-
धेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्वि-
धानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डो
ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीविततीयः । पलि-
तस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो
ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोस्मि-
न्नस्ति, वैमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसु-

* अशीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मत् । सन्धत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वान् । मित्री । सोमापूषन् ।
अनाविष्णु । वृत्रहति । इडा । रत्तोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरु-
त्सत् । पत्नीव्रत् । महीयल । सन्धत् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम ।
महित्री । हेतु * विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताधित्येष, अध्यायानुवाक्योरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाक्योः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति,
गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्सकः । मातरिश्वकः । गोषद । इषेत्स ।
मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । ऋणोऽस्याखरेष्टः । देवीधियम् । रत्तो-
हण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । दृशान । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुन्प्रत्येष । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे
वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थे-
भ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरुकः ।
आकर्षे । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अरमन् । विचय । चय । जय ।
आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । झाद । ह्लाद । शकुनि ‡ ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां
कामइत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिलाषः । धने कामः,
धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः
प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु
प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदा-
यशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

* अस्यहृत्य । दशार्ह । उर्वशी । सुपर्ण । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† पुञ्जान । सङ्घस्यशीर्षा । वातस्यते । कञ्चाश्व । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । एते शब्दा
अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ पिप्राण । पिपण्ड । एते शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

उदराट्टगादूने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येष, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्रमीसमर्थोत्प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । आदूनइति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरे ऽविजिगीषुर्भ-
यते । यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित, औदारिक
आदूनः । आदूनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येष स्मर्यते, न ठक् । निद्वंशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः ।
सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थोत्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । सस्यशब्देयं
गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं
चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः ।
सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थोद्वारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
अंशं हारी, अंशको दायदः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं णिनिः । तत्र
षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थोदचिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो
भवति । अचिरापहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः
पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां
विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः
सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाद्या यवागूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद्
द्वितीयासमर्थोदयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसो ब्रह्म उच्यते ।
उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्याकूठस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्रोणः सार्या, अधिको सारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्याकूठशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिते-
येतस्मिन्नर्थे । अभेः पत्ते दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः ।
प्रभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थोर्दा वच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनु-
नुहपायः पार्श्वम् । तेनार्धान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौसतिको जालिक
इत्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यामन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते । तेनान्वि-
च्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति,
शय्याजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुगवा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । एह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं
वेत्तु । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकद्रुहणोपाधिक्तात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रह्यं एह्याति द्विकं ग्रहणम् ।
द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन
एह्यातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण
ग्रह्यं एह्याति, षट्ठो देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेन ग्रह्यविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थोऽेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थे ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्राम-
णीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थोऽस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा-
समर्थे बन्धनं चेत्तद्वचति, यत्तद्वचति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्खलं बन्ध-
नमस्य, करभस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं
पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति
तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य ।
उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्क
देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्मप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियु
क्ताद्भोगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस
फलं वा । द्वितीयेद्भि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपु
ष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतके
ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुकुर्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वोपलभ्यते ॥

तदस्मिन्नङ्गं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदास्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्प्र
थमासमर्थमत्र चेत्यायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञायहणं तदन्तो
पाधिः । गुडपूपाः प्रायेणात्रमस्यां पौर्णमास्यां गुडपूपिका । तिलापूपिका
पौर्णमासी * ॥ षट्केभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ षट्किनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञ् प्राये संज्ञायामित्येतस्मि
न्नञ् । अकारो षट्स्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणात्रमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियश्चिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नञ् । नकारः स्वार्थः ।
श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा
श्रोत्रभावस्तदधीतइति शञ्च प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते छान्दसः । वायहण-
मनुवर्षते तावतिथं ग्रहणमिति नुग्वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेष-
णम् । श्राद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नञ् इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।
श्राद्धंशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । श्राद्धं भुक्त-
मनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अत्र भुक्ते श्राद्धे
श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

* कश्चरिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभव-
तीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वोदनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः
प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्विणौ । पूर्विण्यः ॥

सपूर्वाञ्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तद-
न्तर्विधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वो कटम् । भुक्तपूर्वो ओदनम् । सुप्सुपेति समासं
त्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाञ्चति परिभा-
साद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । यदण्यवता प्रातिपदिकेन
इदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्ता आद्रे । ऋष्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्त-
पुपसंब्यायते । इष्ट । पूर्त्ता । उपसादित । निगदित । परिषादित । निक-
षत । परिकथित । संकलित । निषठित । संकल्पित । अनर्चित । विक-
लित । संरक्षित । निषतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परि-
क्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त ।
॥ स्वात । श्रुत । अधीत । आवेवित । अपधारित । अवकल्पित । निराकृत ।
पकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित ।
तृहीत * । इष्टादिः ॥

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ कृन्दसि विषये निपात्येते पर्यव-
थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपत्तः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणौ
शब्दन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपदन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् ।
अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

* अपधारित । अपक्षित । इतो शब्दात्पत्र गणे पुस्तकान्तरे ग्रिधकौ ।

साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये
संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः
संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गहीता वा ॥

क्षेत्रियञ् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदबो
धनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घः
प्रत्ययः परशब्दलोपरच निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः
क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्य
ऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्ततइत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम्
यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि सृणानि । यात्रि
सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदा
रिक्तः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निवर्त्ततइत्यर्थः । सर्वं चैतत्प्रमाणम् ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र- जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । कृठिरेषा चतुरादोनां कर
णानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पठोसमर्थोल्लिङ्गमित्ये
तस्मिन्नर्थे घप्रययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चतु
रादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयास
मर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्क
तेन शुभाशुभेन कर्मयोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टम्
संविद्यते तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्त, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथा
यथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या
कृठेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं
दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति
प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विषयार्थः तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे
ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यस्त्वथमासमर्थमस्ति चेतद्भू
वति । अस्त्यर्थापाधिकं चेतद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणस्तत्तत्त्वेद्विवक्षा । गात्रो
ऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृक्षवान्यर्षतः । यत्रमान् ।
प्राप्तवान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशयने ।

संसर्गे ऽस्तिविषक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

भूमि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्टी । ककुद्रावर्त्तिनी । प्रशंसा-
म् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृत्ताः । अतिशयने । उदरिणी
या । संसर्गे । दण्डी । कृत्री । अस्तिविषक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो
पुपो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्त्वित्ये-
स्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप्
द्वुः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्यमत्वर्थीया मा भूवर्त्ति ।
यं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरत्नौ विष-
यो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादियाह्या
गस्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोग्यता
यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
इ । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्यादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्यवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ।
गलः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्यादिति किम् ।
खावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति
त्वम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षो ऽस्यास्ति, जिहीर्षो ऽस्यास्ति, चिकी-
र्षान्, जिहीर्षावान् । प्रत्ययस्वरैवान्तोदासत्वे सिद्धे चकारश्चूडातोस्तीत्यत्र
रितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिधमादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो
न्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् अन्यतर-
ग्रहणेन मतुप्समुच्च्यते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनि-
प्रत्ययो न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्ठाव ।
। सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पाष्णालः ।
नीलः । पर्ण । उदक । प्रजा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि ॥ घातद-
लललाटाटगलानाम् इ च * ॥ घातूलः । दन्तूलः । वलूलः । ललाटूलः ।

* घातदन्तेति गणसूत्रे गलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जरी
स्ति ।

गूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सञ्चि । कर्ण । क्षे
शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । च
कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ क्षुद्रजनूपतापाञ्चेष्यते ॥ क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । म
कालः ॥ उपतापाञ्च ॥ विघर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्च्छालः । सिध्मादि

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लक्षप्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चा
वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तम
तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । नह्यत्र वत्सार्यां ऽसार्थौ वा विद्यन्ते, वत्सल इ
क्षेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपदि
मांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मत्तुपि संभवतीति नित्यं लजेव भवति
अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलञ्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लञ्च । अन्यतर
ग्रहणं मत्तुप्समुच्चयार्थं सर्वतैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च ऋभ्यो गणेश्यो यथास
श न इलच् इत्येते ऋभ्यो भवन्ति मत्वर्थे, मत्तुप् च । लोमादिभ्यः शो भर्वा
लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच
दिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोम
रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ॥ पामन् । वाम
हेमन् । श्लेषमन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे
शाकी पलाली दद्रुवां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः लत्
अञ्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरस् ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेप
वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मत्तु
वर्त्त समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्रद्धुः । श्रद्धावान् । आर्चः । आर्चावा
वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ प्र
यार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन्

द्व्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्त्वाददन्तत्त्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा
ह्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण्व प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग
तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ ऋणप्रकरणे ज्योत्स्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
तेःका विद्यते । ऽस्मिन्पत्रे, ज्योत्स्वः पत्रः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कैतपः ।
सर्व्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्वप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।
देश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च,
तुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मतुबादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता
स्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा
यः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः ।
शर्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो
वति मत्वर्थे । दन्ता उन्नतस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं तेजम् ।
षिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विषयार्थः सर्वत्रा-
भिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे विद्यते मध्वस्मि-
यते विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति
लठविषयं महत्, खरः । खमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य
रः कुञ्जरः । हस्तिहून कुञ्जशब्देनोच्यते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

दुद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे दुमः । दुमः । रुडिशब्दा-
तो । रुडिषु च न मनुष्यिकल्पते ॥

केशाद्धो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्दुः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतम
तरस्यायहणमनुवर्त्ततएव मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विति
प्राप्येति । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति
वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । व
रावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णोतो लोपश्च ॥ ।
अर्णवः ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मतुप् च । रथीरभूमद्रुला
गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च उ
च । उद्वृती च ॥ मेधारथाभ्यामिरचिरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे
गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादापि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तु
हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे
काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्व
स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलोराजा । वलच्
दीर्घत्वम् । इतिकरणे विषयनियमार्थः सर्वत्र संज्ञयते । तेनेह न भवति । रजे
स्मिन् यामे विद्यतइति ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ *
भानृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः † ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्यूणा

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्यो
तिष ङुपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस । उ

* विन्वाय इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

* उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्राया इकारो रश्च । तमिन्ना रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते ।
तमिन् नभः । शुद्धादिनच्प्रत्ययो निपात्यते । शुद्धिणः । ऊर्जा ऽसुगागमो
निपात्यने विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपा-
त्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमस्यै प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डकः ।
कृत्री । कृत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मत्सुवपि भवति । दण्डवान् । कृत्र-
वान् । तपरकरणं किम् । खट्टावान् ।

एकाक्षरात्कृते जातेः सप्रम्यां च न तो स्पृते ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । वृतः । कारकवान् । जातेः ।
व्याद्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति ।
इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्व चिद्व्यत्यपि । कार्यो ।
हार्थो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थं, मत्सुभव-
त्येव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च
ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इक-
न्वखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । खलाका ।
माला । वीणा । वडवा । शष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्ये-
तेभ्य इनिरेष्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्नेष्यते । परिशिष्टेभ्यो
द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः
पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहण-
मर्थयहणं विज्ञायते । शालयोस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालि-
मान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षो-
चक्रः ॥ आशीर्षो । आशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । चकारादि-
नेठनौ मत्सु च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः ।
ऽदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि ॥
वाङ्गाद्विचट्टौ च ॥

एकगोपूर्वादृञ् नित्यम् ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्यं षष्ठं प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एः शतमस्यास्तीति । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इत्येष, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमैक विकः, समासान्ते कृतेभविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन सम नार्थः शकटशब्दोस्ति ततो भविष्यति । अशयं चात इत्यनुवर्त्यम् । द्वन्द्वो तापगह्णात् इत्येषमात्रार्थम् । नित्यगह्णं मत्तुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यत्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानात् भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधीः आहतप्रशंसाविशिष्टार्थं वर्त्तमानाद्रूपशब्द द्वयं प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो । दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनार्थः दीनारार्थेषु रूपं यदूच्यते तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् रूपवान् ॥ यत्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययं भवति मत्वर्थे । मत्तुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रज्वी । मायाशब्दाद्वीह्यादिषु पाठार्थानि नावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् न भवति, सूर्यां वर्चस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टामेखलाद्वयोभयस्त्राहृदयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । स्त्रावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्मच्छेत्तिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च । आमयावी ॥ अङ्गवृन्दाभ्यामारकवक्तव्यः ॥ * ॥ अङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिषः ॥ हृदया

आलुरन्तरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो-
णमृमभ्रस्तत्र सहतइत्यालुञ्जक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ।
प्रालुः ॥ तत्र सहतइति हिमाच्छेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
दीलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ घातात्समूहे च ॥ * ॥ घातं न सह-
इति च ॥ घातानां समूहः, घातं न सहतइति वा घातूलः ॥ तप् पर्वमसृद्वां
तद्यः ॥ * ॥ पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थी ।
तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतद्वहुलपहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

उर्णाशब्दाद्वास् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य
शब्दे ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोपहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
गिमिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थोदालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे
बुभाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति
क्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यंवाचिनो मत्वर्थे
गिमिन्यत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी ।
गिमिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
र्शासि अस्य विद्वान्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिरूपेण
श्चेन तद्गुणो ऽभिधानं तत्सर्धमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर ।
लेत । बटा । घटा । अक्ष । कर्दम । आम । लक्षण ॥ स्वाङ्गाङ्गीनात् ॥
र्शात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वुः समासः । उपतापो रोगः । नर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
णिस्वार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपतावत् । कटकषलयिनी ।
नूपुरिणी । उपतापात् । कुष्ठी । किलासी । गर्हात् । ककुदावर्त्ती । काक-

तालुकी । प्राणित्यादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गावेष्यते ॥ पाणि
पादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सि
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तये
कुगागमो भवति । वातातिसारयो रूपतापत्वात्पूर्वणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्धमेवे
वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्छति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचव
वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्व
वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रुः । नवमी
दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठच्च भवतीति । वयसीं
किम् । पञ्चमवान् यामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं
सुखी । दुःखी । माला त्तेपइति पठ्यते, ग्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदि
त्तेपे मत्वब्बाधनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । वृष । कृच्छ्र । आस्र । अलीक
करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला त्तेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताञ्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्यये
नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो
ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेज्जातिरभि
धीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति
किम् । हस्तधान्यरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भवति
ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायहृणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति
नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णा । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम्
वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णो वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन वेदेशे ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशइति किम् । पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वा-
देशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थाच्चा-
सर्वाहिते ॥ * ॥ अर्थी । असर्वाहितइति किम् । अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल ।
कुमुद । नड । कर्पित्य । बिस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष ।
श्रीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांयहणेन
प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल ।
उत्साह । उद्गाव । उद्गास । उद्गाम । शिखाबल । वृगमूल । दंश । कुल ।
आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्वन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं, समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी ।
सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् तितु त
यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थं । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः ।
कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः ।
शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि
सत्यां कम्पः शम्प इति स्यात् ॥

तुन्दिबलिवटैर्भः ॥ १३९ ॥

तुन्दि बलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । तुन्दिरिति
वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । बलिशब्दः पामा-
दिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभनोर्युस् ॥ १४० ॥

* केरव । कस्तोस । तरङ्ग । वयस । इते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ युस्मत्स्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वर्त्तति, प्रागेतस्माद्विकसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वर्त्तति । पञ्चम्यास्तसिल् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यददिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं मि भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रति योग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यतइति निवृत्तम् । वाचनमनुवर्त्ततएव, तेन विकल्पे तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः यत्र । ततः । तत्र । बहुतः ; बहुत्र । अद्वादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव । वैयाक्यपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहं संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति । बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीषेषु प्रत्ययेषु चरतः । शकारः सर्वोदेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफ्यकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशौ पवाद् । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिंल् । एतर्हि । इदमस्यमः । इत्यम् ।

एतदोष् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशदत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्व्यमादेशो भवति ।
प्रकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो
र्योः परत एत इत् इत्येतावादेशो भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद-
तने हिलन्यतरस्यामिति विद्यतइव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्य्यमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो
ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयदत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा
ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः क्लिसर्वनामबहुभ्यस्तसिलप्रत्ययो भवति । कुतः । यतः ।
ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयहोरेति वक्ष्यति । तस्य
तसेः क्लिसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः ।
ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्त्तमानाभ्यां
प्रत्यय इष्यते ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

क्लिसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र ।
बहुत्र ॥

इदमो ह्रः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्गुः प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । इह ॥

क्लिमो ऽत् ॥ १२ ॥

क्लिमः सप्तम्यन्तादत्रप्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । क् भोक्ष्यसे ।
क्लाधेय्यसे । त्रलमपि के विदिच्छिन्ति । कुत्र । तत्कथमुत्तरसूत्राद्वावचनं
पुरस्तादपकथ्यते ॥

वा ह्र चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

क्लिमः सप्तम्यन्ताद्वा ह्रः प्रत्ययो भवति च्छन्दसि विषये । यथाशक्तं
च । क् । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क् ब्राह्मणस्य वावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलाद्
दृश्यन्ते । दृशियहणं प्रायिकविभ्रथं, तेन भवदादिभिर्योगवैतद्विधानम् ।
पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । तं
भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तं
भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते
तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः
तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष
भृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वाद्विभ्यः प्रातिपदिकेभ्य
दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा
कदा । तदा । कालइति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येष । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाः
हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले
एतर्हि । कालइत्येष । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽशभावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले
अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले,
इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानी
च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोर्द्विदमः तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ
प्रत्ययो भवत्तच्छन्दसि विषये । चकाराद्यथाप्राग् च । इदावत्सरीयः । इयं
तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

ह्रस्वसीति न स्वयंते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो अनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो हिल प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्व्यद्यपूर्वद्वुरन्येद्वुरन्यतरेद्वुरितरेद्वुरपरेद्वुरधरेद्वुरुभयेद्वुरुत्तरेद्वुः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालवृत्ति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषवृत्ति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते व्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदात्तौ च प्रत्ययौ संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेद्वयविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिन्वहनि, परेद्वयवि । इदमो ऽशभावो व्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिन्वहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरैतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्वुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्वहनि, पूर्वद्वुः । अन्यस्मिन्वहनि, अन्येद्वुः । अन्यतरस्मिन्वहनि, अन्यतरेद्वुः । इतरस्मिन्वहनि, इतरद्वुः । अपरस्मिन्वहनि, अपरेद्वुः । अधरस्मिन्वहनि, अधरेद्वुः । उभयोरहोः, उभयेद्वुः । उत्तरस्मिन्वहनि, उत्तरेद्वुः ॥ व्यश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ * ॥ उभयद्वुः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽट्टादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालवृत्ति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थं थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्मकारवति वर्त्तते गत्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः । अनेन कारणेण, इत्यम् । उकारो मकारपरिचारायः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

* थालोपवादः । योगविभाग उत्तरार्थं । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । क्वः
सि विषये । हेतौ तावत् । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थे
प्रकारवचने । कथा देशा आसन्पुरा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्वोवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वा
मानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥ यथ
संख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । आ-
स्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम्
रेन्द्र्यां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः
दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । इकारस्तकारपरिज्ञाणार्थः

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथम
न्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरेपवादः । दक्षिणाशु
काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिशुच्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिण
आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरं
रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । परं
वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः
परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम्
अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्थास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्त्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवसति । प्राक्वसति
प्रागागतः । प्राक्वमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्थौ

* प्रत्ययवसति । प्राक्वगागतः । प्रत्ययमणीयम् । इत्यधिकमन्वयः ।

भाषः स्त्रिरिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाष आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चादुः । उत्तरपश्चादुः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चादुः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनबन्धनतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातिरर्थे । अदूरं चेद्वधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरादुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणादुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के विद्विहोत्तरादियहणं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात्मत्ययं न्यन्ते । पूर्वेषु वामम् । अपरेषु वामम् ॥

दक्षिणादाच्च ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दाद्
प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्यः
इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तइति

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे, चकारादाच् । दूरे चे-
वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि र-
णीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्य
इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातिरर्थे, दूरे चेदवधिमानः
धेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तरा
रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिस्रणां विभक्तीनामिह गृहणम् । पूर्वा-
धरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । तत्सन्निधौ चैषां यथासंख्यं
पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरं
वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति अध आगतः । अधे
रमणीयम् । अघो वसति । अघ आगतः । अघो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुराद्
आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्य-
येन न बाध्यतइति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् ।
अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा
अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणी-
यम् । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति

स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव एह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्दो ध्यमजन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐक्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयद्वयं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्ति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिने धाप्रत्ययस्य विधार्थे ऽधिकरण-विचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानु-कर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थे इददर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिने धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा * ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वागे वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वार्थे वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागदति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणयद्वयमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणास्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

* योगविभागे यद्वासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४६ ॥

पूरुषाद्वागदस्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भा
वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम्
पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः
द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागदस्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि
विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागदस्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपञ्चङ्ग
योर्भांगयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेतद्भवति । अष्टमो भागः पञ्च
चेत्तद्भवति । कस्य लुक् । अस्य लुक्, अनो वा । चकारादयथाप्राप्तं च
षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चङ्गयोरिति किम् । षाष्टः । षष्ठः
आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिञ्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकार
त्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्
भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थम् । तद्
यादाने हि द्विबहूने स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विग्रह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोत्क्रान्तकार
वचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्षे वर्त्तमानात्प्रातिपदिका
त्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आठ्यो भूतपूर्वः, आठ्यचरः । सुकुमारचरः
टकारो ङीबर्थः । आठ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्ता
त्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थवि
शेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमबिष्टुनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । अतिशयनविशिष्टेर्षे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्टुनौ प्रत्यये

भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वदमे आत्माः, अयमेवामतिशयेनाद्य, आद्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । अयमेवाम-
तिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो
विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्थ-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्शुच ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ह्याप्प्रातिपदिका-
दित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वदमे पचन्तीति अयमेवा-
प्रतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टचोदाह्रियते । गुणवचने
नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्यत् ।
द्वयं विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययो
भवतः । तमबिष्टनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाढ्यौ, अयम-
नयोरतिशयेनाद्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसु-
न्त्वपि । द्वाविमौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् ।
विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटी-
यांसः । लघीयांसः ॥

अज्ञादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टबीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोः विषयनियमः क्रियते ।
गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ठः ।
गधिष्ठः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टता
वधारणार्थः । प्रत्ययनियमो ऽयं न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तुन्तुचोः सामान्येन ग्रहणम् । जन्ताच्छन्दसि विषये अज्ञादी
त्ययो भवतः पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञा-
न्ते जन्तादप्यज्ञादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।
स्याठे तद्वितइति पुंशुद्वावे कृते तुरिष्ठेमेवास्त्विति तुचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥

प्रशस्यश्चस्य अ इत्ययमादेशो भवति अज्ञाद्योः प्रत्यययोः परतः ।
ज्ञादी इति प्रकृतस्य सप्रमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यश्च

स्यागुणवचनत्वाद्जादौ न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयं नियमो न प्रवर्तते ऽजादौ गुणवचनादेवेति । एवमुक्तरस्वपि योगेषु विज्ञेयम् सर्वदमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् प्रकृत्यैकानिति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य टिलो यस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्व्योः प्रत्यययोः परतः सर्वदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनये रतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्व्योः प्रत्यययोः परतः तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वदमे वृद्धा अयमेषामतिशये वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचः सामर्थ्यात्पक्षे सापि भवति । वर्षिष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्घासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्व्यं परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्घासंख्यमत्र नेष्यते सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्व्योः परतः तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वदमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वदमेत्याः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्यावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

खिन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥

खिनो मनुपश्च लुक् भवति अजाद्व्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वच ज्ञापकमजाद्विसद्भावस्य । सर्वदमे खिखिणः, अयमेषामतिशयेन, खिजिष्ठः उभाविमौ खिखिणौ, अयमनयोरतिशयेन, खनीयान् । अयमस्मात् खनीयान्

सर्वदमे स्वभवन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वभवन्तौ, अयम-
नवारतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थरूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-
विशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।
ऋत्त्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिबति ।
शेररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्नारोप्यञ्जनमपहरत् । तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । पचतिरू-
पम् । पचतीरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपम् प्रत्ययान्ताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वान्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
ऋत्त्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्
ऋत्त्यर्थे देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः ।
टुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चे-
त्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो
भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषद-
माप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्प-
दादयो ऽपि भवन्ति । सुब्रह्मणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
तत् । सुबन्तात्मकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जाती-
यर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्युनः प्रकारमात्रएव भवति ।
ऽप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कं ॥ ७० ॥

इवे प्रतिज्ञताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाम्नानित ऊर्ध्वम-
तिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिज्ञतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञातवति । अश्वकः ।
ऋभकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकजिष्यते ॥ तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तर-
णैव संबन्धीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकप्रोक्तेः ॥ ७१ ॥

तिङ्श्लेषेऽथ । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीधेर्व्यस्येऽव्ययप्रत्ययो भवति । स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । स नाम्नः खल्वपि । सर्वकै । विश्वकै । उभयकै । प्रातिपदिकात्सुप इति द्रव्या हानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रातिपदिकस्य प्राक् प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकाः अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयक मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकृत्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्य वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मिस्वादन्यादचः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीः तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । ति श्वेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्सञ्चियोगेन दकारादेशो भवति । चक्रा सञ्चियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धिकित् । हिरक् । हिरकुत् । पृथक् पृथक् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदा विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसंबन्धेन ज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्द्वभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमत्र तता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सिते ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्द्वभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येष । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्धे वर्त्तमानात् प्रातिपदिका कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः धारकः । पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

काश्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङ्-
ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुत्सि-
तकः * । विश्वसितकः । स्वपितकः ॥

नीतौ च तद्वृत्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्वृत्तादनुकम्पायु-
क्ताद्वयाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । शहकः ।
श्रुत्कः । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेणाप्रत्यासन्नानुकम्पासंबन्धादनुक-
म्पमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नष्टुच्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तद्वृत्तादिति वर्त्तते । बहुचः प्रातिपदिकान्म-
नुष्यनामध्येयाद्वा ठरप्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।
देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बहुच इति किम् । दत्तकः ।
गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रबाहुकः । मद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठच्च विकल्पेन प्राप्ते वच-
नम् । बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्वया-
प्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः ।
यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरड्जुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद्
बहुचो मनुष्यनाम्नो ऽड्ज् जुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ
भवतः । ठच्च वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्र-
दत्तकः । प्राचांयह्यं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बहुच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यना-
मध्ये व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।
प्रापकः । सिंहकः । शरभकः । वाचनानुवृत्तेर्यथादर्शनात्प्रत्ययो ऽपि भवति ।
व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामयह्यं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

* स्वरितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† यथासंभवमिति पा० २ ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्
नुष्यनाम्नो ऽनुकम्प्यायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिने
नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परत
प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपा
र्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः
यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठग्रहणमुक्ते द्वितीयत्व्ये कविधा
नार्थम् । अजादिलक्षणे हि मार्यातिकादियत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः
पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पिते
बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाष
लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोप
पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः
दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वात्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ *
देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो
भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैषेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यत्तरद्वितीयत्व्ये तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः
लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकात्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ *
वागाशीः, वाविकः । सुचिकः । त्वविकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति
षषष्ठाजादियचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वं
लोपो भवति । पूर्वव्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेव
लियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशात्तिकः । विशा
लियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्य
मियः । अर्यमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति
यथा स्यात् । शेवलियकः । सुपरियक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादद्याविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नाचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्धे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो घृत्ता, घृतकः । प्लूतकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञायहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थं द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थिकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

कृत्वा हुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कृतशब्दादृस्वत्वे द्योत्ये हुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कूतः कृतुपञ्चम्ये मयं खेहभालनमुच्यते । कूतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । षकारोढीषर्थः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्वोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वरति निवृत्तम् । वत्स उच्यन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । उच्यतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमत्रया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयत्रयःप्राप्तिः । तदण उच्चा । तस्य तनुत्वं तृतीयत्रयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनङ्गानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदोनिर्द्धारणे द्वयोरैकस्य इतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरकस्य निर्द्वारणे इतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्वार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थं प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्द्वैवदत्तः, स आगच्छतु निर्धारणवति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्वैशः निर्धार्यमाणनिर्द्वैशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ६३ ॥

किंयत्तद् इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमा द्विभ्यः वा इतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचनमकजर्थम्, यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते एव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नवति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तद्वारसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमे ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नवति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ६४ ॥

एकशब्दात्प्राचाम्वायाणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः स्वास्मिन्विषये । चका इतरचो ऽनुकर्मणार्थः । द्वयोर्चिर्द्वारणे इतरच् । बहूनां निर्द्वारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्नवति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचांश्च पृञ्जार्थं, विकल्पानुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ६५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कल्प्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सितइत्यनेन कनप्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्विधीयस्य पूर्वो ऽवधिः ॥

* जात्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव पुनः मृपदमञ्जरी जात्या वेत्सपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतियहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थं गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुष् भवति । चञ्चेष्वेव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्यात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्निधेये कनो लुष् भवति । विक्रीयते यत्तपण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्तिकान्विक्रीयीति । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपाथदिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरव्यं लुष् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चिचकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्याधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयीवा । चामरञ्जुः । रञ्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्य । मत्स्य* ॥

वस्तेर्दञ्ज ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्थं द्योत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेया ॥

* रथपथ । शत्रुपथ । सिंहपथ । इत्येते ऋष्ठा अत्र यथे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थे ङः प्रत्ययो भवति । शिलेत्र, शिलेयं दधि । केचि
दत्र ङप्रमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ङप्रत्ययो भवति
शिलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे । शाखेत्र
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण
स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अय । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपा
त्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते
द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशायाम् ङः ॥ १०५ ॥

कुशायशब्दादिवार्थे ङः प्रत्ययो भवति । कुशायमिव सूक्तत्वात्, कुशा
यीया बुद्धिः । कुशायीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मि
न्निवार्थे एव ङः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाह्रपाणीयम् । अन्यक
वर्त्तकीयम् । अर्त्तकीतोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृ
च्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव
देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो
देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः ।
अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र
प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्या
परं लक्षणमस्ति । सुप्नुपेति वा समासः । स चैवंविषय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेत्र शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक
शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरिक्लृप्तके कपिष्टिक । पा० ३ ।

अङ्कुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥

अङ्कुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्कुनीवाङ्कुलिकः । भारु-
जिकः । अङ्कुलि । भरुज । बभ्रु । घल्गु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल । कपि ।
उदशिवत् । गेष्णी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्कुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांय-
ह्योनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्रो ऽश्वः,
तेन सदृशः, कार्किकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोपुपाश्रयवशा-
त्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् क्न्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्वं विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति क्न्दसि
विषये । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वयेमया ॥

पूगाञ् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः
संघाः पूगाः । पूगघाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।
गौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिब्रयः । चातक्यः ।
शातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्ता ग्रामणीरेषां तदमे
देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातचफजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातघाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापो-
तपाक्यौ । कपोतपाकाः । ब्रैहिमत्यः । ब्रैहिमत्यौ । ब्रौहिमताः । चफजः
श्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः । ब्राधा-
न्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । ब्रौहिमती । कौ-
जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाही-

केषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्वास्मयाराजन्यवर्जितास्वां
 व्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव
 टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डीबृष्यः । कौण्डीबृष्यो
 कौण्डीबृषाः । तौद्रक्यः । तौद्रक्यौ । तुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः
 स्त्रियां कौण्डीबृषी । तौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् । मल्लाः
 शयण्डाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः
 ब्रह्मास्मयाराजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः शालङ्कायना राजन्याः ।

वृकाट्टेयण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेयण्
 प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्था, णकारो वृट्थर्थः । वार्कैण्यः । वार्कैण्यौ ।
 वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविष ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तष
 ष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविन
 संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्त्तषष्
 टित्युच्यन्ते । तेषु चेषं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौण्डिकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणप्रोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः
 शौलपीयः । शौलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः खत्वपि । कौण्डोपरथीयः ।
 कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः ।
 क्रौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । शौलपि ।
 आकितन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु ।
 मौञ्जयान । उलभ । सार्वित्रीपुत्र * ॥

पश्वादिधैयादिभ्यामणजौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वादिभ्यां धैयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य
 आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणजौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः । पार्श्वी ।
 पार्श्वः । आसुरः । आसुरौ । आसुराः । धैयेयः । शौक्रेयः । पशुं । असुर ।

* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । शौतकी । अच्युतकी । कर्की ।
 विषद । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

तस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि ।
 क्रावापण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्लौशेय । शौक्लिय ।
 गोश्रेय । धार्त्सेय । धार्त्सेय । जाबालेय । जिगर्त्स । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
 मदयो यज्ञ ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्राति-
 दिकेभ्यः स्वार्थं यज्ञ प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽपत्यमित्यण् । तदन्ता-
 प्रत् । आभिजित्यः । आभिजित्यै । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यै ।
 विदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यै । शालावताः । शैखावत्यः । शामी-
 त्यः । शौर्णावत्यः । शौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यते ॥ अभि-
 जिता मुहूर्तः । आभिजितः । स्यालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूजाञ्चो रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञाभवन्ति ।
 या चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्घीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य घीप्सायां व्योत्यायां वुन् प्रत्ययो
 वति । तत्सन्धियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धेपुनर्ध-
 नमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्यानिवृद्धावात्पादः
 देति पद्मावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्यानिवृत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ
 शति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वि-
 र्थेति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते ।
 दशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ माषौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादंपादं
 णिति । घीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पाद-
 षट्षण्मनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमादकिकां ददाति, त्रिमादकिकां
 णिति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशत
न्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थं
यमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति
द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यः
सृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवाद
प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्
दृहतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चबृहयोर्नि
के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण दां
ह्रस्वः * । स्थूल । अणु । माष । इषु । वृष्ण तिलेषु । यव ध्रीहिषु ॥ इत्तुनि
लपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गोमूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहौ ॥ जी
शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अनत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगं
गम्यमानायां कान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । क्विचकः । अनत्यन्तगत
विति किम् । भिन्नम् । क्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सां
भुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रति
धानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य क
प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिवस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदे
ज्ञापकं भवति स्वार्थं क्वचित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतर
भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति † ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्तमानात्स्वा
कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती क्वन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्यत्तरपदात्स्वः ॥ ७ ॥

* केण इति ब्रह्म इत्यणपाठः, षटमञ्जयां ठर्णनात् ।

† एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । षा० २ ।

अषडक्ष आशितङ्कु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽधुत्तरपदाच्च स्वार्थः प्रत्ययो भवति । अखिद्यमानानि षड्दतीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ ऋष्यह्योरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अषडतीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव ऋयते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो प्लानाप्रथं चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणे, ऽलंकर्मणिः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषोणः । अधुत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यत्वाय प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायहणात् । अन्यपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः पर्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ऽयादयः प्राखुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । हतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकादिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थं विभाषा खः न्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अत्राक् । अत्राचीनम् । अदिक्स्त्रियाति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मी । अत्राचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं दिग्मणीयम् । उदीनं दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थं छः प्रत्ययो भवति । अते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वाद्विजातियते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः । ते । ब्राह्मणादिरवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्यानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्यानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्यानेन चेत् । नान्तमर्थेवद्ववति । सस्यान इति तुल्य उच्यते, समानं स्यानमस्येति कृत्वा । मा तुल्यः, पितृस्यानीयः । पितृस्यानः । मातृस्यानीयो, मातृस्यानः । राजनीयो, राजस्यानः । सस्यानेनेति किम् । गोस्यानमश्वस्यानम् । इतिकरणे प्रहार्यः । तेन बहुव्रीहिः सस्यानशब्देऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः न्यार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्घ्ययघादांश्चद्रव्यप्रकष ॥ ११ ॥

किम एकारान्तात्तिङ्घन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्घ्यः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य

स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्यः प्रकर्षो यदा द्रव्यउपपद्यते तदा प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेषायं प्रकर्षं प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वातराम् । पूर्वाहितमाम् । पवतितराम् । पवतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैःमाम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमुचच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिद्वय्यघादद्रव्यप्रकर्षं अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चरादामु च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यां तस्मात्तदन्तस्याजयत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थं ठक् प्रत्ययो भवति आनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्विहितः, तदन्तात्स्वार्थं ऽण् प्रत्य भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीयहणं किमयावता णच् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तत्र तञ् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति तेन गुडकल्या द्राक्षा । तैलकल्या प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमादिउपप भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावइनुणं विहितस्तदन्तात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति । स राविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति मत् ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यइति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थं कृत्वसुच् प्रत्यये भवति । पौनः पुन्यप्रभ्यावृत्तिः । एककृत्वकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्त कृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियायहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थं क्रियायहणं एकस्य सकृच्चैत्यत्र क्रियैव गणयते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं

क्रम । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणे
क्रमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्या-
त्तौ वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवारान्भुङ्के, शतकृत्व
ति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्कति । नह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः ।
ख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात् सवेत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः
सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्के । त्रिर्भुङ्के । चतुर्भुङ्के ।
कारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्व-
सुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तित्विह न संभवति । सकृद्भुङ्के । सकृदधीते । एकः
कार इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहुधा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति ।
सुचो ऽपवादः । पत्रे सोपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशे-
षणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा
देवस्य भुङ्के । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्के । अविप्रकृष्टकालइति किम् । बहु-
त्वा मासस्य भुङ्के ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासम-
र्थात् प्रकृतोपाधिकेथं वर्त्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङावर्थः ।
प्रचं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्यु-
च्यतेस्मिन्निति, प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट्
प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्नः । अपूपमयं, पर्व । घटकमयी
वाचा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्ययो भवन्ति ।
वकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदक-
प्रयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो

लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यजे, मौदकिको यत्र
मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम्
आवसथ एवावसथम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ङ्यमुपदेशपा
म्ययं वर्त्तते । भेषजमेव, भैषज्यम् । महार्थिभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादथ्य यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थोत्तरार्थं यत् प्रत्ययो भवति
तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते
अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्
प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पादम् । अर्थम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यय
दर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः
वसु । अयस् । ओक् । कवि । क्षेम । उदक । वर्चस् । निष्कवल । उक्थ
जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थं यत्प्रत्ययं
भवति । अग्निरीशेषस्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक्
अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कथोसि । क्षेमस्य वस्यति । वायुर्वचस्यः
निष्कवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्यांविशः । स्तोमैर्जः
यामि नयम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्य
नम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥ समावद्वसतु ॥ नवस्य
आदेशस्त्रप्लवाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूत्रम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न श्च पुरा
मात् ॥ * ॥ पुराणे वर्त्तमानात्मशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । चकारारनपूनप्लवाश्च
प्रणम् । प्रत्रम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ *
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यत्स
आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आ
ग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि तेन यथा
प्तमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमसद्व्य
द्वन्द्वस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मास्तं शर्दुः * ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यवत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थीसादर्थ्यं ऽभिधेये ज्यः प्रत्ययो
व्रति । अतिथये इदम् । अतिथ्यम् ॥

देवान्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्येति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तत् प्रत्ययो भवति । देव
व देवता ॥

अवेः कः २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः ।
णिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ चतावुष्णशीति ॥ पशौ
नखियाति ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रिक्ते ॥
दानकुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो
णिः । लोहितकः । मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । लोहि-
कः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः ।
लोहितं रुधिरम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन ।
लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लावादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः
स्खलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहितिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्तेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमाना-
क्ते व कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलत्येण । रक्ते । कालकः पटः ।
कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैन-
यकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषायहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय ।
विनय ॥ उपायाद्भवत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाच्चा ।

उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष
अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वृत्तमानाद्वाक्यशब्दात्स्वा-
ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । व
चिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् । मधुरा वाक् दे-
दत्तस्य ॥

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थाया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे ऽ
प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कामणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्क-
र्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवस्त्रनिषादकर्मारः † चण्डालमित्रामिच्छे
शक्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । कामारः
चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साक्षायानुजावरानुषकाष्टभचातुष्पाश्यातोः‡
वैयातवैकृतवारिवस्त्रतायायणायहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिक
शक्यन्तसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

श्रीषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

श्रीषधिशब्दादजातौ वृत्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रीष
पिबति । श्रीषधं ददाति । अजाताविति किम् । श्रीषधयः तेत्रे ष्टा भवन्ति

प्रज्ञाहिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽ
प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते ।
प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदचिन्त्यत्र पठ्यते । शत्रन्त
विदेशेह्यं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् प्राज्ञिको वस्वादेशः । अन्यत
स्यायह्यं वा तज्जानुवृत्तं । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक
उशिक । उष्णिक । प्रत्यक्ष । विदुस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस्
आत्र शारीरे ॥ आत्रम् ॥ जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक्र । योध
वत्स । धूर्त् । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राज्ञा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस्
आतुर § । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु ॥

* अस्य । कण्डु । एतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

† बहुषु पुस्तकेषु प्राज्ञिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कामार इति नास्ति ।

‡ अण्डम् । पा. २ ।

§ असुर पा. २ ।

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थं तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वज्ञानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सन्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेर्थं वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स स इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपोपधादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्सा । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तर-सूत्रे अन्यतरस्यांयहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्थं वर्त्तमानाभ्यां यथा-संख्यं तिल्तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपधादौ । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बहूल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहूर्योदल्पार्थोच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्च छम् प्रत्ययो भवति अन्य-तरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं दृश्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहा-र्यम् । बहूल्यार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थयहणात्पर्यायेभ्योपि भवति । भूरिशो ददाति । स्तोत्रशो ददाति । बहूल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वीत्यायां शम् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एक-वचनात्स्वल्पि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । माषशः । पादशो ददाति । एकोर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्यकार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्यशो

भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवनः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वायव्याणानुवृत्ते
विंक्त्येन भवति । वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आह
तिगणशचायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चे
दपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् । चोते
बिभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहारिति किम्
सार्थाद्वीयते । पर्वतादशरोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जहातः प्रतिप
त्यर्थः । जिहातेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमिर्ज्जिहीति । कथं मन्त्रे
हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, वृतीया । स्वरेण वर्ण
वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिर
हादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि
भवति । वृत्तेनातिग्रह्यते, वृत्ततो ऽतिग्रह्यते । चारित्रेणातिग्रह्यते, चारित्रं
ऽतिग्रह्यते । सुष्टुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन ग्रह्यतइत्यर्थः । अव्यथने । वृत्ते
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते । वृत्ते
न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारि
त्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येष । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्
चिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति
वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पाप्ये
गात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । तौ
स्याविवक्षायां तस्याख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वैरेव सिद्धम् । अ
संरीत्येष । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्यये
भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्णतो ऽभवन् । षष्ठी चात्र पठ
येत्तैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्षइत्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृत्तस्य शाखा

रोगाञ्जापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्कित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कामतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कूर्वित्यर्थः । अपनयनइति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरि चिवः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्वावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूततद्वावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्यागे चिवः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् । घटी करोति घृदम् । घटी भवति । घटीस्यात् । अभूततद्वावइति किम् । शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्वस्तियोगइति किम् । अशुक्लः शुक्ला जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्याल्लभ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् । आरकान्तरसंपत्ता मा भूत् । अदेवग्रहे देवग्रहे संपद्यते । देवग्रहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंबन्धात्पूर्वशेष प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थे आरम्भः । अनरुः संपद्यते तं करोति, अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति । उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारत्पतामापद्यतइत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । आनीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् । एकदेशेन पटः शुक्ली भवति । विभाषायहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयेव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्छिविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृष्यस्तिभिश्च । विभाषायह्वानुवृत्तेश्चिखरप्यभ्य-
नुज्ञायते । स च कृष्यस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपदाते । अग्नि-
साद्भवति । उदकसात्संपदाते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उद-
कीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वा
प्रकृतिर्विकारमापदाते सोभिविधिः । यथा ऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्र-
मग्निसात्संपदाते । वर्षाषु सर्वं लवणमुदकसात्संपदातेइति । कात्स्न्ये तु सर्वा-
त्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भावइति निवृत्तम् अर्थान्तरौपादानात् । कृष्यस्तियोगे संपदा
चेति धत्ते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकर्मित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितस्य-
सामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिशेषवचिनः प्रातिपदिकाद्रीश-
तस्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्यस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं
करोति, राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपदाते ।
ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपदाते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनदत्यनुवर्त्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं,
तदधाने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृष्यस्तिभिः संपदा च योगे ।
ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा
त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधानं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्रा
करोति । ब्रह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपदाते । देय-
इति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययो ऽनुवर्त्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्विती-
यासप्रम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृष्यस्तिभिरिति नात्र संबध्यते ।
सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा
वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा
वसति । एवमन्येषुदाहायाः । पुरुषान्गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति,
पुरुषत्रा वसति । पुरुषगच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषत्रा वसति ।
मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचना-
दन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवते मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्भ्रजवराद्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यच्च ध्वनावकारादयो धर्षा विशेषरूपेण न व्यस्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्युच् अघराद्धं यस्य तद् द्युजवराद्धम् । अघरशब्दापकर्षं । यस्यापकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमद्वं द्युक्कं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराद्वाचप्रत्ययो भवति । कृध्वस्त्रियोगद्वयानुवर्त्तते । यस्य च द्विवचने कृते द्युजवराद्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि द्विवचिते द्विवचनमेव पूर्व क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । द्युजवराद्धादिति किम् । अत्करोति । अघरग्रहणं किम् । खरटखरटा करोति । चपटचपटा करोति । अनिताधिति किम् । पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितबोधनार्थः । पटपटासि । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाधिति स्वरितो न भवति । केचिद्युजवराद्धादिति यकारं पठान्तं स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृजग्रहणं भ्वस्त्योर्बिभृत्पर्यम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाधिति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृषाधिति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण शब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजा योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति चेत्स, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति । कृषाधिति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाञ्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाधिति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्वयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृञ् इत्येव । सपञ्चनिष्पन्नशब्दाभ्यामतिव्ययने ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्ययनमतिपीडनम् । सपञ्चा करोति मृगं व्याधः । सपञ्चं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पन्ना करोति । शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्ययनइति किम् । सपञ्चं वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पन्नं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृञ् इत्येव । निष्कुलशब्दाच्चिष्कोषणे वसंमानात्कृञो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बर्हिर्निष्कासनम् । निष्कुला करोति पशून् । निष्कुष्णातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वसंमानाभ्यां कृञो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चिन्माराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृञ् इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चिन्मपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदचम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृञ् इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदचम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ् इत्येव । सत्यशब्दादशपथे ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दे ऽनृतप्रतिपत्तवचनः क्व चिन् शपथे च वर्त्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्क्रेतव्यमिति तथं करोति । अशपथइति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणइति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते, यै प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताव-
यथा एकदेशा भवन्ति, तद्बहुणेन एह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनप्रव्ययीभा-
वद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष
विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । त्रिगोरिति ङीष्भवति ।
कटकवलियिनी । शङ्खनपुरिणी * । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादित्तीनिर्भवति । विधुरः ।
प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमित्यतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधायन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येव-
मादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ।
सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां स्वतियहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । परमराजः । परमगवइति ॥ प्राग्बहुव्रीहियहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥
बहुव्रीहौ सङ्ख्यत्पोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसङ्ख्यः । अतिसङ्ख्यः ।
स्वतः । अत्यतः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न
रत्ति । किंसखा यो ऽभिद्रुहति । किंगौर्यो न वहति । किं क्षेपइति समासः † ।
क्षेपइति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नजः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।
अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति । किम् । अनृचो माणवक्रः । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नजस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नजः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्पुरुषा-
त्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते ।
अपथम् । अपन्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्ये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्ये यो बहुव्रीहिवर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताडुच् प्रत्ययो भवति ।

* कौशनिबन्दिनी । सकृत्प्रचिनी । पा० २ ।

† किं क्षेपइति समास इत्यधिकमत्र, परं त्वयपपाठः पदमञ्जरी दर्शनात् ।

संख्यायाध्यासचेति यो बहुव्रीहस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशः
 उपत्रिंशः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्विजाः । पञ्चपाः
 पञ्चदशाः । संख्येयदति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अषडगुणादिति किम्
 उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इच्चप्रकरणे संख्यायास्तत्पुष्पस्था
 पसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षा
 णि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताकुलिभ्यो, नि
 स्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वयन्ते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप् धु
 पश्चिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽन्ते न ।
 सामर्थ्यादूर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अक्षसंबन्धिनी या धूत्तदन्तस्य
 न भवति । अनृचः । बहुवः । अर्द्वृचः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् ।
 अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पश्चिन् ।
 जलपथः । अनत्तदति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरतः ॥ अनृचो माण-
 वके ज्ञेयो, बहुवश्चरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बहुवो ब्राह्मणः ।
 अनृक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्धवपूर्वात्सामलोच्चः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अच् इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो
 भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अचसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् ।
 अचलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया भूमेरच्प्रत्यः स्मृतः ।

गोदावर्षाश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
 नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥ द्विभूमः
 प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्वनाभः ।
 ऊर्ध्वनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं
 कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्षयो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो
 भवति लवणात्तम् । पुष्करात्तम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः * । अक्ष-

* उपमितमित्याभ्य समास इत्यन्तोऽयमपघाठः षट्मञ्जरीं दर्शनात् ।

शनादिति किम् । ब्राह्मणाति । कथं कबरात्तं गवात्तमिति । अश्वादीनां
मूलप्रच्छादनार्थे बहुच्छिद्रं कबरात्तं तेनापि हि दृश्यते गवात्तेण च । नैष
दाषः । चतुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्कुहकर्तामवा-
स्त्रनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिवा-
रान्त्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायु-
षद्वायुषत्र्यायुषर्यजुषजातोक्तमहोक्तव-
द्वाक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अक्षप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव
तिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य
चतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स
चतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति
त्रयाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गांश्च, धेन्वनङ्गौ । अक्च साम च
ऋत्सामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च,
रागवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ व
ष्टीवन्तौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्वावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदि-
म् । सप्रत्ययवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रान्त्रि-
दिवम् । पूर्वपदस्य मान्त्वन् निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च
र्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वे निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको
व्ययीभावः । साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा,
रजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः
रुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे
भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहृते
गयुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्वायु, स्यायुरिति । ततो
द्वुः । अक्च यजुश्च अयजुषम् । इह न भवति । अयजुरस्योन्मुग्धस्य
अयजुरुन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उक्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्तः ।
शोचः । वृद्धोक्तः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्ता ब्राह्मणः । महोक्ता, वृद्धो-
क्ति । ततोव्ययीभावः । शुनः समीप, मुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं
निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ॥ चतुरो ऽक्षप्रकरणे
पुषाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्जसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो भवति
ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्न्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पर
वर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्य
भवति । अवसमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्रुसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परौ यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति
श्रुवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वभावात्
श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात्
शाभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्रुवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतप्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रद्दशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्य
भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्यात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदु
शब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्त्ततइत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त
यदध्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्यादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्यु

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये । अनुगवं यान
यस्य वायाम इति समासः । आयामदिति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्य
ष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगु
वा कस्याञ्चिद्विक्तौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदि
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उप
र्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चात् प्रत्ययो भवति । अङ्गुली प्रमाणमस्य, दृङ्गुलम् । अङ्गुलम् । तद्वितार्थ इति समासः । प्रमाणे द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गु-
म् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।
पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वान्दुदषहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति
तारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहो-
ः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वे रात्रे, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपराधरेति
शसः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येति समासः ।
पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते,
रात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अह्नोह् एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टुजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहचित्येतस्याह
यमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना
पवप्रयन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रह-
ः । नह्यहः शब्दात्परोहः शब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरह्नोर्भवः,
हः अहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः ।
राहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति ।
ण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, दृहः । अहः । समाहारइति
म् । द्वयोरह्नोर्भवे, दृहः । अहः । तद्वितार्थ इति समासे कृते ऽण आग-
य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्त्य-
नः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एका-
। के वित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थे वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि
स्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति
महाराजः । मद्राराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ज्ञा
णसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्राराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभा
प्राप्नोति । लघ्वन्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रं
कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषये
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति वि
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हायस्य २
ऽध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भू
राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्यग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्च
गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगववरूप्यम् । दशगवमया

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरः शब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽयाख्य
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । ।
मन्यो ऽपि प्रधानभूत उरशब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वारसम् । हस्त
सम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनेशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अशमन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भः
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । च
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लो
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जा
संज्ञयोरिति किम् । सदनः* । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तद्वयः ॥ ९५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तन्नशब्दस
दन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तदा, ग्रामतदः । बहूनां साधार
इत्यर्थः । कुटां भवः कौटः, तस्य तदा, कौटतदः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी ।
कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तदा ॥

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥

अतिशब्दात्परो यः ह्यन्शब्दस्तदन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति

ज्ञान्तः श्वान,मतिश्वो घराहः । जघवानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्देऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो
ति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
ासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ।
रः श्वेव, घानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्यशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तद-
त्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्व-
सक्थम् । उपमानात्त्वल्बपि । फलकमिष सक्य, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टरप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समा-
ने, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्या-
गतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्वित-
कीत्येष । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अट्टाञ्च ॥ १०० ॥

अट्टशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाटृच्प्रत्ययो भवति । अट्टे
वः, अट्टेनावम् । अट्टे नपुंसकमिति समासः । परवल्लिङ्गं न भवति लोका-
पत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरट्टाच्चेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरट्टाच्च परो यः
रीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे
र्यां समाहूते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अट्टे खार्या,
ट्टेखारम् । अट्टेखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाटृच्प्रत्ययो भवति ।
वञ्जली समाहूतो, द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगारित्येष । द्वयोरञ्जलिः,
ञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येष । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्ज-
लिः । प्रावामित्येष । द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अचन्तादसन्ताच्च अपुंसकलिङ्गात्प्रत्ययो भवति छन्दसि ति
षये । हस्तिचर्मं जुहोति । अषभचर्मं ऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्
सानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् । बिल्वदारुजुहोति । न
सकादिति किम् । सुत्रामाणं पृथिवीं ग्रामनेहसम् ॥ अनसन्तात्पुंसकाच्छन्दां
वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्वह्नयो जान
दत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्प्रत्ययस्य जनपद शब्
पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अत्रन्तिब्रह्मः ।
योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ।

कुमहद्ग्रामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्गां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययो भवति निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षका
न्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेत
तरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीस्रज्
द्वडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्वृषदम् । संपद्विपदम् । वागिन्द्रप्रथम् । कृत्रापानह
धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् । तत्प्रत्ययान्तात् भूत् । पञ्च वाचः समाहृत
पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारदिति किम् । प्रा
ट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शर
समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अत्र
भावदिति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र भयन्ताः पठन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहण
स्वर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राक्कुञ्जीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । प्रत
उपानह् । दिव् । हिमघत् । अनहुह् । दिश् । दृश् । चतुर । यद् । तद्
जराया जरम् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो ऽस्थाः ॥ पथिन् । प्रत्यत्तम् । प
त्तम् । समर्थम् । अन्वत्तम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

* काशीब्रह्मः । इत्यधिकमन्यत्र ।

अचन्ताद्व्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्या-
मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अचन्तं यन्नपुंसकं तद-
ताद्व्ययीभावादन्तरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषु नित्ये
॥न्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौरुषमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौरुषमासी आग्रहायणी इत्येवमन्ताद्व्ययीभावादन्त्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौरुषमासम् । उप-
पौरुषमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारग्रहणम् । भयन्ताद्व्ययीभावादन्त्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमिध् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्ताद्व्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकत्वाचार्यस्य मतेन ।
अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । वि-
कृत्यो ऽनुवर्त्तते एव ॥

बहुव्रीहौ सकृद्यद्गौः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सकृद्यद्गौः ऽन्तिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि ।
दीर्घं सकृद्यद्गौः, दीर्घसकृद्यः । कल्याणाक्षः । लोहितान्तः । विशालान्तः ।
बहुव्रीहादिति किम् । परमसकृद्यः । परमाक्षिः । सकृद्यद्गौरिति किम् । दीर्घ-
वानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसकृद्यद्गौः शकटम् । स्थूलाक्षिरितुः ।
टचि प्रकृते षज्ग्रहणं स्वरार्थम् । चक्रसकृद्यो स्त्री । दीर्घसकृद्यो स्त्री । सकृद्य-
वान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तत्र यस्मिन्त्ये न-
स्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीपि-
तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहियद्गौमापादपरसमाप्तिरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समा-
पार्थे । अङ्गुलं दारु । अङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्या-
तीनां वित्तपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्द्वितायं

इति समासे कृते तत्पुहवस्याङ्कुनेरित्यच्चा भवितव्यम् । दाहणीति किम् । पञ्चाङ्कुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धां ॥

अपूपरणीप्रमाययोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणेन दृश्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपयहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमायन्ताच्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्या प्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीयहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ यत्रान्यपदार्थं पूरण्यनुप्रविशति न केवलं षर्त्तपदार्थं एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंषुद्वावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव दृश्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् कल्याणपञ्चमौकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नेत्रत्रउपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसरात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रइति किम् । देषदत्तनेत्रकाः कृन्दास च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्विप्रत्ययपूर्वपदाट्टाञ्चिधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासो ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सो ऽस्यांशवस्त्रभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

अन्तर्बहिभ्यां च लोमः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिम् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लामः प्रावारः । बहिर्लामः पटः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्च नसमादेशमापद्यते अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिव नासिका ऽस्य, दूरासः । * वाद्धीणसः पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनीसकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको घराहः ॥ खुरखराभ्यां नस् वत्तव्यः ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षे ऽप्रत्ययोपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृश्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

* खरणसः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति ना-
सिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थे वचनम् । उच्यते नासिका ऽस्य, उच्यते ।
प्रणसः ॥ उपसर्गाद्बहुव्रीहेरिति यात्वम् ॥ वेद्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका
ऽस्य विद्यः ॥

सुप्रातसुश्रसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज-

पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च
टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वा
ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारैरिव कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः ।
चतस्रो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्याइव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादा-
वस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकृथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकृथ्यशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्य-
तरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः ।
अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सकृथ्यस्य, अस-
कृथः । असकृथिः । दुःसकृथः । दुःसकृथिः । सुसकृथः । सुसकृथिः । हलिश-
क्तोरिति के चित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा-
शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मे-
धाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणं नैव
वर्धते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्राचियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्धृतिमाविवेश । छन्द-
सि किम् । बहुप्रजा ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहोरनिप्रत्ययो भवति समासान्तः
 कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मो। प्रियधर्मो। केवलादिति किम्। परमः स्वो धर्मो
 ऽस्य परमस्वधर्मः। यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति
 एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दो न पद
 समुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निप
 त्यते। जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च। शोभनो जम्भो ऽस
 सुजम्भा देवदत्तः। शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा। एवं हरितजम्भा
 तृणजम्भा। सोमजम्भा। दन्तवचने तृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भोऽस्यो
 विवर्हीतव्यम्। सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम्। पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे
 लुब्धो व्याधः। दक्षिणमीर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः। ईर्मं व्रणमुच्यते। दक्षि
 मङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः। लुब्धयोगइति किम्। क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति। तत्र तेनेदर्मा
 सरूपदन्त्यं बहुव्रीहिर्येह्यते। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेश
 कचाकचि। मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि। दण्ड
 दण्डि। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति। द्विदण्ड्यादि
 इति तादर्थ्यं एषा च्छुर्थी, न पञ्चमी। द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति। तत्र
 भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः। समुदायनिपातनाच्चार्यविशे
 ऽवहृष्यन्ते। द्विदण्डि प्रहरति। द्विमुसलि प्रहरति। इह न भवति। द्विदण्ड
 शालेति। बहुव्रीह्याधिकारेपि तत्पुरुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति। निकृच्य कर्णे
 धावति। निकृच्यकर्णे धावति। प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति। प्रोह्यपादि
 हस्तिनं वाहयति। मयूरख्यंसकादित्वात्समासः। द्विदण्डि। द्विमुसलि
 उभाऽऽत्रि। उभयाऽऽत्रि। उभाकर्णे। उभयाकर्णे। उभादन्ति। उभा
 दन्ति। उभाहस्ति। उभयाहस्ति। उभापाणि। उभयापाणि। उभाबाहु
 उभयाबाहु। एकपादि। प्रोह्यपादि। आठ्यपादि। सपादि। निकृच्यकर्णे

हतपुच्छि । उभाबाहु उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययल-
लोनाख्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोक्तुः ॥ १२६ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो
हुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रतुः । संतुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
ऊर्ध्वं जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वन्तुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिष
दधो ऽस्याः, सा कुण्डोघ्री । घटोघ्री ॥ ऊधसोऽङि स्त्रीयहणं कर्तव्यम् ॥
इ मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोघो धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य, शार्ङ्ग-
न्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्यधन्वा । अधिव्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङ्गादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वण
न्त्यः प्राप्ता विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङ्गादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युव-
॥निः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उसु पृति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समा-
॥न्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उन्नतो गन्धो ऽस्य, उन्नन्धिः ।
तिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥
न्यस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ • ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
॥मासे । सूपो ऽत्यो ऽस्मिन्सपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृत-
न्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाञ्च ॥ १३० ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्त्वस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्वस्येव गन्धो ऽस्य, पद्वगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३१ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादहस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोप भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्यानिद्वारेण लोपस्य समासान्त विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३२ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्धन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विधयनियमः स्त्रियामेव तत्र ङीष्प्रत्यये एनान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यच्चहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादान्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्यदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्धपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासन्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्त्वस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । चकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदकुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

कुन्दसि च ॥ १४२ ॥

* स्तनपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । त्रिपदी । सुपदी । दूकरपदी । मुषीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ह्रन्दि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदत्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ।
आयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरो-
कदन्तः । अरोको निर्दोषः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य
तशब्द विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्ग-
पदन् । कुङ्गलापदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिद-
न्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमा-
णाम् । कालादिक्रता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं
कुकुदमस्य, असञ्जातकुकुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णकुकुत् । मध्यमवया इत्यर्थः ।
वतकुकुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलकुकुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिकुकुत् ।
तिस्यूलो नातिक्रश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् श्वेतकुकुदः ॥

त्रिकुकुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिकुकुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते
पद्ये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिकुकुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककु-
दमस्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिकुकुत् । किं तर्हि संज्ञेया पर्वत-
पेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिकुकुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ
॥३॥ । उद्वृतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकुकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे
पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णंकाकुत् । पूर्णंकाकुदः ॥

सुहृदुहृदौ मित्तामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्
रस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुहृदमित्रम् । मित्रा
मित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुहृदयश्चारः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यठमुरो ऽस्य व्यठोरस्कः
प्रियसर्पिष्कः । अश्वमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो नौलंत्मीरिति विभ
क्त्यन्ताः पठन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामैः
ग्रहणमिह विज्ञायेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभा
षेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंसकः । बहुपुमान् । बहुपुंसकः
उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनङ्गान् । नौः । पयः । लत्मीः । दधि
मधु । शालिः ॥ अर्थाच्चत्रः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इचताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिने
ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी
बहुवामिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राज्ञा । बहुदण्डिकः
शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ।

नद्वृतश्च ॥ १५३ ॥

नद्वन्ताद्बहुव्रीहेर्चकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूः कुमार्यां ऽस्मि
न्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । अतः खल्वपि । बहुकर्तृकः
तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कल्पत्ये
भवति । बहूः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः
बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालः । बहुवीणाः । कथमनृक्
साम बहुक्कं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र सामान्येन समासान्तं चकूपरिति
नैतदस्ति । विशेषे स इष्यते, अनृचो माणवको ज्ञेयो बहुचश्चरणाख्यायामिति
शेषादिति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहूः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । नद्वृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । इस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंषदिति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्यं यो भ्रातृशब्दे वर्त्तते तदन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शाभनो भ्राता ऽस्य सुभ्राता । वन्दितइति किम् । मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता िता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दे तदन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । द्यौ नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्षावा । धमनीवचनस्तन्त्री-ब्दः । स्वाङ्गइति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्या-पति प्रवाणी । प्रषयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनो ऽयं ल्युट् । तन्तु-प्यशलाका भ्रम्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः ष्वलः । अयनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययानवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनधिरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

समाप्तः पञ्चमो ऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितय-
मधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वह्यामः प्राक्संप्रसारविधानात् तत्रैकाचः
प्रथमस्य द्वे भवन इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरेनभ्यासस्येति ।
तत्र धातोरेवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच ।
इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच
इत्यवयवेन वियहः, समुदायः । समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो
भवतीति साचकस्यैव द्विर्वचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच
तेनैव तदवयवो ऽचशब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं
तर्हि समुदायैकाजैव । तथाहि । सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो
ऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैका-
चत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि
द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य
स्थाने विधीयते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनपवादो ऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधि-
यते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिति
वति । अशिशिषति । अरिरिषति । अर्त्तः स्मिपूःर्ज्ज्वशं सनीति इट् क्रियां
तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेषीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तः
प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं
तर्हि कार्यो । न च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्लृप्तिमित्तयोगुण-
वृद्ध्याः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीर्हं
गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमि-
च्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां
द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्नाः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्णते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्नायां तदन्त-
र्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्घ्रिदिषति । अर्चिचिषति । न्ना

इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिषति । अनितेरुभौ
साध्यासस्येति ण्यम् । अजादेरित्येव । द्विद्रासति । के चिद्रजादेरित्यपि पञ्च-
प्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रियीषतीति । अजादे-
नन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यते एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति ।
त्यच् । तदन्तात् । इन्द्रियतुमिच्छतीति सन् ॥ बकारप्याप्ययं प्रतिषेधो वक्त-
यः ॥ * ॥ उञ्जिषति । यदा बकारोपध उञ्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः ।
इकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बन्त्यं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य
केस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अरायते । अर्तर्यतिशूर्णातीना-
युपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्सत्रं द्विर्वचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्मृतीयस्य
द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के चिद्राहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्य-
यति । अपरे पुनस्मृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषति ॥ कण्ठ्वादीनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । अस्मृयियिषति ॥
श नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयियिषति ।
प्रिशश्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुञ्चीयि-
षति । पुतिञ्चीयिषति । पुञ्चीयियिषति । पुपुतिञ्चीयियिषति । पुञ्चीरियिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुषसंते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्या-
प्तरेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्भेदः पूर्वा उच्यते सा उभ्याससंज्ञा भवति ।
प्रपाच । पिपत्ति । पाप्यते । जुहोति । अपीपत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र
तापो उभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते
ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधत् । उभेय-
हणं किम् । नेनजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
उभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभ-
हसनयोरित्यतः प्रभृति ब्रवीद् वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जायति ।
दरिद्रति । वकासति । शासति । दीध्यते । वेद्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरि-
त्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ता-
च्छतरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घाभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधु भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनङ्गान् दाधार । स्वधां मीमाय दाधार । स तूताव । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एष दृश्यते ततो ऽन्यः न भवति । तुतोञ्ज शबलान् ॥

लिटि धातोर्नभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्खयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुणाव । घाच्य ऊर्णोणुप्रद्वः इति वचनाद् ऊर्णोतेरिजादेरित्यान्व भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हन्ता धातोर्रिति किम् । ससुवांसे विष्टाण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नानाव । संमान्य मरुतः संमिमित्तुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोर्नभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यङोरिति च षण्मन्तमेतत् । सचन्तस्य यदन्तस्य चानभ्यासस्य धातोर्खयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिषति । उन्दिषति । यदन्तस्य पापच्यते । अटाच्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोणुणानूयते । अनभ्यासस्येत्यत्र । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्खयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्वेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्खयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिषत् । आर्दिदत् । पचादीनां ण्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वस्य द्विर्वचनमित्येषां कार्याण्यप्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्धल्लघुनि चङपररति सन्धद्वावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्वावाच्च प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्सस्य विधिं प्रति स्थानिवद्वावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वाभ्यासो भवतीति आटिटदिति द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्वावद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्दसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दानइत्येतस्य धातोः क्सावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वान्सा दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्विर्वचनमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ठत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियतेनेनेति चक्रम् । विक्लिदम् । कृजः क्लिदेश्च घञर्थं कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चलो रथः । वलं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् च वागमो भवति । परस्याभ्यासाच्चिति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् भवति । अभ्यासस्येवागागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

ष्यङ्ः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासं ष्यङ्ः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धो ऽस्य कुमुदस्येवगन्धो ऽस्येति बहुव्रीहिसत्त्रोपमानाच्चिति गन्धस्येदन्नादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात्स्त्रियामणिञोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्र इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । ष्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । त्रिभ्यापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य यामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं यामः । ष्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्त्रीप्रत्यये वानुपसर्जनेनेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्मदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु ष्यङ् न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रो ऽति-कारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोर्हत्तरपदयोरिदं

संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुञ्जुलं कारीषगन्ध्यापरं-
मपुञ्ज इति । व्यङ्गन्ते यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि व्यङ्ग एव संप्रसारणं निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा परेरिति
यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

व्यङ्गः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्गः
संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुद्रगन्धी-
बन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याब-
न्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति ।
बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धु-
शब्दः ॥ मातृमातृकमातृषु ॥ * ॥ व्यङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहु-
व्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात्
एते मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चिन्करणासामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं
बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् नद्वृतश्चेति कवपि विकल्प्यते ।
कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । व्यङ्ग इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे ।
ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । त्रिष्वप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकर-
णदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति
प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः ।
सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊठः ।
ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषितवान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवी-
तः । संवीतवान् । ज्ञेज् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् ।
दुयोश्चि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते ।
तेनेह न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्राह्य्यावयिव्यधिवष्टिविचतिषृश्चतिपृच्छतिभृ- ज्जतीनां छिति च ॥ १६ ॥

यद्य उपादाने, ज्या घयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताहने, वश कान्तौ,
व्यध व्याजीकरणे, षोत्रश्च ह्येदने, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, भस्व पाके, इत्येतेषां

धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । यह । एहीतः । एहीतवान् । इति । एह्यति । ऋरीएह्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । स्वा-
दिभ्य इति निष्ठात्वम् । इति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसार-
णदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वयिरा-
देशस्तस्य इदभावात् किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयियहण-
मनर्थकम्, यजादिषु वेज् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रति-
षेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्दुयोर्विधेरिव प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैव
दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्विधौ ग्रहणं
प्रतिषेधे वा ग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिर्देशेन वयोः
स्पृष्टीक्रियते । व्यध । विदुः । विदुवान् । इति । विध्यति । वेविध्यते । वश ।
उशितः । उशितवान् । विति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् ।
इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्रा-
ज्जाति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति ।
शर्चेः । वृक्णः । वृक्णवान् । अथ कथमत्र कुत्व व्रश्चभ्रस्जिति हि षत्वेन
वितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीर्द्विधेषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र
त्वं प्रतिनत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्व तु कर्त्तव्ये तद-
सद्भ्रमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्ठः ।
पृष्ठवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने चासवका-
इति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । इति । भृञ्जति ।
रीभृञ्ज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना
वृतिरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लित्थ्यासस्योभयेषाम् ॥ १० ॥

उभयेषां वच्चादीनां यहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं
वति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्वाप । सुष्वपिथ । यज । इयाज ।
यजिथ । टुवप् । उवाप । उवपिथ । यहादीनां, तत्र ग्रहेरविशेषः । ज्याह ।
यहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध ।
व्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्य-
थ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
संप्रसारणमकृत्वा ह्रस्वादिःशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति ।
य रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्त्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानि-
द्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च ।
व्रश्चिथ । पृच्छतिभृञ्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधी-

यते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्
कृतुः । कचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचः
हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्व पेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति
असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृं
लघूपधगुणस्तस्य यौ चञ्चुपधाया इस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घं लघोरिति
दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितोति निवृत्तं, ङीतोति
केवलमिहानुवर्त्ततइत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यङि ॥ १९ ॥

जिष्वप् श्ये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे, इत्येतेषां धातून्
यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेधीयते । यङीति
किम् । स्वप्क् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वशेर्द्धातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते
वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय पूजानिश्चामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्य
यमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्षम् ।
चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी शोष्यायी कृद्वाचित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो
भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभवं-
तीत्येतदपि क्लिबन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिङ्-
ङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्यते । स्फी
श्रौ शब्दसंघातयेष्टुयोरप्येतये ङुंत्वाः स्फारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्फ्या
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीत-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

ान् । संप्रसारणे कृते यण्वस्त्रं विहृतमिति निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योन्यत-
स्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ।
संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात् ।
संस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा
प्रस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पष्ठो तत्र
संस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातोर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः ।
द्रवत्रस्यायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो ऽस्पर्शेति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे शीतं
वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रं तद्वृत्ति चास्य शीतशब्दस्य
श्रुतिद्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतिश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतिरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भव-
ति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति
सूत्रारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अत्र इत्येवपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्र-
सारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रव-
मूर्त्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् ।
अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमु-
दकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयो-
जनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्व्याचक्षते । न किलायम-
भ्यवपूर्वैः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वैः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च
भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यवान्तरमास्थेयमस्मा-
द्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।
अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा
स्याद् इति पूर्वग्रहणं स्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

* अभिसंशीनमित्यारभ्य स्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रविप्तो वेदितव्यः, पद-
मञ्जयां तस्य दर्शनात् ।

विभाषित्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य । पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शुभाषो निपात्यते विभाषा । शृतं क्षीरम् । शु ह्रिः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरह्रिविषोर्नित्यं शुभाषो भवति । अन्य न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति । यदापि बाष्पे प्रयोक्तं द्वितीयो णिञ्जुत्पद्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृषिषयस्य पचेरर्थं वर्त्तते स एयन्तः प्राङ्गतं पच्यर्थं माह । तदत्र द्रुयोरपि शृतमित्येते । शृतं क्षीरं स्वयमेव । शृतं क्षीरं देव दत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरह्रिविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्यध मादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनो बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितवि भाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सापसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः आप्यानश्चन्द्रमाः । आङ्पूर्वस्यान्धसोर्भवत्येव । आपीनान्युः । आपीनमूध इति

लिङ्ग्रहोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यरे परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनमेरनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्ग्रहोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेधातो विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्त विभाषा विधी यते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्त तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्ये षोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्य भ्यासस्यापि न भवति ॥

शौ च संप्रचङ्गोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परं च शौ परतः श्वयतेर्द्वान्तोर्धि भाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि । अशूष वत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनान्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिवादे श्च । तत आः पुण्यण्यपरइत्येतद्वचनं ज्ञापकं शौ कृतस्यानिवृद्धावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

गौ च संश्वङ्गेरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परं च गौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाह्वाव्येपां युगिति प्रागेव युगं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेयस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्रायकमिच्छति ह्रायकीयति । ह्रायकीयतेः सन् जिह्रायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्र इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्रयतेः प्रागेव द्विवचनान्तसंप्रसारणं भवति । जुहाव । जाहूयते । जुहूषति ॥

बहुलं ह्रन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्र इति वर्त्तते । ह्रन्दसि विषये ह्रयतेर्द्वौ बहुलं संप्रसारणं भवति । न्दानो हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । ह्रौ लट्यात्मनेपदान्तमैकवचने बहुलं ह्रन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुपडादेशश्च । न च भवति । ह्रयामि हतः शिवान् । ह्रयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं ह्रन्दसीति वर्त्तते । चायतेर्द्वौ शकृन्दसि विषये बहुलं कीत्यरमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

ह्रन्दसीति वर्त्तते । अपस्पृधेयामिति । स्पृष्टुं संघर्षं इत्यस्य लङि आशामि द्विवचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णोः यदपस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पृष्टुरपपूर्वस्य लङ्य धामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं ह्रन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपास्पृष्टुं धामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्चं पूजायामर्चं पूजायामित्यनयोर्द्वौ लोट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्त्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुङ् द्विहल इति नुडागमः । यडाया अर्कमानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।

विद्युषे । व्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । विद्युषे । व्युङ् विषदति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यतो तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । आता इति । श्रीञ् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभावः । आतास्तन्द्रसोमाः । अतमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिभ्रावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नापि आभावो दृश्यते । यदि आतो जुहोतन । तस्य आता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्से इति । तस्यैव श्रीणातेराडुपूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्से ऊर्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्से ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यध । विधितः । व्यञ् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव ध्वनात्प्रथमं परस्य यणः क्लियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिविध्यते । संप्रसारणमिति वक्तृमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुषमघोनामतद्विते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्यं सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्यानिवद्वति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि च्चेक्षरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उक्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूर्वभूः पथामानक्षदति समासान्तः । छन्दसीति किम् । स्पृचं कर्म ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्युष्टिवर्तनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वक्तो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तारार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊयतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । किति किति किम् । उवाच । उपविष ।

वेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । खेञ् तन्तुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं । भवति । खवौ । खवतुः । खवुः । किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकि-
यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात् उभयं प्रतिबिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

खेञ् इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो खेञ्जः संप्रसारणं न भवति ।
षाय । उपषाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येष । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येष । व्येञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो
विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिधीय यूपम् । परिव्याय । संप्रसारणे कृते
रपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति,
शिति तु प्रत्यये न भवति । स्ना । स्नाता । स्नातुम् । स्नातव्यम् । शो ।
निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उप-
देशदति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । स्नायति । स्नायति । कथं
ब्रूते, प्रश्ने । नैषं विज्ञायते । शकार इत्यस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव
इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः ।
एष शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वम-
नेमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोऽप्यन्तेर्भवतीति । सुभलः सुभ्र इति । आतश्चोपसर्गइति
कप्रत्ययः । सुभलानः सुभ्रान इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आका-
राधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

खेञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संबिध्याय ।
संबिध्यायिष । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । खरुचो
ऽिषतीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्प्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वारैचः स्थाने घः परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः स्फुरतिस्फुलत्प्योर्निर्निविभ्य इति वा षत्वम् ॥

क्रीड्जीनां षौ ॥ ४८ ॥

डुक्रीड् द्रव्यविनिमये, इह् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेच स्थाने षौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

शाविति वर्त्तते । षिधु हिंसासंराद्धोरित्यस्य धातेरपारलौकिकेर्घे वर्त्तमानस्यैचः स्थानं षौ परत आकारादेशो भवति । अन्नं साधयति । यामं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येषान् कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अन्नं साधयति । ब्राह्मणभ्यो दास्यामीति । सिधेरत्रार्था निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्वानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थं कृतावकाशं वचनमेव विषयं नावगाहते सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीड् हिंसायाम्, डुमिड् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधानाद्विघर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्प्रयुचौ भवतः ॥

विभाषालीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति द्विवादि ली श्लेषणइति त्रयादिस्योर्भयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्वौत्वारैचः ल्यपि च इच्छश्च विषये उपदेशएवालोन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् ॥

वलेतव्यम् । विलीय ॥ निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्र-
प्रयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषत्प्रमयः । निमयो वर्त्तते । ईषत्प्रिलयः । विलयोवर्त्तते ।
प्र लियो व्यवास्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरख-
गोश्च यौ नित्यमाखं भवति । कस्तवामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तकामुल्लापयते ॥

खिदेप्रकृन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यदत्यस्य धातोरैवः स्याने कृन्दसि विषये
विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चित्वाद् । चित्तं चिखेद् । कृन्द-
शीति । किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो यामुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमनदत्यस्य धातोरपपूर्वस्य यामुलि परत एचः स्याने विभाषा
भाकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये
गुमुत्वेति यामुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्तदत्यत्र द्वितीयायां
र्त्तते यामुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिस् स्फुर इत्येतयोर्द्वौत्वार्यौ परत एचः स्याने विभाषा आकारादेशो
भवति । चापयति । चापयति । स्फोरयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

याविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने
त्तमानस्य यौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाप-
यति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजने हि जन्मन
प्रक्रमो गर्भवहणम् ॥

विभेतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

याविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयो-
क्तस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमा-
स्य जिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो
पापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । भीष्म्यो-
त्तुभयइत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्पक्ते न भवति । लिभि-
गरीकारप्रश्नेचनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुनिधोयते । हेतुभयइति किम् ।
अधिक्येन भाययति । अत्र हि कुञ्चितातो भयं कारणाच्च हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

याविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्यग्रहणम् । नित्यं स्मयति । नित्यं

स्मिह् ईषद्वसनइत्यस्य धातोर्हंतुभयेर्घं खौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति
मुयडो विस्मापयते । कटिलो विस्मापयते । भयइति किम् । कुञ्चिक्यैर्न ति
स्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्था ऽभिधीयते । नां
मुख्ये भये स्मयतेर्द्वित्तरस्ति ॥

सृजिद्रूशोर्भक्त्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज्ज विसर्गं, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वौत्सोर्भलादावकिति प्रत्यये परते
ऽप्रागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम्
लघूपधगुणापवादोयममाममः । अस्नातीत् । अद्रातीत् । सिचि सृष्टिरमि क्त्वा
भवति पूर्व तु बाध्यते । भ्रूतीति किम् । सन्वर्जनम् । दर्शनम् । अकित्तीति
किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह
भवति । रज्जुसृष्ट्यां देवदृभ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, भक्त्यमकित्तीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्च
कारोपधस्य भलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्यामप्रागमो भवति । ज्ञा
तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्पिता । वृष प्रीणने वृष हर्षणमोचनयोः
इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तो
पदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ठो । वर्ठुम् । वर्ठव्यम् । वृ
उद्यमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येड् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम्
भेत्ता । छेत्ता । भलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकित्तीत्येव । वृप्तः । दृप्तः ।

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षञ्चिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यं
न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्षाणि
तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्षा दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ।

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षञ्चिति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमि
त्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परत
शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्य
स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ।
शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्वृत्ते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसो
प्रत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशी-
म् । शीर्षन्भावे हि अत्रिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्त्रि-
मिञ्जा ऽण्जोरनार्षयोः व्यङ्गादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात्
शीर्षादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं
यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्यति तत्कथं, कर्त्तव्योत्र यवः । अणिप्रन्ताद् वा
रः प्रत्ययः व्यङ्गाश्रयितव्यस्तत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

**पद्मेमासहृन्निशसन्धूपन्दोषन्यकञ्चकन्नदन्नास-
ञ्चस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥**

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असन्धूप दोष यकत् शकत् उदक
प्रासन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास हृत्
निश् असन्धूपन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भव-
न्ते । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो
शवति तस्यै श्याघदन् । नस् । सूकरस्त्वजनक्षसा । मास । मासि त्वा पश्यामि
शुषुषा । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत ।
पसन् । असिक्तोस्त्रावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूप्य आसेचनानि । दोषन् ।
श्ले दोषो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्नोवद्वति । शकन् । शक्नोवद्वति उदन् । उदो
देवस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् ।
।।दौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते क्रशे । के विदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुन-
विशेषे षोच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामनुष्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्ष्यन्ति वैनतेयमिवारगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोपि
युज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि
शेषादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्खूनानुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस पृतना
शानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस पृत् स्तु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्य-
श्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्ष्यम् । पृतनासु मर्ष्यमिति ।
।।प्रे । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस्
नासिकाया यत्तसत्तुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नसभावो वक्तव्यो यत् तस् तुद्र
त्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नसत्तुद्रः ॥ यति वर्णनगरयोर्नैति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ नासिकयो वर्णः । नासिक्य नगरम् ॥

* ऐतुशीर्षिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ग्राहा । स्पृशेनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजे शिवः । अर्द्धभाक् । तदभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति क्तिम् । वृद्ध्यां घिन् । दर्विः । कृद्गृद्गृद् । तारुभ्यः क्तिः । जारुविः ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तद्विह लौकिकेनार्थनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । नृप्यतइति लोपः । हलन्ताद् अन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतद-
क्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तच्चा । उखासत् । पर्णध्वत् ।
प्रन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । आबन्तात् । खट्वा । बहुराजा । कारी-
गन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अग्निभर्भवान् ।
भृशो लङ् इतिपि श्लौ भृशामित् इत्यभ्यासस्येत्स्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः ।
अग्निभर्भवान् । अच्छिनोत्र । दप्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति क्तिम् । यामयीः । सेना-
रीः । दीर्घादिति क्तिम् । निष्कौशाश्विः । अतिखट्वाः । सुतिसीति क्तिम् । अग्ने-
सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
क्तिम् । भिनत्ति छिनत्ति * । हलिति क्तिम् । विभेद । विच्छेद । अथ किमर्थं
हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धमिति
राजा तत्तेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्त्रलोपो न स्यात् । उखासत् पर्णध्व-
देत्यत्रापदान्तत्वात्त्वत्वं च न स्यात् । अग्निभर्भवान् इति रास्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धमिति ।

रान् तेनैव लोपः स्यादुलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्व-
त्वे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ङ्स्वान्ताच्च परो ङ्ङुप्यते
ऽ धेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो । ङ्स्वान्तात् । हे देवदत्त ।
हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतिमित्यम् । अग्नि पूर्वइति पूर्वत्वे कृते
स्माच्चस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विदयमद्हादेशस्तत्र टिलोपे सति
ऽस्वाभावाच्चास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेषेण्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं ङ्ङ्दसि विषये लोपो भवति । या ज्ञेया । या
ना । यानि ज्ञेयाणि । यानि धनानि ॥

* विभर्त्तात्प्राधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् प्रहृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आनूय । यामयीः । पितीति किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्याभिदृत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सुत्रादित् उत्तरं यद्व्यामः संहितायामित्येवं तद्वदित्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि दध्यत्र । मध्यत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमे भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमो न त्यदन्तः । तेन विच्छिदतु शिचच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य यद्गणेन न एह्यन इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्गाङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, क्वइति च । आङ्गो ङित ईषदादिषु चतुर्थ्येषु वर्त्तमानस्य माङ्श्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविधोः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङ्ः सत्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । द्विद्विशिष्टयहणं किम् । आङ्गाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैत्र दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । स्त्रीच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्वीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैत्र दीर्घस्य पूर्वणं नित्यं प्राप्नो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ॥ विश्वजनदीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नच्छायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अधि परत इको यणादेशो भवति । दध्यञ् । मध्यञ् । कर्त्तर्यम् ।
इर्धम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
।। इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचौ ऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् आच् इत्येते आदेशा यथासंख्यं
भवन्ति । अयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । छयेते । याववहणद्वि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स यकारादौ
प्रत्यये परतो भवति । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शुकुव्यं दाह । पित्रव्यः कार्पासः ।
नाध्वो ह्रदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति रयति । यीति किम् । गोभ्याम् ।
नौभ्याम् । प्रत्ययइति किम् । गायानम् । नौयानम् ॥ गौर्यंतौ कृन्दसि ॥ * ॥
गोशब्दस्य यंतौ परतश्कृन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावहणा
धृतैर्गव्युतिमुत्तम् । कृन्दसीति किम् । गौर्यतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥
गौर्यंतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्यतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो
यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ।
लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यापाव्यम् । धातोरिति किम् । प्राति-
पदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न
स्याद् गद्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । ओ-
यते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इच् । एचकारकरणं किम् ।
धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि
धातोश्चाधातोश्च भवति । बाभ्रव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

चि जि इत्येतयोर्द्वौत्वोर्येति प्रत्ययो परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकार-
यायादेशो निमात्यते । शक्यः जेतुं, जय्यः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्यार्थ-
ति किम् । जेत्यं पापम् । जेत्यो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीयातेर्द्वौत्वोस्तदर्थं क्रयार्थे यत्तस्मिन्निमित्ते यति प्रत्यये परतो ऽया-
देशो निपात्यते । क्रय्या गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थे यः प्रसारितः स उच्यते ।
वर्द्धइति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भयप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषे ऽयादेशो निपात्यते । भयं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति छत्यन्त्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भयम् । प्रवय्या इति स्त्रिया मेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ इदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ इदय्या आपः । इदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सत्रादित उत्तरं यदुक्त्याम स्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति आद्रुणं इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः । पूर्वपरयद्वयं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । एकयद्वयं पृथा देशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्भि भिन्नादिषु नत्वषद्द्ववादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिव तदन्तर्भूतस्मद्द्वयेन एह्यते तद्वेकादेशो ऽपि तद्वेह्येन एह्यतइत्येवो ऽतिदेशार्थः । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊहित्यप्रातिपदिकं तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं इत्याप्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुबौकात् असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधायमन्तादिवद्वावो नेष्यते, तथाहि खट्वाभिरित्यन्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । ह्यतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्व स्वस्यादिवद्वावाभावादात् औ णल इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेवीति वृद्धिरेकः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवच्च भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तन्नाशयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावा विधीयते ॥

षत्वतुक्कारसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्व तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धुकार्ये न करोतीत्यर्थः । असिद्धवचनमादेशसत्त्वप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावाद्यं च । कोशिवद

इत्यत्र षडः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वात्पदादेरिण उत्तरस्या-
देशस्य । सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोस्य योस्य कोस्मै
योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति षत्वं न भवति । तुगिषधौ । अधीत्य
प्रेत्येत्पञ्चैकादेशस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्य षिति कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसार-
णहीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्मब्रूषु । परिषीषु । संप्रसार-
णपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । हौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते क्त्रम् । इटि ।
अपचेच्छत्रम् । अपचे क्त्रम् । आद्रुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्योत्र तुक्
प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुग्वक्तव्य इष्यते ॥

आद्रुणः ॥ ८७ ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो यो ऽच् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णौचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । वेदवम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः ।
तवल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णौचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणस्यापवादः । ब्रह्मेडका ।
खट्वेडका । ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मोदनः । खट्वोदनः । ब्रह्मोप-
गवः । खट्वोपगवः ॥

एत्येधत्यूट्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्यहरणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेध-
तेरष्यभिधारादूटश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेचि एध वृद्धावित्येत-
स्मिन् ऊटि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णौचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रैधौहः । प्रैधौहा ।
प्रैधौहे । उठान्नुणापवादा वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्यास्त्वेडिपररूपापवादः । आमा-
होश्चेत्येतत् पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भवति ।
उप । आ इत् उपेत इति । एवात्येच । उप इत्, उपेतः ॥ अतादूहिन्यां वृद्धिर्वक्त-
व्या ॥ * ॥ अतौहिषी ॥ स्वादीरेरिण्योर्द्विवर्णकव्या ॥ * ॥ स्वरम् । स्वैरिणी * ॥
गाढोठोशेषेषुवृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौठः । प्रौठिः । प्रैषः । प्रैष्यः † ॥ चते च

* स्वादीरेरिण्योर्द्विवर्णकव्या ॥ * ॥ स्वरः । स्वैरो । पा० २ ।

† अत्र घासिके ऊहपठ्यं प्रौह इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे अधिके ।

वृत्तीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ सुखेन चतः, सुखार्तः । दुःखेन चते
दुःखार्तः । चत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । वृत्तीयेति किम् । परमतः
समासरति किम् । सुखेनतः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र
प्रार्थम् । वत्सतर । वत्सतरार्थम् । कम्बल । कम्बलार्थम् । वसन । वसनार्थम्
चणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ चणार्थम् । दशार्थम् ॥

आटश्च ॥ ९० ॥

एधीति निवृत्तम् । अवीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच अचि च पूर्वं
य आट् तयोः पूर्वपरयोराहवोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐत्तिष्ठ । ऐत्त
ऐत्तिष्यत् । औभीत् । आट्ठीत् । औञ्जीत् । चकारो ऽधिकविधानार्थे उस्याम
होश्च पररूपवाधनार्थः । औञ्जीयत् । औकारीयत् । आ कठा औठा, तां
च्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थां
वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाध्रति
उपसर्गादिति किम् । अद्रुच्छति । मालच्छति । प्रगता अच्छका अस्माद्वेशात्
प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादेयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । अतीति
किम् । उप इत्, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप अकारीयति । उपकारीयति
वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातु
ग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । अत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्तिः ।

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्ताग्रयवे धातावृका
रादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेका
देशो भवति । उपर्षभीयति । उपार्षभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति ।
अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि दृश्यते । आपिशलि
ग्रहणं पूनार्थम् । वेति ह्युच्यतेष्व ॥

औतो ऽम्शसोः ॥ ९३ ॥

औतो ऽपि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां
पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योश्चद्वेदोऽप्योकारान्त एव विकल्पे,
ततोपि परं सर्वनामस्थानं खिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धाग्रयमाकारो विधी-
यमानस्तां बाधते । अत्रिति द्वितीयैकवचनं दृश्यते, असा साहचर्यात् सुपीति
वाधिकारात् । तेनाद्यिनवप्रसूनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येष, उपसर्गाद्वाताविति च । अथर्णान्तादुपसर्गादेहादौ धातौ पूर्व-
परयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति ।
उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुध्यातौ
विकल्पं करोति । उपेङ्कीयति । उपैङ्कीयति । उपोदनीयति ॥ उपौदनीयति
शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शकृ अन्थुः, शकन्थुः । कुल आटा,
कुलटा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्बो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यच्च सीमान्तः ॥ एव
चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येष । अग्नि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ आत्थोष्ठयोः समासे वा पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल आतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बौष्ठी । बिम्बोष्ठी ।
समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तोष्ठं पश्य ॥ एमच्चादिषु क्न्दसि पररूपं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा आद्वन्, अपां त्वाद्वन् ॥

आमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येष । अथर्णान्तादासि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप-
मेकादेशो भवति । का आमित्यवोचत्, कामित्यवोचत् । योमित्यवोचत् ।
आङि खल्वपि । आ ऊठा, आठा । अद्य आठा, अद्योठा । कदा आठा,
कदाठा । तदा आठा, तदाठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ च्छयात्
अश्यात् अद्य अश्यात् अद्यश्यादिति अकः सवर्णं दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येष । अथर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरानुणापवादः पररूपमेका-
देशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । क्दिन्द्या उस्, क्दिन्द्युः । अदा उस्,
अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा, कोसा । का
राषता, कोषिता । आदित्येष । चक्रुः । अत्रिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णं दीर्घस्यापवादः । पचे
पजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति ।
पुषति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येष । दण्डाशम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

अव्यक्तमपरिस्पृष्टवर्णं तदनुकरणं परिस्पृष्टवर्णमेव केन चित्सादृश्येन
दिव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो

भवति । पठत् इति, पठिति । घटत् इति, घटिति । भटत् इति, भटिति
 छमित् इति, छमिति । अद्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति
 अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इताविति किम् । पठत् अत्र, पठ
 दत्र ॥ अनेकाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सत् इति, स्रदिति । का
 घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अद्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य यो ऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य
 योऽन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटादिति । पटत्पटेति करोति । नित्य
 वीष्णोरिति द्विर्ध्वनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वण पररूपं
 पटत्पटेति करोति ॥

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अद्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । डाचपरं यदाऽम्नेडितं तस्मि
 न्पूर्वस्याद्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य
 वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * ।
 पटादित्यस्माद्व्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विर्ध्वनं
 तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेत्येते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डा-
 यम् । दधीन्द्रः । मधुदके । होतृशयः । अक इति किम् । अग्नये । सवर्णे इति
 किम् । दध्न्यत्र । अचीत्येव । कुमारि शेते । नाडभलाघित्यत्र यदाजिति प्रत्या-
 हारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानिभिनिर्वृतत्वात्सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्ण-
 त्वमीकारशकारयोरपतिषिट्टम् ॥ सवर्णेदीर्घत्वे ऋति ऋ वा अचनम् ॥ * ।
 ऋति सवर्णे परभूते तत्र ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः, होतृऋ
 कारः । यदा न ऋ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ ऋति लृ वा अचनम् * ।
 ऋति सवर्णे परतो लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लृकारः । होतृल्लृकारः
 होतृकारः । ऋकारलृकारयोः । सवर्णविधिरुक्ता दीर्घपत्ते तु समुदायान्तरतमस्य
 लृकारस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्लियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृत्स्नस्या-
 हचर्यात् द्वितीयायि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावधि
 अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णेदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । घृषाः

प्लवाः । वृत्तान् । प्लवान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घ-
स्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाध-
न्तरति । अचीत्येव । वृत्तः । प्लवः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णेपहणं
किम् । अग्नी इत्यत्र पत्ते परसवर्णो मा भूत् । दीर्घपहणं किम् । त्रिमात्रे
स्यानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णेदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारा-
देशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायुन् । कर्तुन् । हर्तुन् । पण्डकान् । स्यू-
रान् । अरकान्यशय । सर्वेते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु
वञ्चैव वञ्चवा । लुम्भनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचनइति
पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, वञ्चवाः पश्य, वधिकाः पश्येति ।
तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृत्ताः ।
प्लवाः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

आघर्षोदिचि पूर्वसवर्णेदीर्घा न भवति । वृत्तौ । प्लवौ । खट्वे । कुण्डे ।
आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृत्ताः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णेदीर्घा न भवति । कुमार्यो । कुमा-
र्यः । ब्रह्मबन्धौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णेदीर्घा न भव-
ति । मासतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मासत्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपा-
नही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति ।
वृत्तम् । प्लवम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वपहणं किम् । पूर्वं एव यथा स्यात्,
पूर्वसवर्णो ऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा
छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरौ च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो
भवति । यच्चि । इहम् । वपि । उफम् । अहि । वहीतम् । संप्रसारणाविधान-

सामर्थ्याद्विपरीतस्य ऋषणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । मि-
वर्षणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्ये-
मादिषु पूर्वत्वाभावे यथादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतार्थं वचनमिति वा
पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकटौ । शकटद्वयार्थम् ॥

एङ्ः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्मादादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादे-
भवति । अनेच । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम्
दधत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम्
वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वा
वायाहि ॥

ङ्सिङ्सोऽश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तते, अतीतिच । एङ् उत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति परतः पूर्व
रयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । अनेरागच्छति । वायोरागच्छति । अ-
स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङ्सिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति पूर्वपरयोश्चकार
कादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्रयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्था-
यः स लभते अन्यतस्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा रात
स्येति सतोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

ङ्सिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दस्त्रीशब्दयोसि
श्चञ्चतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङ्सिङ्सोरत उक-
रादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम्
स्त्रीशब्दस्यादाहरणम् । सह खेन वर्त्ततइति सखस्त्वमिच्छतीति क्यच् सखीयति
सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य ङ्सिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति
लूनीयति । लूनीयतेः क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वं
चासिद्विमित्यसिद्वम् । विकृतनिर्द्वेषादेषेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेना-
पतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरपुतादपुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादपुतादुत्तरस्य रोरकस्य उकारानुश्रव्यादि
शिष्टस्य अकारे ऽपुते परत उकारादेशो भवति । वृषोत्र । प्रुषोत्र । भोभो

अधोऽधोर्ध्वस्य योशीत्यस्मिन्नाप्रे उत्थं विधीयते । ह्यमस्याश्रयत्वात्पूर्वैकासि-
दुमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरणं किम् । वृषा
अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि
तपरत्वादत्र न भवति । वृत्त आश्रितः । अप्रुतादिति किम् । सुस्रोताश्च अत्र
त्वसि । अप्रुतइति किम् । तिष्ठतु पय आश्विन् । अत्र प्रुतस्यासिद्धत्वादुत्थं
प्राप्नोतीत्यप्रुतादप्रुतइत्युच्यते ॥

हृशि च ॥ ११४ ॥

हृशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । ह्रषो याति ।
पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमध्यपरे ॥ ११५ ॥

एहो ऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोदिह प्रथमान्तं
भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणां वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकर-
णभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोक-
पादस्य । अवकारयकारपरं ऽति परत एह प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कार-
णात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेत्त्रिमित्तकार्यिणाश्वन्तःपादमृक्पादमध्ये
भवतः । ते अथे अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जघमादधुः । उपप्रयन्तो अध्व-
रम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्या अत्रिभिः सुतम् । अन्तः-
पादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्वन्ति । अव्यपरइति किम् ।
ते ऽश्वदन् । ते ऽयस्मयम् । एडिति किम् । अन्वग्निरहसामयमव्यत् । के
चिद्विदं सूत्रं नान्तः पादमध्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अध्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्पुषु च ॥ ११६ ॥

अध्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अत्रत अयम् अवन्तु अवस्य इत्येतेषु यकार-
वकारपरं व्यति परतो ऽन्तःपादमेह प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अध्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अत्रताः । शत-
धारा अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्पुषुः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एवन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरित्तम् ॥
अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुहशब्दं संबुध्यन्तमधीयते तदह-
मुदाहरन्ति, उरो अन्तरित्तं सञ्चरति । यजुषि पादानामभावाद्दन्तःपादाथे
वचनम् ॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेम्बेम्बालेम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येते च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वो यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अप्तुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभ-
स्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव
पठते । अस्मादेव निपातनादम्बार्थनयोर्ह्रस्व इति ह्रस्वस्थं न भवति ॥

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रक-
ृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे निदी-
ध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गंधकारपरं परतो यजुषि विषये एङ्
प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्तइति किम् । अधोपे
अथशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरइति किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ।

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुङ्ग्यते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्तं
ऽकारादौ परतो यजुषि विषयेएङ् प्रकृत्या भवति । जी रुद्रेभ्यो अवपथाः
वपेर्लङि थासि तिङ्ङितिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्तइत्येव । यद्
द्वेभ्योवपथाः । निपातैर्यद्वादिहन्तीति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, कृन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा
गोयम् । गो अयम् । कृन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अधीत्येतत्स्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटाया
स्याचार्यस्य मतेनावकादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवाजिनम् । गोजिनम्
गवोदनम् । गवौदनम् । गवोष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदात्तश्वायमादेशो नि-
पात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहो प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अयम
गवाय इति । अन्यत्र तु सभास्यन्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनयवर्त्तं पूजा
विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवास्तदस्य च नित्यमवङ् भवति

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यप्रवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्र-
प्रसस्वरः * ॥

पुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

पुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञ-
दत्ताः इदमानय । आश्रयादत्र पुतः सिद्दुः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु-
इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरव्यहृणामादेशनिमित्त-
त्वावः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रजति, जान्वस्य रजति ।
प्रगृह्यादुकारोत्प्रेरण्याकारस्य सवर्णोदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वाच्च प्रकृतिभावो न
भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । पुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
यथा स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आहो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आहो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति
स च प्रकृत्या भवति । अभ्रञ्चो अपः । गभीरञ्चो उग्रपुञ्चे जिघांसत । के चिदा-
हानुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोवाहुभ्यामा-
तरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति,
ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ।
कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खट्वेन्द्रः ।
असवर्णोइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्या-
देव हि यणादेशेन सच्च विकल्पः सिद्दुः ॥ सिञ्चित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिश्चंत्विष्यः । नित्यसमासे । व्याकरणम् ।
कुमार्यर्थम् ॥ इषाअत्तादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इषा
अचः । का ईमारो विशङ्किला । पथा अगमन् ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्वे अश्यः ।
माले अश्यः । कुमारे अश्यः । होवु अश्यः † । अतीति किम् । खट्वेन्द्रः ।
अक इति किम् वृत्तावश्यः । सवर्णार्थमङ्गिर्णं च वचनम् ॥

* यद्यत्कः । पा. ३ ।

† होवु अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अमृतबहुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थं इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वकां
उचस्याप्यते तस्मिन्परतो ऽमृतबहुपस्थिते । अमृतकार्ये प्रकृतिभावं न करोति
सुश्लोकाः इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति । वत्करणं किम्
अमृतवत्पुच्छमाने अमृत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः । प्रपञ्चान्नये प्रकृतिभावं
अमृतस्य ऋषणं न स्यात् । अग्नीः इति । वायुः इति ॥

ईंश्चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ईंश्चाक्रः पुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनामृतबहुपस्थिते ।
अस्तु हीत्यन्नधीत् । अस्तु हीः इत्यन्नधीत् । चिनु हीदम् । चिनु हीः इदम् । चाक्र-
वर्मणस्यहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अमृतपस्थिते प्राप्प्यर्थमित्युभयत्र
विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययममृतबहुपस्थिते इष्यते । वशाः इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

इहः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं
एह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि
कामो यस्य, व्युत्क्रामः । व्युत्क्राम् । विमलव्यु दिवम् । व्युत्क्राम् । व्युत्क्रामः ।
निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अत्रव्युत्क्राम्, अत्रव्युत्क्रामिरिति । तपरकण-
मूढो निवृत्त्यर्थं व्युत्क्रामं व्युत्क्रामिरिति । अत्र हि परत्वादूट् प्राप्नोति । पदस्येति
किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदो यावककारो नञ्समासे न वर्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः
सुशब्दो यस्तदर्थेन संबट्टस्तस्य संज्ञतायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एव
ददाति । स ददाति । एव भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् । ये ददाति । ये
भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् । एतौ गावो चरतः । अकोरिति किम् । एवको ददाति । सको
ददाति । तन्मध्यपतितस्त्वृहणेन एह्यतइति रूपभेदेऽपि साकृत्कावेतत्तदावेव
भवतः । अनञ्समासइति किम् । एनेपो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वाद्दञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबट्टः सुशब्दः । हलीति किम् । एवोच । सोच ।

स्यशुद्धन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य शुद्धन्दसि हलि परतो बहुलं सोलौपो भवति । एव स्य
वाजी क्षिपिणिं तुरण्यति वीवायां बहुते अपिकक्ष्मासनि । एव स्य ते मधुमां
इन्द्र सोमः । न व भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्यादः पूर्यते । सेदु राज्ञा ह्ययति वर्षणीनाम् । सौषधीरनुह्यसे । लोपे चेत्यादपूरणमिति किम् । सद्व घ्याग्नो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादयहणेनात्र श्लोकपादस्यापि बह्व्यं के चिदिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यदु-
ह्यामस्तत्र सुद्धिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः
करोतौ भूषणे । संस्कृता । संस्कृतम् । संस्कृतव्यम् । कात्पूर्वबह्व्यं सुटो ऽभ-
क्तस्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कृषीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिलक्षणाविद्गुणौ
न भवतः । तिङ्कृतिङ इति निघातापि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यञ्जितत्वात् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाच्चास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः
संचस्करइति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन एह्यतइति । संयोगोपधयह्वं
च अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र
विशेषणार्थम् ॥

अड्भ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अड्भ्यासव्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वं भवति । समस्करोत् । सम-
स्कार्यत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुरपसर्गण
युज्यतइति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादड-
भ्यासौ । अभक्तश्च सुद्धित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावड्भ्यासावनिष्टे देशे स्या-
ताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् हृतयोरड्भ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट्
कात्पूर्वं क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वं भवति ।
संस्कृता । संस्कृतम् । संस्कृतव्यम् । अत्र संपुंजानां सत्वमिति समो मकारस्य
सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कृता । परिष्कृतम् । परिष्कृतव्यम् ।
सुट्स्तुस्वञ्जामिति वत्वम् । उपस्कृता । उपस्कृतम् । उपस्कृतव्यम् । भूषणइति
किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि सुद्धियते संस्कृतमवमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समदाभ्यस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वं सुहागमो

भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिकृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुद्रि-
तमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३६ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रति-
यत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादर्ण । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपे-
लोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात्
सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियत्ने तावत् । एधोदकस्यापस्कुहते । काण्डगुणस्यो-
पस्कृते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उप-
स्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीति । एतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येष । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वा
भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विद्विष्य
लुनन्तीत्यर्थः ॥ शमलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येष । उपात्प्रतेश्चेत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा
ते वृषल वित्तपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ।
प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येष । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं
तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते
कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलित्य विद्विपतीत्यर्थः ।
चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हृषंजीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा श्वादनपिण्डमाशितः ॥
हृषंजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वधति । कुस्तुम्बुहर्नामौषधि-
जातिः । धान्यकम् । सत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूचनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमवि-
वक्षितम् । जातिरिति किम् । कुस्तितानि तुम्बुरुणि कुस्तुम्बुरुणि तुम्बुहृषं-
नाच्च तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुस्ता ॥

अपरस्वराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति किम् । अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गम-
नस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सात-
त्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुड्वजोः ॥

गोष्वदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्वदमिति सुट् निपात्यते तस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्वदे देशः । गात्रः पदान्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गो-
ष्वद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्वदान्यरण्यानि । असेविते गोष्वदशब्दो न संभव-
तीत्यगोष्वदशब्दार्थं निपातनम् । यद्वयं नार्थ एतेन, गोष्वदप्रतिषेधादगोष्वदं
विष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गास्ति तत्रैव स्यादगोष्वदमिति ।
त्र स्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्वदान्यरण्यानीति । असेवितयहणात्-
पि भवति । यानि हि महान्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्येवमु-
च्यन्ते । प्रमाणे । गोष्वदमात्रं चेन्नम् । गोष्वदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्वदं
शर्चप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि तत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् ।
वितामेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते ।
रोहि वागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जी-
। आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् ।
आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्षस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वृक्षां, वर्षस्कमक्षमनं, तस्मिन्वभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते ।
वर्षस्के किरतेः कर्मणि च्छोरप् इत्यप्यु, निपातनात्सुट् । अवकीर्येतदव्यव-
क्रो ऽवमसम् । तत्संबन्धाद्देशोपि तथोच्यते । वर्षस्करइति किम् । अवस्करः ॥

अपस्करो रद्याङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्ववति । अपपूर्वात्स्किरतेर्कांदेऱरन्नित्यम्,
निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् । अपस्करः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा १५० ॥

विकिर इति किरतेर्षिपूर्वस्येगुपधञ्जाप्रीकिरः कः इति कप्रत्यये विहिते
सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्ववति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्त्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वायहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरय
शमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

इस्वाञ्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे इस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्चन्द्रे
युष्मान् । इस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविष । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्र
पौर्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुभ
मसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्वाचि कृते सुट्
निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

याममद्य प्रवेत्त्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वासौपुष्वः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति
किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरिव कशाशब्दस
थापि कशेरिति धातोर्हपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्पर्यम् । तेन धात्वन्
रोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ञ्चो चेदभिधेयो भवतः
प्रस्कण्व ञ्चिः । हरिश्चन्द्र ञ्चिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ञ्चो इति
किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणो परिव्राजके च निपात्ये
मकरशब्दो ह्यप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परि
जके त्विनिरिति । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोः
किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । के वित्पुनरत्र मास्करपपदे करोतेः क

ऽशप्रत्ययमपि निपातयन्ति माडश्च द्वस्वत्वं सुट् च । आ क्रियते येन प्रतिवि-
ध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करोदण्ड
इति । परिव्राजकेपि माड्युपपदे करोतेस्ताच्छील्यइतिनिर्दिपात्यते । माडो द्वस्वत्वं
सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स
खेवमाह । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दैः निपात्येते नगरे ऽभिधेये । ईषसीर-
स्य, अजस्येव तुन्दमस्येति ध्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं
नाम नगरम् । अजस्तुन्दे नाम नगरम् । नगरइति किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्वचति । कारं करोतीति दिवावि-
निशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ।
कारकरः । के चिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति
ठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पार-
करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रघस्या नदी । किष्कः प्रमाणम् । किष्किन्धा
हा ॥ तद्बृहतोः करपत्याश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः ।
हस्तिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहत्पतिः । संज्ञाग्रहया-
पाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ प्राप्तुम्यतौ गवि कर्त-
ः ॥ तुम्यतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गविकर्तरि । प्रस्तुम्यति गौः ।
वीति किम् । प्रस्तुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः । अविहितल-
णः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं
यस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत्संश्रुतीं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
धीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वाभवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनु-
दात्तकमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्जयते, यस्यासौ स्वरः विधीयते । वत्यति ।
तीरन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त्यमद्यं वर्जयित्वा
रेशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नाश्वरो बाधते । लुनाति । श्नाश्वरं
स्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्स्वरमास्वरः । लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । अतुरतद्गुहोरामुदात्तः । अस्वारः । अनद्वाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्यनि द्वधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपा यति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वर प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । पानित्यान्तरङ्गापवादेः स्वरैर्ध्वंसस्था सतिशिष्टेन च योहि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सति शिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्णाकारासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादे बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्नोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टेषु सार्वधातुस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वराण्यस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टेषु विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अघत्वारः । अनद्वाह इति । यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चस्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं सदाधिकारव्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुशलया विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणे ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणास्याक्षी बाधनार्थं भित्तादिषु पठते । कुशलगर्भशब्दावाद्युदात्ता ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेधातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । याकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्षे इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्षे इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उड्कादीनां च ॥ १६० ॥

उड्क इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उड्कः । श्लेच्छः । जज्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति अित्स्वरः प्राप्तः । जप व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्वात्तु स्वरः प्राप्तः । के वित्तु व्यध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादुपगत विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रघाद्युपकरणे च युगशब्दप्रयोगान्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दे ऽबन्तः स दूष्य एवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वीगवेदयेष्टबन्धाः कर्त्तव्ये ।

इत्येति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे चाद्युदात्ता एव ॥
स्तुयुदुवशब्दसि ॥ उपसमस्तार्थामेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । पर्युत् ॥ वर्त्तनिः
स्तोत्रं ॥ स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥
श्वधेदरः ॥ श्वधे ऽभिधेये दरशब्दोऽन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥
साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्राद्युदात्ता ॥ उत्तरशश्वत्तमशब्दो
सर्वत्र ॥ के चित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भक्तमशभोग देहा ॥
इते घञन्ता भक्तिपर्यन्तोपि घञन्त एव । एतज्जयन्तानमिति क्वनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्नुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्त-
विशुदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्य ङीष्-
दात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्तः । भस्य टेलोपः । पथः ।
ग । पथे । पथिन्शब्दोऽन्तोदात्तः । कुमुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्रतुप् । कुमुद्वान् ।
ह्रान् । घ्रितस्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । ह्रतुषनुदात्तः । अनुदात्तस्त्विति
म् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्याथादिस्वरान्तोदात्तः । तस्य
ते तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीय-
ने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कृत उदात्तलोप, स्वदेतदनुदात्तग्रहणमादेः कुदात्तस्यो
त्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादनन्तस्य स्यात् । मा हि धुत्तायाम् । मा
धुत्तायाम् । यत्रेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुकृत्यत्वेर्मा-
त्यस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् । बैदी । और्बी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येष । धातोऽन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । उर्षाति ।
पायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुर्त् । भङ्गुर्त् । भासु-
। मेदुरम् । आगस्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥ चिति इत्येष
मितिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तइष्यते ॥ बहुपठवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येष । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
। फञ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि जित्स्वरं बाधि-
। ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

* कौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्नुदात्ते ।

कितः ॥ १६५ ॥

तद्वृत्तस्येत्येव । तद्वृत्तस्य कितोन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः कः
नाडायनः । शारायणः । प्राग्ग्रहतेष्टक । आसिकः । शालाकिकः ॥

तिसुभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसुभ्य उत्तरस्य जसेन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्य
रितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो ह्रस्वर्षादि
सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति विधानान्जसेष लभ्यतर
जस्यहणमुत्समस्तार्थमेकदच्छन्ति । अतिसिद्धावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चतस्राते
आद्युदात्तनपातनाद्याणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भवति
चतस्रः पश्यति ॥

साधेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साधिति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य यहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्य
त्यरा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाभ्याम् । वाग्भिः । वाभ्यः
याता । वाद्भ्याम् । वाद्भिः । साधिति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच् इति किम् । हा
णा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ । वाचः । विभक्तिरिति
किम् । वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीबहुवचनस्य यहणादिह न भवति त्वया त्वयीति

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच् इति घर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वयंते
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युद्ध्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमा
यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदा
भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्ववे । २
यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादि
किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्या
तृतीयासप्तम्युपमानाध्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदयहणमेकाच्स्वनेन
पदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊ
श्चोर्ज्ज्वल्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमासइति किम् । अग्निचिता । सो
सुता । उपपदमतिह इत्ययं नित्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते त
गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु वि

* चतुरो देष्टीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

हाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नऽसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्जेऽकृन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १०० ॥

अञ्जेः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति कृन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्मतिभङ्घेषामिति ॥

ऊङिदम्पदादाप्पुम्रैदाभ्यः ॥ १०१ ॥

ऊङ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊङ् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊङ्युपधायहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अत्तद्वृथा । अत्तद्वृथे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्त्यादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्वचोमासित्येषमादयो निशुपर्यन्ता इह एङ्गन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्मभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । यीवायां बहुो अपि अत्तवासनि । मत्स्यं न दीनउदनि त्तियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्भिः । अद्भिः । पुम् । पुंसः । पुम्याम् । पुम्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । आभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १०२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्दोन्तोदात्तस्तत्र ऋत्युपोत्तममित्ययापवादे विभक्तिर्वोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु शास्त्रयोगीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृताख्ये च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपत्ते सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादानात्वपत्ते षट्स्वरेण बाधियतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नदाजादी ॥ १०३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तोदात्तात्परा पदी अजादिविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यनुपदेशादिति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेशे षट्सात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्ववासितृत्वं नैव्यतइति शब्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नदाजादी इति किम् । तुदङ्गाम् । नुदङ्गाम् । तुदङ्गिः । अन्तो-

दासादित्येष । ददती । दधती । आभ्यस्तानामादिरत्याद्युदासावेतो ॥ सु
न्मइतोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ॥ १०४ ॥

उदात्तस्याने यो यण ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्य
नविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा
प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृजन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री
हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । वृजन्तोयमाद्युदात्तः । ह्रस्पूर्वादिति किम् । वर्हा
नावा ब्राह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पत्नीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १०५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा ऽजाद्यसुर्वनामस्यां
विभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा । वीरबन्धे
खड् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण
कारस्तस्माद्युदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः । स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभ
क्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सकृत्त्वा । सकृत्त्वे । खल्वे । क्लिबन्त
इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य चोः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मत्तुप् ॥ १०६ ॥

अन्तोदात्तादित्येष । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तासुटश्च परो मत्तुब् उदात्त
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षयता
शीर्षण्यता । अन्तोदात्तादित्येष । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मत्तु
अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाष
नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मत्तुप उदा
त्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेवान् ॥ चेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिवर्तीया
व्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १०७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मत्तुग्रहणं च । तेन मत्तुपा ह्रस्वो विशेष्यते मत्तु
यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्ता भवति । आनीनाम्
वायनाम् । कर्तृणाम् । मत्तुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे यथा
स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकेषु स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुट्कस
ग्रहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः
ह्रस्वादित्येष । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येष । ऋणाम् । वसूनाम् ।

ङ्याः कृन्दसि बहुलम् ॥ १०८ ॥

सावेकाव इति ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते
भ्रलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भ्रलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम्
नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भ्रलित्येव । न्रा । न्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सचन्ताद्यत् । चीकीर्यम् । जिहीर्यम् । चहलो
एयत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

**तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदा-
त्तमह्वन्विडोः ॥ १८६ ॥**

तासेरनुदात्तेतो डितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकम्
नुदात्तं च भवति इड् इड् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् । कर्त्ता
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्ततः । आस । आस्ते
वस । वस्ते । डित् । षूड् । सूते । शीड् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः
नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वाद्दकारान्तोपदेशएव शप्
पवमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुक
मदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसा
र्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यने
लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । डिदयं श्नः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् पचावः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो हथ इति ।
लथग्रहणं किम् । कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिश्ये ।
शिश्याते । शिशियरे । अह्वन्विडोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिञ्जन्तस्यान्यतरस्यामादिस्वात्तो भवति । मा
हि काष्टाम् । मा हि काष्टाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदात्तः ।
मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चि-
त्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पते
उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * । मा हि कार्यम् । २ । अनिट इति किम् । मा
हि लाविषम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्धधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिराशुत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्वाजादावनिटि लसार्धधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिसदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसैः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ द्वित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८६ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि । लसार्धधातुके परत आदिसदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अचीत्येष । दद्यात् । अनिटीत्येष । जजितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिवहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्धधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिसदात्तो भवति । अनजादावर्थे आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिरुद्धेशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिसदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणोनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकचकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्धधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्वेति । बिभर्त्सि । जुहोति । ममसु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

* अनजादावर्थे आरम्भ इति पदमश्रयां दर्शनादत्रापपाठः ।

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकि-
विधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिर्हदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् ।
आग्नेडितानुदात्तस्ये कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण
मध्येदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यत-
रस्यामादिर्हदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वय-
मेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तस्यं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक्
एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशेषवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते ।
जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । स्नायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् ।
भित्तयते स्वयमेव । कर्तृयहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्षो ऽन्यतरस्याम् ।
लुर्लाघिथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।
तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

जिति निति च नित्यमादिर्हदात्तो भवति । गंगादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
वास्यः । वासुदेवान्जुनाभ्यां वुञ् । वासुदेवकः । अजुनकः । प्रत्ययस्वरापवा-
दायं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः खिद्राः चञ्चा इत्यत्र यञि
अञि कनि च लुप्तेन भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिर्हदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र
कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्घाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमने-
ष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तौदात्तौ तयोः
सर्वनामस्थाने परत आदिर्हदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः पथ्य । मथः

पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।
पृथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पृथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तत्रैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्त्तवै ।
हर्त्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्गुह्यं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्ज-
मिति वचनादौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षयन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः ।
क्षयो जाग्रहि प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते दस्युनाम् । एरजि-
त्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्च । करणमिति
किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । यहः ।
हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादे-
त्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अशः । दवः । एते ऽपि तथैवाक्षप्रत्य-
यान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शम-
रणौ संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ
निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः ।
कामः । यामः । अजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहे गोचरादिषु
घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः
प्राप्तः क्व चित्कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगण्यः । अविहित-
माद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । वज्वा । वद्धिका । सर-
कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिष्ठताविति
यः कन् तस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन
सिद्धमाद्युदात्तत्वं । एतदेव ज्ञापयति क्व विदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न

भवतीति । तथा च पूर्वबोधाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवक् ।
उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वृच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो
न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धुः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः ।
भीमः । द्वृजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । जातः ।
आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः ।
शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थं आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशे-
रयमाद् पूर्वोदविषयित्वात् कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र थायघञिति प्राप्तः स्वरो
बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमवम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वेन
कर्मणि क्त, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्वजनादित्यनेन पूर्वविषयप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरयान्तोदात्तावतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं
देवानामर्पितं पितृणाम् । पूर्वेषाञ्च विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र जुष्टेत्येतदेवा-
नुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेषीच्छन्ति । अन्तोदात्तोपि ह्ययं
मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्नाकं त्रिशता न शंक्वोर्ष्यता इति ॥

युष्मदस्मदीर्हसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्हसि परत आदिरुदात्तो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ह्यि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । हे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मद्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्रुजनादित्यतो द्रुजयहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्रुच
आदिरुदात्तो भवति न चैकौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । चेयम् । जेयम् ।
शरीराद्ययथाव्यात् । कण्ठम् ॥ ओष्ठम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव
इति किम् । नाव्यम् । द्रुच इत्येष । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्द्वृशंसदुहां एतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द्वृ शंस दुह इत्येतेषां यो एतत् तदन्तस्यादिरुदात्तो
भवति । ईडम् । वन्द्यम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्रुनुबन्धकत्वाद्
एतौ यद्दूहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति
वृह् संभक्तावित्यस्यायं एतत् । क्यञ्चिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोपमजिह्वरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तो नित्वाच्चि-
त्यमाद्युदात्तः प्राप्नोति । इन्धानशब्दोपि यदा वानशन्तस्तदा चित्त्वाद्दन्तोदात्तः ।
अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुक्रानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिखरेण मध्या-
दात्तः तदेवमिन्धाने सर्वथा उप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पठे विधीयते । वेणुरिव वेणु-
रित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्व-
मिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्चठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भव-
ति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पठे कर्षात्त्वतो
घञोन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचाद्याजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे
यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणायम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्यय-
स्वरापवादायम् ॥

चञ्चन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

वङ्गन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माङ्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्धधातुकानु-
दात्तत्वे कृते वङ्ग एव स्वरं प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमवह-
णादुपोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति ।
उदुम्बरावती । पुष्करावती । धीरणावती । शरावती । शरादीनां चेतिदीर्घः ।
आदिति किम् । इत्तुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती ।
स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिना ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अजि-
रवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं
प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि
स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्वं पुनरा-
श्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अही-
वती । कृपीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चित्पूर्वनिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्वरतः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरपवादेऽयम् ॥ चावताद्भुतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाधीचः ।
मधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्या-
स्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवदिति हलन्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति । नानापद खरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कृपीवतीत्यधिकमेकास्मिन्पुस्तके ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकार-
मनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
तः ऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमारभ्यते । कार्ष्णोत्ता-
प्रज्ञाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः । प्राणिरजतादिभ्योऽत्रित्यञ्प्रत्य-
यान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपधलजः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति
प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निद्रिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचा-
रिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातक-
पुत्रः । स्नातशब्दः कन्यत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
तिस्वरेणाध्यापकशब्दो मध्यादात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्वादा-
द्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं
स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्त्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासा-
न्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्विती-
तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं । तुल्यश्वेतः ।
यतोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कृतः । सदृग्लोहितः । सदृग्महान् । सदृ-
श्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्म-
ण्याः । तत्र तुल्यशब्दो यतो ऽनाश इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः । समाना-
शश्चेति क्लिन्यत्ययान्तः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि
ान्तो मध्यादात्तः । तुल्यार्थं । तृतीया । शङ्कुला खण्डः, शङ्कुलाखण्डः ।
रिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाल्लातेर्घञर्थं कविधानमिति वा कप्रत्य-
न्तः शङ्कुलाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरतेः कृगृशृपृकुटिभिद्रिच्छिदि-
श्चेतीकारप्रत्ययः किद्वौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी ।
शु शौण्डो, ऽसशौण्डः । पानशौण्डः । अशौर्ववनइति । सप्रत्ययान्तोत्तश-
न्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान ।
लीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगैवृदा । न्ययोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा ।

शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्राशब्दो ङीप्-
 त्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदतरति मूलविभुजादिस्वात्कप्रत्य-
 यान्तो नञ्विषयस्थानिसन्तस्येति वा ऽऽकुदात्तः । हंसशब्दो वृमुवदिहृनिकमि-
 कषिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति न्ययोधः । पचादित्वाद्दृप्रत्यया-
 न्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तस्त्व-
 च । दूर्धाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान ।
 अच्यय । अत्रास्त्रणः । असृषलः । कुत्रास्त्रणः । कुसृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
 राणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अच्यये नञ्
 कुनिपातानामिति वक्तव्यम् * ॥ इह मा भूत् । ह्यात्वाकालक इति । अच्यय ।
 द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तैरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ।
 अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तेशब्दः पृषोदरादिरन्तादात्तः । सर्व-
 रात्रशब्दो ऽप्यस्प्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलक्षणम् ।
 पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो एयदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहर-
 णीयशब्दयोरुपोत्तमं रितीति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णो वर्णेष्विति पूर्वपदं वर्णेषा-
 चिष्वेवात्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
 कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णदति
 कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेतीतम-
 त्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्ण-
 तिलाः । अनेतेइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलक्षणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लक्षण इत्येतयोहत्तरपदयोः पूर्वपदं
 प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।
 गोलक्षणम् । अश्वलक्षणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एति ।
 तत्र शमेर्बिभति अन्त्ययान्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दो ऽन्ति-
 धूस इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्व-
 शब्दो ऽशुप्रुषीति कृत्यप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यस्यपरिच्छेदमात्रमिह
 द्रष्टव्यं, पुनरायाम एव । स्वख्यद्वयं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमा-
 इति किम् । परमगाधम् । परमलक्षणम् ॥

दायादं दायाते ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दत्तरपदे दायादवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं

भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिपदेति विद्याशब्दः
 यप्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्त्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कूपृष्टृजिम-
 न्दनिधाञ्भ्यः व्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धात्रः व्युप्रत्ययस्तेन धन-
 शब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्व-
 तधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति समास-
 तिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमा विधाय-
 प्राना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्व्यमिति किम् । परम-
 दायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृति-
 स्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
 गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोरित्स्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषण-
 समासेयं मयूरखंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकाल-
 भावि कृच्छ्रयागि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे उपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृति-
 तिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सचि-
 मुद्योष्टेरुच्चेति घृन्मत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोपि
 घञन्तस्याथघञ्नाजबिन्नकाणामित्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासेयं मयूरखंस-
 कादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
 स्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यानिवातम् ।
 शतस्याभावे निवात, मर्थाभाव इत्यध्ययीभावः । निरुद्धो वातोस्मिन्निति वा
 निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः
 समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङ्गी-
 मन्तावन्तोदात्तौ । कुड्याशब्दोपि कवतयत् इक्किञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त
 त्येके । इक् प्रत्ययान्तोन्तोदात्त इत्यपरं । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते
 भवति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुठिशब्दस्तत्रोभयत्र
 षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनातवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । वृषत्शारदाः सक्त्वः । शारदशब्दोयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासो ऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदुत्तमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सूत्रेसुम् चेति उपत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निर्दिष्टं च तत्र वसन्ते तेनाद्युदासः । वृषत्शब्दे दृणातेः षुग् ह्रस्वश्चेति अदिकप्रत्ययान्तान्तोदासः । अनासवइति किम् । परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि अतुविशेषे भवं यत्तद्विह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कथाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदासः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तवा सिध्यश्चेति शिनिस्तस्य कठचरकाङ्गुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कलापिनोऽस्मिन्निगणनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नह्नवारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिजिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डसूकरसद्रूपवर्णामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदासः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्यकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता कृद्विशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डकशब्द उमापुष्यशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदासौ । दौवारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदास एव । जाताविति किम् । परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोर्हरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणाद्विष्यन्तोदासौ निपातितौ । षष्ठीसमासाद्यं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठमः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलोशब्दयोरन्तोदासत्वाद्दुदासयणो ह्रस्वोऽदिति विभक्तिरन्तोदासा । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थान्न पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति

मात्रव उत्पन्नस्य प्रमाणे नो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसम-
वर्ति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्वाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विर्गार्वाति किम् । ब्रीहिप्रत्यः । प्रमाणवति
किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपरयं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि परयवाचि च पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः ।
मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तस्वादान्तादात्तः । काश्मीरशब्दोपि षष्ठीदरादिषु मध्यादात्तः । गान्धा-
रिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पक्षे आद्युदात्तो भवति
द्वितीयो वा । परय । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः ।
अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपरयमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम ह्याया एतेषुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भित्तामात्रं न ददाति याचितः । समुद्र-
मात्रं न सरो ऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्तते ।
त्र भित्तायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भित्ताशब्दो
रोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काभ्वासा-
रार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याद्यु-
जं दुष्करणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र यणि-
तपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादा-
त्तादात्तः । तद्वदापिशलिः । उपक्रम । आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोप-
क्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा
व । तत्रैत्येनं ध्यायन्तीत्याद्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आडुपूर्वाद्
गायतेः षष्ठीदरादित्वाद्युस्य ङत्वम् । तदयमाद्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्ता-
त्तः । दर्शनीयशब्दो रिस्वाद्युपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्य-
तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
पुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिव्यासायामिति । ह्याया । इषुच्छायम् ।
इषुशब्द इषेः क्विच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते तेनाद्युदात्तः ।
नुःशब्दोपि नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्योदात्त एव । इषूणां ह्यायेति षष्ठीस-
प्तः । ह्यायाबाहुल्यवति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकवति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुखं प्रिय इत्येतयोर्हरणपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तन्ते । तद्विहितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिट्स्वरः । हितवृत्ति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रिय इत्येतयोर्हरणपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । क्लृप्तप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रियोः । प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतियद्वयं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वामिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ Ar. 375F

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वरपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गृहे क इति प्रकृतिस्वरेणातोदात्तो श्वरशब्दः । सह इनेन वर्त्ततदति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् ऋदारविति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः वृषल्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् द्विदि इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेषु प्राप्ताः स्वरः प्रतीक्ष्यते । भूपतिः । वाक्यपतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समस्वरेणातोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पति शब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिशब्दात्

रञ्जेः क्युचित् वचने माने भूसूध्रभस्त्रिभ्यश्कृन्वसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आक्युदासो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्तु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषु-
त्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्ति-
त्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यतइति संभाव्यते ।
वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्या-
हरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः* । व्या-
हरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । पर-
मनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । आक्यो भूतपूर्वे आक्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते । तत्र
विशेषणं विशेष्येणोति समासः । मयूरव्यंसकार्दिवो द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः ।
सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ
पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्थादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्थाद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् ।
काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्र-
समर्थादम् । गान्धारिसमर्थादम् । काश्मीरसमर्थादम् । मद्रसवेशम् । गान्धा-
रिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदे-
शम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव
केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेति समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः ।
सामीप्यइति किम् । सह मर्थादया वर्त्तते समर्थादं त्रेत्रम् । देवदत्तस्य सम-
र्थादं देवदत्तसमर्थादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अन्तिकतम पा० २ ।

विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्र-
लवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विशुद्धं सुप्नुपेति समासः ।
विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुण-
वद्बुध्यमभिधीयतइत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो
गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो ऽप्यध्ययस्वरेण । विचित्रशब्दमन्त्रे
पठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यथाः
स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चान्त्रापरे पठन्ते तत्र संपन्नशब्दस्याथा-
दिस्वरेणान्तोदात्तः । पठुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणा-
न्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरञ्जापधाया इत्यत्र हि चि-
दिति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप-
त्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवच-
नेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु ।
पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र न्य अश्वम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवर्ति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे
भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचन-
ज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अश्वम् । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमन-
कनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युङ्गन्ता-
न्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । अन्यकनामादेशानां ग्रहणमिति
सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं शृङ्गते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भाववृत्ति
किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् ।
गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा ।
कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अत्र के चिल्लक्षणप्रति-
पदाक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । के
चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः ।
तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त
इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेशपद्विश्रयते ॥

* न द्रश्रस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वर्चिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादि-
हदात्ता भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारबला-
हकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्च्यो घाम-
णीपूर्वादिति ष्यः प्रत्ययस्तस्य तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽद्गुदा-
त्त्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराश्च इत्येतेषु च द्विगौ
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारब्धिः । दशारब्धिः । पञ्चा-
रब्धयः प्रमाणमस्य दशारब्धयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थं द्विगुः प्रमाणे लो द्विगो-
नित्यमिति मात्र चो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः ।
पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थं द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षाङ्गु चैति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः ।
कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराश्च । पञ्चश-
राश्च । दशशराश्च । संस्कृतं भक्ता इति तद्वितार्थेण समासा द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताएतदन्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः
पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाश्चिति किम् । परमारब्धिः । परमशराश्चम् । पञ्चा-
रब्धो दशारब्धय इति च यणगुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिबद्धावाद्वा
द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिपूत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरब्धिः । २ । बहुमास्यः । २ ।
बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशराश्च । २ । बहुशब्दान्तोदात्तस्य
प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष
स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोर्लक्षणपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती
प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्क पक्षबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्धु शुष्क पक्क बन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतित्वा
भवति सा चेत्सप्तमी कालाच भवति । सांकाश्यसिद्धुः । काम्पित्यसिद्धुः ।
सांकाश्यकाम्पित्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु सांकाश्यकाम्पि-
त्यनासिक्त्यदार्वाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पक्षे मध्योदात्तावति
भवतः । शुष्क । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादयतेः
कक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः ।
पक्क । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः* । धाष्ट्रपक्कः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीपन्ता-
वन्तोदात्तौ । धाष्ट्रशब्दङ्प्रन्त्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चार-
कबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकाला-
दिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धुः । अपराह्णसिद्धुः सप्तमीखरः कृत्स्वरेण बाधितः
पुनरयं विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहस्वयवषा-
च्चिनि रात्रयवयवशाच्चिनि चोत्तरपदे प्रकृतित्स्वरा भवन्ति । परिचिगतं वृष्टो
देवः । परिसौधीरम् । परिसावसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् ।
प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरा-
त्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपचिगतं वृष्टो देवः । अपसौधीरम् । अपसा-
वसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चावभिर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वप-
दानि । तत्पक्षे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वाद्यव्ययीभावाद्येयमारम्भः । तत्रापपरी
वर्जने वर्जते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवत्रा अपि
वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु
ष्विति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिधनमित्यत्र धनं समासइत्येद्ववति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णेषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्धकवृष्णेषु वर्जते तत्र
पूर्वपदं प्रकृतित्स्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः ।
श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अण्यन्धकवृष्णिकुहभ्यश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ
शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदपत्येष्वभेदेन वर्जते । राजन्यइति किम् । द्वैय्यै
मायनाः † । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । हेमेरपत्यं युवा हेमा-
यनाः । अन्धकवृष्णाय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिहित्वंश्यान्
त्त्रिधायाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिषिक्तवंश्याः । बहुवचनबहुवचं किम्

* कलशीपक्क इति पा० ३ । अयमेव पदमञ्जरीसंमतः ।

† इतिप्रसूयते । पा० ३ ।

‡ द्वैय्यैमायनाः पा० ३ ।

संज्ञकण्ठासद्वै । द्वन्द्वरति किम् । वृष्णीनां कुमारः, वृष्णिकुमाराः । अन्ध-
वृष्णिवृत्ति किम् । कुसुपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश । इणभ्रीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्विति निस्वादाद्युदात्त एकशब्दः ।
त्रस्यम् आदेशान्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
अपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौठीयाः । रौठीयकाशकृत्स्नाः । अपिशल-
यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इत् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इत्प्रश्चेत्यण ।
तदधीयते ये उन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गुगिति तस्य तद्वृत्तस्याध्येतरि
वेहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेषां ह्याच्चा आपिशला इत्युभयप्राप्याच्चा-
सर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनयह्यं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकन्तो
द्वन्द्व आचार्योपसर्जनेन यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
आचार्योपसर्जनइति किम् । ह्यान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ।
अपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्व-
पूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविधत्तार्थः ।
कारो द्वन्द्वधिकारानुशस्यर्थः । कार्तिकौजपौ । ह्यतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम्
त्यणन्तावेतौ । सार्धार्थोपसर्जकेषु । सार्धार्थरिजन्तः । आद्यन्त्यश्मकाः ।
वन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासो जनपदो ऽवन्त्यः । तथा ऽश्मकाः । पैल-
शपर्णयाः । युषद्वन्द्वोयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो
व इति विहितस्य फिजः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्यापर्णशब्दो विद्रादि-
स्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युषा श्यापर्णयः । बहुष्वचनप्रतन्त्रं, तेन
तस्यापर्णयावित्यच्चापि भवति । कपिश्यापर्णयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
द्वन्द्वे कपिबोधादाङ्गिरसइत्युत्पन्नस्य यञो यञञोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व-
धीयतश्च । शैतिकारुपाञ्चालेयाः । शितिकारु नाम चविस्सस्यापत्यमिति
ष्यत् तदपत्ये यून्यि य इत् तस्य ययत्तन्निवासो यून्यिति लुक् । पाञ्चा-
स्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युषा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुष्वचनमवि-
धत्तमिति शैतिकारुपाञ्चालेयावित्यच्चापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत

इज् तस्य बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्धलाया अपत्यं वा
 लेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकला
 कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योऽत्र तस्य बहुषु लु
 शाकलसणका इति के चित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्यैवो बहुच इ
 प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेया
 सणकबाभवाः । बाभोरपत्यं बाभवः । आर्चाभिमौद्गलाः । च्वाभेन प्रोक्तम
 यते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनः । मुद्गलः कण्वादिस्त
 त्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तां
 वासे वा जनपदे द्वन्द्वेऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्ता । चिन्ति
 राष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावे
 र्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्व्ये यञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रा
 अपत्यबहुत्व्ये यञो लुक् । अविमत्तकामविदुः । अविमत्तशब्दे नञस्वरेणा
 दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति इ
 क्रियते । बाभ्रवशालङ्कायनाः । बाभ्रोरपत्यं बाभवः । शलङ्कशलङ्कं चेति शा
 ङ्कायनः । बाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञो बहुच इति लुक् । कठः
 लापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनः । त
 कठचरकाङ्गुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोण् इत्यणप्र
 यस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणी
 सर्पोत्यादिनोपसंख्यानान्ते टिलोपः । कठकौयुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इ
 प्राग्दीव्यता ऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौयुमलौकात्ताः । लोकात्तेषु प्रोक्त
 मधीयते लौकात्ताः लौकात्तस्य वा ऽपत्यं लौकात्तिः । तस्य छात्रा लौकात्ता
 स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दान्तोदात्तः । मौदपैप्यलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । त
 छात्रा मौदाः । तथापैप्यलादाः । मौदपैप्यलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रं
 जनं पत्ते समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरे
 वत्सशब्दान्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । प्राग्दीव्य
 ऽण् । वरामृत्यु । यान्यानुवाक्ये । यजेर्यत् । यजयाचेति कुत्वाभावः । तित्
 रितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् इयत् । आचार्यापसर्ज
 न्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ग्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारत-
 हेलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वा
 ग्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हेलिहिल रौरव प्रवृद्ध इति

सूक्तपरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाव्रीहिः । महापराहूः । महाशुष्टिः ।
महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महा-
तरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दान्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदाक्तो यः समासः
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त एव
भवति । महतो व्रीहिः, महद्व्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्यपमपि श्रेण्यादि-
समासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

तुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३६ ॥

तुल्लकइत्येतत्पूर्वपदं महान्तं वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
तुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । तुधं लातीति तुल्लः । तस्माद्ग्राता-
देषु प्रागिवात्के ऽन्तोदात्तः तुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योः उत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्र-
शब्दः । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उषेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः कर्मधारयोयं
षष्ठीसमासे वा ॥

गोः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

**कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा
तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥**

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रू
पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्योश्चेति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तो-
तोदात्तः ॥ कुरुवृज्यागार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृजीनां गार्हपतं, वृजिगा-
पतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः । रिक्ते विभावेति
वृजिमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढ-
रूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दा नऽसमासत्वादाद्युदात्तः । श्रीयस्यास्ति
तश्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच् । कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्ली-
दृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लाघण्यविरहितोच्यते ।
पारेवडव, पारेवडवा । निपातनादिष्वर्थे समासे विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो
सादित्वादान्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः, तैतिलकद्रूः । तितिलिनोपत्यं द्वाभौ

वा तैतिल इत्ययन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः
 पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले सम
 सान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्ये
 विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देखूतिः । देखूतिः । दे
 सूतिः । देखनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्
 दात्तः । शृङ्खलिहिन्यसिधसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वक्षते । ओषधिः
 ओषो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो ष
 न्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोयम् । चन्द्रशब्द
 स्तुरकप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते
 च विहितं स सर्वा दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थे उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्विच्युत्तरपदे प्रकृति
 स्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदाह । कुण्डलहिरण्यम्
 यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुध्यश्चेत्यत्र निदिति वक्षते । कुण्डलशब्दोपि वृष
 दिभ्यश्चदिति कलप्रत्ययान्तोदात्तः । रथदाह । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द
 आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना ष्यन्मत्ययः । धल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरणान्तोदात्तः
 तदर्थे इति किम् । कुबेरवलिः । प्रकृतिषिकारभावे स्वरोयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वक्षते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
 भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिष्यर्थम् । मातृपितृशब्दा
 न्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्येदात्तः । अति
 थिरित्यन्तेरिचिञ्जितीचिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थे विशेषा एव दाहहिरण्यादयो भवन्ति
 न स्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोयमारम्भः । के चित्पुनराहुः । ज्ञा
 कार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिषिकृत्योः समासे भवति । अथ
 घासः । श्वश्रुसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

स्तेषु ॥ ४५ ॥

क्तन्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम्
 अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरहितम् । अश्वरहितम् । वनं तापसरहितम्
 अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दान्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम्
 गोभ्या रचितमिति संग्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
श्रेणिकृताः । ऊककृताः । पृगकृताः । निधनकृताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः ।
इकपृगशब्दावन्तोदात्तो । निधनशब्दोयं मध्योदात्तः । कर्मधारयइति किम् ।
श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । यामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः ।
त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरैणाद्युदात्तः । यामशब्दो
निस्वरैणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । कान्तारातीतः । योजनारातीतः * ॥
द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः ।
पुत्रापत्नो दुःखापत्नः । अन्तस्थायेत्यस्यापवादोयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
ग्रहहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भवा । दात्रलूना । आदि
ग्रहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के चित्त्वाद्युदात्तमि-
च्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टरप्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति
बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः ।
दात्रशब्दो दाम्नीशसेति घृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथ-
यातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् । अभ्युदृतः । समु-
दृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरं पुनरिष्यते ।
कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति ।
अनन्तरपहणसामर्थ्यादेव कद्रुहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणी-
त्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथादिस्वरापवादेो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च सुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो
भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तति वृजन्तः । कृत्स्वरबाधनाथं वच-
नम् । तादाविति किम् । प्रजत्याकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । वृजन्तः ।

* घोनं त्यक्तं विभक्तमित्यनघान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कद्रुहतः । पा० ३ ।

ऋदुहणमुपदेशे ताद्वर्षम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति ।
अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदु-
भयं युगपद्भवति । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता नाभिच-
रितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिषर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादे योगः ॥

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरौ भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादाधित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो
वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रत्यञ्चः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः ।
चारनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् ।
न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्व-
रितः । अघ्यङ् । अघ्यञ्चौ । अघ्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । २ । ईष-
त्यङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणां धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणावाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणामस्य द्विसुवर्णं तदेव धन-
मिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वात्कल्प एव भवति । द्विसुवर्ण-
धनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणयग्रहणं किम् । काञ्च-
नधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभि-
नववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेर-
मिति चित्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामाद्यो मुख्या वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो ण्यदन्तान्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोः इति किम् । आर्यत्तन्निधयः । कर्मधारयइत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोः उत्तरपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारयइत्येव । राजो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्यतरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्तो नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तउत्तरपदे नित्यार्थं समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नेत्यग्रहसितः । २ । सततग्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोपम् । नेत्यशब्दस्त्यन्नेर्भ्रुवइति त्यबन्त आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे क्तत्वादायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थेइति किम् । मुहूर्त्तग्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्म धारये

* कतमकलापः । पा० २ ।

राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । ब्रह्मीसमासे च राजयोग्यतया तस्य ।
राज्ञेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पि-
नीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदान्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदान्त इत्येतदधिकृतमिति उत्तरं यद्वृत्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिस-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरण्ये इति ।
सूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याजिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । वृषदिमाषकः ।
आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदान्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरण्ये ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरण्यशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे
आद्युदान्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोभिधीयते । धर्म्यमित्या-
चारनियतं देयमुच्यते, धर्मा ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति ।
सूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हनेत्रिपदिका । वृषदिमा-
षकः । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, कारनाम्नि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि ।
याजिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो
व्यवस्थितसूपेषादिषु शाखादि दातव्यं याजिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति
किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरण्यइति किम् । वाडवहरण्यम् ।
वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्वीर्यते हर-
ण्यमिति तदुच्यते । परापि कृत्स्वरो हारिस्वरण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदह-
रण्यइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदान्तं भवति । गोबल्लवः । अश्व-
बल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति
समाहितः कर्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दउत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदान्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ ।
अशवाध्यक्षः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेविभाषा ऽऽद्युदान्तो भवति पापना-

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूला ऽथे कृत्स्न सोऽनपिपहः स कर्मकराय वीर्यते ऽप्यथा कर्म
न कुर्यादिति न त्वयं धर्म इति पदमञ्जरी ।

पितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापश-
ब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः,
पापनापित इति ॥

गोश्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६६ ॥

गोश्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि
समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददान्यह-
मिति वात्स्यः संपद्यते स जङ्घावात्स्य इति त्रिव्यते । भार्यासौश्रुतः ।
सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशान्नाह्नकृतयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभा-
दिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदाताः । कम्बलद्वारायणीयाः ।
घृतरौढीयाः । श्रोत्रनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दातादिभिः
प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं त्रिव्यन्ते । माणव ।
भित्तामाणवः । भित्तां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण ।
दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते ।
अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रा-
दिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपइति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुड-
मैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुनो
मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमत्तं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता
भवन्ति । भित्ताकंसः । आणाकंसः । भाजीकंसः । भित्तादयोत्सवनाः ।
भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते न
द्रव्यम् । तदर्थेष्विति किम् । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोबिडालसिंहसैन्येषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः ।
हिरण्यगवः । भित्ताविडालः । वृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तसैन्यवः । पान-
सैन्यवः । धान्यं गौरिवेति । विग्रह व्याघ्रादेराङ्गतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रा-
दिभिरिति समासः । उपमानार्थोपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः ।
गवाहृत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमानइति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अक्स्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका तण्डमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थे इति किम् । इत्तुभक्तिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्वालकपुष्पभञ्जिका । धीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति एबुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तत्र पुष्पप्रचायिका । पर्याये एबुच्प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कृत्रधारः । तूणीधारः । कमण्डलुपाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ते ऽधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्तइति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विशये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येष । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गातन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गा तन्ति यत्र इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थे आरम्भः । गातन्तियवमिति किम् । वत्सपालः । पालइति किम् । गोरवः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्याहारी ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० २ ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदचाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उग्रक्राशी । ध्वाङ्गुरावी । खरनादी । उपमानयहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । प्रकृतियहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चारी कोकिलाभिध्याहारीति । एषकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिनन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् युक्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । वीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । यामगोधुक् । अश्वचिरात्रः । गर्गचिरात्रः । व्युष्टचिरात्रः । शणपादः । समपादः । षष्ठासमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्मृतितायांत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निर्मितस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थे एतेन, इगन्ते द्विगशिति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निर्मितस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेष्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषसाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आद्यन्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः । आमलकीजः । षडवाजः । बह्वच इति किम् । दग्धजानि वृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्देन समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक

इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिणामः । माहकिणामः । दात्यादयो
वसन्ति यास्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षि-
कटः । दाक्षिपल्वलः * । दाक्षिद्भदः । दाक्षिद्वरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपि-
शङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्तः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वस्थः । कुन्दसृणम् । दा-
क्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र
निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनि-
वसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरं पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

ह्यात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे ह्यात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । ह्यात्रिशाला । ऐलि-
शाला । भाण्डिशाला । ह्यात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आल-
यिह । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्सत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसकत्वेतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
ह्यात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्ये ऽवृद्धमकर्षादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्यशब्दउत्तरपदे कर्ष्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्यः । कुण्डप्रस्यः । इन्द्रप्रस्यः । मुवर्णप्रस्यः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षि-
प्रस्यः । माहकिप्रस्यः । अकर्ष्यादीनामिति किम् । कर्काप्रस्यः । मघीप्रस्यः ।
कर्का । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल † । बटर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्यइति वर्त्तते । प्रस्यउत्तरपदे मालादीनामादिसुदात्ता भवति । माला-
प्रस्यः । शालाप्रस्यः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची ।
एक । काम । वृद्धार्थं आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नघं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे अमहन्नघशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तर्हि दु-
दीचां न भवति । सुह्यनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ‡ । अमहन्नघमिति किम् । महा-
नगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

* दाक्षिपल्वलः । पा० २ ।

† कवस । पा० ३ ।

‡ विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

अर्मे चावर्णं द्वाच्यञ्च ॥ ९० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे द्वाच्यञ्च पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्ता-
र्मम् । गुणार्मम् । कुकुटार्मम् । वायुसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् ।
द्वाच्यञ्चमिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहवचमिष्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत आधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्म-
शब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् ।
मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविश्वहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-
सादीनां ह्रन्वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित्त उत्तरं यद्व्यामस्त्रं पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भव-
तीत्येवं वेदितव्यम् । वदति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्वेतः । सर्वङ्गणः । प्रागु-
त्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वङ्गणः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
खेतत्वस्येति । गुणकात्स्न्यं वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्ण्यः । सर्वरा-
जतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणां रेण समास-
सर्लोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरङ्गलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं
भवति । अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डनिकायः ।
शिखिल्लिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः ।
स्वर्णनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकु-
मारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तोवृद्धादि-
सर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह वृहते न कुमा-
र्यमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

* विक्कलिनिकायः । पा० ३ ।

उदके ऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वर्चनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदा भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे ङिते एकादेश्च स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पत्ते स्वरितो भवति । अकेवलइति किम् शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवर्चनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गति रात्रः । चारक्रत्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां चिरात्रः, गर्गचिरात्रः द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोप लसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रति पदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं रह्यतइति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येधंपूर्वं समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदा भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्दयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्दय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नानां दात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फल कपुरम् । मार्दयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्दयः । शुभ्रादित्वाद् ठक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तो

* तगहुनोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् ।
कुसूलादियहयं किम् । सर्पाबिलम् । बिलरति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिकृशब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिकृशब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवा-
चिपुत्रपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्ण-
मृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आ-
ख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य
कृतो अन्य आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपर-
चानराटम् । शब्दयहयं कालवाचिनोपि दिकृशब्दस्य परियहार्यम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिकृशब्दा अन्तोदात्ता भव-
न्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।
आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तवासिनीति किम् । पूर्वपाणि-
नीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दे दिकृ-
शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चा-
लकः । सुसर्वाद्वृद्धिदिकृशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वृज्-
प्रत्ययः । सुसर्वाद्वृज्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकार-
लक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ।
विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं
माप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञाया-
मिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामिषो विश्वामिजन इत्यत्र
संज्ञायां मिषामिजनयोरित्येतद्वृत्तति परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-
पयीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-

* पूर्वाधिरामकमित्वाधिकमन्वयः ।

पदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्गं
पुह्लेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूः
पदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः
अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः सूदर इत्यत्र नऽसुभ्यामित्येतद्भवति विः
तिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नञन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्य
दात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदा
भवति । प्रधोतमुखः । २ । प्रतालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाचं
तदा पत्ते मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्यं
तद्भवति । निष्ठोति किम् । प्रसेचक्रमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादि
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः
उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत्

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्य
दात्तं भवति । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः
कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां त्रिभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णं
दिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति
कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । क्रूटशङ्कुः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ।

संज्ञापम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामोपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्षतेते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्त
भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । सौपम्ये । गोकर्णः । सरकर्णः ।

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्गं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ एष्ट यीषा जङ्गा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञो-
प्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः ।
श्रौपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । एष्टः संज्ञायाम् । काण्डएष्टः । नाकएष्टः ।
श्रौपम्ये । गोएष्टः । अजएष्टः । यीषा संज्ञायाम् । सुधीषः । नीलधीषः । दश-
धावः । श्रौपम्ये । गोधीषः । अश्वधीषः । जङ्गा संज्ञायाम् । नाडीजङ्गुः । ताल-
जङ्गुः । श्रौपम्ये । गोजङ्गुः । अश्वजङ्गुः । एणीजङ्गुः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोप्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ।
उन्नतशृङ्गः । टुङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गाद्रमनादिक्रतो गवादेवेषोवि-
शेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । चष्यशृङ्गः । श्रौपम्ये । गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः । अव-
स्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्त्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्त्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमित्त्रः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमित्त्रः । जरादय
इति किम् । अशत्रुः नऽसुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोहृत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोष-
सीवर्जयित्वा । सुकर्म्मा । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयशाः ।
सुस्रोताः । सुश्रुत् । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृतकर्म्मा । कृतयशाः । मनसी
इति किम् । सुराजा । सुतत्ता । अलोमोषसी इति किम् । सुलोमा सूषा । अग्नि-
नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोरेपि मनसोरिह ग्रहणम् । नऽसु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वधति । सुकर्म्मकः ।
सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोहृत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः ।
सुदृशीकः । सुक्रु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । हृष्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोहृत्तरं तदाद्युदात्तमेव
भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्वा सुरधामन्त्रंयेम । नित्स्वरेवाश्वरघशब्दा-
द्याद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वङ्कुरिः । बाहुशब्दः प्रत्यय

* मरशब्दो वासप्रत्ययान्त इत्येते मरथं मरइति । पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

स्वरैवान्नोदात्तः । व्युत्थिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरस्यः । स्वस्वः । नप्सु
भ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्यं इत्येतौ च शब्दौ सोस्तौ बहुव्रीहौ समासे द्वन्द्वसि विषये
आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्र
त्ययान्तं तत्र यतो ऽनाद्य इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यशब्दं
ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वण्यैव सिद्धं स्यात् ॥ -

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला क्षत्त सम इत्येतानि उत्तरपदानि अख्ययी-
भावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उप-
तारम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उप-
शालम् । उपाक्षम् । पर्यक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुःषमम् ।
तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अख्ययीभाव-
इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्यु-
दात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशूर्पः ।
त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगार्धिति किम् ।
परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणशालम् । सन्नियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति
नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । वृठशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति
किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौमिककन्याम् । आहुरकन्याम् । चप्यकन्याम् । संज्ञायां कन्योशीनरीष्विति
नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते । नपुंसकइत्येव । दासिकन्या ॥

आदिशिषह्यादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे द्विह्यादीनामादिपदानि

भवति । विहृणकन्यम् । मडुरकन्यम् । मडुर इति के चित् पठन्ति । मडुर-
कन्यम् । विहृण । मडुर । मडुर । वैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालिक-
कर्णोरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदि-
रिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्य-
मानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानतखेटम् । नगर-
खेटम् । दधिकटुकम् । उदशिवत्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि-
सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चेत्प्रमिषेति विग्रह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

धीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

धीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं धीर-
मिष, वस्त्रधीरम् । पटधीरम् । कम्बलधीरम् । उपमानमिति किम् । परमधीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशा-
कम् । मुद्गशाकम् गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये
आद्युदात्तानि भवन्ति । दात्तिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसू-
दम् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । दात्तिकर्षः । शामनामधेयान्येतानि ।
स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् ।
संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
प्राण्यराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । खेत-
राज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपश्यः । कर्जुनवर्ग्यः । कर्जुनपश्यः । अकर्म-

धारयदस्येव । परमव्ययः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । द्विगादिषु तु वर्गं पूग गण पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्तएव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह-
प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्यरूपे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः ।
दामकपुत्रः । माहिककपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति
किम् । गार्गीपुत्रः । घात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्री-
संबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्या-
ख्येभ्यः परः पुत्रशब्दे नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां
विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः ।
संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायो-
निसंबन्धेभ्य इति षष्ठा अलुक् । पुत्रस्वरं प्रतिषिद्धे समासान्तादात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठाः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणि-
वाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् ।
मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठा इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । षष्ठा इति किम् । पर-
मचूर्णम् । चूर्ण । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राघा । तूस्त । कुन्दम ।
दलप । चमसी । वकन * । चैल । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठा-
न्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वोच्चार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठा आद्युदात्तानि भव-
न्ति । काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् ।
वीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भवीरम् । कुशवीरम् । पललसू-
पशाकं मिश्रइत्युक्तमिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् ।
कुलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकुलम् । समुद्रकुलम् । षडिति
किम् । राजसूदः † ॥

* वकननेत्यन्ते पठन्ति । इति पदभेदेऽपि ।

† आचार्यषष्ठा इति किम् । शैबदलकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्ड शब्दाच्च कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि
तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति
किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृ-
तमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्र-
कृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । असौष्ठुशब्दौ च प्रत्ययस्य निष्वात् । शितेरिति किम् । दश-
नीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधी-
यते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बहुजुत्तरपदं भवतीति तेन न
नित्याबहुज् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः
पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुषइति वर्त्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्त-
मुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः ।
प्रहरणम् । कारकात् । इध्यप्रश्चनः । पलाशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपप-
दात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोप-
दादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा
बध्नी । कृद्वृहणं विस्वष्टार्थम् । प्रपवतितराम् । प्रपवतितमाम् । इत्यत्र तरवा-
द्यन्तेन समासे कृते पश्चादात् । तत्र सतिशृत्वत्वादात् एव स्वरो भवतीत्येके ।
प्रपवति । देश्याद्यर्थं तु कृद्वृहणं दृश्यतएव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वात्तरपदे युगपत् प्रकृ-
तिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्करप्रभृतिष्वात्
सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहताः करपत्याश्चारदेवतयोः सुट् तलो-
पश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य के चि-

दाद्युदात्तत्वं वर्धयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादन्तिन इति ही-
न्तत्वादनन्तोदात्तः । के चित्तु शाङ्करवादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनू-
पात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दान्तोदात्तः । न पाति न पा-
यति वा नपात् क्लिबन्तः । नभाण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः
तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंशः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा इ-
शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अशन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दो-
घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शनःशेषः । शनइव शेषो ऽस्यो-
बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गलेषु शनः संज्ञायामिति षष्ठा अलुक् । उभावा-
द्युदात्तो । शण्डामकौ । शण्डमर्कशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तो । तयोर्द्वन्द्वे ऽने-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । वृष्णावरुची । वृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुचीशब्दे-
यसितादिसूत्रे निपातितोन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बम्बावि-
श्ववयसौ । बम्बशब्दान्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाय-
मिति विश्वशब्दान्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति
मृजो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दान्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्यु-
त्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवतः
इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । अज्जेन्द्राणेति इन्द्रशब्द आद्यु-
दात्तो निपातितः । सोम इति मन्त्रत्ययान्तः * । वरुण उनम्यत्ययान्तस्तेना-
द्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र
त्रय उदात्ता भवन्ति । देवतायहयं किम् । प्लुचन्ययोधौ । द्वन्द्वयहयं किम् ।
अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावृथिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्येषुर्वाजिते देवताद्वन्द्वे नोभे युग-
पत्प्रकृतिस्वरं भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायु । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तर पदयहयमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा-
भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादि-
ष्विति किम् । व्यावापृथिव्यौ । व्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवी-
शब्दो हीअत्ययान्तत्वादनन्तोदात्तः । रुद्र । सोमारुद्रौ । रोद्रेर्बिलुक् चेति
रुद्रशब्दो रजकमत्ययान्तोन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूष्यौ । श्वशुचन्येषुर्वाजिति पूषा-

* नित्वादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

सौदासो निधास्यते । मन्थिन् । शुक्रामन्थिनो । मन्योस्यास्तीति मन्यी । इव-
न्तस्वादन्तोदासः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरं भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपद-
स्यान्त उदासो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । थायघञ्क्ताजबिन्नकाणा-
मिति । सुनीयः । अघभृथः ॥

थायघञ्क्ताजबिन्नकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इञ् क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकार-
कोपपदात्परेषामन्त उदासो भवति । सुनीयः । अघभृथः । ह्निकुषिनीरमि-
काशिभ्यः क्यन् इति अघे भृञ् इति च क्यन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र ह्रदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदासमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्ग
वसोरित्यथनप्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः ।
विशुष्कः । आतपशुष्कः । अष् । प्रक्षयः । प्रजयः । ज्ञयो निवासे जयः करणम्
इति चाद्युदासौ तयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इञ् ।
प्रलविचम् । प्रसविचम् । क । गोवृषः खरीवृषः । गां वर्षति खरौ वर्षतीति
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रवृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आद्युदासः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदासं भवति । सुङ्क-
तम् । सुभूक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् । सिंह-
विर्नाद्वृतम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणी-
त्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदासं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपभूतः शाकल्यः । परिजग्धः
कोषिष्ठन्यः । संभूत इति प्राप्पर्याद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र
हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्वाता नदी । कुट्टालखातं नग-
रम् । हस्तिवृद्धिता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अना-
चितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिह-

हीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपद्यम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् ॥ संहित
ऽगवि ॥ संहिताशब्दे यदा गौरव्यस्य संज्ञा तदा ऽन्तोदात्तो न भवति । यद
तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम्
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्वः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वा
रूढः । क्विशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विष
यनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय
मार्थं एवेत्येके । असंज्ञार्थोयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । ते
पुनस्तस्युतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमा
नायां कारकादुत्तश्रुतयोरेव क्लान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा ए
देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं श्रयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारका
द्वियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः
एतस्माद्वियमादत्र संज्ञायामनावितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति सृतीय
कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्यात्
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । आकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति
संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवै
स्नाता देवस्नाता । कारकादुत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेना
कृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्क
नाम । तत्र सृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थं यः समस्त
वर्त्तते तत्र क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम्
प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्त्तते नाभूत्
प्रादुर्भावएव तेन प्रलापिताद्यपि कृतं भवति । सृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः
भावे तु यदा प्रलापितादयस्तदा याथादिस्वरणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अज्ञो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदा
भवति । आदानभाजनं सुखम् । प्रयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकोलेपनं सुखम्

कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च
 त्तं संस्यशात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे
 पुङ्गु भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युङ्गुवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थं भाववचनो-
 दाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अत्र इति किम् । हस्तहार्यमुद-
 श्वत् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादि-
 ष्वेव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥
क्त्विन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मचन्तं क्त्विन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादय-
 ोतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्त्विन् ।
 णिनिङ्कतिः । आपिशलिङ्कतिः । व्याख्यान । च्चगयनव्याख्यानम् । कृन्दो-
 ऽख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् ।
 । ह्यणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्म-
 याजकः । द्विचिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । त्रिचियपूजकः । याजकादयो ये
 त्रकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते तएवेह दृश्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः ।
 श्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादायं योगः । क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्याप-
 दाः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं बहणम् । कारकादित्येव ।
 णितिः । प्रकृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अर्धयने पुण्यम्,
 ष्यनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः ।
 पुण्ये तुल्यार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते ।
 शदीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या
 तं किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि
 णिति । माबोनम् । कार्षापणानम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् ।
 तह । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ।
 र के चिदर्थे इति स्वरूपबहणमिच्छन्ति । धान्येनार्था धान्यार्थः । उनश-
 नेव स्वर्थनिर्द्धे शार्थेन तदर्थानां बहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमा-
 णिरपहे सिद्धे तृतीयायहणं विस्वष्टार्थम् ॥

मिथं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

सृतीयोति वर्त्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरवदमनुपसर्गे सृतीयान्तात्पर्यमन-
 द्रासं भवत्यसंधौ भव्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मि-
 मिति किम् । गुडधानाः । अमुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहानुपसं-
 हृतं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सो-
 गंथापि मिश्रशब्देन सृतीयसमासो भवति । असंधाविति किम् । ब्राह्म-
 मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमापन्नः । संधिरिति हि पणक-
 नैकार्यमुच्यते । के वित्पुनराहुर्दृष्टमाणे विशेषाप्रत्यासत्तिः संधिरिति । ।
 राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्त्तिविभागो दृष्टतदिति ब्राह्म-
 मिश्रो राज्ञेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभागपरितरेव गुडमिश्रा इति

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्वर्हृतालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५

संपादि अर्हं हित अलम् । इत्येवमर्था ये तद्वृतास्तदन्तान्युत्तरपदा-
 नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्परायणन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवे-
 काभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकम्, अकार्णवेष्टकिका-
 अर्हं । छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिको ऽच्छेदिकः । हित । वत्सेभ्यो हि
 वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थ । संतापाय प्रभवति सांतापिक
 न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्द्वभरथमर्हति गर्द्वभरथिक
 विगार्द्वभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गर्द्वभरथिकादन्यो ऽगार्द्वभरथिक
 गुण इति तद्वृताथप्रवृत्तिनिमित्तं संपादिस्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रो-
 समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । संपाद्वर्हृ-
 तमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीति पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीय
 तद्वृता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा ।
 कृत्यसृचश्चेति सृच् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्वृतावतदर्थं वर्त्तते तदन्तव्योत्तरपदस्य न
 गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश-
 चपाश्या । असृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकार्यं
 अतदर्थइति किम् । पादार्यमुदकं पाद्व्यम् । न पाद्व्यमपाद्व्यम् । तद्वृता इत्ये-
 चदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकौकानुबन्-
 कयोरेयतेर्येहकारिह न भवति । वामदेवाद्वाङ्मौ । वामदेव्यं न वाम-
 व्यमवामदेव्यमिति ॥

अश्वावशस्ती ॥ १५७ ॥

अथ क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं
भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः अल्पपि । अविक्षिपः ।
अविलिखः । अशक्तविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमशक्तान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं ज्ञात्वः ।
द्वितीयं ज्ञात्वः । पक्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां । वर्त्तमानमन्तोदात्तं
भवति । अदेवदत्तः । अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योक्तेष्वाश्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुश्च इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेन्तोदात्ता भवन्ति ।
त्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनागामुकम् । अनपलाषुकम् ।
अनुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे कर्त्तरि भुवः स्त्रिष्णु-
त्रत्यस्य द्युनुबन्धकस्यापि यद्व्याप्तिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाढ्यंभ-
वणुः । असुभर्गविष्णुः । चार्वादयः । अचारः । असाधुः । अयौधिकः ।
अदान्यः । चाह । साधुः । यौधिकः । अनङ्गमेजयः । अत्र द्वितीये नऽसमासे-
तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । अदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समा-
न्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्त्तमानस्वरमायाधियमाणक्रियमाणरोचमानशोभ-
गनाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे
अस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । एहपतिः । एहपतिकः ॥
प्राज्ञाशुक्लन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नस्वर एव भवति ॥

विभाषा लृज्जतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

सृचन्त अच तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो
भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीक्ष्ण । अतीक्ष्णम् । २ ।
शुचि । अशुचिः । २ । पक्षे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः

क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहो समासे रदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरण-
त्पयान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं ममनं

* मुखप्रतिषेधइत्येव, कन्दो यः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भोजनं वा स इदं प्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । ए
तीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीह्याविति ।
अनेन प्रथम इदं प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्सद्वा
किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहुव्ययस्य तद्
क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तद्वदं प्रथमाः । द्रव्यगणनमे
गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदं प्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः ।
पदस्य कार्यित्वात् अपि पूर्वमन्तीदासं भवति । इदं प्रथमकाः । बहुव्रीह
त्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्त
त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन
किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभ
न्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति व्यावाए
ष्योर्दाहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दाहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्त्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोस्तत्परपदयो
उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकमित्रः । कूलमित्रः । कृ
जिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महामित्रः ॥ अत्रिप्रति
मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र अत्रिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोद
भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं । व्यवधा
यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत
न्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमन्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुख
भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलवण्य
युक्तम् ॥

नाव्ययदिक्रशब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्ययदिक्रशब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं
प्राङ्गुषाच्च बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचै-
र्मुखः । दिक्रशब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः ।
मूल । स्यूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्स-
मुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमान-
तत्त्वो विक्ल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ
समासेन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति
पदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् ।
सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः । २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं
कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः ।
पलायडुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्युहजातः ।
अहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृपजातः । जात्यादिभ्य
इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति
किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः ।
कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न
भवत्येषास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः ।
सुखादयस्तृतीयेभ्यामे पठन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकाल-
सुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः ।
२ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अयवोदेशः ।

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० २ ।

अग्नीहिकः । अमाषः । सुयवः । सुग्रीहिकः । सुमाषः । समासस्यैतदन्तोदात्तमिष्यते । समासान्तरावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुवच इत्यत्र कृते समासाऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १०३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अश्लोकः । अश्लवन्धूकः । सुकुमारीकः । सुश्लोकीकः । सुश्लवन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १०४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तद्विदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तच्चान्त्यात्पदं मुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अग्नीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमिति वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्दणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेन्यादेवपूर्वमुदात्तं भवान् कपि पूर्वमिति । तेनाञ्जकः सुञ्जक इत्यत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूञ्चि ॥ १०५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्माच्चप्रदव स्वरो भवति नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुग्रीहिकः । बहुश्लोकीकः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः । बहुश्लोकीकः । बहुश्लवन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तत्र भवति । बहुयवको देशः । बहुग्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो न्नरमरमिचमृ इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुन्नरः । बहुमरः । बहुमिचः । बहुमृत्तः उत्तरपदभूञ्चीति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १०६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरुपरं बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति बहुगुणा रञ्जुः । बहुसरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १०७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येककृपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाक्तो वृषः । ध्रुवमिति किम् । उद्गापुकोञ्चति । अपर्श्विति किम् । उत्पशुं । विपशुं ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रथमे
षष्ठ्यम् । निर्वणो प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समास-
प्रात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहादेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तरशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्घणो देशः । अनुपसर्गार्थं
प्रारम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तरशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः ।
बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोत्तरशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः ।
घन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविष्वचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् ।
परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽध्ययीभावो वा । अद्य-
यीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
त्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति
तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन शक्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् ।
एहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायु-
मिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरु-
पम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिर्वा । अध्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्का-
कः । निष्कान्तः कालादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालब्देन प्रादिसमासः । नि-

* प्रायः । पा० ।

ष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेः । दुस्तरीपः । अघितृस्तृत्तश्चिभ्य ईः । तरीः
तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः । निस्तरीप इति के चित्
ठन्ति । अपरे निस्तरीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति
निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः
परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे
वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिं
वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखाशाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभ
वोप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्
क्तम् । योगात्रभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामां
नामशब्दश्चापादुत्तरायन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अ
वीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति
तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यप्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्
अनित्य श्चसमासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम्
अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासे बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फि
पूतकुक्षीणां यहणामबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः
अधिकेशः । अध्याकूटो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकूटो वा दन्त इ
समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योन्या दन्तो जाय
स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानञ्चि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठः ।
नुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोयम् । अनुगतः कनीय
न, नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोयम् । प्रधानार्थं च कनीयोयहणम् । अप
नकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिक्रशोश्वः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शक्नोती । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्द्वान्तुलोपइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यस्तम् । निवृणाम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अय्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवाग्वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहिततण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रूवाति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतेः ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्वादा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्ह सति चिस्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशुः जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आर्द्रा । अशय । कृत्तिका । अर्द्धे । पुर । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यज्जिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपगतो देव, मुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोहः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनैषः । गौर । नैष । तैल । लोट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सौरवक्षेपयो ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अवक्षेपयो गम्यमाने । अवक्षेपयो निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्यण्डले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः ।

सुशब्दोत्र पूजायामेव । वाक्यार्थेस्तु अक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् । कुब्राह्मणः । अक्षेपणदिति किम् । शोभनेषु सृषेषु सुसृषेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोर्यमिति सेयमभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुषदत्येष । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दे गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्शब्दः । मूर्द्ध्विति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिव्यिति किम् । द्विहस्तम् । बहुव्रीहौदिति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्यं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सक्यमिति कृतसमासान्तः सक्यशब्दाच्च गृह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्यः । २ । श्लत्पासक्यः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्यः । अचश्चत्वाच्चित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिशक्यन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

क्यन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्यशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्यमालभेत । त्वाष्ट्रौ लोमसक्यौ । अञ्जुबाहुः वाक्यतिः । चित्यतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिरुदात्तः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां क्यन्दस्य संख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृत्तादीनां क्यन्दस्य संख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृत्तः

पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां ह्रस्वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
द्विवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वे संश्रुतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वर्त्याति पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अत्यान्मुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्,
निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदयहणमिहाप्यलुको नितृत्तिं करोतीत्येवमर्थं
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरप-
दाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थं ऋच्छाणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्त-
रपदे ऽलुगुभवति । स्तोकान्मुक्तः अत्यान्मुक्तः । अन्तिकदागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । ऋच्छान्मुक्तः । समासे कृते प्राति-
पदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्वित्रचनषडुचनान्ताणां
तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो
मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्यैकपदमैकस्वर्यं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छं-
सिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति चत्वि-
विशेषस्य * कृठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगुभवति
उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥
अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो जनुषान्थ इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्थः । जनुषा हेतुता ऽन्थः ।
वृत्तीयेति योगविभागात्समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

* विशेषस्य कस्य चिद्विदित पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां सत्वात् ।

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभ्रवति । मनसादत्ता । मनस
गुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभ्रवति । मनस
ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुभ्रवति
आत्मनापञ्चमः आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रहृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि
तृतीया । तृतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्
नापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थ
ऽस्यासःवात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणाख्यायां वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैया
करणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुभ्रवति । आत्मने
पदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभ्रवति । परस्मैपदम्
परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चात्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभ्रवति । युद्धिष्ठिरः
त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्येत एव वचनादलुक्
अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । घनेकिंशुकाः । घनेहरिद्रकाः
घनेबल्लजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम्
नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति
किम् । अन्नशौण्डः ॥ हृद्द्वुभ्यां डेः ॥ * ॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तर
हेरलुक् भवति । हृदिसृक् । द्विसृक् ॥

कारनाच्चि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्त
म्या अलुभ्रवति । सूपेशाणः * । दृषदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिप

* सुकुटेकार्षापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्विका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कार-
नाम्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्वेयस्य नाम ।
प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः । हलादाविति किम् । अघिकटे उरणः,
अघिकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्यादुत्तरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरासुत्तरपदे ऽनुभवति । मध्येगुहः ॥ अन्ता-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽनुभवति ।
कण्ठे कालोस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति
किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुख-
कामः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्रायः ।
नङ्गावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा ऽनुभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र
विभाषेयम् । स्वाङ्गीद्वहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वा-
ङ्गाच्च नेन्निब्रुवन्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुभवति । स्तम्भेरमः ।
कर्णेजपः । न च भवति कुरुवरो मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अनुभवति ।
प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैत्रायं प्रपञ्चः ॥

विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽनु-
भवति । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

* कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम् उत्तरस्या सप्तम्या विभाषा ऽलुम्भवति । घ । पूर्वाह्नितरे । पूर्वाह्नितरे । पूर्वाह्नितमे । पूर्व ह्नितमे । काल । पूर्वाह्निकाले । पूर्वाह्निकाले । तन । पूर्वाह्नितने । पूर्वाह्नितने कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नैष्यते । हृदयस्य हृल्लेखेति लेख्य ह्याल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेष्वत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुम्भवति । खेशयः । खशयः । यामेवासः । यामवासः । यामेवासी यामवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्नशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्मत्तुषु सप्तम्या अनुग्रहणव्यः ॥ * ॥ अप्पुयोनिः । अप्पुव्यः । अप्पु मन्तौ । अप्पु भव इति दिगादित्वाद्यप्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

नेन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इजन्ते सिद्धशब्दे वध्नाते च परतः सप्तम्या अलुम्भन भवति । स्थण्डिलशायी* । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिन्यसिद्धः । वध्नाति । चक्रबन्धकः । चरकबन्धकः । सप्रमीति योगविभागात्समासः । चक्रबन्ध इति के चिदुदाहरन्ति तत्पद्याद्यजन्तं द्रष्टव्यम् । घजन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम् ॥

स्ये च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्ये चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुम्भन भवति । समस्यः । विषमस्यः । कूटस्यः । पर्वतस्यः । भाषायामिति किम् । कृष्णोस्यास्त्रेष्ठः । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुम्भवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिकपरशुद्धीर्याक्तदण्डहरेषु यथासंख्यमलुम्भवत्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यताहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुम्भवत्यः ॥ * ॥ आमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्गुप् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुम्

* स्थण्डिलवर्तित्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः । शेषपुच्छलाहंगुलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठा अलुम्ब-
क्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठा अलु-
म्बक्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां षष्ठा अलुम्भवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशदत्त्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिंसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिंसंबन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः
षष्ठा अलुम्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।
ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनिंसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वा-
त्तरपदग्रहणम् ॥ विद्यायोनि संबन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् ।
होतृधनम् । पितृधनम् । होतृग्रहम् । पितृग्रहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिंसंबन्धवाचिभ्यो
विभाषा ऽलुम्भवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा ।
पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं षत्व-
म् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वम् ।
ऋतुः पतिः । दुहृत्पतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिंसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपद-
पानङ्गादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टाद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ ।
निंसंबन्धेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्य-
म् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रदत्त्यनुवर्त्तते ऋत इति च । तेन
प्रशब्देप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङ्गादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्गादेशो भवति ।
न्द्रावस्यौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृहस्पती । द्वन्द्वइति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं
सिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिति लोकाविज्ञाते द्वन्द्वइति निपात्यते ।
न ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या धेदे च सहभावेन ये निर्द्विष्टास्तेषामिह ग्रहणं
भवति । तेन ब्रह्मप्रज्ञापती शिववैश्रवणादित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र
योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवापू । वाय्वानी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्द्वेषताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमो अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वम् ॥

इष्टुद्धौ ॥ २८ ॥

कृतघृद्वावृत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणं मनद्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽः अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्व्रितः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदघृद्धौ कृताय मानद् इत्थं च षाधितुमिकारः क्रियते । घृद्वाधिति किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रः परस्येत्युत्तरपदघृद्धुः प्रतिषिध्यते ॥ इष्टुद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ • आग्नाविष्णव्यं चहं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे द्यावाद्यामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति वकाराद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन हत्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदसौ पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यवः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासासूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचायाणां मतेनारडादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च । पूर्वपदस्य अडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः तत्र अतो क्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

* द्याश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

**स्त्रियाः पुंशुद्वाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥**

भाषितः पुमान्येन समानायामाहतावेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते
स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः ।
ऊहो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग् निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशुशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे
पूरणीप्रियादिर्वाक्ये । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति
किम् । यामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, यामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति
किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाहताविति किम् । द्वाणीभार्यः कथं गर्भि-
भार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्तेष्वोत्र यवः । अनूङ् इति किम् ।
ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणी-
माता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीयहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः
पत् इति । 'अपू पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीयहणमेवेत्यप्यन्यथो न
भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्या-
णी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सच्चिदा । अम्बा । ज्ञान्ता । तान्ता । समा ।
चपला । दुहिता । वामा ॥ वृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षित-
त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वोकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु-
क्षिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंशुद्भवति । तस्याः
शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परि-
गणनं कर्तव्यम् । जतसौ । तरप्तमपौ । वरट्जानीयरो । कल्पबुद्देश्यदेशीयरः ।
रूपप्याशपौ । धर्म्यालौ । दाहिलौ । तिल्लातिलौ ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंशु-
द्वावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यो देहि । अल्पाभ्यो देहि । बहुशो देहि ।
अल्पयो देहि ॥ स्वतलोर्गुणवचनस्य पुंशुद्वावोवक्तव्यः ॥ * ॥ पटुव्या भावः, पटु-
त्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कठ्या भावः, कठीत्वं, कठीता ॥
भस्याठे तद्वृत्ते पुंशुद्वावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिरूपम् ।

घठइति किम् । श्यैनेयः । रौहिणेयः । कथमग्नायी देवता ऽस्य आग्ने
स्यालीपाक इति । कर्त्तव्यात्र यत्रः ॥ ठक्छसोश्च पुंश्रद्धावो वक्तव्यः ॥ *
भवत्याशङ्कान्ना भावत्काः । भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनीश्च ॥ ३६ ॥

क्यङ् इ परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनुङ् पुंश्रद्धावति
एनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः
दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनी ग्रहणमस्वर्थमसमानाधिकरणार्थं च
इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंश्रद्धावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यं
वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रि
कामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषे
धु तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत, पाकभार्या भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरणयोश्च स्त्रियाः पुंश्रद्धावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्त
भार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्त
मानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशम
पाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि
रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंश्रद्धावति । सौघ्री
भार्यः । माथुरीभार्यः । सौघ्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौघ्रीयते । माथुरीयते
सौघ्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहियपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भार्यः ।
यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी वृह
तिका यस्य स काषायवृहतिकः । लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य
रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंश्रद्धावति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ।

* आदिरेव इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेश-
प्रार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेषुच ॥ ४१ ॥

जातेषुच स्त्रिया न पुंशुद्ववति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बहुची-
भार्यः । कठीपाशा । बहुचीपाशा । कठीयते । बहुचीयते । अमानिनीत्येव ।
तठमानिनी । बहुचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंशुद्ववस्य
नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंशुत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च ग्रन्थययोर्भाषितपुंस्का-
ङ्गुस्त्रियाः पुंशुद्ववति । प्रतिषेधार्थं यमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि
भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । सन्तापूरण्या-
वित्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः ।
पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वि-
पर्यायकारकव्युत्पत्तं तत्रापि भवति । सौम्रजातीया । सौम्रदेशीया । स्वाङ्गा-
त्रेते ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेषुचैत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठ-
जातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूङित्येव ।
स्वबन्धुवृन्दारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंशुद्ववो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुक्कुट्या
ण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः तीरं, मृगतीरम् । काक्याः
शावः, काकशावः । नवा ऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रान्त्वेन विना पूर्वप-
दार्थोत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंशुद्ववाद् ह्रस्वत्वं खित्घादिषु भवति
व्यतिषेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणीमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्विसमा ।
पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क । पट्विका । मृट्विका । इडेडबिडु दरुदृ पृथु उशिजित्येते
नपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिङ्गते
डबिट्वृन्दारिकेति विग्रह्य समासः क्रियते । ततः पुंशुद्ववेन ऐडबिडिदादयः
शब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहृतेषु छाने-

काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्का-

* वारवृन्दारिका । पार्श्ववृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यरो यो हीप्रत्ययस्तदन्तस्थानेकाचो ब्रह्मो भवति । घ । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट । ब्राह्मणि-
चेली । ब्रुव । ब्राह्मणिव्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत ।
ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवइति ब्रवीतीति
ब्रुवः पचाद्वाचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । इय इति किम् । दत्ता-
तरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति ।
भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ब्रह्मो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
शेषः । अही च या नदी इत्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा ।
वीरबन्धुतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ इचन्याः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ब्रह्मो भवति । श्रेयसि-
तरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विदुस्तरा । पुंशद्वा-
वोप्यत्र पठे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याधिबद्धितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महत्तः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत्त आकारादेशो
भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महा-
जातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महत्तः पुत्रो महत्युत्रः ।
लक्ष्योक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहु-
रिति । तदर्थे समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्गु-
तश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्मम् ॥ महदात्वे घासकौ-
विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंशद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः ।
महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । अष्टनः
कपाले ह्रविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टाकपालं चरं निर्वपेत् । ह्रविषीति किम् ।
अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टा-
गवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विष्यदार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्याः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्य-
शीत्याः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्ट-

त्रिंशत् । दृष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः ।
प्रष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् । द्वित्राः । त्रिदशाः । दृशीतिः ॥
॥ शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
प्रष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्याः ।
योदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येष । त्रैमातुरः । अब-
हुव्रीह्यशीत्योरित्येष । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येष । त्रिशतम् ।
त्रसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीह्यशीत्याः सर्वेषां दृष्टुं त्रि-
त्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिप-
चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादि-
पेष । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् + ॥

हृदयस्य हृल्लेखयण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ।
दयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् । हृदयस्येदं,
हृदम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते ।
अत्र तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकार-
त्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ् रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।
श्लोकः । हृदयशोकः । ष्यञ् । सौहार्दम् । सौहृदय्यम् । आस्त्रणादित्वात्
। ष् । हृदादेशपक्षे हृद्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः । रोग ।
रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति
नैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहृत इत्येतेषुत्त-

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् । द्विपञ्चा-
शत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं अथाद्यामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

रपदेषु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामतताति, पदातिः । अज्य-
तिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यपत्ययः । तत्राजेर्धीभावो न भवत्यत एव निपा-
तनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दे
वृषादित्वादाद्गुदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते
तेन पदोपहत इति वृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्त-
भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

पदात्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्वन्ति
पदाः शर्कराः । पदाः कण्टकाः । अतदर्थेइति किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥
पदावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्वादभ्यः
ष्ठञिति पादशब्दात् छन्दस्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य यहणमित्
इष्यते ॥ तेन पदापादमाषशतादद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपादम् ।
त्रिपादम् ॥

हिमकाषिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । पट्टिमम् । काषिन् । अथ पत्काषियो यान्ति । हति । पट्टितः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पक्षो
गायत्रीं शंसति । पादंपादं शंसतीति संख्यैऋचनान्छ वीप्सायामिति शस-
त्ययः । ऋच इति किम् । पादशः कर्षोपणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पाद-
शब्दः । निष्कं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्यादः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ।
उदमेघो नाम यस्य षौदमेघिः पुत्रः । उदवाहो-नाम यस्य षौदवाहिः पुत्रः ।
संज्ञायामिति किम् । उदऋगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो
भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेयंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं घासं वाहनं धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिष इति शामुल् । घास । उदकस्य घासः, उदघासः । वाहन । उदकस्य वाहन । उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्वि-
त्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

उदकस्येद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुन्यजातीयानन्तरेण हला-
द्विना, हल् आदियंस्तोत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्य-
वाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः ।
उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्य-
इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीषधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य ओदनं सक्तुं बिन्दुं वज्रं भारं हारं धीषधं गाहं इत्येतेषुत्तरपदेषु-
उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्यं, उदमन्यः ।
उदकमन्यः । उदकेनौदनं, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तुं उदकेन सक्तुः,
उदसक्तुः । उदकसक्तुः । बिन्दुः । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः ।
वज्रं । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उतकवज्रः । भारः । उदकं विभर्तीति,
उदभारः । उदकभारः । हारः । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः ।
धीषधं । उदकस्य धीषधं, उदधीषधः । उदकधीषधः । गाहं । उदकं गाहत-
इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इकोह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतर-
स्याम् । बामणिपुत्रः । यामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । इक
इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः ।
वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यञ्जस्य-
तविभाषा चेत्यम् । तेनेह न भवति । कारीषगन्धीपतिरिति । इयदुषड्भा-
विनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषली-
भूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः । अपर आह ॥ भूकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः । भूकुटिः ॥

एकं तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकह्रस्वम् ।
एकमयम् । एकस्या भावः, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः हीरम्,

एकतीरम् । एकद्वुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दस्वस्वत्वं प्रयोजयति
अवाहि ग्रहणमात्रमत्र विशेष्यते न पुनरच् ग्रहणमात्रेणेति ॥

ड्यापोः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इयन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाकृन्दसोर्बहुलं द्वस्वो भवति । इयन्तस्य संज्ञा
याम् । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः
नान्दीचोषः । नान्दीविशालः । इयन्तस्य कृन्दसि । कुमारिदारा । प्रदविदाः
च भवति । फाल्गुनीपौर्यामासी । जगतीकृन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिल
वहम् । शिलप्रस्यम् । न च भवति । लोमकाग्रहम् । लोमकाग्रहः । आबन्तस्य
कृन्दसि । अजतीरेण जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न
भवति । ऊर्णासूत्रेण कथयो धयन्ति ॥

त्ये च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो ड्यापोर्बहुलं द्वस्वो भवति । तदजाया भाव अज
त्वम् । अजात्वम् । तत्रोद्दिष्टा भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञा
यामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं द्वस्वो
भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्त
दन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्कष्टकचित्तम् । मुञ्जेषीकतूलम् । उत्पलमाल-
भारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य द्वस्वो भवति । कालिंमन्या । हरिणिंम-
न्या । मुमा द्वस्वो न बाध्यते । अन्यथा हि द्वस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अन-
व्ययस्येति किम् । दोषामन्यग्रहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतद्वं
ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुत्तुदः । द्विषंतपः । अजन्तानाम् । कालिंमन्या । अरुद्विषदज-
न्तस्येति किम् । विदुन्मन्या । अनव्ययस्येत्येत् । दोषामन्यग्रहः । दिवामन्या
रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिफल्यर्थम् । अतो द्वस्वो कृते मुम्भवति ॥

इच्च एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति आन्प्रत्ययवच्च

द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गामन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियमन्यः । अग्रिमन्यः । भुवमन्यः । अन्प्रात्ययवच्चेत्यतिदेशादात्त्वपूर्वसवर्णगु-
ण्येयदुषडादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् ।
लेखाभुमन्यः । अयेह कथं भवितव्यम् । अग्रिमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्यु-
पक्रम्य अग्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परि-
त्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमो-
नंपुंसकादित्यमो लुभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६६ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दारयतीति
पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करो-
तीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्तस्य कृन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्तं
करोतीति भक्तस्य वा कारः, भक्तंकारः । कृन्दसीति किम् । भक्तकारः । धेनेर्भ-
व्यायां मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या । लोकस्य पृथे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ लोकंपृथा ॥
इत्ये ऽनभ्याङ्गस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याङ्गमित्यः ॥ भाष्ट्रान्योर्निधे मुम्बक्त-
व्यः ॥ * ॥ भाष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥
सूतेष्यराजभोजमेवित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रहादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता ।
भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । के चित्तु शार्ङ्गखादिषु पुत्र-
शब्दं ष्टन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति ।
श्येनपातोष्यां क्रीडायां, श्येनपाता । तैलपाता । अदति किम् । श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन् उ रपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिंचरः । रात्रि-
वरः । रात्रिमटः । रा मटः । अप्राप्तविभाषेयम् । कृति कृति नित्यं भवति ।
रात्रिमन्यः ॥

स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समासा-
न्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७६ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सकलं ज्योतिषमधीते । समूहोर्तम् । संस्यहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहू-
र्तान्तं संघहान्तमिति अन्तवचनइत्यध्ययीभावः समासः । तत्राध्ययीभावे चाका-
लइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सट्टोणा
द्वारी । समासः कार्षापणः । सकाकिणीको मासः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्त्योरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उप-
लभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुपाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनु-
पाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ।
सरात्तसीका शाला । अन्यादयः सात्ताडनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीय-
मानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अध्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अध्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सवक्त्रं धेहि । सधुरं प्राज्ञ । अकालइति किम् । सहपूर्वाङ्गम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वाद्ययवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वं ऽवयवा उपसर्जनीभूताः
स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्युद्धते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो
भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ।
सहयुध्या । सहङ्गत्वा । सहङ्गत्वप्रियः प्रियसहङ्गत्वेतिबहुव्रीहौ यदुत्तरपदं
तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देव-
दत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ।
स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहह-
लाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये

मूर्द्धन् प्रभृति उदकं इत्येतान्युत्तरपदानि वर्ज्जयित्वा । अनुधाता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुन्यः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । सगर्भसयूथसनुतादादिति यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धन्प्रभृत्युदकेष्विति किम् । समानमूर्द्धन् । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धार्थः क्लियते । तेन सपत्नः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-

वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्वृत्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थेऽश्वत्थत्तरपदे यत्प्रत्ययपरं परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थं वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषादरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित्त्यो चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्प्रकृतिप्रत्ययो क्लियते ॥ दृशे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृचः ॥ दृशेः क्तप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुयवृणामुत्तरार्थम् ॥

इदं किमोरीशुकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशु की इत्येती यथासंख्यमादेशो भवतो दृग्दृश-

वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां
 वेो घ इति वतुप् ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृत्तः । कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारदेशो भवति वृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ।
 यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ
 वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्वाह् । देवद्वाह् । सर्वनाम्नः ।
 तद्वाह् । यद्वाह् । अद्विसध्यारन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणा-
 देशे कृते उदात्तस्वरितयोरेष्यः स्वरितोनुदात्तस्यैव स्वरो भवति । विष्वग्देव-
 योरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्ययइति
 किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिप-
 त्यर्थः । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्वं भवति ॥
 छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न
 भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समी ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
 सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
 पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
 अलोपइति किम् । तिरश्ठा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
 सध्यह् । सध्यञ्चौ । सध्यञ्चः । सधीचः । सधीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोः उत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमा-
 देशो भवति । सधमादेो ऋम्य एकास्ताः । सधस्याः ॥

द्वान्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥

* अथ चिदन्त्यत्रापि भवति । विश्वद्वाद्या । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति ।
द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । धीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे
प्रतिषेधो घक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनव-
र्णादिति घक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति
क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणार्थम् ।

ऊदनेर्देशे ॥ ९८ ॥

अनोत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।
देशइति किम् । अन्धीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्यास्यि-

तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अषष्ठीस्यस्य अतृतीयास्यस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्
आशा आस्या आस्यित उत्सुक कति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या
आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्या, अन्यदास्या ।
अन्य आस्यितः । अन्यदास्यितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या कतिः,
अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्य-
स्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति
किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्यितः, अन्यास्यितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण घक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टु आशीरादिषु सप्रसु ॥

अन्यस्य कारक, मन्यकारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विनप्र-
ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थ विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽच्चि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजादावुत्तरपदे ।
कद्वजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुषइति किम् । कूपो राजा । अतीति
किम् । कुनास्त्रणः । कुपुषवः ॥ कदवावे चावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सिता-
स्त्रयः, कषयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्वजः ।
कद्वदः ॥

तृये च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कस्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अथ इत्येतयोस्तत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । कात्तः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । कासम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवञ्चिन्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहित्वा दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैश्चरितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशश्च लत्वम् । जीवनस्य मूतो, जीमूतः । घनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् । शत्रुशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं खमस्येति, उलूखलम् । ऊर्ध्वखशब्दयोर्लू खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति, वृसी । सदेरधिकरणे इट् प्रत्ययः । ब्रुवञ्चब्दस्य चोपपदस्य

कृशब्द आदेशो भवति । मङ्गां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महं
 शब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः
 दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिण
 तीरम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे इत्वं च लभावश्चोत्तरप्ल
 स्येञ्जि प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाक्वादः । तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ ए
 उत्वं दसृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥ षड् दन्ता अस्य षोडश् । ष
 च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्
 षोडा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रति
 पत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाश
 दमध्येषुत्वं षक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ कृच्छ्रेण दाशयते नाशयते दभ्भते ।
 यः स दूडाशः । दूयाशः । दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात्
 दुष्टं ध्यायतीति, दूढः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः
 स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं षक्तव्यम् ॥ जायएहि स्वो रोहाव ॥ पीवोपवसना
 दीनां च लोपो षक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णोगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशो ।

धातोस्तदर्थोतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याङ्गशब्दस्य स्थाने अह्नित्ययमादेशो भव
 त्यन्यतरस्यां डौ परतः । दुर्यारङ्गोर्भवः, दुरङ्गः । च्यङ्गः । द्यङ्गि । द्यङ्गिनि । च्यङ्गि
 च्यङ्गिनि । द्यङ्गे । च्यङ्गे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यङ्गि । व्यङ्गिनि । व्यङ्गे । सायमन्ह
 सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाङ्गे । एकदेशिसमासः । पूर्वोद्विभ्यो
 ऽन्यस्यापि भवतीत्यितदेव विसायपूर्वस्याङ्गस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमहं
 मध्याङ्ग इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वङ्गे । अपराङ्गे ॥

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स द्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ।
 लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरुक्तम् । आनीरयः । इन्द्रयः ।
 पुमारुक्तं वासः । प्रासाराज्जः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घो-
 थंम् । अण इति किम् । आवृठम् * ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्रलोपे । सोढा ।

* आवृठम् आठमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

शेठुम् । सोढव्यम् । बोठा । बोठुम् । बोठव्यम् । अर्कणस्येति किम् ॥ ऊठः ।
ठवान् । वर्षेबह्व्यं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदबोठाम् ।
उदबोठम् । तादापि परस्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साठ्यै साठ्वा साठेति निगमे ॥ ११३ ॥

साठ्यै साठ्वा साठा इति निगमे निपात्यन्ते । साठ्यै समन्तात् । साठ्वा
नन् । सठेः त्वाप्रत्यये चोत्वाभावः । पठे त्वाप्रत्ययस्य धौभावः । साठेति
चिरुपमेतत् । निगमइति किम् । साठ्वा साठेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिव्यामः संहितायामि-
षेवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । द्वाचोतस्तिड इति । विद्वा हित्वा सत्यति शूर
नाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्यति, शूर, गोनाम् ॥

**कर्णै लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
स्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥**

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति विष्ट अष्टन् फल्गुम्
णि भिन्न छिन्न छिद्र सुश स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दान्नाकर्णः । द्विसु-
कर्णः । त्रिगुणाकर्णः । चतस्रुलाकर्णः । अङ्गुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिवि-
पसंबन्धज्ञापनार्थं दान्नाकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति
त् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्च-
र्णः । मखिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्त्वा ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्लिप्रत्ययान्तेषुत्तरपदेषु
पदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपावत् । परीणत् । वृति ।
वृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । मर्मावित् । हृदया-
त् । श्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । अतीषट् । तति ।
तित् ॥ गमः क्लृविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
विति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्हत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां
दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् कोटरावणम् । मिश्र-
वणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशु-

लकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपत्रह
नम् । कृष्णागिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिधक । सारिक । कोटरादिः
किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः

बले ॥ ११८ ॥

बले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीबलः । कृषीबलः । दन्ताबलः
रजःकृष्यासुतिपर्यदाबलच् इति बलप्रत्ययो वृहते ॥ अनुत्साहधातृपितृणां
त्येष ॥ उत्साहबलः । धातृबलः । पितृबलः * ॥

मतौबहूचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहूचो ऽनजिरादिर्वाजितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां विषये
उदुःखरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद
मत्तुबिति मत्तुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतौर्धत्वम् । बहूच इति किम् । ग्रीति
मती । अनजिरादीनामिति किम् । अनजिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती
हंसकारणडवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येष । बलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंश
वती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु
संज्ञायामिति मतौर्धत्वम् । यथादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुउत्तरपदे दीर्घा भवति । अशी
हम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरि
किम् । पीलुवहम् ॥ अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाहवहम्

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति । नीलैद
वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारं
कृत्रिमे दीर्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमरति किम् । प्रसादः
प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्र
रोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाश
अनूकाशः । पचादप्रत्ययान्तायं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

* अनुत्साहेत्यादि पितृबल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

दस्ति ॥ १२४ ॥

द्वा इत्येतस्य मस्तकारादिरादेशस्तास्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नात्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अत्र उपसर्गात् इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः ह्यति तथापि चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । त्तम् । अषत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । नितार्णम् । तीति किम् । दत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः । अष्टाब-
धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं
निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादा-
स्या इति ब्रह्मग्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादान्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च
युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।
त्रिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति ।
विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्द्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा
स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वानरो
नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्ते चर्षी ॥ १३० ॥

मित्ते चोत्तरपदे च्छावभिधये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वामित्ते
नाम चर्षिः । च्छाविति किम् । विश्वमित्तो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मनुष्यव्यये परतो
र्षी भवति । सोमावती । अश्वीवती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

श्लोषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्रइति वृत्ते । श्लोषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घं भवति । श्लोषधीभिरपीपत् । नमः पृथिव्यै नम श्लोषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । श्लोषधिपते । अथमायामिति किम् । स्थिरैयमस्तौषधिः ॥

अचि तुनुघमक्षुतकुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

अचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यालात् । मक्षु । मक्षु गामन्तमीमहे । तङ् । भरता ज्ञातवेदसम् । तङ्किति थादेशस्य डित्त्वपत्ते यद्दृष्यं, तेनेह न भवति । शृणोत यावायः । कु । क्रूमनः । ज । अजा गौः । उरुष्य । उरुष्या योनेः ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो रक्षते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति अभी षु णाः सखीनाम् । ऊर्द्धु ऊ षु ण ऊतये । सुज् इति षत्वम् । ना धातुस्योरुष्य इति णत्वम् ॥

द्वचोतस्तिङ्कः ॥ १३५ ॥

अचीति वृत्ते । द्वचस्तिङ्कन्तस्यात अन्विषये दीर्घा भवति । विद्म हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्वच इति किम् देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वन्धि यत्त च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

अचीत्येव । निपातस्य च अन्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते अच्छाते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशकेशि । कचाकचि । जलाषाट् । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु * श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः श्वापद्मः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चावित्यञ्चतिर्नुप्सनकाराकारो रक्षते । दधीवः पश्य । दधीवा । दधीवे । मधूवः पश्य । मधूवा । मधूवे । अन्तरङ्गोपि हि यथादेशो दीर्घविधानसमाख्यां च प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपदइति वक्तैते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा भवति ।
 क्रीडगन्धीपुत्रः । कारीडगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ।
 तीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धो ऽस्य । अत्याख्यायामुपमानाञ्छेति
 कारः समासान्तः । करीडगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुत्रः ।
 कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वो ऽऽद्यो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थित-
 प्रभाषा हि सा । अङ्गतएव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपत्ते कृतार्थेनापि दीर्घेण पत्ता-
 नरे परत्वाद् ह्रस्वो वाध्यते । पुनः प्रसङ्गाविज्ञानं च न भवति । सङ्गद्वैतो
 प्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उदुं मनुक्कमिष्यामोऽङ्ग-
 प्त्येषं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति
 कम् । निरुतम् । दुहृतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति
 कम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्रुत्तैः ।
 अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतान्यार्था
 नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्बह्वणपरिभाषा नाश्रयितव्या
 भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्वतिष्ठते । अथ
 ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरं यथायोगं
 परिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
 तः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवा-
 इति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विद्वितः । अथ इत्येव ।
 तीयः । वृत्तीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गबह्वणमावर्त्तयितव्यं,
 त्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येषष्ठीबहुवचनमागतनुद्गं दृश्यते । तस्मिन्परतोङ्गस्य दीर्घा
 भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । इर्तृणाम् । अथ इत्येतदत्र

निवृत्तम् । आगतनुद्वयद्वयमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यत्र हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यच्च तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इतयोर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् इदमेव नामाति दीर्घप्रतिषेधश्चनं ज्ञापकमचि र चत इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसोर्नामि परत उभयथा दृश्यन्ते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । के चिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्यन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याद्गुप्तोपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्षाम् । नामीत्येव चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राज्ञा राज्ञानौ । राज्ञानः । राज्ञानम् । राज्ञानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामा पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राज्ञानि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् हे राजन् । हे तन्न ॥

वा अपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

अपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ दीर्घा भवति । स तत्ताणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तत्तणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । अभुव यामिन्द्रम् । अभुवणामिन्द्रम् । निगमइति किम् । तत्ता । तत्ताणौ । तत्ताणः ।

सान्नामहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घा भवति
पर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पर्यासि ।
पशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति
किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अमृन्तृचस्वसृनमृनेष्ट् ऋत्वष्टृक्षत्तृहोतृपो-
तृप्रशास्त्रृणाम् ॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पो वृ प्रशास्तृ
त्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ।
ए । आपः । अह्नामि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो
वधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममङ्गत्वादीर्घत्व-
मध्यते । वृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनपवादान् । कर्त्तारः । वृच् ।
कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारप्य, हर्त्तारः । स्वसृ । स्वसा ।
वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ ।
ष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ ।
होतारौ । होतारः । पोवृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ ।
शास्तारः । नफ्रादीनां यद्दणमव्युत्पत्तिपत्ते विध्वर्थम् । व्युत्पत्तिपत्ते नियमा-
म् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः ।
मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्युषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पृषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा
भवति । बहुदण्डनीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभूणहाणि । बहु-
षाणि । बहुयमाणि । सिद्धे सत्यारम्भे नियमार्यः । इन्हन्युषार्यम्णामुप-
धायाः शावेष दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ ।
पणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्मभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमाह्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियिदीर्घविधौ च न दोषः ॥
सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य द्वि शौ नियमः सुति नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्नेरनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमं
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्द्रः
 वार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानेषु दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शाब्दिक
 द्वितीयो नियमः, शाबेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वो
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः,
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेषु सर्वनामस्थानेषु
 सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य,
 च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येत्येतत्
 श्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने
 नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्द्रन्यूपार्यम्णामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन्
 हेपूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दी
 भवति । इवतु । भवान् । ऋतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । ऋ
 कृते दीर्घं नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाचित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घ
 निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अ
 तोरिति किम् । पिण्डं यसतइति पिण्डयः । चर्मं वस्तइति चर्मवः । अ
 र्थकोप्यस् शब्दे एह्यते । अनिनस्मन्ग्रहणानि अर्थवता वानर्थकेन च तदा
 विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परि
 हार्यम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे रूपानर्थहहेतौ नायमत्व
 इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये पा
 भलादौ च कृति । प्रशान् । प्रतान् । भलादौ किम् । शान्तः । शान्तशान्
 शान्ता । शान्तिः । इति सत्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यद्भुगन्ता
 तस् । अनुनासिकस्येति किम् । श्रोदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । क्लिभनीति
 किम् । गम्यते । रम्यते । कृडितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अउभनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा भवति ।
अजन्तानाम् । वित्रीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन् ।
जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति कुन्दसि
यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यतइत्यनेन भवति ।
अथ वा इहाजग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं,
तच्चाद्या एह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते
प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादे-
शस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्गमेरिडादेशस्येति ॥

तनेतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनेतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्द्वैत्यत्र तनेतेरुपसंख्यानान्दि-
हागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च त्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति त्काप्रत्यये भलादौ परतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रामित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
त्यबादेशोन्तरङ्गानपि विधान्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

द्वौः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

ह इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श ऊट् इत्येता-
वादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः द्वौ भलादौ च कङ्किति । प्रश्नः ।
विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच् के चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शदेशः । वकारस्य ऊट् ।
स्योनः । सिवैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते । तत्र कृते-
न्तरङ्गत्वाद् यथादेशो नानाश्रयत्वात् च न वार्णादाङ्गं बलीयो भवति । द्वौ
हस्य । शब्दप्राट् । क्रिष् वचीत्यादिनौणादिकः क्रिप् दीर्घश्च । गोविट् ।
वकारस्य । अत्तद्वूः । हिरण्यद्वूः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति नाजानन्तर्य-
रिति प्रतिषिध्यते । भलादौ हस्य । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ठा । वकारस्य ।
द्वूतः । द्वूतवान् । द्वूत्वा । कङ्कित्तीत्येव । द्वुभ्याम् । द्वुभिः । के चिदत्र
कङ्कित्तीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्वुभ्यां द्वुभिरिति, ऊठि कृते दिव उदिति
तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यति । कृशां च इत्यत्र कृपहणं न कर्त्तव्यम् ।
अनेनेव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठिष्ठत्कारणमेत्येधत्पूठ्स इति विशे-
षणार्थम् । वाह कङ्कित्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यधिमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यधिमव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्यान्ते
कडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनाशिके ऋलादौ च कडिति । जूः ।
जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रुवौ ।
श्रवः । श्रतः । श्रतवान् । श्रतिः । श्व् । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव ।
मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा
श्रिव्यधिमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति कौ परतो ऋलादौ कडिति च परतः
मुर्छा । मूः । मूरौ । मूरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूम्ह्मिमादामिति
निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा । हूः । हूरौ । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपः
सतुक्कस्य ङस्याभावात्केवलो वृहते । वकारस्य । तूर्वा । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्णः
तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्वा । धूः । धूरौ । धूरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अघायपरिस
माप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दाना
यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चदत्र यत्र भवति
तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्वव
तीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एष
शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृत्प्रयोगंलक्षणं धित्त्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्
वति । आगच्छि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति
असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति किम् । आभाजि । रागः । अत उपधाय
इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रयहणं किम् । पपुष
पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुषुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे एव
ङादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्ते
संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गरिति एतदप्य
न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रथ
मैमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादनन्तरङ्गबहि
ङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ सुयुटावुवङ्गयो
सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवङादेशे । बभूव । बभूवतुः
बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । *
भादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

श्रान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुत्सृष्टमकारो वृहते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनाक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् । यज्ञानाम् । खानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्वाचान्नलोपः स्यादेव । वेशनानां प्रशनानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कृडिति इत्यये परतः । हस्तः । ध्वस्तः । ह्वस्यते । ध्वस्यते । सनीह्वस्यते । दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । गीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । कृडितीति किम् । वृंसिता । ध्वंसिता ॥ अनदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विक्रम्यितः ॥ रञ्ज्येणौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रञ्जयति मृगान् । जनीजृषक्रसुरञ्जोमन्ताश्चेति मिस्वादुपधाह्रस्वत्वम् । मृगमण इति किम् । रञ्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेहपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजक्त । रजन्ति । पृथभ्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेहपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिच्चिति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धुभावश्च । रक्पकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रअथहिमअथाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रअथ हिमअथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्त्
रवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलो
गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकरति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओ
इति उन्देराद्यादिके मन्मत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्गः । प्रअथ इ
प्रपूर्वस्य अन्धेर्घञि नलोपो घृद्यभावश्च निपात्यते । हिमअथ इति हिमपूर्वे
अन्धेर्घञ्येष निपातनम् । हिमअथः ॥

नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्जिता अस्य गुरवः
अञ्जितमिष शिरो वहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामि
किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उदृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥

स्कि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति
स्कन्त्वा । स्वन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्यत्ते इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यद
इडागमस्तदा न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो
भवति । रङ्त्वा । रत्वा । भङ्त्वा । भत्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इ
पत्ते नशित्वा * ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाञि
अभञ्जि । अप्राप्तेयं नलोपः पत्ते विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदङ्-ह्रस्वोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति ऋडिः परतो ह्रस्वादेव कृडिति
अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । ह्रस्वादेव किति । शिष्टः । शिष्ट
वान् । कृडिति । तौ शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्थं कृते शासिषसिषसीनां घेति
वत्वम् । अह्-ह्रस्वोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः † ॥ कौ च
शास इत्थं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मिश्रीः ।
यस्मात् शासेरङ्गविहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङ्

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† कृडितोति किम् । आस्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

रासु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्लिप्तव्यये
तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिशौ । आशिशः । त्रिषु-
ःप्रैषेषु तिङ्ङाकाङ्क्षामिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया
ति निवृत्तं ततः शास इति स्यानेयोगा षष्ठी भवति । कृडितीत्येतदपि निवृ-
त्तम् । तेन यदा वा कृन्दसीति पितृष्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव ।
प्राधीत्याद्युदात्तमपि कृन्दसि वृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्हुतोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

**अनुदात्तोपदेशवनतितनोस्यादीनामनुनासिकलो-
पोभ्रलि कृडिति ॥ ३७ ॥**

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति
भ्रलादौ कृडिति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु ।
रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिन-
मिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि
दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भ्रलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः ।
ततवान् * । सनोतेरात्वं वदति । वृणु । वृतः । वृतवान् । वृणु । वृतः ।
वृतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् ।
मनु । मतः । मतवान् । डिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतित-
नोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः ।
दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । भ्रलीति किम् ।
गम्यते । रम्यते । ड्ङितीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशयहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

व्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र
नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ।
आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रसृत्य ॥

* तत्वा ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

न स्तिष्वि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिषि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति
यन्तिः । घन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्लिप्तां
ङ्कतीति दीर्घः प्राप्नोति सोपि प्रतिषिद्धते ॥

गमः क्त्वा ॥ ४० ॥

गमः क्त्वा परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गत् । कलिङ्गत्
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात्
संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभू

विद्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि घनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदे
भवति । अङ्गाः । गोजाः । चतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा अस्मि
कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्काः । अयेगा उच्चेतृणाम् । जनसनस्र
क्रमगमा विडिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृ
असीत्यत्र । घन् । विजाषा । अयेजाषा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति घनि
प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वृत्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रप
यहार्यम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशघनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भला
क्ङिति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जा
वान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । ख
खातः । खातवान् । खातिः । भरयहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्तते, इ
मा भूत् । जिजनिषति । सिंसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्दु
पत्ते इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ क्ङिति सन्
तेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्यागापाजहातिसां हनी
हरयहणं ज्ञापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति
विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । ज्ञञ्जन्यते । सायते । सन्यते
सासायते । संसन्यते । स्नायते । खन्यते । घाखायते । घङ्खन्यते । कं
श्यनि ज्ञाखनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यक् ॥ ४४ ॥

तनोतिर्येक परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते ।
कीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतिरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्या-
तरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यांयहणं विस्पष्टार्थम् । येसं-
हि विभाषापहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकृत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्रमिव्याम
र्द्धधातुकृत्येवं तद्वदितव्यम् । वदति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिही-
ता । आर्द्धधातुकृदिति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुवचनं
यमलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः ।
भिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकृदिति किम् । बेभिदयते ।
रिनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकृदिति किम् । कारयति । हारयति ।
तो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकृदिति किम् । यान्ति ।
न्ति । घुमास्यागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकृदिति
म् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । ज्ञेयात् । ज्ञायात् ।
र्द्धधातुकृदिति किम् । स्नायात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसिच्सी-
दतांसु भावकर्मणोरुपदेशे ऽर्कनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट ।
रिषीष्ट । आर्द्धधातुकृदिति किम् । क्रियेत । ह्रियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चि-
द्भावे सति घृद्विः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्यान्-
धीनिर्द्वंशादुपधा रेफश्च निवर्त्तते । मिष्ठाच्चायमचोन्त्याप्यरो भवति । मृष्टा ।
ष्टा । भष्टुम् । भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम् । भर्ज्जनम् । भृष्टः
ष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेश इत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
कीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता ।
परकारणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकृदिति किम् । वृचत्वम् ।

वृत्तता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । लि
र्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभि
तुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातयहणमेतत् । तत्रालोन्यस्येत्येतच्च भ
स्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्र
परस्येति यकारानेन लुप्यते । संघातयहणं किम् । इर्ष्यता । मर्षिता ।
इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधित
समिधिता । दृषद्विता । दृषद्विता । समिधमात्मन इच्छति, समिधदवाचर
इति वा क्यच्क्यङ्गौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

शोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णिलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणा
वादः । अततत्तत् । अररत्तत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारण
कारकः । हारकः । कार्यते । हायते । जीप्सति । अनिटीति किम् । व
यिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णिलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । ग
तम् । लज्जितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इड्यहणसामर्थ्या
पूर्वेणापि न भवति । सनीषन्तर्द्धेति ज्ञपेरिति विकल्पिते यस्य विभा
निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भा
व्यमेवेडागमेनेति । सेड्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् इड
कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमि
एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः ।
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्म्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं ।
शमितः । सृचि संबुद्धान्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ।

अयामन्ताख्याय्येत्त्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो शेरयादेशो भवति ।
 ारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु ।
 इहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । रुहयाय्यः । इत्नु । स्तनयित्नुः । इष्णु । पोष-
 ष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य शेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
 दमय्य गतः । प्रबोभिमदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाङ्गोपानामसि-
 त्त्वं न भवत्यसामानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि शौ ल्यपि शेरयादेशो भवति ।
 घुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य शेर्यापि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः ।
 ष्य गतः । इडादेशस्य लाक्षणिकत्वाच्च भवति । अघ्याप्य गतः ॥

युष्मदोर्दीर्घशकृन्दसि ॥ ५८ ॥

यु ष् इत्येतयोर्ल्यपि परतशकृन्दसि विषये दीर्घा भवति । दान्यनुषु
 श्रियुय । यत्रा यो दक्षिणा परिष्पूय । कृन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्रुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घा भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थं ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्घो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो
 दीर्घा भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि
 क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च धौव्यगतिप्रत्यवसानार्थभ्य
 त्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थंदति किम् । अक्षितमसि मामेतेष्टाः । क्षितमिति
 णवे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानस्वमपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थं वा दीर्घा भवति ।
 क्षेतायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोयं तपस्वी ।
 शीणोयं तपस्वी ॥

* पारषिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽञ्जन-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविवक्षेषु परत उपदेशे
न्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा ।
चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वी-
ध्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्लियते । कानि पु-
योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् घृष्टिर्युक्त्वं हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चेत्तो यो मितं वा चिणी
इट् चासिदुस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं घल्निमित्तोविधाती

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्य
दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्य
शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्य
हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह् । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग-
हिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृ-
दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचा-
ताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदािषाताम् । अशामिषाताम् । अ-
मिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अघधिषाताम् । अहसाताम् । अ-
अग्राहिषाताम् । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाता-
अदृत्ताताम् । सीयुटि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषी-
दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । घधिषीष्ट । ग-
ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दृत्तीष्ट । तासावजन्ताना-
षायिता । चेषता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानि-
हन्ता । ग्रह् । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दर्ष्टा । स्यसिच्सी-
तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेष्य-
दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नो-
उपदेशग्रहणाद् भवति । अञ्जनग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधि-
रविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिषिङ्गामादेश्च न भवन्ति । हनिष्य-
घानिष्यते । एष्यते । चायिष्यते । अघेष्यते । अघ्यायिष्यते । हनो वध णि-
लुङि च इयो गा लुङि विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङ्गे युङ्चि कृङ्गिति ॥ ६३ ॥

दीङ्गे युडागमो भवात् अजादौ कृङ्गिति प्रत्यये परतः । उपदिर्द

दिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीढ इति पञ्चमीनिर्द्वंशादजादेर्युङागमो
ति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासितुस्त्वं
भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । ङ्ङितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादाषाद्वृधातुके ङ्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि ।
पथ । तस्थिथ । ङ्ङिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः । कख-
ः । ङ्ङिति । प्रदा । प्रधा । आद्वृधातुकइत्येष । यान्ति । वान्ति व्यत्यरे ।
त्यले । रातेलांतेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येष । भ्रायते । दासीय ॥

ईदति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् ।
यम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ
ङ्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधा-
मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते । गायते । जेगीयते । अथ-
। अथगीषाताम् । अथगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह यद्वहणं
। लुग्विभक्तत्वात् । पायतइत्येष तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
। रिह निर्द्वंशाद् जिहतीत्यहणं न भवति । हायते । षो ऽन्तकर्मणि ।
। यते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्वृ-
। दीत्वं स्यात् । एतदेव हलपहणं ज्ञापकमास्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधना-
त्वं भवति । ङ्ङितीत्येष । दाता । धाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्यागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
त् । मेयात् । धेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । ङ्ङि-
। ष । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

आदिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि
। । म्लेयात् । म्लयात् । म्लेयात् । म्लयात् । अन्यस्यति किम् । स्थेयात् ।
। गादेरिति किम् । यायात् । ङ्ङितीत्येष । म्लासीष्ट । अङ्गस्यत्येष ।
। यायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्पि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तत्र । प्रदाय
प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अघसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्यात् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लुङ्स्वङुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्स्याङामो भवति, उदात्तश्च स भवति
लुङ् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् । अकरिष्यत्
अहरिष्यत् ॥

आङजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आङागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्षु परत उदात्तश्च स भवति
ऐत्तिष्ट । ऐहिष्ट । औञ्जीत् । औम्भीत् । लङ् । ऐत्त । ऐहत । औञ्जत्
औम्भत् । लृङ् । ऐत्तिष्यत् । ऐहिष्यत् । औञ्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐञ्
औष्यत् औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामङागमादन्तरङ्गत्वात्लादेशः क्रिय
तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादङागमं बाधते शब्दान्तरप्राप्तेरङागमस्यानित्यत्
कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्द
न्तरस्य प्राप्तिवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः
विकरणे कृते संप्रसारणमङागमाच्चित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽना
द्यङ्गं जातमिति आङजादीनामित्याङागमः ॥

कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये आङागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्मृतोऽन्यत्रापि
दृश्यते । आङजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो वैन आषः ।
आनक् । आयुनक् । आवदति वृञो लुङि मन्त्रे घसहूरोति लेर्लुकि कृते च
भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युजेर्लङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्षीत् ।
भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भव
नीत्तिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीत्त ॥

बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

कृन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमङाटो भवतः । अमाङ्योगी
न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । अनिष्ठा उषः । काममूनयीत् । काममद्वयीत्
माङ्योगेपि भवतः । मा वः सत्रे परकीञ्जान्यवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आषः ॥

हरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य कृन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भे ग्रमं दधन्नापः । या ऽस्य परितधे । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो व्रति । न च भवति । परमाया धियोभिनकर्मणि चक्रिरे । अत्र रेणञस्य सेटां तूनामिडि कृते पुना रेभावः क्रियते तदर्थाभिरयोरित्ययं द्विवचननिर्द्देशः ॥

अचि अनुधातुभुवां ख्योरियङुवङ्गौ ॥ ७७ ॥

शुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोर्विर्णोवर्णान्तस्य भु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रवन्ति । राधुवन्ति । शक्नुवन्ति । ताः । चित्तियतुः । चित्तियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । वः । भुवौ । भुवः । अचीति किम् । आप्रयात् । शक्नुयात् । राधुयात् । अनुधातुभुवामिति किम् । लक्ष्ये । वध्वे । ख्योरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । यङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । आवकः ॥ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां कृन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । विर्गो लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवेष । इयन्ति । असवर्णेइति किम् । ईषतुः । ईषुः । ईषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वानुडागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः । स्त्रिया वा इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इयो यण् ॥ ८१ ॥

इयोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । चायन् । एयादेशोपवादायम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । चायनम् । चायकः ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वा
यस्माद्विघर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि परतो
यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ।
हरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिघर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा
भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अने-
काच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उच्यौ । उच्य
इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

श्रीः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वा यस्मादुघर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो
ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खल्व्यौ । खल्व्यः । शतस्वौ ।
शतस्वः । सङ्गल्व्यौ । सङ्गल्व्यः । सुपीति क्रिम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अने-
काच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ ।
वर्षाभ्यः ॥ पूनर्भ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः ॥ कारापूर्वस्यापी-
ष्यते ॥ काराभ्यौ । काराभ्यः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ ।
सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोर्भयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विश्वं
विशे । विशे विभुवम् । सुध्या ह्यव्यमने । सुधियो ह्यव्यमने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधा-
तुके परतो यणादेशो भवति । जुहुति । जुहुतु । अजुहुन् । सुन्वन्ति ।
सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवोरिति किम् । योयुवति । रोश्वति । इदमेव
हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यह्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याहुं
तातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यह्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुपस्था

अनेकाजसंयोगपूर्वे सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुकइति किम् । जुहुवतुः । हुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्रवन्ति । राधुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभू-
म् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः । गूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उप-
धाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् * ।
नास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादे-
प्रतिषेधार्थं च के चिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्सर्वासिद्धत्वाद् ल्यपि
वृष्वदित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । शाबूत्वं
ान्तस्य च ल्यप्ययादेश इति । अवीत्येव । निगोठा । निगोठुम् ॥

दोषो षौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति षौ परतः । दूषयति । दूष-
यः । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् † ।
विधिति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकाराद्यं दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति षौ परतः ।
वात्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रजां दूषयति । प्रजां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपा-
या ह्रस्वो भवति षौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति ।
मयति । जपयति । के चिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यञ्जितविभाषा,
न उक्तामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलोर्दीर्घा ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिषपरे षामुत्परे च षौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति
न्यतरस्याम् । अशामि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंशा-
म् । तमंतमम् । तामंतमम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधी-

* चिषयनियमार्थमिति क्व चित्याठः ।

† आवीदृशस्येव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

यते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्वति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्या
 णिलोपस्य स्यानिवद्वाधा, द्वीर्घविधौ त्वजादेशो न स्यानिवत् । शम
 प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शमंशामम् । शंशमयते; ।
 शमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ यौ णिर्लुप्यते यहका
 नयोर्द्वीर्घविधौ आदेशो न स्यानिवद्भवतीति अस्यानिवद्वाधाद्वीर्घः सिद्धो भव
 ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्यानिवद्वाधः स्यात् । णिण्यन्ते यहण्यन्ते त्व
 द्विरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । यौ हि णियङ्गोर्लोपः चिण्यणुः
 यावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खचरे यौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । त्रिषंतपः । परंतपः । पुरंदर

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्वञः । प्रह्व
 वाञ् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्लियते
 क्लिन्यपि यथा स्यात् । प्रह्वत्तिरिति * ॥

छादिर्घे ऽद्गुपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्या द्गुपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । र
 श्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्यानिवद्वाधो वा वच
 सामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्गुपसर्गस्येति किम्
 समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उक्त
 हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति
 व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्तन्क्विषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् न्त् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । इदि
 इद् । इक्षम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कृद्धित्यनङ्कि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादे
 प्रत्यये कृद्धित्यनङ्कि परतः । जगमत्तुः । जगमुः । जग्नतुः । जग्नः । जज्ञे । जज्ञाते
 जज्ञिरे । जज्ञतुः । जज्ञुः । जजतुः । जजतुः । अजजमीमदन्त पितरः । कृद्धि
 तासि किम् । गमनम् । हननम् । अनङ्कीति किम् । अजगमत् । अजघसत् ।
 अधीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ह्लाद इति योगविभाग इत्यारम्भे प्रह्वत्तिरित्यन्तः प्राठो अङ्गुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ ङिति प्रत्यये परतः । वितनिरं कवयः । शकुना इव पतिम् । छन्दसीति स् । वितेनिरं पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ कङ्किति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते ऋतो रीति सकारलोपः । धत्वन्तकारस्य जश्चं घकारस्य । ततः समाना धिः धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लौटि तामि षे द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वजश्चानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्पर- विष्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । ादौ । बप्सति । कङ्कित्येव । अंशून् बर्भस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्विः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भलन्तेभ्यश्चात्तरस्य हलादेशेः स्थाने धिरादेशो भवति । धि । भलन्तेभ्यः । भिन्दु । छिन्दु । हुभलभ्य इति किम् । क्रीणीहि । णीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । हदिहि । स्वपिहि । इह तात्, भिन्नात् त्वमिति परत्वात् तातङ्क कृते सङ्गुतौ विपतिषेधे यद्वा- षं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विर्भावो न भवति । भिन्दुकि किन्दुकीत्यत्र परत्वाद् भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

श्रुशुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्विरादेशो भवति छन्दसि विषये । षे हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्द्वि । उरुणस्क्रुधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र णवविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुग्न भवति । अन्येषामपि दृश्यत- । दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यस्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

अङ्कितश्च ॥ १०३ ॥

अङ्कितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा छन्दसीति पिप्त्वेनास्याङ्कित्वम् । रारन्धि । अस्मभ्यं तद्वुर्यश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुराशमेनः । अङ्कित- । किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्ध्वस्येन परस्मैपदम् । शपः ध्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङ्कित्वादेव । प्रयन्धीति षपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि
अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपो
लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पव । पठ । गच्छ । धाव । अ
इति किम् । युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्या
सिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । चिनु
सुनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि
युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तत्पुहि ॥ उतश्च प्रत्य
याच्छन्दो वा घञनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति घञव्यम्
आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं ह्युहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वका
रमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः
तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येष । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येष । शकुवः
शकुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपयहणमन्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतिः ॥ १०८ ॥

करोतिरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्यानिबद्धावाद् हलिवेति
दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्त्तुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतिरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतिरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्व
धातुके कृडिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकयहणं किम् । भूत
पूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् ।
कृडितीत्येष । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्रसोरस्त्रोपः ॥ १११ ॥

श्रसोस्त्रेश्वाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । इन्धः ।
इन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृडितीत्येव ।
भिनन्ति । अस्ति । श्रसोरिति पररूपं शकन्धादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्राभ्यस्तयोरितः ॥ ११२ ॥

श्रा इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके
कृडिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् । मिमते ।
मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । श्राभ्यस्तयोरिति
किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभ्रति । कृडितीत्येव । अलु-
नात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्रान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्वाजतानामात् ईकारादेशो भवति
हलादौ सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः ।
लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । संजिहीते ।
संजिहीषे । संजिहीध्वे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ।
दत्तः । धत्तः । कृडितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृडिति परत इकारादेशो भवति । दरि-
द्रितः । दरिद्रिषः । दरिद्रिषः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । कृडिती-
त्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धुश्च प्रत्यय-
विधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो
अप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्यतन्यां † वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरि-
द्रस्येति निर्देशे क्त्वान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृडिति
सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिषः । बिभीषः । बिभिवः ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुनकान्ते ।

† नुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

बिभीषः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येष । बिभ्यति । कृडितीत्येष ।
बिभेति । सार्वधातुकइत्येष । भीयते * ॥

जहातिश्च ॥ ११६ ॥

जहातिश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ कृडिति सार्वधा-
तुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिष्यः । जहीष्यः । हलादादित्येष ।
जहति । कृडितीत्येष । जहाति । सार्वधातुकइत्येष । हीयते । जेहीयते † ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च ही ॥ ११७ ॥

जहातिराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां ही परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातिर्यकारादौ कृडिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् ।
जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गनामस्तेश्च इकारादेशो भवति ही परतो ऽभ्यासलो-
पश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । शसोरलोप इत्यकारलोपः । एधि । धिदं
लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाय
योर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य इकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि
कृडिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः
देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे
ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्येइति किम् । ररत्तुः । ररतुः † । तत्
रतुः । तत्सरः । अनादेशादेरिति किम् । चकणतुः । चकणुः । जगयातुः । जग-
यातुः । जगणुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात्
नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसम्बन्धे तदादिति
त्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चवर्त्थेयोरसिद्धुत्वं नास्ति । तेन तदादि

* हलीत्येवेत्याख्य भीयतइत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, षट्मञ्ज
हलादौ कृडिति सार्वधातुकइत्येतेषां नाचोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

† सार्वधातुके इत्येष हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । षट्मञ्ज
नास्योपयोग इत्युक्ततेपेदमेव युक्तम् ।

‡ इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटिः कित्वाभावात् ॥

यादेशाद्विभक्तवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशा-
र्त्नाश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पंचतुः पंचुः,
मत्तुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्वरादीनामेत्वं न स्यात् । कृडिती-
व । अहं पपच । अहं पपठ ॥ दम्भोरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देभतुः । देभुः ।
तोपस्यासिद्वत्त्वाच्च प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्त्वेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् ।
नका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वाद्दङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति
म् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपादित्त्वं न क्रियते ॥ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
क्तव्यम् ॥ * ॥ व्येमानम् । अर्मेत्रिपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते । लिङि
चेरन् । पंचिरचित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ यजिवयोश्च ॥ * ॥ आयजे ।
वेपे । यजेर्षेपेश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
तार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पंचिथ । शक्तिथ । सेटीति किम् ।
। अथ । थल्पहणं विस्पष्टार्थम् । अकृडिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येटी ऽसंभवात् ।
। इत्येष । द्विदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येष । ततश्चिथ । ररत्विथ । अना-
शादेरित्येष । चकणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजत्रपञ्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलो-
च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । तिरतुः । तेहः । तेरिथ । फेलतुः ।
। फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तरतेर्गुणार्थ
। नम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । त्रपेरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्येश्चेति वक्त-
म् ॥ * ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्धेऽवर्षोस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति
म् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतद्विहोपस्थितं तपरत्वङ्गतम-
स्य कालविशेषमसंभवाद्दर्शकमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात
नुवर्षतइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

बा जृधमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ धमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने बा एकार आदेशो भवति
यासलोपश्च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ ।

जजरतुः । जजरहः । जजरिथ । भेमतुः । भेमुः । भेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः ।
बभ्रमिथ । ज्रेसतुः । ज्रेसुः । ज्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति,
अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति धरत, स्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ ।
पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः ।
रराजिथ । भेजे । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भेशे ।
भेशाते । भेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । श्लेशे । श्लेशाते । श्लेशिरे ।
बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । स्येतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्येतुः ।
सस्येमुः । सस्येमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः ।
सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्नतुः । दध्नुः । दध्निथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च
योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विश
शसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादी नाम् । वषमतुः । वषमुः ।
वषमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरहः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ ।
गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्याकारस्य चायमेकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्धणस्त्रसाधनजः ॥ १२७ ॥

अर्धचित्येतस्याङ्गस्य वृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्तः परो न भवति ।
स च नज उत्तरो न भवति । अर्धन्तौ । अर्धन्तः । अर्धन्तम् । अर्धन्तौ । अर्धतः ।
अर्धता । अर्धद्भ्याम् । अर्धद्भिः । अर्धती । अर्धतम् । असाविति किम् । अर्धो ।
अनघ इति किम् । अनर्धाणौ । अनर्धाणः । अनर्धाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवचित्येतस्याङ्गस्य बहुलं वृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघ
वन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती ।
माघवतम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघ
वानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ।

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रामिष्यामि
भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । पादः । पत् । द्विपदः पश्य । द्विपद
कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो एह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्य-
मादेशो भवति । स च निर्विंशत्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति,
। तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति ।
त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वसन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे ।
वुषः । पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसा-
णस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊट् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊट् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः ।
ष्टौहा । प्रष्टौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्यधत्तूट्सु इति
द्विः । अथ किमर्थमूट् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ
।त्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वर्हेष्वर्धनं दृश्यते ।
।।पकार्थम् । एतज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति ।
।त्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनाः । मघोना ।
।घोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः
।यालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योञ्, द्वारादित्वादैजागमः ॥
।वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः ।
।श्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरज् योगविभागं कुर्वन्ति ।
।ग्लोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपिनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
।ज्ञे । तत्त्वाः पश्य । तत्त्वा । तत्त्वे ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
।ह न भवति । राज्ञकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि

परतः । औत्थाः । तात्थाः । भौण्णः * । धार्त्तराजः । षपूर्वहृत्ताराजामिति
किम् । सामनः । वैमनः । अञ्चिति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपाबुभावपि न
भवतः । अणीति किम् । तात्तण्यः ॥

विभाषा द्विश्योः ॥ १३६ ॥

डौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राञ्चि ।
राञ्जनि । सान्चि । सामनि । सान्ची । सामनी ॥

न संयोगाद्गमन्तात् ॥ १३७ ॥

बकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगाद्विति किम् । प्रतिदीप्ता ।
प्रतिदीप्ते । सान्वा । सान्वे । वमन्ताद्विति किम् । तत्या । तत्ये ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो एह्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीला-
लपा । कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् ।
निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति
योगविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानर्जाति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्व्याङ्यदेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङ् इति परत आत्मन आदेशलोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना
सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङ् इति किम् । यदात्मनस्तत्रो
वरिष्ठा ॥ आङ्गोऽन्यत्रापि कृन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जत महम् ॥

ति विंशतेर्द्विति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्त्रिंशदस्य द्विति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्य
क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । द्वितीति
किम् । विंशत्या ॥

* वार्त्तय इत्यधिके पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

टैः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुदान् । नद्धान् । त्स्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । हित्यभस्याप्यनु-
स्यकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आभिनशर्मिः ।
।हुलोमिः । बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित-
ति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपो सब्रह्मचारिपीठस-
र्वकलापिकुयुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्गुसुपर्वाणामुप-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इवन्तास्तेषामिनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः
।तः, ये त्वचन्तास्तेषामर्चिति । सब्रह्मचारिण इमे, साब्रह्मचाराः । पीठ-
र्षिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुयुमिनः,
।युमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतौ अन्य उपचारात् तैतिलिजाज-
।शब्दाभ्यामभिधीयते । तं अन्यमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शेषिकेश्येषु
दृत्वादत्र कः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः ।
।करसद्गुनः, सौकरसद्गुः । सुपर्वाणः, सौपर्वाः ॥ अश्मनो विकारउपसंख्या-
म् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनो ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्या-
म् ॥ * ॥ चर्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौचः
।कोचः । शौचनो ऽन्यः ॥ अथयानां च सायंप्रातिकादयर्धमुपसंख्यानम् ॥ * ॥
।पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामथयानामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते
।यंप्रातिकप्रकारा गृहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः ।
।इः । कौतस्कतः । कालाट् ठञिति ठऽप्रत्ययः ॥ व्युत्थुलौ तु नेष्येते ॥
।रातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अङ्गुष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते,
।हः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा दृग्हीनः । अहीनः ।
।हां समूहः क्तुः, अहीनः ॥ अङ्गुः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्या-
।भो नियमार्यः । इह मा भूत् । अङ्गा निर्दृप्त,माङ्गिकम् । एवकारकरणं
।स्यधार्यम् । अङ्ग एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे
।ते प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गाणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्वृत्ते परतः । बाधय्यः । माण्डव्यः ।
 आङ्गुल्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः ।
 शौपगवः । कापटवः । शोरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो
 यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

डे लोपो ऽकट्टवाः ॥ १४७ ॥

डे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्टवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैति-
 वाहेयः । जाम्बेयः । माट्टवाहेयः । अकट्टवा इति किम् । काट्टवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्वृत्ते च लोपो भवति ।
 इवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । सवर्णोदीर्घत्वे हि सत्यतिषले-
 रागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।
 इवर्णान्तस्य तद्वृत्ते । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । अत्रि । अत्रेयः ।
 अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । अवर्णान्तस्य तद्वृत्ते ।
 दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौडः श्यां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुण्डे । सौर्ये हिमवतः शङ्गे । शौडः शीभावे
 कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः
 प्राप्नोति ॥ इयङ्गुवङ्ग्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सानीयाति,
 वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वत्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । लेखाधूः
 शुभादिः । तस्या अपत्यं लैखाधेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
 भवति इति परतस्तद्वृत्ते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि यो
 यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति ध्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वात्
 उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः
 तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादाणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः
 मत्स्य । गौरादित्वान् डीष । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यवरी
 यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य द्यामिति वत
 व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्च
 द्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौ-
 चरं निर्वपेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युत
 कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्ति

शब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो षक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तितो न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः
तकारादेश्च लोपो षक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥
तादिलोपे बहुलमिति षक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके
रीदतीति, अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
गास्ती । हल इति क्रिम् । कारिकेयो । तद्धितस्येति क्रिम् । वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

अपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
समूहो, गर्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति क्रिम् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ।
तद्धितग्रहणमीत्यानापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अनातीति कित् ।
गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीर्यति । गार्गीर्यति । वात्सीर्यते । गागायते । च्चौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव ! सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल
इत्येव । कारिकेयीर्यति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुञ्चेति । छतकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति ।
बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वैणुकीयाः ।
वैणुकाः । वैत्रकीयाः । वैत्रकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः । वृणकीयाः ।
तार्णकाः । इत्तुकीयाः । ऐत्तुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः ।
कापोतकाः ॥ ऋञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ ऋञ्चकीयाः । क्रौञ्चकाः । छयहणं क्रिम् ।
ह्रमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निर्वृत्तर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशि-
ष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाश्च इति कुगपि निवर्त्तत । लुग्यहणं सर्वलोपो
यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयसु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् इयसुन् इत्येतेषु परतः वृशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्टः । विजयिष्टः । वहिष्टः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य वृशब्दस्य

लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य हि टेरित्येष सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते । तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्जहण-
मुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुशब्दस्येति भवतः ॥

टैः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयसु परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य
कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणा-
दिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वङ्क-
त्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । म्रदयति ।
टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थ-
यति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपयणादिपरविन्मतोलुक्कनर्थमिति । स्रग्विणमाचष्टे, स्रजयति । वसुम-
न्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतद्भयमप्युदा-
हरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलद्वरयुवह्रस्वक्षिप्रत्तुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र तुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयसु
परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः ।
दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षिपिष्ठः । क्षिपीयान् । क्षिपिमा । ह्रस्वक्षिप्रत्तुद्रशब्दाः पृष्ठा-
दिषु पठ्यन्ते । तुद्र । त्तोदिष्ठः । त्तोदीयान् । त्तोदिमा । परग्रहणं किम् ।
यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादिलोपो मा
भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुषहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्षंहिगर्वर्षिन्नब्द्राचिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु षहुल गुरु वृद्ध सृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र
स्थ स्फ वर षर्षि गर् वर्षि चर्ष द्राचि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति
इष्टेमेयसु परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् ।

* वचयतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

हुल । बंदिष्ठः । बंहीयान् । बंदिमा । गुह । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा ।
 ष्टु । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राधिष्ठः ।
 द्राधीयान् । द्राधिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोःगुहबहुल-
 दीर्घाः पृष्ठादिषु पठन्ते । तेनान्येषामिप्रनिञ् न भवतीति रोदाङ्गियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोर्बहोरामिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
 म्प्रदेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति
 पुनर्बह्वयं स्थानिन्स्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोर्बहोरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
 भूयिष्ठः । लोपापवादेो यिडागमः तस्मिन्चिकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा
 अवहितस्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अङ्गद्वयकारइति दीर्घत्वेन ज्यायानिति
 उच्यते ॥

र ऋतो हलादेलघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति अकारस्य हलादेलघोरिष्टमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठः ।
 प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा अत इति किम् । पटिष्ठः ।
 टिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । अजिष्ठः । अजिमा । अजीयान् ।
 गोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूषं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति ।
 भातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

अङ्ग इत्येतस्य अतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टमेयस्सु
 परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठुमेति पन्थानम् । स्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाञ् यद्वसंज्ञकं तद्विष्टमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । अग्निचित्ये-
 तस्य विचन्तस्य अजिष्ठः । अजीयान् । अजयति । अश्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य

सुविष्टः । सुवीयान् । सुवयति । एकाजिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः । प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्वितइति टिलोपो न भवति ॥ •

इनयनपत्ये ॥ १६४ ॥

इचन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांराशिणम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावइनुण् अणिनुण् इत्यण् * । स्रग्विण इदं स्राग्विणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरजित्यः उपत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं, मैधावः ॥

गाथिविदधिकेशिगणपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनो ऽपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्विते ऽभवकर्मणोरर्थेयोरन् प्रकृत्या भवति । साम्साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित, आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तशुचप्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अत्प्रत्ययः ॥

* अभिविधाप्रत्यारभ्य इत्यण् इत्यन्तः पाठो वृषुच नास्ति ।

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वो ऽन् अवर्मणोऽपि परतो ऽपत्येर्धे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्वं इति किम् । सौत्वनः । अपत्यइति किम् । चर्मणा परिवृतो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हित-
नाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्या-
दन्त्यत्राणि टिलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः ।
ततो जातौ । अपत्यइत्येष । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणाटिलोपो न भवति ।
ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येष । ब्राह्मी श्रौषधिः ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छाल्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कार्मः ।
शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्विदित्येव
टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतन् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे
ऽण्प्रतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति ।
ताच्छील्यइति किम् । कर्मण इदं, कार्मणम् ॥

श्रौतमपत्ये ॥ १७३ ॥

श्रौतमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । श्रौतं पदम् । अनपत्यइति
किम् । उत्सो ऽपत्य,मौत्सः । षपूर्वहन्यतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेय-

वासिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैत्वाक-

मैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वासिनायनि भ्रौण-
हृत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन्
हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तपोरायने परतः प्रकृतिभाषो निपात्यते ।
केषां चित्तु हस्तिबिति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि
भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्व-
चिति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा मोक्तो अन्यापि उपचाराद् अर्थबन्धित्युच्यते ।
तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभाषो निपात्यते । जिह्याशिनिति

शुभादिषु पठ्यते । तस्य एये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनो ऽपत्यं, जैस्त्राशिनैः । वासिनो ऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वासिनायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः व्यञ्जितपरस्तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नो भावः, भौणहृत्यम् । धीव्नो भावो, धैवत्यम् । हनस्तोच्चिणलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वाचंघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भौणहृत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतो ऽयुशब्दलोपो निपात्यते । सरव्यां भवं, सारवमुद्रकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते । इत्वाकारपत्यं, जनपदशब्दात्तन्निघादजित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐत्वाकः । इत्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण । ऐत्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो षष्ठादिषु पठ्यते, ततो ठञ् कृते यादेरियादेशापवादे युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिविषेव न पठ्यते तत्राञ्जि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यत्र इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयुणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणादुञ् बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्कलक्षणेष्वञ्जिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये । ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम् । वास्तौ भव, वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीनः सन्त्वोऽधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यमयम् ॥

इत्बुपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां

षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तृष्टृविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यं मन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः । वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यष्टुत्युलौ तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । एदुस्तृचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवाङ्गनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णोया युस् । ऊर्णोयुः । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्ता । भुज्युर्मृत्युरिति । एवमादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निद्वैशाद् द्वन्द्वैकवद्वावपत्वे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्भिङ्गस्येति न भवति । इतरैतरयोगपत्ते तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिद्वैशो द्वित्वे यस्तु प्रसज्यते ।
अथ चेदेकवद्वावः कथं पुंवद्वेदयम् ॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।
अशिष्यत्वाद्भि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छ्यां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृट्ठाच्छः । गार्गीयः । वास्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राट्टः । चत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् । फक्कति । टैकते । खनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदियग्रहणं किम् । ऊस्दघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालएव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च घञ्चौ चेति घर्चश्चत्करणमर्थवद्भवति । शङ्खः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । अतैरीयङ्ङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः षणठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुघटितप्रत्ययानामादेशो न भवतीति कुत्र चित्पाठः ।

एजेः खश् पदरुजविशसृशो घञित्येषमादिः तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते ।
आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदियहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य अन्त
इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विञ्जनि-
ष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । नृविशिभ्यां भच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्य-
यस्येत्येष । उञ्जिता । उञ्जितुम् । उञ्जितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च भवश्चिन्वकरणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य भकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अन्तादेशापवादेषु
जुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो भकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो
भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।
आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । च्यवन्ते ।
प्लवन्ते । नित्यत्वादात्र विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न
भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो
विञ्जनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङाङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि भकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादि-
त्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेष्वेह न
भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तिर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते ।
संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत । वेत्तिरिति
लुक्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दते । विन्दते इति ॥

* अजस्ररजागरित्वाधिकं पुस्तकाक्षरे ।

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं सडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्स-
रसो अदुह । दुहेलंडि भकारस्यादादेशे कृते सट । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अदृश-
मस्य केतवः । अदृशोडि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । पूतैः ।
अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विग्रह्य समासे कृते इहस्वत्वे च भिस ऐसा-
देशो भवति । एकदेशविभ्रतमनन्यत्रद्ववतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनि-
पातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्यति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणवति
निर्द्वैशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ।
सद्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।

कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतापि भवति
नक्षैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरेककार्योर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः ।
अक्रोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अक्रोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन गृह्यतइति । इदमदसोः कादिति नाक्तं, विपरीतापि
नियमः संभाव्यत इदमदसोरैव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः ।
विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् * ॥

टाडसिङ्गसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तराणां टाडसिङ्गसाम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेण । पूत्तेण । ङसीत्ये-
तस्य आत् । वृत्तात् । पूत्तात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृत्तस्य । पूत्तस्य ।

* ततश्चे हेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्सुक्तके नास्ति ।

अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति के चिदि-
च्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतद्विष्यतइति लक्ष्यते ॥

डुर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति वतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्येतस्य
य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । प्लुताय । अत इत्येष । सख्ये । पत्ये । संनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्म ।
विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येष । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वा-
देशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते
पश्चादेकादेश इति ॥

डुसिड्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

डुसि डि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ भवतः । डुसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् ।
कस्मात् । डीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ।
अन्यस्मिन् । अत इत्येष । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येष । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्दुसिड्यो स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वत्र । परस्मात् । परात् ।
परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षि-
णात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ।
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधर-
स्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् ।
अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे ।
ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । ऋणुणी । जतुनी ॥

श्रौहः आपः ॥ १८ ॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्योङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे
पश्य । बहुरात्रे । कारीरगन्धे । इकारः सामान्यग्रहणार्थः । श्रौटोपि ग्रहणं
यथा स्यात् ।

श्रीकारोयं शीघ्रधेो ङिङ्गुहीतो ङिङ्गास्माकं नास्ति कोयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेस्मिङ्ङित्कार्ये ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
ङित्वे विद्याद्वर्णेनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तत्र विद्यात्तदादेो ।
वर्णेश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकाद्ङादुत्तरस्य ञौङः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
ण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न
वति । दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकाद्ङादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठ-
त । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरि-
स्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । घनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य ञ्रौश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोष्ठशब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्य-
मादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् ।
ष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभ-
ावित्यात्वविकल्पस्य । षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमार-
ति । यस्तु सुपो धातुप्रानिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न
ाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टौ । उच-
ष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशत्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोरुभवात् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य ।
ञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उच-
षट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषषः, प्रियषञ्चान इति ॥

स्वमेर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुभवात् । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु
गृति । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद्वास्तुणकुलमित्यत्र लुका त्यदात्मत्वं बाध्यते
वैविप्रतिषेधेन नित्यस्वाद्वा । लुको हि निर्मितमतोमिति लक्षणात्तरेण विहन्यते
। पुनस्त्यदात्मत्वेनैव, यस्य च लक्षणात्तरेण निर्मितं विहन्यते न तदन्तित्यं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्ताच्चपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं ति-
ष्ठति । कुण्डं पश्य । घनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्भु इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति ।
कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य
इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसव-
र्णदीर्घा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्वावादिम् पूर्वत्वेनापि सिद्धयति ।
एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धौलोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्वित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्भुतादेशो न भवति । इत-
रमितरमण्डमजायत । वाचं प्रमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इत-
रत्कुड्यम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति
वचनं योगविभागेऽर्थम् ॥ एकतराद्वि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥
एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्ग्रां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मादित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तत्र स्वम् ।
मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशेऽप्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेशे
स्यात् ततश्च योचीत्येतन्न स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथ-
माद्वितीययोर्युष्मदस्मद्ग्रांमुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मह्यं
दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् ।
त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्ग्रांमुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान्
अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मात् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि
अस्मान्कुलानि * ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसाति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी
इत्यधिकं पुंसकान्तरं ।

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्ग्रामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने क्लृप्त्यदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गुलिं पुनर्वृत्तावधिनिर्णिष्टस्येति न भवति । के चित्पुनरभ्यमादेशमेत्व-निवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनि-वृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्ग्रामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्-च्छन्ति । अस्मद्च्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्ग्रामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्-च्छन्ति । मद्च्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुद्धं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्ग्रामुत्तर-स्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुद्धो गृह्यते । नद्यादेशविधानकाले सुद्धिव्यते । तस्यैव तु भाषिनः सुटो निवृत्त्य-र्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदारकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्यानिन्यन्तर्भूतत्वाच्चिषते । दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पौ । तस्यौ । जलौ । मस्यौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्यानिषद्भावो द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विर्वचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि षिष्ये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीव-ताद्भवाम् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करणं गुणवृद्धि-प्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातड्भवति । डित्वाच्चास्य स्यानिषद्भावो त्पिस्त्वं प्राप्नोति तच्चिषते, डित्त्व पिच भवति । तेन ब्रुव र्दडिति ब्रूताद्भवानितीष् न भवति । आशिषीति किम् । यामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्यविधिश्चेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु क्षापकमाह ॥

तातडेो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्बसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोदत्तस्य शतुर्बसुरादेशो भवति । विद्वान्
विद्वान्सौ । विद्वान्सः । स्थानिषद्वावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोदकारकरणं वसो
संप्रसारणमित्यत्र क्लृप्तोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुब
न्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्यां
ग्रहणं के चिदनुवर्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य ल्यब्रित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य
प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा
कृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अकृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा
अनञ्इति हि नञा ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनञ्
चानञ् न भवति । छात्वाकालकादिषु मयूरग्रंथकादिषु निपातनाल्यत्रादेशो
न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन त्वान्तः समास ए
परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे
सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्यापे
त्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानापि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्वापि क्त्वन्दि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दा
ल्यब्रपि भवति क्त्वन्दि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्य
ञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यब्रपि भवति । उदृत्य जुहाति । वाक्त्वन्दीति नोक्तं
सर्वोपाधिष्वभिधारार्थम् । तेनासमासे ल्यब्रभवति । अर्च्यं तान् देवान् गतः ।
क्त्वोधिकार आन्जसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

क्त्वन्दि विषये सुपां स्याने सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् शे या डा ङा

* वा क्त्वन्दीत्यारभ्य यावद्विद्वन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ऽस्ति ।

व आत् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनुसरा अजवः स तु पन्थाः ।
 शान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः ।
 तणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चषालं
 अश्वयपाय तच्छ्रिति । तन्नन्तीति प्राप्ते । लुरू । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
 मर्णीति प्राप्ते । हविर्द्वाने * यत्सुन्वन्ति तत्सामधेनीरन्वाह । यस्मिन्सु-
 न्ति तस्मिन्सामधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती । मती । सुष्टुती ।
 त्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति
 प्राप्ते । आत् । न ताद्वाह्मणाद् निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।
 । न युष्मे धानबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूया-
 ता वयादेशश्च छान्दसस्त्वाच्च भवति । या । उरुया । धृष्ण्या । उरुणा धृष्णु-
 ते प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या ।
 शुभा व्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सौर्लुकि
 प्राप्ते । आत् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुप-
 शानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरुणा दाहणिति
 प्राप्ते । डियाच् । सुत्तेत्रिया । सुगात्रिया । सुत्तेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते ।
 तारः । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आड्याज-
 णामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्रथ-
 संसेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिष नावया । नावेति प्राप्ते † ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो वृहते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ।
 ऋं वृचम् । क्रमो वृत्तस्य शाखाम् † । लुङि बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपीत्यडा-
 णाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
 इत्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देश
 ङ् । गन्धर्वाप्सरसो अदुह् । अदुहतेति प्राप्ते । हुहामशिवभ्यां पयो अघ-
 म् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शैतइति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
 ण भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुर्वते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं
 णि कलशं चतुर्विलम् ॥

* हविर्दानार्थेति पाठान्तरम् ।

† अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोयं पाठ एकस्मिन् पुस्तके ।

‡ अवधियमक्रममिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेषोष्ण
वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यते चकार
च यकारश्कृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य नोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति
गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊत्रध्ये गोहं पार्थिवं क
तात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारत्तः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं च
गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्नप्नथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्
आदेशो भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुते
प्राप्ते । तनप् । संवरचा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते
कृन्दसत्वात् श्लुः । थन । यदिष्ठन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमङ्गित्वाद्ये

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्त
इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्गृहणेन एह्यतइत्यर्थः । पुनश्च
दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते ।
प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

त्वाो यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्वाय सवि
धियः । दत्वेति प्राप्ते । त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते
समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यजेः त्वाप्रत्ययान्त
ईनमादेशोऽन्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत
नमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥

ह्यात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते ह्रन्दसि विषये । ह्यात्वी
द्विव । ह्यात्वेति । प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते ।
प्राथ्यायमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति ह्रन्दसि विषये । ब्राह्म-
सः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वोसो यउपरास
एव परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छाभावः प्राप्तेः । सङ्गदूतौ विप्रति-
। यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यच्चि ॥ ५१ ॥

ह्रन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गाना-
त्मप्रीतिविषये क्यच्चि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीर-
ति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्टुः । आत्मप्रीताविति क्रिम् ।
क्षीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-
ति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृष्णा-
रेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्राति-
इकेभ्यो लालसायामसुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्यस्यति, इत्येवमाद्य-
म् । अपर आह ॥ सुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दधिष्यति, मधुष्यति, इत्येवमाद्वयम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।
शेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वेषाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भव-
म् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्याम्नीभ्य इति, तस्य हि परत्वा-
ह्याट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः ।
नुबन्धकाविति घा न गृह्यते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु
र्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्साम्नादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥
त्रयामित्यपि ह्रन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनदापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताच्चान्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्ता-
वत् । वृत्ताणाम् । प्रस्ताणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् * ।

* षष्ठ्यामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

नद्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरेवीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । माल
नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्धानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम्
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्ताय
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचः
निद्वंशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम्
परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति
प्रियषणाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये ग्रामो नुडागमो भवति । श्रीण
मुदारो धरुणो रयीणाम् । अण्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य वामीति
विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्
ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च
ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति
सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येष सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति
विद्वद्वाहि त्वा सत्यतिं शूरगोनाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुदसुवे
यदर्ङ्गिरः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेपि क्व चिन्न भवति
हन्तारं शत्रूणां क्रुधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम्
कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा
इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमे
भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथापि
धिन्विक्कुण्ण्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्यहणम् । धातुग्रहणं चे
त्क्रियते धातूपदेशकालेषु नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोर्
दिस्कार्ये नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठते । अमस्तेत्येवमा
दि, हनः सिजिति किञ्चविधानसामर्थ्यात्कारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्र

असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेत्ता ह्येतेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदृश्वं नास्ति । अथयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तवृत्तान्तवहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो वृहन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच् । मुञ्चति । लृप् । लुप्यति । विद् । विन्दति । लिपि । लिप्यति । मिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे वृष्पादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृष्पादयः । वृफ वृष्फ वृष्पौ । वृफ वृष्फ उक्लेशे । गुफ गुष्फ यन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृष्पादयस्तेषामनिदितां हल उपधायाः कृडितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्बिधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते । वृष्फित । वृष्फति । गुष्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां वृफति वृष्फति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । न्यः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भः । साधुजम्भी । जम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अवीति ऋम् । रद्धा । जभ्यम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । धितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । रन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्कृदिति । किञ्चं नास्तीति लोपो न भवति । अथ कृसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति । कथ,मेत्वाभ्या-लोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्योपदेशिककिञ्चाश्रयो गोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते लित्येवेति नान्यत्रेति ।

विपरीतमप्यधारणं संभाव्यते इत्येव लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति रन्ध्रे-
त्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरश्लिष्टोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य श्लिष्टवर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आर-
म्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अश-
श्लिष्टोरिति क्रिम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये श्लिष्टवर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशश्लिष्टोरित्येव । लभते । लभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या
गौः । आलम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्यत्तेर्नुमि कृते विहितमदुपधत्वमिति चह-
लोर्ण्यदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्व
भवति । यति तु पुनश्चत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति क्रिम् । लभ्यः * ।
कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वे विधयश्कृन्दसि विकल्पन्ते । अथ वा
आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमा-
गमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । एयत्प्रत्यया-
न्तत्वादान्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति क्रिम् । उपलभ्यप्रस्मादुपलान्कं
चित् । योरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खलघञोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्प्रलम्भः ।
सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । उपसर्गादेव लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईष-
त्प्रलम्भः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुर्भित्याभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गाद्विज्ञेयताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल-

* अनुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति क्रिम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवाहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वाद्देतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्वैश-पक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाचिस्समुलोः ॥ ६६ ॥

चिष्णु णामुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उप-सृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान-इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतियहणं नियमार्थम्, अञ्चते-रेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति किम् । अधा-तुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतियहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरिती-कारनिर्द्वैशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापचा ऋषयः ॥

नपुंसकस्य भ्रूलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भ्रूलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्विन्ति । शक्नन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य । कुण्डलानि । वनानि । चूपणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्ब्राह्मणः । भ्रूलच इति किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि । उगिता भ्रूल-न्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्देनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ अन्यात्पूर्वं नुममेकदृच्छन्ति ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । ऋपुणो । जतुनी । तुम्बुरुणी । ऋपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्यहणमुत्तरार्थम् । यद्वेषं, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयो-
जनं हे ऋपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, । न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः
स्यात् । ननु च न लुप्रताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ।
एतदेवाज्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धि-
गुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरं चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्रे किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभाषश्च व्यवधानान्नुमा ऋपि ।

नुड् षाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषित पुंस्कं पुंषुद्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गाल-
षस्याचार्यस्य मतेन पुंषुद्ववति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वृत्त्रापि न
भवत इत्यर्थः । यामणीब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् । यामण्या ब्राह्म-
णकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मणकुलाय । यामणिने
ब्राह्मणकुलाय । यामण्यो ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो ब्राह्मणकुलात् ।
यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । यामण्योब्राह्मणकु-
लयोः । यामणिनोब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमवि
रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । यामण्यां ब्राह्म-
णकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् ।
शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय ।
शुचेब्राह्मणकुलात् । शुचिवो ब्राह्मणकुलात् । शुचेब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो
ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मण-
कुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मण-
कुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । ऋपुणे । जतुने । इह
कस्माच्च भवति । पीलुवृत्तः पीलु फले, पीलुने फलायेति । समानाशामाहृतौ
यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुंषुद्गावः । इह तु वृत्ताहृतिः प्रवृत्ति-
निमित्तं पुंसि ऋद्धस्य । फलाहृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुं-
स्कमिति । भाषितः पुमाव्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते ।

तत्रोगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंसकम् । तस्य प्रतिपादिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंसकमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामाणभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसकृष्यदणामनुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सकृष्य अति इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङ्ङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्था । अस्थे । दधा । दधे । सकृष्या । सकृष्ये । अत्था । अत्थे । अस्थ्यादय आद्यु-
दात्तास्तेषामनुदात्तेश्चः स्यानिवद्वावादानुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भस-
न्नायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादि-
भिर्नपुंसकैरनुपुंसकव्याप्यङ्गस्य तदन्तयहणमिष्यते ॥ प्रियास्था ब्राह्मणेन ।
प्रियदधा * । तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव ।
अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसकृष्यत्णामनुद छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्य-
त्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनुदात्तवपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्थिभिः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमनुदात्तवपि दृश्यते । अस्थान्युक्तव्य
नुज्ञाति । विभक्तावित्युक्तमनुदात्तवपि दृश्यते । अतएवता लाङ्गुलेन । अस्थ-
न्वन्तं यदनस्या विभक्तिं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स
चोदात्तः । अती ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अतीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अती
इत्यत्र नुम्प्रात्वादीकारेण बाहुवचने । तत्र कृते सङ्गत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवेति पुनर्नुच क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुच भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् ।
दधतौ । दधतः । जजत् । जजतौ । जजतः । जायत् । जायतौ । जायतः ।
शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

* प्रियास्थे । प्रियदधे । प्रियसकृष्या । प्रियसकृष्ये । प्रियात्था । प्रियात्थे । शत. न्युदाह
रान्वाधिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददर्शति ददर्शन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जज्जति जज्जन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्वीर्णम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुर्वा नुमागमो भवति शीनद्वीः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुरिति न युज्यते षक्तम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रयो वा ऽदती श्रुतीत्येवमादिवर्षतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शत्रुवयस्य शत्रु-शब्दो वर्त्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुवयस इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्वीवेष विशेष्यते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्वी तयोः परतः शत्रुन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेति वचन-प्रामाण्यादिति तकारणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्वीरिति किम् । तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्यनेर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्वीः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं घेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्याच्चित्यमन्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत् ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाध्यते, आममभ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममो-र्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाधकभावं, यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घ-स्वद्विवेचनयोरिति ॥

दृक् स्ववस् स्वतवसां कृन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति कृन्दसि विषये । र्दृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्यायुराने ॥

* यथा गामो दग्ध इति गामिकदेशे गामशब्दो निर्दिश्यतइत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । औः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न दृश्यते । अतद्व्युः ॥

पथिमथ्यूभुक्तामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अ्भुक्तिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । अ्भुक्ताः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो ऽनुनासिको न भवति । भाष्यमानेन सर्वणानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनांमिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । अ्भुक्ताः । अ्भुक्ताणौ । अ्भुक्ताणः । अ्भुक्ताणम् । अ्भुक्ताणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं षपूर्वार्थम् । अ्भुक्ताणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलीपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसञ्जकानां टेलीपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथा । मथे । अ्भुक्तः । अ्भुक्ता । अ्भुक्ते । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबद्ध्यते ॥

पुंसा ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङ्इत्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुञ्जित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्पदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त इव ॥

गोतो खित् ॥ ९० ॥

* भाष्यमानो ऽयं सर्वणान् न ग्रहणातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पथेत्यधिकीमेकस्मिन्पुस्तके ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । णित्कार्याणि तत्र भवन्ती-
त्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं हे
चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धिज-
सोर्गुणे कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गात इति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
गातः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थानं
तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दानु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यै-
कत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्वृशाद्यर्थे । के चिद्वोतो णिदिति पठन्ति ।
व्योशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । व्योः । व्यावौ । व्यावः । गात इत्येव तपरक-
रणनिर्वृशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्षनिर्वृशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

शालुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं
वकर । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । सखायौ ।
सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबु-
द्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ
परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशनः ।
पुरदंशः । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरदंशः ।
हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पक्षे ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥
न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पक्ष इष्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यंदिनिर्वृष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्यथ्यान्तः सन्ताशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः
संबुद्धवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिवेज्ञायम् । प्रत्या-

सत्तेषु क्रोशेव वृजन्तस्य यद्रूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्ट इत्येतदन्तो-
दासम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्या-
नन्त्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टे ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य वृज्वद्ववति । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चित्त्रौरादिषु पठन्ति । ते ङीषि प्रत्यये
वृज्वद्वाचं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्रभीरथैरिति स्त्रीश-
ब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति ।
क्रेमां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः वृज्वद्ववति । कृते ऽति-
देशे चवेभ्या ङीषिति ङीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तपणो ह्रस्वर्षादित्यन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु धिभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा वृज्वद्ववति । क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुरि । क्रोष्टौ । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥
वृज्वद्वाचात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टुवे ऽरण्याय ।
प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नृट् । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहारामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स
षोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥ तदन्त-
विधिरन्वेष्यते ॥ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रिया-
नड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनडुहो ।
अनड्वाहो । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम्संबुद्धौ ॥ ६९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहारमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रि-
ष्वः । हे प्रियानड्वान् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति ।
शास्तीर्यम् । विस्तीर्यम् । धात्तारिति किम् । पितृणाम् । मानृणाम् ॥ लाक्ष-

* स्त्रीप्रत्ययस्येति पा० २ ।

शिकस्याप्यत्र यद्व्यभिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुयद्वयं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्णपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्णः पूर्वा यस्माद् ऋकारादसावोष्णपूर्वस्तदन्तस्य धातोर्ङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपर्षति । मुपर्षति । दन्त्योष्णपूर्वाण्योष्णपूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुपर्षति ऋत्विजम् । प्रावुपर्षति कम्बलम् । ओष्णोच प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव यद्भवति तेन ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्षमिति भवति † ॥ इत्थोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतीति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोर्ङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्णपूर्वस्येत्युक्तमनोष्णपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यष्टा जगुरिः । ओष्णपूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुषीद् न्यधुषीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् द्विस्वे सति प्रतिषिद्धायां वृत्तावुवहादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अघ्योष्ट । अघ्योष्टृ ॥

अतो लूरान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तम्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । चर । अत्तारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । ह्नल । अह्ला-

* तपरकरणमसंदेशार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेष्ट न भवति । समीर्षमिति । ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यत्रापि समी मकारोष्णः पूर्वा इति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्षमित्यत्र न भवतीति पाठान्तमेकस्मिन् पुस्तके ।

नीत् । अतो हलादेलघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यलो-
रीत् । न्यमीलीत् । खान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् ।
अन्तयहणं किम् । अश्वभीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तो न
तावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ।
षादीत् । अप्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजिग्रहणम् । हलन्तानाम् ।
पातीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति
लन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्धति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति
शानी अनुवर्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाविशेष्यते । अङ्गस्याचः
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वृत्त्यहणं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि
यात् । आराह्वीत् । आभाह्वीत् । अन्यथा हि येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेपि
अनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णान व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवो-
द्गमुदवोठमित्यत्र घञः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धिमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृ-
द्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र स्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सोठामि-
त्स्यापत्यं सोठामिञ्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् ।
अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वा-
दुणावादेशयोः । कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनार-
म्भसामर्थ्यात्सिचि । वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

हृन्त्यन्तस्य श्वसजागृणिश्व्यदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां स्य श्वस जागृ णि
श्व इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । यह ।
पयहीत् । स्यम् । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । टुग्रम् । अवमीत् । स्य ।
पयणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् । णि । ऊनयीत् । ऐल-
यीत् । श्वि । अश्वयीत् । श्वदिताम् । रगे । अरगीत् । कब्जे । अ कब्जीत् ।
ह्यन्तस्य श्वसामेदितां च अतो हलादेलघोरिति । विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ।
जागृणिश्चीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न
वान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः

स्याद्विह णिश्चियहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्गकारान्त्वादेश
प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्माद्विहमेव णिश्चियहणं ज्ञापकं न सिध्यन्तरङ्गम-
स्तीति । अथ जाययहणं किमर्थम् । जायो विचिण्णरिङ्ङित्सु इति जागर्त्तुगुणो
वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अत्रो जिण्णतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि
वृद्धिमपि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो लान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति
सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाषिन्यपि वृद्धिर्बाध्यते ।
यथा जागरयतीत्यत्रात् उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रति-
षेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जाययहणमकर्तुम् । तसु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णोतेर्बिभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्नभवति ।
प्रौर्णोवीत् । प्रौर्णोवीत् । विभाषोर्णोरित्याङ्ङित्त्वपत्ते वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्स्व-
पत्ते तु गुणवृद्ध्यारभावे उच्यते भवति । प्रौर्णोवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा
वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति
किम् । अदेशीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात् इत्यस्मिन्नसति
स्यानिनिर्द्वैशार्थमच इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अउलक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा न
भक्तीति कृडिति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवान-
शीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह
कस्माच्च भवति अचक्रासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यर्थाहतेपि वचनप्रा-
माण्यादिति हलाव्यवधानमाश्रितं न पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति ।
अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमर्तुं लघो-
रिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टा-
र्थम् । इटीत्येव । अपाक्षीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इहागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोक्त-
नम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता ।
भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याज्जा । वरमनादौ इत्युदाहरण-
प्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो
भवति । अथ तत्रोच्चादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवादाहरणप्रदर्शन-
मेतत् । कृतीति किम् । इवदिव । इवदिव ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु च त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
तीति क्तिन्किचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः ।
क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिससिष्यविधाञ्जुशि-
ध्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तः । च । दाम्नीशसयुजेति घृन् । पतिता ।
पतितुम् । पचं वाहनम् । उणादिविष्यपि सर्वधातुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् ।
तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगृण्वमिदमितमिदूषुधुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् ।
हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूषिता ।
धूषितुम् । धूर्त्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः क्तस्य ॥
हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषीनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ।
कोषिता । कोषितुम् । कुष्टम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि ।
उविशुषिकुषिभ्यः क्तः । कोषिता । कोषितुम् । कुत्तः ॥ सुक् च इषेः ॥
एषिता । एषितुम् । इत्तुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् ।
अतरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् ।
शक्तः । स ॥ घृनुषदिहनिक्मिकाषियुञ्चिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् ।
वत्सः ॥ तितुत्रेष्वयहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यहादयो ग्रहप्रकाराः ।
पेषामिट् क्तिन् दृश्यते । विष्टहीतिः । उपस्त्रिहितिः । निर्कुचतिः । निप-
ठितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदान्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्र-
थाश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठन्ते । तएव विष्य-
टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्त ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च घृङ्घृञो शिवङ्गीङ्विष्येष्वथ शीङ्घ्रिजावपि ॥
गणस्थमृदन्तमृतां च ह्रस्वो वृधन्तथोर्णोतिमथे। युणुत्त्वावः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
।काचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
।ता । हता । अदन्तादय उदात्ताः । अघधिष्ट । अदन्तम् । तरिता । तरीता ।
।तां च घृङ्घृञी । निर्धरिता । निर्धरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । शिवङ्गीङ्-
वेष्वथ शीङ्घ्रियावपि । श्वयिता । उद्भ्रिता । शयिता । अयिता । गणस्थ-

मूदन्तम् । लघिता । पघिता । उतां च ह्रस्वौ क्षुण्णन्तथोर्णोतिमयो युष्णन्तः ।
रघिता । प्रघघिता । क्षघिता । प्रोर्णघिता । घञ्य ऊर्णोर्णुवद्भाषो यद्प्रसिद्धिः
प्रयोञ्जनमित्यतिदेशादेकावृत्त्वमूर्णोतिरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यघिता ।
नघिता । ह्यघिता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो ह्यलन्तानपि सन्निबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु घसिः प्रसारणी ।

घसिः प्रहृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसार-
णीति किम् । घसिता वस्त्राणाम् । वसनिवासइत्यस्य यजादित्वात्संप्रसारणं
विहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ।

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनित्येव

भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मैहतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो दहनिस्तथा लिहिः ।

इमे ऽनिटोष्ठाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ।

देग्धा । देग्धा । मोठा । रोठा । बोठा । नट्टा । दग्धा । लेठा ।

मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सङ्घिमुहिरिहिलुहयः
स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ
इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ।

दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ।

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आमष्टा । आमष्टा । स्पष्टा । स्पृष्टा । चतुष्प-

धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपध्यान्यतरस्या-
मिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधियुंधिबन्धिसाधयः क्लुधिसुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धान्तिरेव नेतरे ।

रोट्टा । राट्टा । योट्टा । बट्टा । साट्टा । क्रोट्टा । षोट्टा । शोट्टा ।

बाट्टा । व्यट्टा । सेट्टा । बुद्धातिसिद्धात्याः श्यना निर्द्वेषादन्यविकरणयोर्बुद्धि-

सिद्धोरिद्वयत्वेव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावात् बुधितं
सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्दशैवापदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । खेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
तोष्टा । द्वेष्टा । आकृष्टा । आकर्षा । कृषेस्तौदादिकस्य भौषादिकस्य कृषि-
कर्षती इति निर्द्वैशः ।

तपिं तपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं कुपिं क्षिपिं प्रतीहि षान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । षप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृ-
प्यत्यारनुदात्तस्वममागमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्विकल्पेन भवति ।
वप्ता । तर्प्ता । तर्षिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ वृपिदृपी
तावुदात्तावेव । सप्ता । सप्ता । शप्ता । छेप्ता । छेप्ता ॥

श्रदिं ह्रदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्थियतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । तोत्ता । शप्ता । सप्ता । स्वेप्ता ।
स्विद्यतीति श्यना निर्द्वैशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एवायम् । पप्ता ।
क्षेप्ता । तोत्ता । नेप्ता । वेप्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि श्यना शनमा च निर्द्वैशोन्ववि-
रणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्तती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

षचिं वचिं विचिरिचरञ्जिगृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिह्जिसञ्जिमज्जतीन्

भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णक्ता । सेक्ता ।
रोक्ता । भक्ता । भङ्गा । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।
वङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमूदित्यग्रते ।
भतास्य विकल्पेनेटा भवतिव्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमागमोप्यस्य न
पृथक्ते । तदस्य पाठस्य प्रयोक्तृत्वं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति ।
शचिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिडिष्यते । तथा
व गन्थान्तरे * निजिविचिष्वञ्जिभर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अथ-

धीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिहरदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । रह हि यथा स्यात् लविष्यति पचिष्यति । रह च मा भूत् । कर्ता कटाङ्कर्तुमिति ॥

श्रयुकः किति ॥ ११ ॥

अि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । घृत्वा । घृतः । घृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । श्युक इति किम् । विदितः । क्रितीति किम् । श्रयिता । श्रयितुम् । श्रयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णारित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्याच्च निर्देशस्य श्युकः क्रितीत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोहत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । भ्लाजित्यश्च भ्रुरित्यत्र स्याच्चा इत्याकारप्रश्लेषेण स्यात्सोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशश्चत्वे । तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्वे हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, सूनः, यद्येवमित्वे कृते नायमृकारान्तो भविष्यति । स्यानिषद्वावाद्भविष्यति । अनल्विधौ स्यानिषद्वावः । अल्विधिरवायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उणांतेस्तु ।

वाच्य ऊर्णानुवद्वावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

प्रार्णुतः । प्रार्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति निघृत्ति । जुघृत्ति । उगन्तानां च । हरुषति । लुतूषति । मनीषन्तर्धश्चन्द्रम्श्रिस्वयूष्णभरजपिस्नमामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुष्णयते यर्हानित्यं प्राप्तः । गुहेर्दित्वाद्विकल्पः ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुसुश्रु लिटि ॥ १३ ॥

कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति कृ । चकृव । चकृम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । वृष्व । वृषम । वृह् । ववृषहे । ववृमहे । स्तु । स्तुषुष । स्तुषुम । द्रु । द्रुषुष । द्रुषुम । सु । सुषुष । सुषुम । श्रु । शुश्रुष । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो निमार्थः । कादय एव लिट्यनिठस्तोन्ये सेट इति । विभिदिष । विभिदिम

लुलुविष । लुलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृज्जुहोस्तु
प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः । वृजो हि यत्नं ववर्थति निपातनादुभयस्था,
स्तुद्रुस्तुश्रुवां तु चतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि
नेष्यते । तुष्टोथ । दुद्रोथ । सुष्टोथ । शुश्रोथ ॥ कृजोसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
ससुटकस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिच । संवस्करिम ॥ चतो भारद्वा-
जस्येत्येतदप्यसुट एषेयते ॥ संवस्करिथ ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः ।
श्रोलजी । लनः । लग्नवान् । श्राविनी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । श्रादितश्चेति निष्ठा-
तकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीङ्स्त्वोदितानां मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिट्त्वस्य । स हि नत्वार्था, नत्वं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्तुंधातुकस्येडुलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्व चिदिडुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न
भवति । वष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गुहू ।
गूठः । गूठवान् । उदितो वा । वृद्भुः । वृद्भुवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यान-
मिति पतंत्रिभाषतेदुस्कार्पा द्वितीयाश्रितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मिचः । मिच-
वान् । जित्विदा । त्विण्णः । त्विण्णवान् । जिष्विदा । स्विवः । स्विववान् ।
वकारानुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । शान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदि-
तश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं
यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्वि-
भाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविद्विशामित्यत्र विदेली-
भार्यस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न
भवति । मिचमनेन । म्रदितमनेन । प्रमिचः । प्रमदितः ॥ सौनागाः कर्मणि
निष्ठायां शक्रेटिमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः
कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेर्भावे । असितमनेन । आदि-
कर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ॥

बुधस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाठानि मन्य-
मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १९ ॥

बुध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाठ इत्येते निपा-
त्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु ।
बुध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । बुधो मन्यः । बुभितमन्यत् । बुभितं
मन्येन बुधो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्बुधविष्यति । स्वान्तमिति मनाभि-
धानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति
भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।
लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं
चेत् । म्लिष्टमन्यत् । इत्थमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वर-
श्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्दइत्यस्यैतच्चिपातनम् । अन्ये तु विरिभित-
मन्यदिति पठन्ति । रेभिं सैत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाह-
रन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्चतमपिष्ठं च
कषायमुद्रकसंपर्कमात्राद् विभक्तसमीपदृष्ट्यां तत्फाण्टम् । तदत्यप्रयत्नसाध-
त्वादनयासेन लक्ष्यते । बाठमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहू
प्रयत्नइत्यस्य धातोरेतच्चिपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यप्रविनीतता । तत्र धृष् श
इत्येतयोर्निष्ठायाभिडागमो न भवति । धृष्टोयम् । विशस्तीयम् । धृषेरादि-
तश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषेति, नियमार्थं
वचनम् । धृषिशस्योवैयात्ये एवेह न भवति भाषादिकर्मणोरपि वैयात्ये
धृषिनोस्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यदिति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बल-
वान् । किमत्र निपात्यते । दृहेः क्तप्रत्यये इहभावः । हकारनकारयोर्लोपः ।
परस्य ठस्यम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् ।
नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रामिटुस्वनिवृत्त्यर्थम् । ठलोपे हि
सति तस्य पूर्वत्रामिटुस्वाद् द्रढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र र क्तो हलादेश-
घोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्या गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति घोरया-
देशो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं पारिद्रढी कन्येति गुरुपोक्तप्रलक्षण-
व्यह् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृढितम् । दृढितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्वृषति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वण तुल्य-
मेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृद्धिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं
ह्रलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रठयति । परिव्रठय्य गतः । पारिवृठी
कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विग्रह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संशामयतेरेव
सोपसर्गाण्यजुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रठयतीति तिहु-
तिह इति निघातः । परिव्रठय्येत्यत्र परिशब्दस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
त्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृंहितम् । परिवृहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्दुतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ।
कष्टेऽग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं
तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः
पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्दुतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टौ पादौ । अविशब्दनइति किम् । अविघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रति-
ज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थइति भूषादिषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति । चुरादिषु
तयोरिह सामान्येन यद्गणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिषिज् विश-
ब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालबचः
श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धैः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उक्तस्यार्द्धैर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः ।
न्यर्थः । व्यर्थः । अर्द्धैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यार्द्धैराविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यार्द्धैराविदूर्येर्णं निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्था
सेना । अभ्यर्था शरत् । आविदूर्येइति किम् । अभ्यर्द्धितो वृषलः । शीतेन पीडित
त्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यदविदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव
निपातनाच्च नऽपूर्वात्तस्यहृषादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शौरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

एयन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थं वृत्तमितीहभावो णिलुक्च निपात्यते ।
एतो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । कर्त्तं ।

तमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स यद्यर्षे वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन निवृ-
त्तवृत्तिरिह प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वृत्तिहापि यद्यर्षेवृत्तेरेव च
वृत्तेर्वृत्ता गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि
शिवैव यद्यथा ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति के चित् ।
अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टद्वज्जपः ॥ २७ ॥

गोरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् ङ्ङ् जप् इत्येतेषां यन्तानां
धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ।
पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । ङ्ङ्जः । ङ्ङादितः ।
जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । जपेस्तु भरज्जपिसनामिति
विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा
इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीषसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधा-
नाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः ।
अभ्यमितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्य-
माह । संघुष्टौ दम्भौ । संघुषितौ दम्भौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वाद-
यमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वन्तिता देवदत्तः ।
आस्वान्तं मनः । आस्वन्तं मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने ऽपि पर-
त्वादयं विकल्पः तुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलीमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टाणि
लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टा
केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृष अलीकइत्युदित्वा
क्लिष्ट्यामनिट् । हृष तुष्ठावित्ययं सेट् । तयोर्हभयोरिह अहणामित्युभयत्र विभा-
षेयम् । लोमानि मूढंजानि अज्ञानानि च सामान्येन वृक्षन्ते । यथा लोमनव
स्युष्ठा शौचं कर्त्तव्यामिति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोम
स्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषिता देवदत्त इति तुष्ठावित्यस्य ।

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट ङ्ङ् जप् इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्भादीनां धातू-
नानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुत्राके पाठः ।

विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः ।
विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य घायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभा-
वश्च निपात्यते । अपचितोनेन गुरुः । अपघायितोनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्य-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितः ॥

हु हुरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वौतोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य चाहु-
तस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । छन्दसीति किम् । हुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो
निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये,
सोमश्चेद्व्रवति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोक्तभितचत्तविकस्ताविशस्तु-
शंस्तुशास्तुतरुतुतरुतुवरुतुवरुतुवरीरु-
ज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति क्षमित्यमि-
तीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित स्कभितस्त भित उक्तभित चत्त विकस्त विशस्तु शंस्तु शास्तु
तरुतु तरुतु वरुतु वरुतु वरीरुः उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति क्षमित्यमिति
इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते । तत्र ग्रसितस्कभितस्तभितोक्तभितेति ऋ-
स्वम् स्तम्भु इत्येतेषामुदिस्वाच्चिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपा-
त्यते । ग्रसितं वा इत्स्वोत्पत्त्यर्थम् । स्कभिति भाषायाम् । स्कभिते
अनरे । विक्रभ्येति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्वम्भमिति
भाषायाम् । उक्तभित । सत्येनाक्तभिता भूमिः । उक्तभ्येति भाषायाम् । उक्त-
भितेति उत्पूर्वस्य निघान्तनसामर्थ्यादन्यापसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति ।
उक्त विक्रस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडाभावो निपात्यते । क्षता
वर्षेण विद्युत् । क्षतितेति भाषायाम् । विक्रस्त । उक्तानाया हुदयं यद् विक्र-

स्म । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुस्वापेक्षं विकस्ता इति बहु-
 वचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु
 शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च वृषि इहभावो निपात्यते । विशस्तु ।
 एकस्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता
 सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्त्र । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषा-
 याम् । तहवृत्तकृत्ववहवृत्तकृत्वकृत्वीरिति तरतेर्बुद्धृजोश्च वृषि उट् कट् इत्येता-
 वागमौ निपात्यते । तहृत्तारं रथानाम् । तहृत्तारम् । तरितारं तरीतारमिति
 भाषायाम् । वहृत्तारं रथानाम् । वहृत्तारम् । वरितारं वरीतारमिति
 भाषायाम् । वरुञ्जीष्ठा देवीर्षिश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णौच्चारणं प्रयोगद-
 र्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरुञ्जय इति ।
 छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम् । वरुञ्-
 शब्दे हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धे । वरुञ्जीशब्दः । उज्ज्वलिति
 क्षरितिक्षमिति वमिन्त्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य तर क्षम वम अम् इत्येतेषां
 च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुघा इडागमः । अग्निहज्ज्व-
 लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति । स्तोत्रं क्षरिति । क्षरतीति भाषा-
 याम् । क्षमिति । स्तोत्रं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । वमिति । यः सोमं
 वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति वरणः । अभ्यमतीति
 भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदीकारो भवति । रविमभ्यमीति
 वरण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्तुधातुकस्येङ्गलादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्तुधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता ।
 लवितुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्तुधातुकस्येति
 किम् । आस्ते । वस्ते । इदादिभ्यः सार्धधातुकइत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने
 प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्तुधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् ।
 पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् इडिति वर्तमाने पुनरिड्यग्रहणं प्रतिषेध-
 निवृत्त्यर्थम् ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । सुक्रमोर्धातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न
 चेत्सुक्रमे आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं,
 यच्चात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेर्व्या-
 दयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधकत्वं चेदं सूत्रम् ।
 सुक्रमोर्धातुस्वादिट् सिद्ध एव । प्रखविता । प्रखवितुम् । प्रखवितव्यम् । प्रक्रमिता ।

प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रक्षोणीष्ट । प्रक्षो-
ष्यते । प्रक्षंस्यते । प्रसुक्षुषिष्यते । प्रचिक्लंसिष्यते । सर्वत्रैवात्र स्रौतिः क्रमिश्वा-
त्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते ।
निमित्तग्रहणं किम् । सीयुडादेस्तात्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रक्षवि-
तेवाचरतीति प्रक्षविचीयतइति व्यङ्गन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न स्रौतिः ॥
क्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मने-
पदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । स्रौतिः सनि किति च प्रत्यये श्युकः
किति सनि ग्रहणदोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुक्षुषति । प्रक्षु-
तवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

यह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । यहीता । यहीतुम् । यही-
तव्यम् । अलिटीति किम् । जएहिष । जएहिम । प्रकृतस्येष्टो दीर्घत्वमिदं
विष्वदिटो न भवति । ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्श्रुजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य चकारान्तेभ्यश्चेष्टो
वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । चकारान्तेभ्यः ।
सरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता । वृत् इति किम् । करिष्यति ।
हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिष्य । तेरिष्य ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत् उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट ।
आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत् उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारि-
ष्टाम् । प्रावारिषुः । आत्वारिष्टाम् । आत्वारिष्टाम् । आत्वारिषुः * । परस्मैप-
देष्विति किम् । प्रावारिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सनो वा इडागमो भवति । वुवूर्षति । विवरीषते । विवरीषते ।
प्रावुवूर्षति । प्राविवरीषति । प्राविवरीषति । चकारान्तेभ्यः । तित्तीर्षति । तित-
रिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरिषति ।

* आत्वारिष्टाम् । आत्वारिषुः इति च पुस्तकान्तरे ।

सनि बहुगुणोश्चेति इटप्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इहागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । जिहीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशाधिकारास्लाघ्विकत्वाच्च इहागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङ्गि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इहागमो भवति । वृषीष्ट । धरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सिचि खल्वपि । अवृत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्षु । आस्तरिष्ट । आस्तरिष्ट । आत्मनेपदेऽर्षिति किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिष्टुः । लिङ्गः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवादिटो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

अदन्तादृताः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इहागमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्पृषीष्ट । स्वरिषीष्ट । अध्वृषाताम् । अध्वरिषाताम् । अस्पृषाताम् । अस्मरिषाताम् । अत इति किम् । व्योषीष्ट । प्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अण्योष्ट । संयोगादेरिति किम् । कृषीष्ट । कृषीष्ट । अकृत । अकृत । आत्मनेपदेऽर्षित्येव । अध्वर्षीत् । अस्मर्षीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृत्यत्रोपदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इहागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्व्यश्चोत्तरस्य वलादेराहुं धातुकस्य वा इहागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसाता । प्रसविता । सूयति । साता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊदिद्व्यः खल्वपि । गाहू । विगाठा । विगाहिता । गुप् । गोप्ता । गोपिता । वेति वसंमाने पुनर्वाचक्यं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्याविकरणनिर्देशः षु प्रेरणइत्वस्य निवृत्त्यर्थः । धूञ्जति सानुबन्धकस्य निर्देशो धू विधूननइत्वस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवित्त्वैव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरत्तेरतस्माद्विकल्प्यादुद्गुनोः स्यइत्येतद्वचति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किति तु प्रत्यये श्युकः कित्तीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंज्ञिभ्योरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेराहुं धातुकस्य वा इहागमो भवति । रधिता । रट्टा । नष्टा । नधिता । जप्ता । तप्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोधा । द्रोठा । द्रोहिता । मोधा । मोठा । मोहता । खोठा । खोहिता । खोधा । खोधा । खेठा । खेहिता ।

क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वादिकल्पं के चिदिकन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निबन्धविधानसामर्थ्याद्गुलीयस्त्वं प्रतिबन्धनियमस्येति नित्यमिटा भवितव्यम् । ररन्धिव, ररन्धमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य बलादेराट्टुधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्ट-
व्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितुम् । कोषित-
व्यम् । निस इति वक्तव्ये निर इति निर्वृत्तेन रेफान्तमुपसर्गान्तमस्तीति
ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि
इत्यस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः ।
इड्यहणं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको ऽन्यथा हि
विकल्पार्थं एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाट्टुधातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो
भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥
यस्तु इष गताविति दैर्वादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति ।
योषि इष आभीत्ययइति क्र्यादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे
के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोठा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा ।
रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीयन्तर्द्धभस्जदम्भुश्रिस्व्यूर्णुभरञ्जपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इषन्तानाम् धातूनाम् ऋधु भस्ज दम्भु श्रि स्व्यू कर्णु भर ञ्जपि सन्
इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इषन्तानाम् । दिदेविषति । दुदु-
षति । सिसेविषति । सुसूषति । ऋध् । ऋद्धिषति । ईर्त्सति । भस्ज । विभ-
ज्जिषति । विभक्षति । विभर्त्सति । विभर्त्सति । दम्भु । द्विदम्भिषति । धि-
प्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिन्नयिषति । उच्छिन्नीषति । स्व्यू । सिस्वरि-
षति । सुस्वर्षति । यू । यियाविषति । यूयुषति । कर्णु । प्रार्णुनविषति ।
प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनूषति । भर इति भृजित्यंतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं शपा
निर्वृत्तात् । विभरिषति । ऋभर्षति । ञ्जपि । ञ्जपयिषति । ञ्जीप्सति । सन् ।
षिषनिषति । सिषाषति । के द्विदत्र भरञ्जपिसनितनिषतिर्द्विराणामिति

पठन्ति । तितनिषति । तितंसति । तितासति । पिपतिषति । पित्सति ।
विदरिद्विषति । विदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । भृष्टा ॥

क्लिशः क्लानिष्टयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्लानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिष्टू विधाधनइत्यस्य क्लवायां विकल्पः
सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपतापरत्ये-
तस्य तु क्लवायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं क्लवायहणं क्लियते ॥

पूङ्गश्च ॥ ५१ ॥

पूङ्गश्च क्लानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा । सोमो-
तिपूतः । सोमोतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः क्तितीति प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधेरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्लानिष्टयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निद्वैशार्थे
एव । वस्तेस्तूदासत्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिड्यहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्जेः पूजायामर्थं क्लानिष्टयोरिडागमो भवति । अञ्जित्वा जानु
कुहोति । अञ्जिता अस्य गुरुवः । उदितो वेति क्लवाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः,
निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारम्भम् । पूजायामिति
किम् । उदत्तमुदकं कूपाम् । उदृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेर्थं वर्तमानात् क्लानिष्टयोरिडागमो भवति । लुभित्वा ।
लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि ।
विमोहनमाकुलीकरणं तत्र क्लवायां तीषसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य
विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनइति किम् । लुब्धो वृषलः । शीतेन
शीहित इत्यर्थः । लुब्धा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्ध्वं यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृष्ट्रश्च्योः क्लि ॥ ५५ ॥

जृष्ट्रश्च इत्येतयोः क्लवाप्रत्यये इडागमो भवति । जृष्ट्रित्वा । जृष्ट्रित्वा ।
जृष्ट्रित्वा । जृ इत्येतस्यश्युकः क्तितीति प्रतिषेधः प्राप्ते जृष्ट्रेऽदित्वाङ्गिकल्पः ।
क्लवायहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शम् । शमि-
त्वा । शान्त्वा । तम् । तान्त्वा । तमित्वा । दम् । दान्त्वा । दमित्वा ॥

सिचि कृतचृतच्छृददृदनुतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिचार्द्धधातुके कृत चृत छृद वृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा इडागमो भवति । कृत् । कर्त्स्यति । अकृत्स्यति । चिक्त्सति । कर्त्सिष्यति ।
अकर्त्सिष्यत् । चिक्त्सिषति । चृत । चर्त्स्यति । अचर्त्स्यत् । चिचृत्सति । चर्त्सि-
ष्यति । अचर्त्सिष्यत् । चिचृत्सिषति । छृद । छृत्स्यति । अछृत्स्यत् । चिच्छृत्सति ।
छृत्सिष्यति । अछृत्सिष्यत् । चिच्छृत्सिषति । वृद । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । चिचृद-
त्सति । तर्त्सिष्यति । अतर्त्सिष्यत् । तितर्त्सिषति । नृत । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । ति-
नृत्सति । नर्त्सिष्यति । अनर्त्सिष्यत् । निनर्त्सिषति । सदति किम् । कर्त्सिता ।
सिचिषीति किम् । अकर्त्सित् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्विधातोः सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमि-
ष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । षेथ्यति । इङ्ग्रहणं नित्या-
र्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । संगंस्यति । संजिगंसते । संजि-
गंसिष्यते । अधिजिगंसते । अधिजिगंसिष्यते । गमेरिडादेशस्यानकनगमां सनीति
दीर्घत्वम् । सद्व्येव । गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानप-
दस्यस्य गमेरयमिडागमो षेथ्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैषेथ्यते । कृत्यपि भवति, पर-
स्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष
त्वमिति । पदशेषकारस्य । पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणाद्यं परस्मैपदग्रहणम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिषुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेराद्धधातुकस्येदुषति । तन्मतेन-
संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृत्तादिभ्यश्चतुर्भ्य उतरस्य सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो
न भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । चिचृत्सति । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् ।
चिचृत्सति । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । चिचृत्सति । च्यन्दु । च्यन्त्सति । अच्य-
न्त्स्यत् । सिच्यन्त्स्यति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्धं हि तत्र व्युत्तादिपरि-
णामार्थं कियते कूप सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि चिज्ज-
पते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तस्मिन्पते स्यन्देकविज्ञतयमन्तरङ्गमपि विकल्पं

• पदशेषो वृद्धविशेष इति पदमञ्जरी ।

प्रतिषेधो यथा बाधेनेति । वस्तुयद्गणे हि सति तात्पर्येण म्यन्दिः संनिधापिते
भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिषते । अथा
आत्मनेपदेन समानपदस्येभ्यो घृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः
कृत्यापि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति *

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमोः
भवति । कल्पता । श्वः कल्पयति । अकल्पयत् । विकल्पयति । परस्मैपदेष्वि
त्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । विकल्पिषते
क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यापि
हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिकृप्सिता । चिकृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्यत्यस्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यसासाधिव यलीडागमोः
भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ
अथ इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तास्वदिति किम् । लूत्वा । लुलविथ
यलीति किम् । याता । ययिथ । ययिम । अनिद्दुयद्गणं नित्यमित्यनेन विशेषे
व्यर्थम् । नित्ययद्गणं किम् । विधोता । विधविथ । विदुधविथ । तां
विभाषितेऽस्यलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वदिति घतिनिर्द्देशः किमर्थः
तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थः । यो हि त्पसावसक्तत्वाच्च नित्यानिट् तस्य
यलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वदिति
वर्त्तते अदादेशो हि घसिर्वजादेशश्च वयिस्तासौ नस्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाधिव यलीडा
गमो न भवति । पक्ता । पपकथ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशकथ । उपदे
शइति किम् । कर्ष्ता । वकर्षिथ । आत्वत इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तप
रकरणं किम् । राट्वा । रराधिथ । तास्वदित्येव । विवृत्सति । अवह्विथ । नित्य
मनिट् इत्येव । अक्ता । अक्विता । आनक्विथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताद्वातोभारद्वाजस्याचार्यस्य मत्तेन तासाधिव नित्यानिटस्यपि
इडागमो न भवति । स्मर्ता । सस्मर्ष । ध्वर्ता । ध्वध्वर्ष † । सिद्धे सत्याग्ने

* विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कर्ता अकर्वेति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिथ । वयिथ ।
पेचिथ । श्रेकिथ । तदयमर्थोऽपूर्वयोर्नयोर्विकल्पः । तपरकरणमूकारान्तस्य
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थे इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविति भाषायाम् ।
आततन्थ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । आतेनियेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृ-
भ्राते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थे । ववर्थे त्वं हि
ज्योतिषा । ववरिथेति भाषायाम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं
श्वनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्थलि विभाषा इहागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

इडस्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अर्त्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां यलीहागमो भवति । आदिथ । आरिथ ।
संविष्यथिथ । व्येजो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अर्त्तिव्ययत्योऽर्त्तंते भारद्वाज-
येति नियमसिद्धिकल्पः । अर्त्तिरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेड्यहणं विस्पष्टार्थम् ।
विकल्पविधाने हि सति अर्त्तिव्ययतिथहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिव्यह-
णमिति नित्योऽयं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाषां धातूनाम् । आकारान्तानां घसेश्च वसाविहा-
गमो भवति । आदिषान् । आशिषान् । पेचिषान् । श्रेकिषान् । धात्वभ्यास-
योरेकादेशे कृते एत्थाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकादो
भवन्ति । आत् । ययिषान् । तस्यिषान् । घस् । जज्ञिषान् । सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः । एकाजाद्घसामेव वसाविहागमो भवति नान्येषाम् । विभिद्वान् ।
चिच्छिद्वान् । बभूषान् । शिश्रिषान् । क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट्
पसक्तः स नियम्यते । आनुहणमनेकाजर्थे द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो
तोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाज्बह्वं चतुर्भ्याद्वर्षमित्याद्या भवित-
व्यम् । दरिद्राण्यकार । अद्याप्यान्व क्रियते तथापि च दरिद्रातेराकृधातुके लोपः
सदृश प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुपे इहागमस्य निमित्तं
वहतमिति न इहागमो भवति । इदरिद्रानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि

यद्वयमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् असिभसोर्हेति चेति उपधाने
कृते द्विर्वचनमेव न स्यादवच्छेदत्वाद्, इह तु असिग्रहणाद् उपधालोपम
परत्वाद्विहागमो ज्ञाधते । तत्र कृते गमहनजनजनघसामित्युपधालोपः । स
द्विर्वचनेषीति द्विर्वचने कर्तव्ये स्यानिवद्ववति, तेन जज्ञिवानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविद्याम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां षसौ विभाषा इहागमो भवति
गम । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोर्गिति नकारः । हन । जग्मिवान्
जगन्वान् । विद । विदिवान् । विदिवान् । विश् । विविशिवान् । विशिवान्
विशिना । साहचर्यादिह विदेस्सौदादिकस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य
नित्यं विदिवानित्येव भवति ॥ दृशेत्वेति षक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान्

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनेतिः सनेतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * । अजि
त्वाने सनिंससनिवांसम् । इहागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । स
हपूर्वादन्त्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते†
भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्वुनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इहागमो भवति । करिष्यति । हं
ष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्दृत्वाद्द्वुनोः स्ये इत्येतद्ववति विप्रतिषेधेन । स्वा
ष्यति । तपरकरयं विस्पष्टार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इहागमो भवति । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । आञ्जिष्ट
सिचीति किम् । अङ्गा । अञ्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इहागमो भवति । अस्त
वीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । अघोष्ट
अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यम रम मम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगमो भवति प
स्मैपदे सिचि इहागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । अ

* धनिपूर्वस्य सनेतिः सनेतेर्वा धनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठ
† इयं चानुपूर्वी छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

गीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः । अनसीत् । अनसिष्टाम् । अनसिषुः । आका-
तात्मानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा
शुद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिविध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त ।
अनस्त ॥

स्मिपूङ्गुरङ्गवशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् च अङ्ग अशू इत्येतेषां धातूनां सनीङागमो भवति ।
स्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अञ्जिञिषति । अशिषिषते । इका-
दृषं पूजो मा भूत् । पूयिषति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो यद्ग्याद-
।तीनेत्यमिङ्गागमोऽस्येव ॥

किरिञ्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इङागमो भवति । क् । चिकरिषति । गू ।
गारिषति । दृङ् । द्विदरिषते । धृङ् । द्विधरिषते । प्रच्छ । पिप्रच्छिषति ।
श्रथ्य इति किम् । सिस्तति । किरतिगिरत्यारिट् सनि वेति विकल्पः
।स्तः वृत्तो वेति चास्यटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इङागमो भवति । रुद् ।
।दिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । जत् ।
।सिति । पञ्चभ्य इत्येव । जागसि । सार्वधातुकइति किम् । स्वप्ता । वलादे-
।रित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इङागमो भवति । ईशिषे ।
।श्व ॥

ईडजनोर्द्धे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातु-
स्य इङागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिध्वे । ईडिध्व । जनिध्वे ।
निध्वम् । जनिध्वे । जनिध्व । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य हान्तसत्वात् श्यनो
इ उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य यद्ग्यामनेत्येते ॥
स्य कर्मव्यतिहारे व्यतिक्रिये । व्यतिक्रिये । व्यतिक्रिये । व्यतिक्रिये-
।म्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इङागम इष्यते ॥ ईडिध्वमिति,
वर्षे के चिदीडिजनोः सूध्ये वेति सूचं पठन्ति । तत्र वकारादेः सेशब्दस्य
चणोपादानाच्छब्दो भिन्नकर्मईशेरनुकर्षणार्थं विज्ञायते । ईडिशिनं

सेधयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विविक्षा हि सूत्रस्य कतिः पाणिनेरिति ध्ये इति कृतटोरस्यस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितश्चमिटा । लोटि पुनरेव देशविकृतस्यानन्यत्वात् भवितश्चमिटा ॥

लिङ्ः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सक रस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङ्ः सकारः । यो यासुटसुटसीयुटाम् कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्यात् । अनन्त्यस्यो किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रास्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकराद्यं किम् । यायात् । सार्वधा तुकरत्येव । चिकीर्ष्यात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितश्चम् । पचेदित्यत्रा हि तर्हि अतो दीर्घा यतीति दीर्घत्वेन भवितश्चम् । तदनेनावश्यं विध्यन् बाधितश्चम् । स यद्येव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तद येन नाम्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात् पुनरतो लोपस्य । येय इत्यपि भक्तिको निद्वेशः, य इति वा षष्ठीनिद्वेशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गु कृतः सौचत्वाच्चिद्वेश्येति । के चिद् अजातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तौ सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङितव्यवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इ इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न द्वितीय ङित्वदित्येवमङ्गीक्रियते ऽपितु हि एव ङित्वदिति पूर्वसूत्रेण उच्यते कुटिषतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यो नाङ्कुटादिसूत्रे ङित्ववतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमि आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते ङित इति किम् । पचामहे । यचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते तपरकराद्यं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

* सार्वधातुकइति वर्तते इत्येकस्मिन्पुस्तके कति ।

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुनागमो भवति । पद्यमानो, यजमानः । अकार-
शात्रभक्तोयं मुक् अदुपदेशयहणेन एह्यतइति अदुपदेशादिति लसार्धधातुका-
नुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्द्वैशाब्
प्रविष्यति । मुक् सत्यध्वृत्माचो भवति । लसार्धधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशयहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूङ् सत्यपि
क्लभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
एवम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति
क्तिनिर्द्वैशोयमाङ्गतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
इकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घयहणा, दृष्टाभ्य
तिशिति च कृतात्वस्य निर्द्वैशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति । तदन्तवि-
धवाच्चेत्येते । प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
राभिः । हलीति किम् । रायो । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता ।
वृज्वृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेशइति किम् । युष्मत् ।
अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशयहणेन प्रयोजनं
योचीति तद्विद्वैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोरकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् ।
वाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने माषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशे भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचनइति किम् । त्व, मइ, यूपं, वयम् । भाषायामिति किम् । युवं वस्त्राति पीवसा वसाधे ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्गकारादेशो भवति । स्वया मया । स्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अवीति किम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशरत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमपीत्येतत् तत्स्त्रियते विस्यष्टार्थम् । अनादेशरत्येष । स्वन्नच्छति । मन्नच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो यका रश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूपम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्मम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् शेषयहणं विस्यष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । के चित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । का वस्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते षादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ता योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्ये तद्वेदितव्यम् । वस्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति साकरकस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । स्वया मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारस्योवीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येष सिद्धे ऽस्मिन् यत्पारि बहणं कृतमवधिद्वयोतनाद्यं तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा † एयन्तयोः क्ति मात्सत्वं विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च षोरच क्त्वा लुप्तत्वाच्च विद्यते ।

* शेषे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

† मा भूद्यदा तदेति पदमङ्गरीचतः पाठः ।

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचनइत्यर्थेयहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युष आद्य इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थ-योर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्यते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् । युवा, मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तेयुवा, मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अति-युवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहा-दीनां तु विषये परत्वान्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा, मतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतिवयम् । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्व-बहुत्वयोर्वर्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तवि-धिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च यहणं भवति तदुत्तरपठस्य चेति * ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व आह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ इयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो इयि परतः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ इसि ॥ ६६ ॥

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपठस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् । परमस्वयां दर्शनात् ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परत
तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्द्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थोभिधानविष
तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया
मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थे युष्मदस्मदी भवत
समासार्थस्य स्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमाव
देशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वा
प्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तं
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अति
क्रान्ताभ्यां त्वा,मतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तेस्त्वामतित्वाभिः
अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययेान्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकस्थे वर्त्तमानयोः
ष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तत्रायं, त्वदीयः । मदीयः
अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति, त्वद्यति । मद्यति । त्वमिवा
रति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । तव पुत्र,स्त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथो
त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम्
युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारा
पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्यम
रम्भः । ननु चान्त्राण्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नै
शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तै
भविष्यतः । एतदेव रुर्ङादेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गा
लुक् बाधते इति । तेन गौमान्नियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुक्
बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययेान्तरपदयोरादेशः
भवन्ति । त्वं प्रधानमेषां स्वप्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रं
ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वित्तं मद्वित्तम् । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अ
किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतच्च विज्ञायते । लत्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञाप
कार्यं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संश्लक्षते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसु ॥ ९९ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ

भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिस्रुभिः । चतस्रुभिः । स्त्रियामिति क्रिम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्त्रियो ब्राह्मणयोस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रु ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिस्रुणी । प्रियतिस्रुणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतस्रु । प्रियचतस्रुणी । प्रियचतस्रुणि । नद्यृतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिस्रुभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रयोस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिस्रुभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तिस्रुका नाम यामः ॥ चतस्र्याद्युदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतस्रुणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्यत्र स्वरो भवति । हलादिष्वहणसामर्थ्याच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिस्रु चतस्रु इत्येतयोर्चेतः स्याने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रुस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रुस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्रु आनय । प्रियचतस्रु आनय । प्रियतिस्रुः स्वम् । प्रियचतस्रुः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्वाङ्सर्वनामस्यानगुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्यानगुणं पूर्वत्रिप्रतिषेधेन बाध्यते । अचीति क्रिम् । तिस्रुभिः । चतस्रुभिः । अत इति तिस्रुचतस्रौः प्रतिपत्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्ता परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरायै त्वा परिदद्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमोजरमादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुगन्भावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वान्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तते ध्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति ।

* बहिरङ्गलक्षणस्याविच्छत्वादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरिति तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणः तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येषामादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्य त्या । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एष एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति भवत् । भवान् । संज्ञापसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यद द्विप्रधाने तु शब्दे भवत्येष । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ के । साकृत्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमे दिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरिति कार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति क्व । गमिष्यसि । क्व भोत्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किं ह्वदिति च प्रत्यान्तरं न विधीयते साकृत्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकृत्काट्टा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्व प्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदः

तानां त्यदादीनामङ्गतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमा-
यम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्स्मिन्न क्लीत्यनुवर्तनात् ।
प्रत्ययस्याच्च कादित्त्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मका-
रस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो ढकारस्य स्याने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ ।
रमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे
सीति वचनात्स्थियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः ।
सीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्याने अन इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेव । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्मभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्या-
म् । अभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलौन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमि-
द्रूपस्य लोपः । अथ वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यहयमनुवर्तते † ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्टौ । माष्टुम् ।

* इह षाविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे षाविति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।
† अथ वा ऽनोपमलोप्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

मार्ष्ट्यम् । मृजेरिति धातुयहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएष
वेदितव्यम् । कंसपरिमृष्ट्यां कंसपरिमृष्ट्तिरित्यत्र न भवति ॥

अत्रो ज्णिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनि-
चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः ।
सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यैत्रम् । च्यौत्रः । जयतेर्यौतेश्च उणादयो बहु-
लमिति ष्रृण् प्रत्ययः । च्यवतेरपि षण् ॥

अत्र उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्याने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाक-
स्त्यागो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत्र इति किम् ।
भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चक्रासयति तत्तकः ॥

तद्वितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्विते जिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति ।
गार्थः । वात्स्यः । दात्तिः । प्रात्तिः । णिति । औपगवः । कापटवः । त्वाप्नो
जागत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्विते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति । नडाद्विभ्यः
फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्ग्रहतेष्टक् । आत्तिकः । शालात्तिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादे-
रचः स्याने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्विते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविका-
कूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां
यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एष भवति । शिशपा । शिशपाया
विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशादिरयं तेन पले अणु अनुदात्तादिल-
क्षयो वा अञ् । शिशपास्यले भवाः, शांशपास्यलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां
यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाट् । दित्यौह इदं, दात्यौहम् । दीर्घसत्रे

भवं, दार्घमञ्जम् । श्रेयसि भवं, श्रायसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धिषि-
ष्ये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैही-
नरिः । के वित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमिच्छयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिच्छयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्वृत्ते
जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्तन्निद्या-
द्रिजिन्यऽप्रत्ययः । मिच्छयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकयाश्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्ला-
घात्याकारतदवेषेतिष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके ऋषि-
शब्दा गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु
यकारवकाराभ्यां पूर्वमैवागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्वृत्ते परतः ।
यकारादैकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते,
वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौत्रश्वः । खाभ्यामिति किम् । त्रर्थस्यापत्यं
त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्चात्रा
पाताः । प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रकृत्यर्थे, मिह मा भूद्वाध्यश्वः । माध्यश्व-
रिति । नह्यत्र खाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्ती-
यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्यर्थं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वञ्चलिन्दे भवः, पूर्वत्रैय-
लिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती
भूता भूतो भाषी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां खाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वा तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपा-
लस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो गन्यः,
सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यल्कशे भवः, वैयल्कशः ।
व्यस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भषः, सौवः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः
। * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति के चित्पठन्ति, तदनर्थ-
कम् । शोभने ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्यु-
त्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठा-
त्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः ।
खादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अत्रणि इति
शक्तिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योऽजिस्त्वञ् । श्वादं-

प्रायां भवः, शौवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वयामे भवः, सौवयामिकः ।
अध्यात्मादित्वाट्टञ् । अपदान्तार्थीयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यत्क-
श । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यञ्जत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरवः स्याने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययोधश्च-
मसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्ययोधमूनाः शालयः ।
न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, मव्युत्पत्तिपक्षे विध्वर्यम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तच्च भवति । प्रतिषेधागमयोरेयं प्रतिषेधः । व्याघ-
क्राशी व्याघलेखी व्याघवर्ती व्याघहासी वर्त्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया-
मिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणवः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येषमादीनां यदुक्तं तच्च भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः ।
स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः व्यवहारशब्दाय लौकिके
वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्द-
पाठादत्र प्राप्तिः स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तच्च भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं, श्वाभ-
स्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । स्वशब्दे द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येत-
देव ध्वनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥ * ॥ श्वग-
णेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध
इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तच्च भवति । श्वापदस्येदं,
श्वापदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, ह्यनस्तोच्चिण्यलोरिति प्रागेतस्मात् । यदिति
कर्तुमनुकमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वृहस्पत्यव्यवहारादुतोः । पूर्व-

* तदन्ताद् टिळ्काद्यञिति ङीप् । इत्यधिकनेकस्मिन्पुत्रके ।

वार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्द्वेशो नास्ति से प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्द्वेशेऽपि त्रिस्यष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वैया वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्भूतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य अतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण च तलोपश्च इत्यण प्रत्ययः, तत्र अतोवृद्धिमद्विधावयवादिति * तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वसु वर्षासु भवं पौर्ववार्षिकम् । कालाट्टञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्वाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्याश्च अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वृञ् । सुसर्वाद्वादिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । अपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । अपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशयां भवः, पूर्वेषु कामशमः । अपरैषुकामशमः । पूर्वकार्यमृत्तिकः । अपरकार्यमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुञ्जे भवः, पूर्वपाटलिपुञ्जकः । अपरपाटलिपुञ्जकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सित्त्वे भेदेन यदुभयोह-

* क्व विदवयवानामिति ब्रह्मीबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थासंगतेरिति तदमञ्जरी ।

यादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदे हि समुदायः पूर्वेषुकामशाम्यादिः
शामनामध्येयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र यामवाचि-
नमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते ।
इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृता-
यामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्याने
वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टौ भूतो
भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे पृष्टी अधीष्टौ भूतो भूतो
भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येषु वर्त्त-
मानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संव-
त्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैस-
मिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षो त्रिवर्षो माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचि-
तेति पर्येदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति
णिति किति च परतः, स चेत्तद्वृत्तो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्विवर्षे अधीष्टौ
भूतो भूतो वा, द्विषाष्टिकः । त्रिवर्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवर्षिकं
धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विक्रयेत स सामं पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि
भावीति त्रैवर्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभविष्यतीति प्रतिषेधा न भवति । गम्यते
हि तत्र भविष्यता न तु तद्वृत्तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टौ भूतो वा कर्म करिष्य-
तीति, द्विषाष्टिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न
भवति । द्वौ कुड्वौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौ-
वर्षिकम् । विभाषा कार्यापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णगतमानयो रूपसंख्यानमिति
लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वात्रिष्काद्, द्विनैष्किकम् ।
असंज्ञाशाणयोरिति किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च
लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विदुष्य तदस्य परिमा-
णमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वृत्तान्तरश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाण्वाभ्यां

क्रीतं, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वादत्रेय्यण प्रत्ययः । असंज्ञा-
शाणकुलिजानामिति के चित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातायां निर्वृश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन् जिति
णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा
नाम नक्षत्रं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्धिशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदामु
च्चातः । अतुनक्षत्रभ्याणित्यण् । प्रोष्ठपदो माणवकः । जइति किम् । यदा
प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदाना-
मिति बहुवचननिर्वृशात्यर्थाद्योपि एह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्यात्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वे तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृद-
स्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया
पत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते ।
भग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रात्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । महते सौभाग्य ।
न्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः,
क्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसिन्धवः । पानसिन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते,
न तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादे-
वः स्याने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अनुशतिकस्ये-
म्, आनुशतिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहौडिकः । अनुसंवरणे दीयते,
ानुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । आङ्गारवेणुनाम
निश्चलस्यापत्यम्, आङ्गारवैणवः । असिहन्य । तत्र भवं, आसिहान्यम् । अस्य-
त्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वाद्गण् । अस्यहन्यशब्दोऽस्मिन्वधा-
गिस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य,
आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चा-
शुक् । वधोग इति खिदादिरयं, तस्यापत्यं वाधोगः । पुष्करसत्, अनुहरत्,
तो वाष्पादिषु पठ्यते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुहकत गर्गादिः, कौह-
हात्यः । कुहपञ्चाल । कुहपञ्चालेषु भवः, कौहपाञ्चालः । जनपदसमुदायो
जनपदयह्येन एह्यते इति वुप् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौद्विः ।
हलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपद-

स्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वभौमिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वभौ-
 रूषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः,
 प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैण्येयः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥
 राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां
 वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः ।
 सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगण-
 श्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधि-
 देवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एष विद्याः, चातुर्वैद्यम् ।
 स्वार्थे ष्यञ् । अनुशतिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य ।
 वध्याग । पुस्करसत् । अनुहरत् । कुहकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्धु । इहलोक ।
 परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात्
 ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति
 तद्वृत्ते ञिति णिति किति वा परतः । आग्निमास्तीमनद्वाहीमालभेत । आग्नि-
 मास्तं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तर्हविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति ।
 स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति
 किम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वाष्वचौ तत्र तद्वृत्ते
 एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वण सचैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं
 प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चा-
 देकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाञ्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् ।
 दीर्घादिति किम् । आग्निवास्वीमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयो-
 रित्यस्यानडपवादस्य इवृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वल्पयज्ञायम् । कल्याणपार्थिवु परस्त्रीशब्दः पठ्यते तस्मा-
 त्कल्याणयादीनामिनाङिति पाठ इति पठयञ्जरी ।

† अतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यनां बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्त, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्ण्यवलजः । सौवर्ण्यवालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्वेयोणे क्रीतमाहुर्द्वैयिकम् । अर्द्धद्वैयिकम् । अर्द्धकौडविक, माहुर्कौडविकम् । परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्यिकः । अर्द्धप्रस्यिकः । अर्द्धकंसिकः । अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् । इह मा भूत् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् अर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वृत्तस्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्वृत्ते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैयाकरणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहण्यः । प्रवाहण्यः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ठक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वृत्तेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहण्यस्यापत्यं प्रावाहण्यः । प्रवाह-

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

योयिः । प्रावाहण्येकम् । प्रवाहण्येकम् । बाह्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो
वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । शुचि ।
आशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यं, मनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् ।
क्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनिपुण, मनैपुणम् ।
अत्र के विदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नऽपूर्वात्तस्य-
हृवादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चा-
च्चऽसमासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि घचनाद्भवतीति । तदपरं न मृष्यन्ते । भाव-
घचनादन्योपि हि तद्वृत्तो वृद्धिनिमित्तमपत्याद्विषयेषु नऽसमासादेव विद्यते
अहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भावघचनोप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमद्वन्द्वं न युज्यतइति ।
अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्यन्ते, ततस्ताभ्यां भावे व्यञ्भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरेयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । आयथातथम् । अयाथातथम्
आयथापुर्यं, मयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नऽसमास
घेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्यइति अव्ययीभ
वसमासौ तथा नपंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं दृढम् । भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथ
तथाभाव इति तथा सृष्णुपेति समासो लक्ष्यते ॥

हनस्तो ऽचिस्त्वलोः ॥ ३२ ॥

तद्वृत्तेष्विति निवृत्तम् । तत्सङ्घट्टं कितिप्यपि । ऽणित्तीति वर्त्तते
हनस्तकारादेशो भवति ऽणिति प्रत्यये परतः चिण्णलौ वर्त्तयित्वा । घात
यति । घातकः । साधुचरती । घातघातम् । घातो वर्त्तते । अचिण्णलोरिति
किम् । अघानि । जघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते
इह न भवति वाच्यं मतरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य वाच्यं कृति ऽणिति युगागमो भवति । अत्रायि
अधायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम्
ददौ । दधौ । चौडिः । बालाकिः । बाह्वादिस्त्वादिस्र । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ।

नोदात्तोपदेशस्य मन्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्यात्रमिषर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तत्र भवति । किं चोक्तं, मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । अड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्या, दिह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनावमिकमिषमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याप्यमेष मन्यन्ते । चिणकृतोरित्येव । शशाम तताम ॥

जनिवध्याश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तत्र भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेन्न विद्येत वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिणकृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीक्लीरीक्लूयीत्माय्यातां पुगौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री क्ली री क्लूयी त्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति गौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । क्ली । क्लेपयति । री । रेपयति । क्लूयी । क्लोपयति । त्मायी । त्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धापयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गतार्त्तवति दृयोरपि धात्वोर्यहणम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा ह्वा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति गौ परतः । शा । निशाययति । ह्वा । अवच्छाययति । सा । अवसाययति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पायहणे पै अत्रै शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रत्न इत्यस्य लुगिबकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धुःप्रीतीर्नुगवक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् । अपिप्रिणत् । इत्युपधाह्रस्वत्व भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां

कृतात्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्तमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एत-
स्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति
आपयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्धे वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति यौ परतः ।
पक्षेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं
वज्र गतौ ग्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै क्रौवै शोषणे
इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीनुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्ङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो यौ
परतः स्नेहविपातनेर्धे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति ।
विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुभवति, न
तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति किम् । जतु विलाप-
यति । जटाभरालापयते । ली इति लीलीङोर्यहणम् । ला इति लातेः
कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्धे युगागमो भवति यौ परतः । मुण्डो भीषयते ।
जटिलो भीषयन्ते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य युग्मवृत्त्यर्थः ।
मुण्डो भापयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैतं
भापयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति यौ परतः । स्फाययति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्धे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति यौ परतः ।
पुष्पाणि शातयति * । अगताविति किम् । गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पौन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति यौ परतः । व्रीहीन् रोपयति ।
व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

* कलानि शातयतीति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति अपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्तातीति शका । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थे ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्यस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । क्रादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् * । पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका । आपीति किम् । कारका, धारकाः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्यानिवद्ववतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्यानिवद्ववकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकृत्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्थं न भवति । असुप इति किम् । बहुवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्यमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र । तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतानुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामात स्याने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रं यत्तदोहपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यक्तेन उससंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । कृन्दसीति किम् । गचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदक्षिका । देवका । यज्ञदक्षिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । प्रवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् ।

* परस्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवइति किम् । वर्णका भागुरी लोकायते ॥ वर्णका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्तिका । शकुनाविति किम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृद्वैषत्ये ॥ * ॥ अष्टका । पितृद्वैषत्यइति किम् । अष्टका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्याने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्याने योऽकारस्तस्यातः स्याने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । त्रिभ्यका । त्रिभ्यिका । ककारपूर्वायाः । चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यन इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न भवति । शुभं यातीति शुभ्याः । शुभ्यिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोयकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । आशोकिका ॥

भस्त्रैपाजाज्ञाद्वास्वा नञपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्याने योकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका । जिका । अजका । अजिका । द्विके । द्विके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्विका । एषाद्वे नऽपूर्वं न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तत्र हि सति यदि साकचकाभ्यां नञसमासेः, अथापि कृते नञसमासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् यां विभक्तिरूपव्यति तस्य त्यदाद्यत्वे सति टाया भङ्गितव्यं सोन्तर्वात्सिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्स्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अद्विके इत्येव नित्यं भवितव्यम् स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञपूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रैत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमान भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । छात्या, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अज्ञापसर्जनइत्यतः कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्याद्यात्पद्यते तस्य के ऽण इति यो इत्स्वे नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवति । नञपूर्वाणामपीत्यपिशब्दा

द्रव्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रिका । बहु-
भस्त्रिका । बहुभस्त्रिका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनम-
नुवाद एव मन्द्बुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काञ्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन
ऽकारादेशो न भवति । खट्टिका । खट्टका । अखट्टका । अखट्टिका । परम-
खट्टिका । परमखट्टका । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यम-
नेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवत्यकार इति । यदा
अविव्यमाना खट्टा अस्याः अखट्टा, अत्या अखट्टा, अखट्टिकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्टामतिखट्टा, अत्या अतिखट्टा, अतिखट्टिका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्याने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भव-
ते । खट्टका । अखट्टाका । परमखट्टाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यट्, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य
क इत्ययमादेशो भवति । प्राग्ग्रहेषुक् । आत्तिकः । शालाकिः । लवणा-
ञ् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थाकारस्तदा
हायकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्यानिव्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये
त्रापि संघातग्रहणमेष । तत्र कण्ठेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो
हुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे
ते इसुसुक्तान्तात्क इति स्यानिव्वद्वादादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सच्चिपातल-
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्या नव-
वाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्यानिव्वद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क
त्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् ।
पादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मासृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदशिवत्कः ।
ऋत्कः । याङ्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहणादिह न भवति । आशिषा
ति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् * ॥
भ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिगण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारञकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः ।
घिति । पाकः । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कुः । नाद्यञ्चतेरिति उप-
त्ययः । मनुः । मिमङ्जिभ्य उरिति मस्नेहप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदिभस्त्रां
संप्रसारणं सलोपश्चेत्युपत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव ।
फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनादुद्धृः । तत्पुरुषे कृति बहुलामिति
सप्तम्या अलुक । लोपोपाक इत्यपि हि के चित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका
इति टाबन्तमपरंधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकः फलेपाकुरिति । तेषामु-
प्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं, वक्रं, मिति । तचतेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चिञ्चञ्च्यो-
त्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिपङ्कः । व्यतिपजतीति पचाद्यच् । अनुपङ्कः । अ-
सर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलकपाक
इति । कर्मापदादशप्रत्ययः । संज्ञायामर्घः । अश्वदाघः । निदाघः । अहृतेर्घञ् ।
अर्घः । अश्वपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरश्वदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अहः ।
अश्वदाहः । निदाहः । न्ययोधः, वीहदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यच्चि वि-
पूर्वस्य क्लिपि धकारो विधीयते । न्यग्राहयतीति न्ययोधः । विरोहयतीति वीहः ॥

हो हन्तेर्जिर्गन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नञ्
च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वृत्तते । नकां
घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अलान्यव्य मा भूत् । हन्तेरि
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिण्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकार
नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिभूतं संनिपातकृतमा-
यते । स्यानिषद्वावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात्
यदापि सर्वैरेव जिण्वैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाद्यवधानं
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यत्वादिनि जिणिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति
इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्णुल्, हननीयक इति

अभ्यासाञ्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति
जङ्घन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेर्ङ्गस्य योभ्यासस्तस्मै
वैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य क्वर्गादेशो भवति अचडि । प्रजिघा-
ति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचड्डीति किम् । पाजीहयद् दूतम् । अच-
डीति शक्यमकर्त्ते, कथं चड्यभ्यासनिमित्ते षौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राभ्या-
सनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञाप-
कार्थम् । एतज्जाप्यते । हेरवडीति चडोन्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य क्वर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः
संप्रसारणे कृते यत्रापि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति ।
जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा क्वर्गादेशो भवति ।
चिवीषति । चिकीपति । चिकाय । विचाय । सन्लिटोरित्येव । चेवीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

क्वर्गादेशोऽतोश्चजोः क्वर्गादेशो न भवति । कूजो घर्त्तते । खर्जः ।
गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च क्वर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः ।
ब्रजि । यरिब्राजः । परिब्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघञपोरिति वीभावस्य विधा-
रण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युद्धौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च । भुज्यतेनेनेति
नः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुष्ठाभावश्च निपात्यते ।
ब्ज आर्जधे, न्युब्जिताः शेरतेर्स्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि
त्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानु-
याजाः । स्वमन्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्गइति किम् ।
यागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न

भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा यजति । अष्टौ पक्षीसंयाजा
भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वञ्जेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वञ्च्य वञ्चन्ति
वणिजः । गताविति किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्द्वौतोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ।
कुत्सं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृत्तः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः
प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थं कविधानमिति । किमर्थं
पुनरयं घञ्घेव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदासोयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः
स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहु-
लमिति कुत्सं द्रष्टव्यम् ॥

एयञ्चावश्यके ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यकैर्धे कवर्गा न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवा-
च्यम् । अवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच च्च इत्येतेषां एये परतः कवर्गादेशो न भवति ।
यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । च्च ।
अर्च्यम् । अदुपधादपि च्चेरत एव निपातनाण्यद्वयवति । प्रवचयवहणं शब्द-
संज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो यन्योस्ति । अपरे पुनराहुत्स-
र्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरशब्दसंज्ञायां कुत्सप्रतिषेधो यथा स्यात् ।
अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेष-
वेद्यते । दशरात्रस्य यद्वशममहः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥ एयति प्रति-
षेधे त्यक्तेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां एयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह । अवा-
च्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं
प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थेइति किम् । प्रयोक्तो, नियोज्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६६ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्यञ्चोदनः । भोज्या यवागूः । इह
भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रव्यानि दाशुपे । सोमो
ददद्रन्ध्रवोय । न च भवति । यदग्निरग्नये ददात् । आडागमे सति लोपेपि
ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदा-
शुक्ला स्यादुदादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

श्रीतः श्यनि ॥ ७१ ॥

श्रीकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । ह्ये,
अवच्छ्यति । दो, अवध्यति । सो, अवस्यति ॥

क्तस्याचि ॥ ७२ ॥

क्तस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्ताताम् । अधुक्ताथाम् ।
अधुक्ति । अचीति किम् । अधुक्तत् । अधुक्तताम् । ककारवत् उपादानं किम् ।
इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सा । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कस्य वा
नुभवति । अदुग्ध । अधुक्तत । अदुग्धाः । अधुक्तथाः । अदुग्धम् । अधुक्तध्वम् ।
अदुहृहि । अधुक्तावहि । दिह । अदिग्ध । अधिक्तत । लिह । अलीठ ।
अलिक्तत । गुह । न्यगूठ । न्यघुक्तत । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यरुक्तत ।
आत्मनेपदइति किम् । अधुक्तत् । दन्त्यइति । किम् । अधुक्तामहि । लोप
इति वक्ष्यमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैत्र लोपे
कृते भ्रूलो भ्रूलोति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानिषद्वावोपि अकारलोपस्य
नास्ति । पूर्वत्रासिद्धेः न स्थानिषदिति । दन्त्योष्ठोपि वकारो दन्त्य इति
एह्यते । यदि स न एह्येत ततस्तौयहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् ।
ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भाम्यति । तम् । ताम्यति । क्रम् ।
क्ताम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् ।
भमति । बभाम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येषमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः क्र्यादियु पठन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति व्नी गतौ वृद्धिति यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीना- मेष परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तूणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां ज्ञानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । जाज्जनाज्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जन्नादेशे सति अतो दीर्घा यजोति दीर्घत्वेन जायत- इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमि- णन्ति घ्रतानि । निगमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येदो गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति । मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येष । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अबि- भयुः । अबिभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति । अत्र द्वे डिच्चै सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयडिच्चनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेत्र बाधते । यासुडाश्रयडिच्चनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्ताता । सार्वधा- तुकार्द्धधातुक्रयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङ्गीति बोध्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिस्सल्लिङ्गत्स ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिष्णल्लिङ्गत्सु परतः । जागर- यति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तरयं गुण

आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात् उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्लोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अविचिण्ल्ङित्स्विति किम् । जृत्सृजाद्यभ्यो विन् । जाद्यविः । विण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जाद्यतः । जाद्यथः । वीति के विद्विकारमुच्चारणार्थं वर्ण-
यन्ति क्लसाद्यपि वकारादौ गुणो न भवति । जजाद्यवान् । अजागहः । अहं
जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिण्ल्ङित्स्विति
पर्युदासोयम् । अथ वा जाय इति प्राप्तिसावानन्तर्याद् विचिण्ल्ङित्सु
प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकादृधातुक्रयोरिति च प्राप्तिः सा न
प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ६६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकादृधातुक्रयोर्गुणो भवति । पुग-
न्तस्य । ज्ञेपयति । ह्येपयति । क्लोपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । ह्येदनम् । भेत्ता ।
ह्येत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्यं सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति
ज्ञापितमेतत् क्रुसनेः क्तिक्करणेन । त्रसिद्यधिभृषिपतिपैः क्रुः । हलन्ताञ्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेतुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डने दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रज्जेः स्यद्विश्रथ्योर्निपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वै विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लडर्थं तत्कृतं भवेत् ।

क्रुसने र्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

उपधात्र इगेव दृश्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि
अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपध-
मिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ६७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौपिति सार्वधातुके गुणो न
भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्त-
स्येति किम् । वेदानि । अवीति किम् । नेनेक्ति । पित्रुहणमुत्तरार्थम् । सार्व-
धातुक्रदिति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अजुह्वम् ॥ बहुलं
छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजावदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । वाकशीति ।
वावशीति । यद्बुलुकि छान्दसमुपधाङ्गस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातवत्यजाभ्यास-
ह्रस्वत्वं च । प्रअत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूषम् । सुवे । सुवावहे । सुवामहे । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवति-सूयत्यार्विकरणेन तिङ्गो व्यवधानम् । विकरणस्यैव डिच्चाद्गुणाभावः सिद्धः । तिङ्गीति किम् । भवति । सार्वधातुकरूपेण । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोध-वीति यहलुकि गुणप्रतिषेधः कस्मान्न भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोधूत्विति गुणाभावाद्यर्थं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । इतः । षपि स्तुयाद्वाजानमित्यत्र हि डिञ्च पित्त भवतीति पित्तप्रतिषेधाद् वृद्धे-भावः । नाभ्यस्तस्येतदिहानुवर्त्तते । योयोति, नोनेति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्द्वौतोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णाः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परि-भाषा यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणोठि । तृणोत्ति । तृणोत्ति । अतृणोत् । वर्णाश्रयेष्वत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृणु । तृणह इत्यागतशनेका एह्यते शनि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यद् उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाक-
निको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बट्टो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मर्त्यां आविवेश । न च भवति । वर्त्ति चक्रम् । वर्त्तिर्मि । हलादेः पितः सार्व-
धातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रायं धातुः । रु शब्दे । ष्टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम
गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा इडागमो भवति ।
उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति ।
शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं कृन्दसीति
विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलास्तुरुस्तुश-
म्यमः सार्वधातुकासुकृन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव कृन्दसि विषये
विधिरयं भवति । सार्वधातुकइति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुक्रयहणमपिदधं
स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । असाशीत् * । अपृक्त-
इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवोरीटि प्रतिषेध इति स्यानिषद्वाच-
प्रतिषेधादिह न भवति । आत्य । अभूदिति ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कृन्दसि
विषये । आप एवेदं सलिनं सर्वमाः । आसीदिति स्याने आः क्रियापदम् ।
अहरेवासीच्च रात्रिः । सिचः खल्वपि । गोभिरताः प्रत्यञ्चमत्साः । अभैषीर्मा
पुञ्जकेति च भवति कृन्दसत्वात् । माङ्योगेऽप्यडागमो भवति । अत्ताः । अत्सा
इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणौत् ।
प्राणीः । अजतीत् । अजतीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्त-
स्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गार्यागालवयोः ॥ ६९ ॥

* अपावीत् । अलावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

हदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्धधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्य-
गालवयोर्मतेन । आरोदत् । आरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः ।
प्राणत् । प्राणः । अजतत् । अजतः । गार्ग्यगालवयोर्यहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्धधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषा-
माचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । असि ॥

अतो दीर्घा यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यजादौ सार्धधातुके परतः । पचामि ।
पचावः । पचामः । पत्यामि । पत्यावः । पत्यामः । अत इति किम् । चिनुवः ।
चिनुमः । यञीति किम् । पचतः । पचथः । सार्धधातुक्रुदत्येव । अङ्गना, केशवः । के
विदत्र तिङ्गीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति क्रसौ सार्धधातुक्रुदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यञीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यजादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । वृत्ताय । वृत्ताय । वृत्ताभ्याम् । वृत्ताभ्याम् । अत इत्येव ।
अग्निभ्याम् * । यञीत्येव । वृत्तस्य । वृत्तस्य ॥

बहुवचने भ्रल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भ्रलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ।
वृत्तेभ्यः । वृत्तेभ्यः । वृत्तेषु । वृत्तेषु । बहुवचनइति किम् । वृत्ताभ्याम् । वृत्ता-
भ्याम् । भ्रलीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

असि च ॥ १०४ ॥

असि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् ।
वृत्तयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । वृत्तयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्द्देशेन तृतीयैकवचनं एह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्च-
कारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः ।
मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्धया । बहुराजयोः । कारीषगन्धयोः । चाप
इति पितो ग्रहणं किम् । कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलापोर्ब्राह्मणकुलयोः । ड्याब्-
ग्रहणे ऽदीर्घग्रहणमिति घचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

* वाङ्म्यामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आय इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आद्यन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

अम्बार्थनदीर्हस्यः १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे शाङ्गारवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ इलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा डिसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मानृणां मातृत्वं पुत्रा-
थैमर्हति ॥ * ॥ मानृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, क्रीड-
शाय, अर्हति । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्वाः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गा-
मात । नद्यृतश्चेति समासान्तापवादे मातृजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्व-
विधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इटः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व
इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः ।
धेनवः । बुद्ध्यः ॥ जसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राक् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व
इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् । प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । अम्बे दार्वि शतक्रत्वः पशवे भृत्यः किंकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो
दार्वि । पूर्णादार्वी । अक्षा शतक्रत्वः । शतक्रत्वः । पशवे भृत्यः । पशवे भृत्यः ।
किंकिदीव्या । किंकिदीविना ॥

ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य डौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो
भवति । डौ । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

चेङ्ङिति ॥ १११ ॥

* तपरकरणं मुख्यमुद्यार्थम् । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

घ्यन्तस्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे ।
अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् ।
सख्ये । पत्ये । डितीति किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पट्टी । कुहूतः ॥

आण् नदाः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्म-
बन्ध्वै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धयायाः । बहुराजायाः ।
अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घं व्याज्यहणे ऽदीर्घं इति वचनाद्वाडागमो न
भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्ब्रह्मस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वरच
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडा-
गमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ।
तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेरान्नदान्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीत्येतस्माच्चात्तरस्य डेरामित्ययमादेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्वाम् । धीबन्ध्वाम् । आपः । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । कारीषगन्धायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुद्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् ।
धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यत्र । नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमि-
कारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

* याम्यबाभिति पुस्तकान्तरे ऽपिचम् ।

अञ्च घेः ॥ ११६ ॥

चौदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अग्नौ । वायौ । कृतौ । घेतौ । पटौ । अदिति तप-
रकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदञ्च । घेरिति येषामेकमेवेदं सूचं ते प्रधा-
नशिष्टमिदुद्गामौत्त्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडो ना ऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेहत्तरस्याडो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।
पुंसि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्वा ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परं शौ यदङ्गं तस्यापधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्व-
त्ययोः प्राप्नोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवा-
नटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनो-
ङ्गस्याकारस्यापधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणोर्चंदि-
त्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् ।
चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि वृद्धि-
मादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुंके बाधः स्यात् ।
अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङ्गीति किम् । कारयति । हारयति । उप-
धाया इति किम् । अचक्राङ्गत । अशवाञ्कत् । तदेददुपधायहणमुत्तरार्धमवश्यं
कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमनित्येतराश्रयि-
तव्यामिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णोर्ण्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजि-
तवान् । अवीवदद्वीणां परिषादकेन । योसौ शौ णिलोपस्तस्य स्यानिवद्वावेना-
स्लोपित्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्चदितां च शौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ।
अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमाख्यत् । अममातरत् ।

* शौ ण्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । शौ परतो यो णिस्त्वस्मिन्नित्यर्थः ।

राज्ञानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलोमत् ।
अग्रेषु यत्र केषलो लुप्यते तत्र स्यानिवद्वावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न
सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशासत् । अदिताम् । बाधृ । अबवाधत् ।
यावृ । अययाचत् । ठैङ् । अडुठैङ्कत् ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भाजभासभाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां षौ चङ्युपधाया
ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भाज । अबिभ्रजत् । अब्रभाजत् । भास । अब्रभासत् ।
अबीभसत् । भाष । अब्रभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् ।
जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड ।
अपिपीडत् । अपापिडत् । भाजभासोर्चदित्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचक्राणत् । अचीक्रणत् । अब्रवाणत् । अब्रीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति ।
अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते आः पुण्यवचनं ज्ञापकं
षौ स्यानिवद्वावस्येति स्यानिवद्वावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् ।
अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत् ।
अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रपन् ॥

उर्ऋत् ॥ ७ ॥

षौ चङ्युपधाया च्चवर्णस्य स्थाने वा च्चकारादेशो भवति । इरराराम-
रवाद् । इर् । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अब्रवर्त्तत् । अत्रीश्रुत् ।
पार् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो
वाध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घेपि स्यानिनि ह्रस्व एष यथा स्यात् । अवीकृतदिति ।
। चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ८ ॥

कृन्दसि विषये षौ चङ्युपधाया च्चवर्णस्य स्थाने च्चकारादेशो भवति
नेत्यम् । अवीवृधत्परोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेर्ङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अर्वादिग्ये । अर्वादिग्याते । अर्वादिग्यरे । दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दानइत्यस्य । तस्य हि लिट्याम्बिहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्वरुः । सस्वरुः । सस्वरुः । धृ । दध्वरुः । दध्वरुः । स्मृ । सस्मरुः । सस्मरुः । चत इति क्रिप् । चित्तियतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति क्रिप् । चक्रतुः । चक्रुः । प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिर्विषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेप्यते । सस्वार । सस्मार । लिटौत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृत्यर्थं कर्तव्यम् ॥ * ॥ संचस्करतुः, संचस्करुः । इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोत्पन्नं दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यामव्यायेपीति सुट् क्रियते । एवं च कृत्वा संस्कृपीठ उपस्कृपीठेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्भूतश्च संयोगादेरिति इडामो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेर्ङ्गस्य ऋद्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति । ऋच्छ । कानच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । ऋ । आरतुः । आरुः । ऋकारान्तानाम् । निचक्रतुः । निचक्रुः । निजगरतुः । निजगरुः । ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते । ऋतां तु प्रतिपिदुः । वृद्धिर्विषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेप्यते । निचकार । निजगार ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशश्रुतुः । विशश्रुः । विशशरुतुः । विशशरुः । विददृतुः । विददृः । विददरुतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरुतुः । निपपरुः । ह्रस्ववचनमित्त्वोत्त्वानि निवृत्त्यर्थम् । के चिद्रेतत्सूत्रं प्रत्याचरते । आ पाके द्रा कुत्सायां प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातव इति श्रुद्रूपामर्थे वर्तमानानां विशश्रुतुः विशश्रुः विददृतुः विददृः निपप्रतुः निपप्रुः, इत्येतानि रूपाणि साधर्यान्ति । तथा च सति कसौ विशश्रुवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कुमारिका । किशोरिका ।
अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाक्रेत्यत्र उणादयो बहुलमिति
ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य यद्गण-
मिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुघ-
धूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति ।
समासार्थं ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्त-
समासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः ।
बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च ऋङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्कुष्ठको ऽकरत् ।
अहं तेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्युक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत् । अपपताम् । अपपतन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य ऋङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेतै । शयाते । शेरते ।
सार्वधातुकइति किम् । शिश्ये ॥

अयङ्गि कृङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृङिति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ।
शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिश्ये । कृङितीति
किम् । शेषम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । कृडि-
तीत्येव । अभ्यूह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । आह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ कृडिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अङ्गद्व्यकारे असार्वधातुक्यकारे च कृडिति परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोषू-
यते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रहृत्य । प्रहृत्य । परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुकइति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । कृडि-
तीत्येव । उह्या । धृष्णया ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

च्चिप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचाभ-
वति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अङ्गद्व्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे च्चौ च परतो रीङि-
त्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयते । चेकीयते । मात्री-
भूतः । कृडितीत्येतच्चिष्टं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । अत इति
तपरकरणं किम् । चेकीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके
परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते ।
ह्रियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुकइत्येव । बिभृयात् । यीत्येव ।
ह्रषीष्ट । ह्रषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगादोः ॥ २९ ॥

अतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शदत्यत्रासंभवाच्चानुवर्त्तते । गुणो भव-
त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधा-
तुक्के । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति
सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्भक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो
न प्रवर्त्तते । यीत्येष । स्वषीष्ट । धृषीष्ट । असार्वधातुक्इत्येष । इयृयात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च अतो गुणो भवति । आर्यते । सास्व-
र्यते । दाधर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तरथ्यत्वंशूर्णातीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न
न्दाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधा यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यङि ग्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्रीयते ॥

अस्य चवौः ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति ।
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ।
पुञ्चियति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातुक्कयोर्दीर्घ
इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्वेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्वे
इत्येतेष्वर्षेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति
भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदचा-
देशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।
धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्वेश्चेत् । धनीय-
तीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति ।
किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मिच्छयुः । पुच्छयुः । संस्वेदयुः । देवाञ्जिगति
सुन्वयुः । अपुच्छस्येति किम् । पुच्छीयन्तः सुदानवः ॥ अपुच्छादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि कृन्दसि निपात्यन्ते । द्रुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विषण्यया । द्वि-
णीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषणभावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषणभावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो भव-
ति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवात्त्ववचनं
ज्ञापकं नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुन्वयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुन्व इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ।
देवायन्तो यजमानाय । सुन्वायन्ता हवामहे । यजुपीति किम् । देवाञ्जिगाय
सुन्वयुः । काठकइति किम् । सुन्वयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनष्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति च्चि
विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

द्व्यतिस्यतिमास्यामिति किति ॥ ४० ॥

द्व्यति स्यति मा स्या इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ
किति प्रत्यये परतः । द्व्यति । निर्द्वितः । निर्द्वितवान् । स्यति । अवसितः ।
अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्या । स्यितः । स्यितवान् । तीति
किम् । अवदाय । कितितीति किम् । अवदाता ॥

शाक्षैरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा क्षा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति ।
शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अव-
च्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्थं व्रते नित्यमिति वक्त-
व्यम् ॥ * संसितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नार्त्सिद्धम् ।

देवचातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्धिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हात्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं
वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्दुःशाञ्जिहीतेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा क्न्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति क्न्दसि विषये क्त्वाप्र-
त्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि क्न्दसि विषये
निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः क्त्वा-
प्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहि-
तमिति प्राप्ते । वसुधितमग्नौ जुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते । नेमधिता
बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोणमध्यमैऋचने दधातेरित्त्वमि-
डागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्वेति
प्राप्ते । धिषीयेति आशीलंङ्यात्मनेपदान्तमैऋचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा
प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दा दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य दादित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये
परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति क्तिम् । धातः । धीतवान् । धेट
एतद्रूपम् । घोरिति क्तिम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अत्रदातं
मुखम् ॥ अयमादेशः स्यानदृष्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दौषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते
दौषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दौषो धत्वप्राप्तिस्यान्ते ऽदौषस्तस्मात्थान्तम् ॥ यदि
तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्यदौषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वधत्व न भविष्यत इति न दौषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते ॥

अत्र उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अत्रादयः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

* क्न्दसत्त्वादीत्वाभाव इति पठमञ्जरी ।

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्त, मवत्तं, नीत्तं, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्द्वत्तम् । दुद्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येष । अच-दात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्वंशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधि-माहुः । अच इत्येतदावर्त्तते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्यानिर्द्वंशार्थमित्याकारस्य स्याने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगो ऽयमादिश्यते । सोनेकारत्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्च-म्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति ॥ व्यतेरित्वादचस्त इत्ये-तद्वृत्तिं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववःस्वतवसोर्मास उपसश्च तकारा-देश इष्यते कृन्दासिभकारादौ ॥ स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्भिष्ट इन्द्रो वृत्र-हा । समुपद्भिरजायथाः ॥

सः स्याद्वृधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावावृधातुके परतस्तकारादेशो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्स्यति । सीति किम् । घासः । वासः । आवृधातुकइति किम् । आस्से । वस्से ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्ता-सि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमति । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्यदाद्योरिति षत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः । व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्द्विधीव्य्याः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधावेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदी-
धिता । आवेविता । लिङि । आदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् ।
आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्ये-
तेषामङ्गानामचः स्थाने इत्सित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्या-
द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादायह्रणेष्ववि-
शेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते ।
लभ । आलिप्सते । शक । शित्सति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति
किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
पतेरिडागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिरि-
त्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् ज्ञपि च्ध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सक्का-
रादौ परतः । आप् । ईप्सति । ज्ञपि । ज्ञीप्सति । च्ध् । ईत्सति । ज्ञपेर्द्वि-
वचौ तत्रणोः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति ।
सीत्येव । जिज्ञपयिषति । आर्द्र्विधिषति । सनीवन्तर्द्वेति ज्ञपेर्च्छेष्टो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति
किञ्चप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्त्तरि मुचिरक-
र्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोर्कर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यास-
लोपो भवति । तथैवादाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिष्ठतं वेदितव्यमाध्यायप-
रिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्व्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वदति । ह्रस्वः ।
डुडौकिषते । तुत्राकिषते । सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यास-

लोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रयहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यास-
लोपो भवति । सन्वद्वावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्ल-
घुनि चङ्परइति सन्वद्वावात्प्राप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते तदर्थ-
मेव केचिदत्रयहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । डुठौक्रिपते । तुत्रौक्रिपते । डुठौके । तुत्रौके ।
अडुठौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानच्च ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनच्च
तद्वचतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वटावटः । हलादिः
शोषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जलौ । मलौ । पपाच ।
पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनादेर्लोपो विधीयते ।
तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं
करोति । अपरे तु ब्रूयते । शेषशब्देयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तद-
वस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधे-
यत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति ।
सा क्रिमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षित्यतइति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हजो लुप्यन्ते । चुश्चोति-
षति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते । शर्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति
किम् । सखौ ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उचिच्छिष्यतीत्यत्र उच्छे-
न्तरङ्गत्वानुक्ति कृते द्विर्वचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत् ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गंहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।
जगाम । जघान । हकारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते । उष्ट्रः । कोकूयते ।
खरः । कवतेरेति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्वमेव
भवति । चोक्कूयते । यङीति किम् । चुकुव्रे ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

अपेशकन्दसि विषये यडि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करोक्यते यज्ञ-
कृणपः । कन्दसीति किम् । चरीक्यते कृपीवलः ॥

**दार्धत्तिदद्वृत्तिदद्वृषिबोभूतुतेतिक्तेलपर्यापनीफण-
त्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्वरिभद्वविध्वतो-
दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्म-
मृज्या गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥**

दार्धत्ति दधति दद्वृषि बोभूतु तेतिक्ते अर्धार्ध आपनीफणत् संसनि-
ष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत् भरिभत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं
वरीवृजत् मृज्या आगनागन्ति इत्येतानि अष्टादश कन्दसि विषये निपात्यन्ते ।
दार्धत्ति दद्वृत्ति दद्वृषीति धारयतेधृजो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं
णिलोपश्च । दार्धत्ति । एवं दद्वृत्ति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दद्वृ-
षीति । अत्र च यल्लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्मद्रुम् । बोभूत्विति ।
भवतेयङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
भूसुवोस्तिडीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति ।
अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभेति । बोभवीति ।
तेतिक्ते । तिजेयङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यडो डित्वात्प्रत्ययलक्षणेना-
त्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
न भवति । अलर्षीति । इयत्तलंति सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादे रेफस्य
लत्वं निपात्यते । सिपा निद्वृशो ऽतन्त्रं तिप्यपि दृश्यते अर्धत्ति दत्तः । आपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगिनपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य षत्वं
निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यददिति ।
करिक्रदिति करोतेयङ्लुन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्रददिति । क्रन्देलुङि ह्येरडादेशो द्विवचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो
निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दीदिति भाषा-
याम् । भरिभदिति विभत्तंयङ्लुगन्तस्य शतरि भृजामिदिति इत्वाभावो
जशत्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेयङ्लुगन्तस्य
शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम चकारलोपश्च निपात्यते ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेयङ्लुन्तश्च शतरि अभ्यासस्य
संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि
श्लौ षष्ठ्येकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि

श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । षरीवृजदिति वृजेः शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रूगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्द्विर्ने भवत्यलघूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्ताति आङ्पूर्वस्य गमर्लिटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वद्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंयहार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

चवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । षवृते । षवृधे । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादा नोत्सर्गान्विधीन्वाधतइत्युरदत्वे कृते रूगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्वुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्वुति स्वापि इत्येतयोर्भ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विद्विद्वुत् । विद्विद्वोर्तिपते । विद्विद्वुतिपते । विद्विद्वुत्यते । स्वापेः । सुष्वापर्यायति । स्वापिण्यन्तो एह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्बुल् । स्वापकः । तस्मात्क्याचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथे लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योभ्यासस्तस्य दीर्घा भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्यानिषद्वाधाट्टिर्वचनम् । कितिीति किम् । इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घा भवति लिटि परतः । अतो गुणे परहपत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यासाद्वीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः ।

द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । अकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन
एह्यते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नोतिश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतिश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । ध्यानशे ।
ध्यानशाति । ध्यानशिर । अश्नोतिरिति विकरणनिर्देशो अश्नातिर्मा भूदिति ।
आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो
देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूयति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं
निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुगुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणांभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-
नेनेक्ति । विजिर्, वेवेक्ति । विश्, वेवेष्टि । त्रिपहणमुत्तरार्थम् । एषां हि
वृत्करणं समाप्यर्थं पठ्यतएवेति । श्लाविति किम् । निनेज् ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां त्रयाणांभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृज् ।
विभर्त्सि । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति ।
श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्याश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयत्ति
धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां
विषष्टि । वशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विशक्ति । सचेः । वत्सं न
माना सिषक्ति । जिर्घत्सि सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जज-
नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनद्वनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपत्तति । यियत्तति । तिष्ठासति । पिपासति । सनीति किम् । पपाच । अत इति किम् । लुलू-
यति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

श्रीः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इर्दिात च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि ङकारे
चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपवि-
यति । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यण्यपरे । यियविषति । यियावयि-
षति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रायं धातुः ।
जिजावयिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेपि यौ
स्थानिवद्व्रवतीति । औरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्-
जीति किम् । अबनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपरइति किम् । बुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य और-
वर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रा-
वयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिष-
ति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्ला-
वयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्य्रावयिषति । चुच्य्रावयिषति । वच-
नसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणोच्चवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तरण्य यणि भवि-
तव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुस्रूषति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङ् यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेन्नीयते । लोलू-
यते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङ्गवेभीद्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीघाकितः ॥ ८३ ॥

अकितोभ्यासस्य दीर्घा भवति यङी यङ्लुकि च । पापच्यते । पापची-
ति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रं-
म्यते । रंमीति । ननु चान्नापवादत्वानुकि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घ-
त्वं न भविष्यति । एवं तस्यैकित इत्यनेनैतज् ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा
नेात्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौक्यतइत्यत्र
दीर्घाकित इत्यनेन संध्यत्तरङ्गस्यो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घा लघोरि-
त्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते । मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मामा-
सते । ईं च गण इतीत्येन हलादिः शेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चसुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु संसु ध्वंसु भंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संसु । सनीष-
स्यते । सनीषंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भंसु । बनीभ्रस्यते ।
बनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसाति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति ।
पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते ।
यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगत्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्या-
निना ह्यादेशो लत्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावभक्त्यरत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ॥
पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्या-
दिति । अत इति किम् । तितिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृ-
त्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदद्दशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दद्द दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्य-
ङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदश्यते । दंद-
हीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निद्विष्टः ।
तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति
सौत्रे धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ।
चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ।
चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा
भूत् । अत इति किम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंफु-
लीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्त्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चफलोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरणं

वृत्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यद्गुल्कोरभ्यासस्येति
चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ६० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यद्गुल्कोः परतः ।
वरीवृत्त्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥
रीश्वत् इति वक्तव्यम् * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुगिकौ च लुकि ॥ ६१ ॥

यद्गुल्कि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतश्चाका-
राद्रीक्च । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति ।
उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् * ॥ मर्मृ-
ज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ६२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतो रीक्च यद्-
लुकि । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीर्कर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिहर्त्ति । जरीहर्त्ति । तप-
रकरणं किम् । किरतेश्चार्कर्त्ति ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यच यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्चं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चाप्राप्ति
किरतेरुगादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेनगलोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वन्तरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परं णौ परतः सनीष का
भवति अनगलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परेपि तथा । अचीकरत् । अपीपवत्
ओः पुयण्यपरइत्युक्तं चङ्परेपि तथा । अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत्
स्रवतिष्णोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परेपि तथा । असिह
वत् । असुस्रुवत् । अशिश्चवत् । अशुश्चवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप
वत् । अपुपवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनी
किम् । अततत् । अररत् । जागरयतेः । अजजागरत् । अत्र केचिद्गुण
लघुमाश्रित्य सन्वद्वावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यः

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतिमिति यद्गुल्कोः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति
लट उपलक्षणम् । तेन चाकर्तास्यादीनि ऋपाणि किरतेर्यो नयोदित्यर्थः । प्राप्तिञ्चं रुगादी
विषयविभागेन या प्राप्तिस्तत्रं, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पदमञ्जरी ।

धानेपि वचनप्रामाण्याद्विधितव्यं, तदसत् । येन नाश्रवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचित्तणदिति, वाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवत्येवञ्जातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परइति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनभ्लोपइति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् प्रददृषत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योसौ शौ श्लो-
लीपो नासावभ्लोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परइति णिजातेर्निमित्तत्वेनात्तेपा-
त्ततोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादिनामत्रग्रहणात्सन्धद्वावेनाभ्यासलोपो न
भवतीत्युक्तम् । किं च सन्धदिति सनाश्रयं कार्यमिति दिश्यते न च लोपः सनमेवापे-
क्षते किं तर्हि इस्भावाद्वापि तदभावादमीमयदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घा भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि शौ चङ्परं ऽनभ्लोपे । अचीकरत् ।
अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपवत् । लघोरिति किम् । अबिभ्रजत् । लघुना-
त्येव । अततत्त् । अररत्त् । चङ्गीत्येव । अहं पपच । परइत्येव । अचक्रमत् ।
अनभ्लोपइत्येव । अचकथत् ॥

अत्स्मदृत्वप्रथमदस्तृत्स्वशाम् ॥ ९५ ॥

सृ दृ त्वर प्रथ मद्र स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो
भवति चङ्परं शौ परतः । सृ । असस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्व-
रत् । प्रथ । अपप्रथत् । मद्र । अममदत् । स्तृ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्प-
शत् । सन्धद्वावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घा
लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्-
परं शौ परतः । अश्वेष्टत् । अश्वेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । अभ्यास-
इत्येते कृते अत्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परं शौ परतः । चकारादच्च ।
अनीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वृत्त्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्याने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोधा द्रोठा इति घत्वठत्व-योरसिद्धत्वादङ्गतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पचाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोधा द्रोठा । द्रोठा द्रोधेति । तस्माद्भक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयम-द्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाग्नेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाग्नेडितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्व्णं बन्धयिष्यामि त्वा । आग्ने-डितप्रदेशा आग्नेडितं भस्मने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वचति यदाग्नेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वृत्तं तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तद्भुषु अक्षय्ये कृत्सु च । कृत एतत् । आभीक्ष्यमिह नित्यता । आभीक्ष्यं घ क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तच्चित्यम् । पचति २ । सत्यति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोर्लाटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तच्चिरपेतः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तविशेषविषया प्रयोक्तृच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियामुक्ताभ्यां युगपत्प्र-योक्तव्यान्मुमिच्छा वीप्सा । नानाभूताथेशचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तृमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः ।

जनपदो र रमणीयः । पुंशःपुरुषो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रक-
र्णं च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति र तरामिति । इह
तु आठ्यतरमाठ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्था द्वे भवतः । परि र त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि र
सौवीरेभ्यः । परि र सर्वसेनेभ्यः । वर्जनें परिहारः । वर्जने इति किम् । आठ्यं
परिषिञ्चति ॥ परैर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि र त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो
देवः । परि त्रिगर्तेभ्यः । समासे तु तेनैवाक्तत्वाद्द्वर्जनस्य नैव भवति । परित्रि-
गर्ते वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपादः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्यादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संममिदुवसे वृषन् । उपोप मे परामृश ।
किं नोदुदुहर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । साम-
र्याच्छन्दस्यत्रैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधम् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्यइति किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
इह कस्मान्न भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति । औत्तरार्धयमेव विवि-
क्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहे वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानाम-
सहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दे-
र्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्मोः । असूयायां तावत् ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्ता ते अभिरूप्यम् । संमते ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खन्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञास्य ।
कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने ।
घोरघोर ३ वृषलवृषल ३ घातयिष्यामि त्वा खन्वयिष्यामि त्वा । असूयादिषु

* पादपूरणे इति भावलक्षणे स,मीति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

स्वरितमाग्नेदितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य मृतः । भर्त्सने त्वाग्ने-
दितं भर्त्सने इत्याग्नेदितस्येव मृतः । वाक्यादेरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य
च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो
देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्राम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति * । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं
सुज्ञापपुंशद्वावो । एकैकमक्षरं पठति । एकैकया हुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्र-
तिषेधस्वरसमासान्ताः समामाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदे-
शिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहोर्विति प्रतिषेधो न भवति ।
बहुव्रीहोरेव यो बहुव्रीहोरिति विज्ञानात् । नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्ता-
दात्तत्वं न भवति । चकृच्चकृ । पूःपूः । चक्यूरिति समासान्ता न भवति ॥

आबाधेच ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहु-
व्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता ।
नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं
प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म-
धारयत्वे प्रयोजनं सुज्ञापपुंशद्वावान्तोदात्तत्वानि । सुज्ञापः । पटुपटुः । मृदुमृदुः ।
पण्डितपण्डितः । पुंशद्वावः । पटुपट्वी । मुदुमृद्वी । कालकृकालिका । कापधाया
अपि हि कर्मधारयवद्वावात्पुंशत्कर्मधारयति पुंशद्वावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् ।
पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव अधीयतइति परत्वाद्वाग्नेदितानु-
दात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो एह्यते । प्रकारे
वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपू-
र्यगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्यापमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ ज्ञातीयो-
नेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुज्ञातीयः । मृदुज्ञातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां गृह्यमाणभयोः शेषा विज्ञायते । प्रकारइति
किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अपरिमाणवकः । गौर्वाहीकः ।

* द्विवचनमत्र पुंशद्वचनंतिपुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैश्चयज्ञाद्यादिक्रमयो-
न्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति
न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अग्रे २
सूत्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्ग्रां माषं २ देहि । स्वार्थेणतद् द्विवचनं
न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिनो माषाः ।
तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाणइति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्ग्रां
माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्वा माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ।
अस्मात्कार्षापणादिह भवद्ग्रां माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिराहः लुब्धस्व २ । नादश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ
किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सार्थोवगम्यतेतावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । लुब्धस्व ३
इति ॥ क्रियासमभिवहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहिलु-
नीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा
व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तद्वोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य
द्विवचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं के
चिद्वाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयत्रिञ्चायां द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते ।
पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्तइति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनि-
गदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरा अन-
योराढ्यता । सर्वइमे आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यता । इतरइतमाभ्याम-
न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कीदृशी २ । अनयोराढ्यता । तथा
स्त्रीनिगदाद्वावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरःकतरोनयोर्विभव
इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वान्वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्च
बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमेकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे
ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्यान्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्यान्यस्य ब्राह्मणा
भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्हतरपदस्य चाम्भावा
वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्यान्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्यान्यं भोजयतः ।
इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्यान्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ।
इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे व्योत्ये । कृच्छ्रं दुःखं,

तदभावो ऽङ्गम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अस्मिन्नमानो ददातीत्यर्थः । अङ्गच्छदति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथावथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तत्राथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथावथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथावथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

**द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥**

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु चर्षेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादाव्यव्ययनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मियुनायन्ते । माता पुत्रेण मियुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्यः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदृश्यते तदर्थं योगविभाषः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थं द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेतया पदस्यधिकृतस्य बह्वर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानवष्टी क्व चिदवयववष्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्माद्वादित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतन्नयमधिकृतं वेदि-
तव्यमापादपरिसमाप्त, रित उत्तरं यदुक्त्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचमि देवदत्त । अपादादाविति किम् ।
पत्ते नियतं रजसं मृत्या अनवधृष्यम् । बहुवचनस्य वक्षसौ । यामो वः स्वं,
जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रे विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शुचमर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋषपादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्ग-
मानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्य-
भेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा
स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदमत्र भवति । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परिष्ठापादादौ वत्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो
भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्गुदात्तत्वे प्राप्ते वच-
नम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ इह मा भूवन् ।
अयं दण्डो हरानेन ऋद्वनं पच तत्र भविष्यति । ऋद्वनं पच मम भवि-
ष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कूले । शालीनां ते ऋद्वनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं
युष्मदस्मदादेशश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयु-
ष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाङ्मावौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासासंख्यं वाचौ इत्येता-
वादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपदादाविति सर्व-
मिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो वां दीयते ।
जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनब-
हुवचनान्तयोरेतान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायते । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति किम् । यामे युवाभ्यां कृतम् । स्यग्रहणं श्रूयमाणवि-
भक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वक्षसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासासंख्यं वक्ष

* भवतीति विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नस् इत्येतावादेशौ भवतः । यामो वः स्वम् । जनपदे नः स्वम् । यामो वो दीयते । जनपदे नो दीयते । यामो वः पश्यति । जनपदे नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्ययोर्घासांख्यं ते मे इत्येता-
वादेशौ भवतः । यामस्ते स्वम् । यामो मे स्वम् । यामस्ते दीयते । यामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधेः नमामर्थ्यत्पशुचतुर्थीरेषां यो गः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्तते । द्वितीयाया यदेकवचन-तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्घ-
सांख्यं त्वामौ इत्येतावादेशौ भवतः । याम् त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥

न चवाहाह्वैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह ऋह एव रभिर्भागे युष्मदस्मदोर्वाचावाटयो न भवन्ति ।
पूर्वण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्धान्ते । यामस्तव च स्वम् । यामो मम च
स्वम् । युषयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च
स्वम् । यामस्तुभ्यं च दीयते । यामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते ।
आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । यामस्त्वां च
पश्यति । यामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च
पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । यामस्तव वा स्वम् । यामो मम वा स्वम् ।
युषयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् ।
यामस्तुभ्यं वा दीयते । यामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते ।
आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । यामस्त्वां
वा पश्यति । यामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति ।
युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । यामस्तव ह स्वम् । यामो
मम ह स्वम् । युषयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह
स्वम् । यामस्तुभ्यं ह दीयते । यामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते ।
आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । यामस्त्वां ह
पश्यति । यामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मन्-
पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । यामस्तवाह स्वम् । यामो ममाह स्वम् ।
युषयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् ।
यामस्तुभ्यमह दीयते । यामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवा-
भ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । यामस्त्वामह
पश्यति । यामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति ।
युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । यामस्तवैव स्वम् । यामोममेव

स्वम् । युषयोरेव स्वम् । आषयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । यामस्तुभ्यमेव दीयते । यामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । यामस्त्वामेव पश्यति । यामो मामेव पश्यति । युषामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्भोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । यामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्याथैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्याथा दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः पश्याथैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वावावादयो न भवन्ति । यामस्तत्र स्वं समीत्यागतः । यामो मम स्वं समीत्यागतः । यामस्तुभ्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामो मह्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामस्त्वां समीत्यागतः । यामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । यामस्त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥ पश्याथैर्युक्तयुक्तेषु च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वावावादयो न भवन्ति । यामे कम्बलस्ते स्वम् । यामे कम्बलस्तव स्वम् । यामे कम्बलो मे स्वम् । यामे कम्बलो मम स्वम् । गामे कम्बलस्ते दीयते । यामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । यामे कम्बलो मे दीयते । यामे कम्बलो मह्यं दीयते । यामे ह्यत्रास्त्वा पश्यन्ति । यामे ह्यत्रास्त्वां पश्यन्ति । यामे ह्यत्रा मा पश्यन्ति । यामे ह्यत्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो यामे ते स्वम् । कम्बलो यामे मे स्वम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वेषु वावावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थं, मन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अथो यामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङ्गी गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङ्गन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थं वर्त्तमानानि अनुदास्तानि भवन्ति । पवति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पवति-

पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् ।
जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुवइति ब्रुवः कञ्चिपातनाद् अथादेशा-
भावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवक्ष्य ।
प्राय । विषक्षण । अत्रक्षणा । स्वाध्याय । भ्रूयिष्ठ । नाम घा * । नामेत्येतद्वा
निहन्यते । पक्षे आद्भुदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ् इति
किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्षणयो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्षणयोरिति पाठविशेषणं
द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियङ्गणेन कुत्सनाभीक्षणयोरैव कार्यं भवति ॥

तिङ्कु-तिङ्कः ॥ २८ ॥

तिङ्कन्तं पदमतिङ्कन्तात्पर्यरंमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यज्जदत्तः पचति । तिङ्कति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ्क
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङन्तं तिङ्कन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः
कर्त्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे
इति सर्वतासिरेषोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यदादिहन्तकुविन्नेच्चेच्चकच्चिदत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्तते । यत् यदि हन्त कुविन् नेत् चेत् चण कच्चित् यत्र इत्ये-
तेनिपातैर्युक्तं तिङ्कन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति ।
यदि पचति । हन्त करोति । हन्तं पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति ।
नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेद्भुङ्के । स चेद्रधीते । चञ्
षिद्विशिष्टोयं चेदर्थं वर्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । सम-
स्ययादिषु तु यच्छब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित् । कच्चि-
द्भुङ्के । कच्चिद्रधीते । यत्र । यत्र भुङ्के । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ।
यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् ।
युक्तमिति किम् । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङ्कन्तं नानुदात्तं भवति । चोदितस्याव-
धीरणे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्लियते । नह भोत्वसे । नहाधि-
ष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

* प्रदशन प्रयजन न्याय प्रपञ्च प्रवक्ष्य इत्येते पुस्तकान्तरे न गये िधिकाः ।

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्तव्ये ।
सत्यमधेय्यसे । प्रश्नइति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्यं ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं गव्यमाने नानुदात्तं भवति ।
अङ्गं कुरु । अङ्गं पथ । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्गं कूजं वृषल
इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि
पथ । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येष । स हि कूजं वृषल इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म ॥

ह्रस्वस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वक्षते । ह्रस्वसि विषये ह्रियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि
नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं
तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च
निहन्यते । एकं खल्वपि । अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्द-
युक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिहृदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ठ गर्भम् । या
या अपश्यज्जनितारमये । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्वयाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्वया इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वुङ्क्ते । यथा
वुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति
यथा । परेषामपि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्वया इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न
भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभ-
नम् । यावत् करोति वाह । पूजायामिति किम् । यावद्वुङ्क्ते । यथा वुङ्क्ते ।
नन्तरमिति किम् । यावद्वेषदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति
वाह । पूर्वेषामत्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्वयाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति
किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थायमारम्भः ।

यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चाह । यथा प्रकरोति चाह । अनन्तरामत्येव । यावद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चाह ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य-त । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो भावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजाया-मित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्वि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देव-दत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चाह । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कचशेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो कार्ष्णिनि । मम गेहमेष्यसि । असूयाघनचमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुक्रुष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्फोटार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्दान् भविष्यदासतिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नहेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दे द्योतयति । ऊर्षया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञेषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञेषणायां विषये । ज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञेषणा । अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । ननु करोमि । अनुज्ञानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञेषणायामिति किम् । अकार्षीः देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञेषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनूपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनूपसर्गम-षिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्त्विवृक्ते । किं देव-

शेते आहोस्विदधीते । अत्र के चिदाहुः । पूर्वं कियुक्तमिति तत्र निहन्यते ।
उत्तरं तु न कियुक्तमिति तत्रिहन्यतएवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्या-
तस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभ-
यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियायहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देव-
दत्तः ऋादनंपचति आहोस्विच्छार्कमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवद-
त्तः । होपे किंशब्दायं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति
आहो स्वित्प्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्ता न पठति आहो
स्विच्च करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं
भवति । क् चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देव-
दत्तः पचति आहो स्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभा-
षेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः
प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येऽादनं भोक्त्यसे नहि भोक्त्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ।
एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् ।
एहि मन्यसे ऋादनं भोक्त्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साध च मन्यसे । गत्यर्थ-
लोटा लृङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासएव यथा
स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे ऋादनं भोक्त्यइति । एहिमन्यइत्युत्त-
मोपादानमतन्त्रम् । प्रहासएव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव
भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ऋादनं भोक्त्यइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु
भोक्त्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्याति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाद्भुतरदतमौ च
प्रत्ययो, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ।
कश्चिदुक्ते । कश्चिद्वृत्तयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिदु-
दाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिदुक्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्के ।
अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो आनन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधानुवर्त्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्या-
मपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो
भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां
वर्त्तयति । अपूर्वमित्येष । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ।
कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः
पठति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थे-
लोटा युक्तं लृङ्गन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्वृषति । यत्रैव
कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङ्गपि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणा
इवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन शृङ्गते । न क्करणदि कारकान्तरम् ।
आगच्छ देवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त याममोदनं भोक्त्यसे ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तिनैव भोक्त्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यत्र-
दत्तेन भोक्त्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्त्यस्येनम् । लोटिति
किम् । आगच्छेदेवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । लृङ्गिति किम् । आगच्छ देवदत्त
यामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं
पिता ते ओदनं भोक्त्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्व-
ग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं घाहं च द्रव्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङ्गन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यास्मिन्न भवि-
तव्यम् । इह तु यल्लोङ्गन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङ्गन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोङ्गन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कार-
कं सर्वान्यद्वृषति । लोङ्गन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवद-
त्त यामं पश्य । आगच्छ विष्णुमिच्छ यामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन यामं
दृश्यतां यत्रदत्तेन । गत्यर्थानामित्येष । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्तेनम् । लोटि
त्येष । आगच्छेदेवदत्त यामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येष । आगच्छ

* आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

देवदत्त यामं पश्यत्येनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्वह भवत्येव । आगच्छ
देवदत्त यामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तमार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वे पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थे-
लोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति ।
आगच्छ देवदत्त यामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त यामं प्रशाधि । २ ।
सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ।
आगच्छानि देवदत्त यामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्व सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटा वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं
सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्र-
शाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातेर्यद्विहन्तेति नित्यमत्र निघा-
तप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम्
पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्ववति । आम इति किम् ।
शाकं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । आम् प्रपचसि देवदत्तः । आम-
न्त्रितमिति किम् । आम्वर्त्तते देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । आम् देवदत्त ॥
आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभ-
यमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्रुतादात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते ।
अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यत्र दूरं न संक्षिप्तं तत्पर्यारहते । तेनास्मि-
न्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रुतादात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वाननुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं
ह्रिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां
गेत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । ह्रिपरम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । तुपरम् । आख्या-
स्यामि तु ते । निपातेर्यद्विहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निघा-
तप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्यागे प्रतिषेधो भवति
नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा
युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आमेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीत्यायोरेव गृह्यन्ते । तद्वित । देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्वित इहादाहरणमन्यत्र तद्वितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचति-द्वेष्यः । आमेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतिग्रहणे सञ्चैतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवा-
हाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्विष्टाः तदह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः
पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देव-
दत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एष । देव-
दत्तः पचत्येष खादत्येष । अगतेरित्येष । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च ।
प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्ध्यते, एवपरं तु
निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकूलमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां
योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्द्वभारच कालर्यात् । वीणां च
वादर्यात् । गर्द्वभान्वा कालर्यात् । वीणां वा वादर्यात् । योगग्रहणं पूर्वाभ्या-
मपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङ-
न्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स
चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्य-
मानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपा-
ध्यायं पदार्तात् गमयति । स्वयं होदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति ।
प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिद्ध्यते । क्षियायीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षामिति
च प्रुतो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् त्रियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वम-हयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । त्रियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपा-ध्यायं पदार्तं गमयति । स्वयमहैदं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्यायति । पूर्वत्रिघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेद-वधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्था न च प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थे इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् । देवदत्तः क्वैव भोक्त्यते । देवदत्तः क्वैव बाध्यते । अनवकृप्तावयमेषशब्दः । न क्व चिद्वीक्ष्यतइत्यर्थः । एवे चात्रियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा एह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ता ग्रीहयो भवन्ति २ । खेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे । ग्रीहभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्प-तिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कान्सुराणाम् । वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्ममेका रतति २ । जिन्वतीत्येतत्पत्ते न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्यलं स्वाद्वृत्ति । अनशनन्नन्यो षभिचाकशीति । अशीत्येतत्पत्ते न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको

देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा ह्यन्वसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येष । यद्वो वृत्तं यद्वृत्तं यत्र पदे यद्वृत्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् इतरङ्गतमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तःदुतरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्का मास्ते जुहुमः । यद्वाङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेष्वत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

• पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उतरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दाहण । दाहणाध्यापकः । दाहणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकाः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोरे । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसकादिस्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तादात्तत्वापवाद इष्यते । दाहणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दाहणमधीते दाहणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्वर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिदं प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेषु नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पवति । यत्काष्ठं प्रपवति । यद्वाह्यं पवति । यद्वाह्यं प्रपवति । तद्भुतिङ् इति निघातस्य निपातैर्यद्वादिङ्गन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेश । वेशाध्यापकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६६ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चोक्तार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वरति । समुदानयति । अभिसंपर्थाहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरैरामिभः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाडित्येव गतिः । तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरिनिमित्तक्रमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङ् चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवति इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति । अत्र तरबन्तस्य गतिममास एवमपि सतिशिष्टत्वाद्दाम एव स्वरे सति गतिरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येषानुदात्तत्वं सिद्ध्यति । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्विः सञ्जासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति । तदर्थं यत्रः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवस्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्घा-
तयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो
न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्घातः
इति निघातो न भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमि-
त्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
यावद्वेवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-
पूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तर-
मिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम
एकान्तरग्रामान्त्रितमनन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति ।
आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्या-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति
परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्यं ।
देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने
इति गङ्गे शब्दः पूर्वग्रामान्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयम-
विद्यमानवत्त्वाच्चिमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवस्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्व-
ग्रामान्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव ।
अग्नेश्चपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव
भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त पचसि । समानाधिकरणइति किम् ।
देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डित शब्दः । न पूर्वेण समाना-
धिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति
ईहे काव्ये विह्व्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं स्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वणाविद्यमानवस्त्वे प्रतिषेधे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समाना-
धिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वग्रामान्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमा-
नवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधि-
कारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति
किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अपृमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्तधाध्ययनुक्रान्ता
एतस्यामयं पादोनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः
पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदे-
तदासिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्माउद्वर ।
द्वान्नत्र । द्वाअनय । असाआदित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण
इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ।
इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठतथा ।

मतौर्वत्वे भूलां जशत्वं गुडलिगमानिददर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया
इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति ।
क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः
क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो मइत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति
वत्त्वं न भवति । औजठदिति वहेर्निष्ठायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताङ्गुड् ।
चडीति द्विवचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वठलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च यष्टिलोप-
स्तस्य स्थानिवद्भावाद् हूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनग्लोपइति प्रतिषेधात्सन्व-
दित्त्वं नास्ति । तेन औजठदिति भवति । औजठदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊठिश-
ष्य भवति । गुडलिगमानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ढत्वजशत्व-
योरसिद्धत्वाद्-भय इति वत्त्वं न भवति । येत्र षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः
पञ्चमीनिर्देशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादि-
त्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभार्षामिति
पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वेषु लक्षणेन सह स्पष्टं परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्तते । तथा
च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते ।
अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादासिद्धत्वं न भवति ।
तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र दत्वस्यासिद्धत्वाद् होठ इति न भवति ॥

* असिद्धवद्भवतीति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दाय प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म-
षष्ठीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्म-
साधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वासौ सुब्विधिरिति
सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वाद्दत्ताभिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति,
सुपि चेति बहुवचने ऋत्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राज-
वतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्दन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चमं, दशममिति ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्मे चावर्णं दृजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भव-
ति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्या दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ष्णा-
न्ताषडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो
भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्गु-
णम् । या हि जशसोर्लृगर्था षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न
क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति
नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित्सं-
निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तुक्रं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वा-
द्दुहिरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधियहणमनर्थकमिति प्रतिपत्त्याः, तत्तु
क्रियतेपरिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति क्रिम् । वृत्रहच्छम् ।
वृत्रहच्छाया । के चेति तुग्नभवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एते-
ष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीर्यति राजायते राजाश्च इति
इत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे
मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधि-
निमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चा-
रितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव
एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो वृहीतम् । तेनात्र
मुभावस्य सिद्धत्वाच्चाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरोत्त-
रङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशमृत्स्वरैकाननुदा-

सर्वानुदात्तार्थम् । वृत्तददं, प्लुतददम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
ह्रासानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं
वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् ।
कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हलपूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तिरा-
टस्वैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्य-
र्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृत्ताघिटं, प्लुताघिटम् ।
एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेडः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश
उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्वधति । शतृस्वरः ।
तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदु-
दात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमेानञ्जानी अन्तोदात्तादिति एष स्वरो भवति ।
अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुकं
शत्रन्तं किं चिद्रेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति ।
लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता
भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्व-
रस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्गितिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति
वचनाद्बृहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
रोहस्ये सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव
इति मनुबन्तमेतत् । तत्र ह्रन्दसीर इति घत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते
मनुवसो ऋ संबुद्धौ ह्रन्दसीस्ति इत्थम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्बु-
शिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् ।
अपावीत् । इट ईटीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥
निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिगु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्णाः ।
वृक्णावान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् भलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
सिद्ध एवेति तद्वधति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु वीब्रशब्द उदाह्रियते । तत्र च
निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा वीबेर्निष्ठायामिति कृते ईत्शब्दलोपो
निपात्यते । तदा वीब इति संज्ञायामोत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वात्निष्ठा च ट्वज-
नादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । वीबेन तरति वीबिक इति ट्वजलवणषष्ठच
प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वाद्विडागमः
प्राप्नोति ॥ मृतविकारस्तुविधौ हे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राइच्छत्रम् ।
पटाइच्छत्रम् । मृतविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति ह्रस्वलवणस्तुगिनित्यं न
प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्च्यतिर् वरणे इत्ययं धातुः

सकारादिः पठते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्शच्योतति रट्शच्योतति इति
 डः सि धुट् इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीति रट् । क्लिबन्तोयम् ।
 किमर्थं पुनः सकारादिः पठते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्लिबन्तः ।
 मधुश्च्युतमाचष्टे इति षिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्लिपि कृते
 संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कृत्वं मधुगिति
 सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोरुपयोः शका-
 रस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्यासजश्चत्वत्वं एत्वतुक्रोः सिद्धे
 वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणुतः । बभणुः । अभ्यासजश्चत्वस्यासिद्धत्वादनदेशादेर-
 त्येत्वं प्राप्नोति । क्लिदेः, चिच्छित्सति, उच्छेः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ सय्यन्ता, सव्यन्सरः यल्लोक्रम्, तल्लोक्रमिति परसवर्ण-
 स्यासिद्धत्वाद्दर इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वठत्वघत्वन्त्व-
 हत्वषत्वणत्वानुनासिकठत्वानि सिद्धानिऋत्त्वानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो
 गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोग्धा २ । ठत्वं, द्रोठा २ । नत्वं, नुत्रो नुतः ।
 हत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभिनत् । षत्वम् । मातृष्वसा २ । मातृ-
 स्वसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्मन-
 यन् २ । वाङ्मनयन् २ । कृत्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वा-
 दीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरो-
 गलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योग-
 विभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ।
 ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यनुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ।
 उदात्तयणः । क्रुमार्यैः क्रुमार्यः । उदात्तानिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः तस्य
 स्यान्ने यणादेशः स उदात्तयण, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो
 भवति । स्वरितयणः । सङ्गल्लघ्याशा । खलप्लघ्याशा । सङ्गल्लः, खलपूरिति
 कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रोः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण, तस्मात्स्वरितयणः
 परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य
 यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण
 भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति
 एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।

तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । के चित्तु ब्रूवते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखा-
न्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति ।
यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्या-
ख्यायते । सङ्कल्ल्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण-
व्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते,
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपा-
जादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । बैदी
आशा, बैद्याशा । शार्ङ्गख्याशा । अनुदात्तपणादेशोयम् । अनुदात्तस्येति किम् ।
कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति
वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृत्तैः । प्लवैः । उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । वजन्ति ।
लसर्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्व-
रितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्यु-
दात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्थितः । विद्वत्तते । वीक्षते । वसुकः अस्ति । वसु-
कोसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादि-
त्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति
वानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोसीति । अत्रापि तिङु-
तिङ् इति निघाते कृति ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितग्रहणं विस्मयार्थम् ।
उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्सत्यान्तर्यतएव स्वरितो भविष्यतीति ! अनुदा-
त्तइति किम् । देवदत्तोत्र । पदादाविति किम् । वृत्तौ । वृत्ताः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्त्यो नकारस्तस्य लोपो
भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजनमः । प्राति-
पदिकग्रहणं किम् । अहन्निहम् । अन्तग्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः ।
प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्द्विष्टम् ॥ अहो
नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रोसु-

पीति रेफस्त्वधोरसिद्वत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे
ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्विति हविधो यदु-
पादीयते प्रथमैकवचनान्तमङ्गनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैक्या ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं
नलोपाभावार्यमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य हविर्धीयते ॥

न डि-संबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

हो परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते
चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तन्नन् । अस्मादेव
नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणो न प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषि-
ध्यते इति ज्ञाप्यते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुंस्यो राजपुंस्य
इति । अत्र नलोपश्च भवति । अज्ञोपश्च न भवति ॥ डाधुत्तरपदे प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजशृन्दारक
इत्यत्र समुदायार्थं संज्ञोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं
नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायश्च मतोर्वी ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतेरिह कार्यत्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति
मकारावर्णभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति ।
मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्वी इत्ययमादेशो
भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मका-
रौपधात् । शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृत्तवान् । प्लुत्तवान् । खट्वा-
वान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधा-
याश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्मिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दल्मि । उर्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा ।
द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । ध्रञ्जि । ध्वञ्जि । सञ्जि † इत्येतेषां
ह्रन्वसौर इति । हरित् । ककुत् गरुत् इत्येतेषां भय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड
धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्वो मत्तुष् यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मत्तुपो घट्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह
नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मत्तुपो घट्वं न भवति ॥

भयः ॥ १० ॥

* वृक्षा । वेशा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरं ।

† यञि । वञि । शञि । सञि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मत्तुपो घट्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्त्येकस्मि-
न्युक्तके ।

अयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् यामः ।
उदश्चित्त्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती ।
अपीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् षष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि
संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीव-
दिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् यामः । आसन्दीव-
दहिंस्यलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्त-
रमेवास्यि । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति
वत्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्यमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अष्ट्याऽष्टी-
भावः । अष्टीवानिति शरीरैरुद्देशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति ।
चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सदोहविद्वानानि भवन्तीत्येतत्तु द्वान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवानाम् अर्षिः । कक्ष्या-
धानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लव-
णवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमन्त्रिति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतच्चिपातनं
नकारलोपाभावार्थं णत्वात्वं च । मतोर्वा नुडर्षमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो
नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताबुदन्भावो निपात्यते उदधावर्षे संज्ञायां
विषये । उदन्वानाम् अर्षिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्बुदकं
पीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधा-
यर्था न विद्यन्ते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभने राजा यस्मि-
न्नेति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

कृन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताञ्चोत्तरस्य मतोर्वत्त्वं भवति । इव-
र्णान्तात्तावत् । त्रिवती यात्यानुशाब्धा भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधि-
पतिषती जुहोति । चरुग्निवानिष । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मताविति
संप्रसारणम् । सरस्वतीषान् । भारतीषान् । दधीशंश्चरुः । कृन्दसि सर्वे
विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सर्पार्षिमन्तम् । अपिमान् । अतीमान् ।
सूर्यं ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रेफान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

कृन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कृन्दसि विषये ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या सिर्भर्त्ति । अक्षण्वता
लाङ्गलेन । शीर्षण्वती । मूर्ध्वन्वती । नुटोसिद्वृत्वात्तस्य च वत्त्वं न भवति । ततः
परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति कृन्दसि विषये । सुप-
यन्तरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदान्नस्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदाश्रतरः ॥ इद्र-
यिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा
मत्वर्थीयोयमीकारः कृन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेटृता रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते ।
तेन यः केवला रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामा-
न्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अका-
रस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्देशा
उपपद्यन्ते । करप्रा । करप्रारौ । कल्पारः । कृप्तः । कृप्तवान् । कृपा इत्ये-
तत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्व्रंति तस्य हि इतसंप्रसारणस्य लाव-
णिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकृपूरादयोपि कृपे-
रेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसु-
रालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् ।
मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥
कपिलत्रादीनां संज्ञाकृन्दसार्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिलकः ।
कपिलकः । तिल्लिलीकम् । तिर्प्यरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशु-
लम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के वित् । किमिदमेकत्वस्मरण-
मिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्याद्विषद्वाधादयत्केरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्यतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नोव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लत्वं भवति । तथा च पल्ययते इत्यापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्रत्ययतदिति । प्रथमपत्तदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययतदित्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्देापसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु स्त्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगित्यते । निजेगित्यते । निजेगित्यन्ते । भागगर्हायां यो यङ्विहितः * । केचित् य इति गिरतेरुणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न उणातेः । उणातोर्हि यङेष नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगिर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति । णिलोपस्य स्यानिवद्वाधादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्यानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो उणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च चाङ्गुथीः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्गुथौ च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्गुः । पल्यङ्गुः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमचेप्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

* इत्वे कृते रपरस्य च ङीर्घस्यासिद्धत्वानित्यत्वाच्च लत्वे कृते तच्चिन्नत्वाभावाद्धीर्घत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् ।
 हतवान् । इह श्रैवान् भूयानिति इत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं
 न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय
 इति । दध्यञ्च मध्यञ्चत्यञ्च तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगा-
 न्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुनरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति ।
 गोभिरत्ताः । प्रत्यञ्चमत्साः । ऋतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्चान्दसत्वादीड-
 भावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्वीर्घं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । चत
 उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो
 नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्लिप् । उर्क् । मृज-
 लङि अमार्ट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अल-
 विद्धम् । अपविध्वम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः षत्वे
 ऋश्त्वे च विभाषेठ इति मूर्द्धन्याभावत्तेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः
 सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चक्राद्धि पलितं शिर इति । तथा पयो
 धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्बन्धामिति छान्दसो वर्णलोपः ।
 भाष्यकारस्त्वाह । चक्राधीत्येव भवितव्यमिति तेन पयो धावतीत्येवमादौ यथा-
 न्तरमास्थेयम् ।

धि सकारे सिचे लोपश्चक्राद्धीति प्रयोजनम् ।
 आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥
 सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।
 लुङश्चापि न मूर्द्धन्त्वे ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
 घसिभसेर्न सिध्येत तस्मात्सिचपहणं न तत् ।
 छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥
 निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भक्तौ भक्ति ॥ २६ ॥

भक्त उत्तरस्य सकारस्य भक्ति परतो लोपो भवति । अभिक्त ।
 अभित्याः । अक्चित्त । अक्चित्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यञ्च वा सिचः सका-
 रलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुकइति सकारस्य तकारः । भक्त इति किम् ।

अमंस्त । अमंस्याः । भलीति किम् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्यान्मिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भलि परतः । अकृत । अकृथाः ।
अकृत । अकृथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गादिति किम् ।
अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भलीत्येव । अकृषाताम् । अकृषत । अयमपि
सच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दान्त-
प्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षं आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असे-
तीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । ईटीति
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

बदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्याः सकारककारयो-
र्लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य । तच्चेः,
तट् । तष्टवान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङ्गीति वक्तव्यम् * ॥ किमिदं सङ्गीति ।
सनः सप्रभृति महिडेो डकारेण प्रत्याहारः । इह, मा भूत् । काष्ठशकस्यातेति
थकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग
एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुते । ७यं काष्ठशकं तिष्ठेदिति । वास्यर्थं,
काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादि-
लोपो न भवति । स्कारिति किम् । नर्नात्तै । वर्वर्ति । संयोगाद्योरिति किम् ।
पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तच्चिता । तच्चकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् ।
पक्तव्यम् । शौतदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सङ्गीति
षचनाद् प्रकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिङ्कुञ्चां चेति निपात-
नाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति
पठ्यते । नकारलोपे हि निकुञ्चिरिति दृश्यते । युजिङ्कुञ्चां चेति तस्यैव रेफो-
धिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासि-
द्धत्वात् प्रकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ठकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोठा । सोठुम् ।
सोठव्यम् । तुराषाट् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । प्रष्टषाट् । दित्यषाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च ।
दाधा । दाधुम् । दाधव्यम् । काष्ठधक् । दाग्धा । दाग्धुम् । दाग्धव्यम् ।
गाधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् । धातेरिति
दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपण्यन्तं धातेरवयवो यो
दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि
घकारः । सिद्धो भवति । कथं दाग्धा दाग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ
वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दाम-
लिहति । दामलिहतिः क्लियत्ययः । दामलिहित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहण्णहृष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ण्णह ण्ह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति
भलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोग्ठा । मिन्नधुक् । मिन्नधुट् । मुह ।
उन्मोग्धा । उन्मोग्ठा । उन्मुक् । उन्मुट् । सुह । उत्सोग्धा । उत्सोग्ठा । उत्-
सुक् । उत्सुट् । स्निह । स्निग्धा । स्निग्ठा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं
नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति भलि परे पदान्ते च । नहुम् ।
नहुम् । नहुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य । किमात्य ।
आदेशान्तरकरणं ऋषस्तथोर्द्धो ऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भलीत्येव । आह ।
आहतुः । आहुः ॥ हृषहोर्भश्चन्द्रसि हस्येति घक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्द्धेभेन संभ-
रति । यभीता । जभिरं । उद्गभं च नियःभं च ब्रह्म देवा चवीवृधन् ॥

प्रश्च भ्रश्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

प्रश्च भ्रश्ज सृज मृज यज राज भाज इत्येतेषां ककारान्तानां शकारा-
न्तानां च यकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । प्रश्च । प्रष्टा ।
प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रश्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । धानाभृट् ।
सृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज् । माष्टा । माष्टुम् ।
माष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज् । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपबट् । राज्

समाट् । स्वराट् । विराट् । राजभाजोः पदान्ताद्यं ग्रहणं भलादिराभ्यामिटा
पर्यवपद्यते । के वित्तु राष्ट्रिरिति क्विचन्तमिच्छन्ति । हकारान्तानाम् । प्रच्छ ।
प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दपाट् । ह्रोः शूडनुनासिके चेत्यत्र कृद्धितीत्य-
नुवर्त्तते इति ह्रयहणामिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिष् । लेष्टा । लेष्टुम् ।
लेष्टव्यम् । लिट् । लिष् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

यकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्थोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तः तदवयवस्य बशः स्याने भष् आदेशो
भवति कलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभु-
ध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोत्स्यते । न्यघुद्भुम् । पर्णघुट् । दुह । धोत्स्यते ।
अधुध्वम् । गोधुक् । अजर्थाः । एधेयङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधुगुणे
कृते सिपो हलद्वयादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो बशः स्याने भष्भावस्ततो
धकारस्य जश्त्वं दश्चेति स्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः कूलोपे पूर्वस्य दीर्घाण
रिति दीर्घत्वम् । गर्द्वभयतेरप्रत्ययः । गर्द्वप् । एकाच इति किम् । दामलिह-
मिच्छति दामलिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति स्त्रैकाव्य-
हणे धातोरित्येतद्बशो विशेषणं स्यात् । बश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति ।
भषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्थोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्दु-
श्रम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दादद्धि । दधु धारणइत्येतस्य
पह्लुकि लोटि हुक्लभ्यो हेर्द्विरिति धिभावे सत्येतद्बधति । अत्र चत्वारो बशः
स्यानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते हकारस्य स्यानिनो
ऽभावाद् ठकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचने निर्दिश्यते । तस्य भजन्तस्य बशः
स्याने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्थोश्च परतः ।
गतः । धत्स्यः । धत्से । धत्स्व । ध्वधम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्यानिवद्भावे
भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आन्तर्यात्स्थो-
व विज्ञायेत । धकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्तस्येत्येष । दधाति ॥

भलां जशोन्त ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिहत्र ।
प्रतिविहत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तग्रहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोर्द्धो ऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारयकारयोः स्याने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्ज-

यित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । वुह । वोग्धा । वोग्धुम् ।
वोग्धव्यम् । अबुग्ध । अबुग्धाः । लिह । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः ।
बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोधव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धा । अध रति किम् । धत्तः । धत्यः ।

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य । विष् ।
विषेत्यति । षवेत्यत् । विषत्तति । ठकारस्य । लिह । लेत्यति । अलेत्यत् ।
लिलित्ति । सीति किम् । पिनष्टि । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निर्गीर्णम् ।
अत्रगूर्णम् । दकारात् । भिचः । भिचवान् । छिचः । छिचवान् । रदाभ्यामिति
किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्ज-
नमात्रम् । रेफामान्यनिर्वृशेषि सति रेफान्त्या याञ्भक्तिस्तद्व्यवधानाच्चत्वं न
भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । मुदितम् ।
पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिचवद्गाम् । भिचवद्भिः । रह कृतस्यापत्यं
कार्त्तरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलतणायाम् असिद्धत्वाच्चत्वं कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यश्चतः ॥ ४३ ॥

संयोगादेर्यो धातुराकारान्तो यएवान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ।
यातः । यातवान् । आत इति किम् । व्युतः । व्युतवान् । प्रुतः । प्रुतवान् । धातो-
रिति किम् । निर्यातः । निर्यातः । यश्चत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

स्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

नूञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृ षरथे इति यावत् वृत्कारणेन समापिता
स्वादयो एष्टन्ते । तस्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । नूनः ।
नूनवान् । धूनः । धूनवान् । जूनः । जूनवान् ॥ चकारस्वादिभ्यः क्तिवि-
ष्टावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्यः । गीर्यः । शीर्यः । लूनः । पूनः ।
दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दु, आदूनः । गु, विगूनः ॥ पूजा विनाशरति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यथाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाशरति किम् । पूतं
धान्यम् ॥ सिनोत्तैर्यासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो वासः स्वयमेव ।
वासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता पाप्तेन सूकरी । वासोपि यदा कर्मैव
भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । चितो वासो देवदत्तनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेणो धातोर्हत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलरञी । लानः । लानवान् । ओषिञी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । षूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । गीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । ग्रीङ् । ग्रीणः । ग्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः । क्षीणो जात्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थं वा क्लेशदे-
ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेच्छेष्टाः ।
प्रक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च एयदर्थं इति दीर्घाभावः । ऋस्वान्त-
यापि धात्वनुकरणस्य इष्ट इयडा निर्द्वंशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे इत्यत्र
दीर्घयहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुस्त्वमनुकार्यगतं सदप्यवि-
क्षितत्वाद् जिह्रूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्यो ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेहत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् ।
शीनं म्रदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम् । शीतं वसते । शीतो वायुः ।
शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतेषु स्पर्शा नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं
भवति । गुणे च स्पर्शप्रतिषेधोयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्जे ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेहत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र
भवति । समकौ शकुनेः पादौ । तस्मान्यशवो न्यक्ताः । अनपादान इति किम् ।
दक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ।
॥ धूनः । परिधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । द्युतं वसते । विजिगीषया
इत्तच्छास्त्रपातनादि क्रियते ॥

निर्वाचो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाच इति निस्पूर्वाद्वातेहत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते ।

न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणे
भित्तुः । अवातइति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपे
वातेनैत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य कारणमिति भवत्ये-
नत्त्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्वान्तोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ।

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्वान्तोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्कः । पक्कवान् ।

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ।

प्रस्त्यान्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्थायतेऽन्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयो-
गादेरातो धातोर्यत्वन इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र
कृते निमित्तव्याघातात्त्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति ।
फुल्ल इति अफला विशरणइत्येतस्माद्वातोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपा-
त्यते । उत्थमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ ऋवत्थन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः ।
फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः ऋप्रत्ययस्य
तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः ।
उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
त्रोल्लाघितः । लाघेऽदोन्य उपसर्गः प्रतिविध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयो-
गात्कृशं प्रत्यनुपसर्गं एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुबः । नुसः । विद । विबः । वितः ।
उन्द । समुबः । समुसः । जा । जाणः । जातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री ।
ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्त्वमितरेषां मित्थं प्राप्तं विकल्पते ।
विदविद्यारणइत्यस्य विदेरिह बहुवचमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेनेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विनेर्विन्नश्च विन्नश्च भोगे विन्नश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ।
ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतेः । पूतेवान् । मूर्तेः । मूर्ते-
वान् । मसतः । मसतवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्धते ॥

विन्नो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

विन्न इति विदेलाभार्थादुत्तरस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे
प्रत्यये चाभिधेये । विन्नमस्य बहु । धनमस्य बहुत्वर्थः । धनं हि भुज्यतइति
भोगोभिधीयते । प्रत्यये । विन्नोयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयतइति
प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकलं चेतद्भवति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रप-
तति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदि-
क्रियाविषयायां हि शकलविषये भित्तमित्येष भवति ॥

अणमाधमर्ण्यं ॥ ६० ॥

अणमिति अइत्येतस्माद्धातोश्चत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते
आधमर्ण्यविषये । अधम अणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरप-
देन समासः । तद्वाच्य आधमर्ण्यम् । यद्वेषमुत्तमर्ण्यं इति न सिध्यति । नैव दोषः ।
कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्यं इत्यपि हि भवति ।
अणं वदति । अणं धारयति । आधमर्ण्यंइति किम् । अतं वक्ष्यामि नानुतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपा-
त्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेनेऽपूर्वाच्चिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्त-
मञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषत्त इति भाषायाम् । अनु-
त्तमित्यन्तेनेऽपूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मञ्जसन् । अनुत्तमिति भाषा-
याम् । प्रतूर्त्तमिति स्वरसिः तूर्त्त इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् ।
तूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सूरत्येतस्य उत्त्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः ।
वृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते ।
गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

क्लिन्प्रत्ययस्य कृः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्लिन्प्रत्ययस्य सर्वत्र षदान्ते कुत्वमिष्यते । क्लिन्प्रत्ययो यस्माद्भातोः स क्लिन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यांलोन्यस्य क्वर्गादेशो भवति । स्पृशे । ऽनुदके क्लिन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्लिनः कुरिति षक्त्ये प्रत्य-
यपहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्लिन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो असाक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां षि क्लिन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माहयोगेपि ह्रान्दस्त्वावहागमः ईडपि न भवति । बहुलं ह्रन्दसीति । तथा दृभ्यां दृग्भिरिति । क्लिन्नन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एषं च सति रज्जुसुद्धामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा क्वर्गादेशो भवति । सा वै जीवन-
गाहुतिः । सा वै जीवनहाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे क्लिप् । जीवस्य नशो जीवनक् । जीवनट् । षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मौ नो धातोः ॥ ६४ ॥

प्रकारान्तस्य धातोः पदश्च नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान । शमितमिदमादीनां क्लिप् । अनुनासिकस्य क्लिभलोःङ्कृतीति दीर्घत्व-
म्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । कित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव प्रतामौ । प्रतामः ॥

स्योश्च ॥ ६५ ॥

प्रकारवकारयोश्च परतः प्रकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्त
तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लुङि बहुलं ह्रन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । वि-
भाषा गमहनजनविद्विशामिति क्लासविहागमस्याभावः । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

प्रकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च हर्भवति । सकारान्तस्य ।
अयिरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजूर्धषिभिः । सजूर्ध्वेभिः । कुर्वेः क्लिपि
सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अतपूर्वस्य यत्नेः श्वेतपूर्वस्य
वहेः पुरस्यूर्ध्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहेःकथञ्चसुरोडाशो यित्त् । अवे यत्न इति

* शमितमादीनामित्वात्त्व दीर्घत्वमित्यन्तः षक्तः सुक्ताकारे नास्ति ।

द्विन कृते श्वेतवहादीनां इत्यश्वेति इत्यश्वे निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वथैव हः सिद्धः । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोश्चि । संबुद्धौ दीर्घार्थमेति निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातोश्चित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते । हे अश्वयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोहाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्चित्येतस्य पदस्य हर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्वृशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहोत्रिति । अहन्चित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य हर्न भवति ॥ अहो र्विधौ रूपरान्तरयन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादे हत्वमुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हस्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रवानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहन्चित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्वेदाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणानेन सुबस्ति । अहर्द्वेदाति । अहर्भुङ्क्ते । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो र्विधौ लुमता लुप्रे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुप्यरो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हल्ङ्याविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अश्वरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अश्वस् ऊधस् अश्वस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुधो रेफो वा । अश्वस् । अश्व एव । अश्वरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अश्वस् । अश्वरेव । अश्व एव । यदा हस्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेता राजन् ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्चमहाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेःकृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुधो रेफो वा । भुवरित्यन्तरिक्तम् । भुव इत्यन्तरिक्तम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यन्निव्यः * । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्तवाचि महाव्याहृतिः ॥

* भुवो मध्यम् । भुव इत्यम् । भुवन्तान्तरे इत्यधिकम् ।

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुषोरित्यतः स इति प्रसृते । तेन संभवाद्गुभिवाराख्य वसुरेव विशेष्यते । न संसुध्वंसु व्यभिवाराभावाद्, संभवाच्चानडुहशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विट् । द्याम् । विट्द्विः । पपिवद्द्याम् । पपिवद्विः । संसु । उखासद्द्याम् । उखासद्विः । ध्वंसु । पर्णध्वद्द्याम् । पर्णध्वद्विः । अनडुह् । अनडुद्द्याम् । अनडुद्विः । स इत्येष । विट्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । इत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यतइति तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनडुहोपि ठत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनड्वान् । हे अनड्वः । चिति । पदस्येत्येष । विट्वांसौ । विट्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्विप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । अप एवेदं सर्गिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङितिपि बहुलं कृन्दसीति ईड्ण कृतः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो र्ः इत्ययमादेशो भवति । दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थं स्वग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो र्भवंति दकारो वा । अभिनस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

वैरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

- रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वायुग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधायग्रहणं किम् । अविभर्भवान् । अभ्यासिकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येष । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येष । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोर्हपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येष । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर दच्छति चतुर्यति । इक इत्येष । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्ताद्यौयमाश्चः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीन्त्यनुवर्तते । धातोऽपधाभूतो यो रेफवकारौ हल्परौ तयोऽपधाया
 इको दीर्घा भवति । हुर्का । हूर्द्धिता । मुर्का । मूर्द्धिता । उर्वा । ऊर्विता ।
 धुर्वा । धूर्धिता । हलीत्येष । चिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्माच्च
 भवति । री गता । रिर्यंतुः । रिर्यु । वी गत्यादिषु । विध्यतुः । विध्युरिति ।
 यथादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असितृत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ
 न भवतः । चतुर्थितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गता लोपस्य धातोऽपधाभूतो
 रेफो न भवति । प्रतिदीर्घनेत्यत्र तु हलि ज्ञेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपा-
 कादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असितृं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयित-
 व्यम् । उणादयो ऽध्युत्पन्नानि प्रातिपतिकानीति जिह्विः किर्यागिर्गौरित्येषामा-
 दिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कूर् इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति
 धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कूर् । कुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां
 भविशेषणं किम् । प्रतिदीर्घा । प्रतिदीर्घे ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च
 मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाष्यमानेनाप्युकारेण
 सवर्णानां यद्गणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिकेो द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक
 आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसो ऽनोश्च
 इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोच ।
 अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य
 अकारः क्रियतइति तेन त्पदादात्त्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।
 अद्गादेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्योके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

येरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्यसदेशस्येति च
 परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमु-
 यञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्र-
 यन्ति तेषामन्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चा । अदमुयञ्च
 इति । येषां तु त्पदादात्त्वविषयणम् मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न

भवितव्यम् । अदह्यद् । अदह्यद्भ्यो । अदह्यद्भ्य इति । दादिति किम् ।
अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकाराहुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः
बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् ।
अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्देशाय, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य बहणे ऽमी
इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतन्नय-
मप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, यैदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः
प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवाद्ये देव-
दत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोनुवर्त्ततएव । वाक्यग्रहणम-
नन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टियहृषं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा
स्यात् । अग्निचि ३ दिति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादेो नाम यदच्चाभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रवि-
षये यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवाद्ये देवदत्तोहं, भो
आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवाद्ये तुषजकोहं, भो
आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अभिवाद्ये
गार्थेहं, भो आयुष्मती भव गार्गी । असूयकेपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ।
अभिवाद्ये स्यात्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्यालित् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न
ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्जाते प्रत्यभिवाद
एव नास्ति कुतः प्लुतः तथा ह्युक्तम्, असूयकत्वं ज्ञात्वा न त्वं प्रत्यभिवादन-
मर्हेसि । भिद्यस्य वृषल स्यालचिति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितं नाम
गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न
भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भोरान्न्यविशां वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवाद्ये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवाद्ये इन्द्रवर्माहं भोः । आयुष्मा-
नेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवाद्ये इन्द्रपालितोहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दुरादूते च ॥ ८४ ॥

दूराहुते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पूतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं
 दूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो
 माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्वाक्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि दूतापेक्षं यत्तदा-
 श्रीयते इति यत्र प्राङ्गतात्मयत्वादात्मविशेषे आश्रीयमाणो शब्दः श्रूयते तदूरम् ।
 दूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्ष्यार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति
 तत्रापि पूतिर्भवति । सक्तुन्यिष देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥
 अस्याश्च पूतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माण-
 वक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं पूत
 इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

हेहेप्रयोगे हेहयोः ॥ ८५ ॥

हेहेप्रयोगे दूराहुते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हेहयोरेव पूतो भवति । हे ३
 देवदत्त । देवदत्त हे ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हे हयोर्ग्रहणमन-
 न्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतानन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे ऽशुद्रइत्येषमादिना यः पूतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष
 उच्यते । अकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने
 वर्त्तमानस्य पूतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे३दत्त । देवदत्त ३ । देव-
 दत्त ३ । य३दत्त । यज्ञदत्त ३ । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात्परस्य मा
 भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमि३च । कृष्णमि३च ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
 प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते
 सर्वं इव पूतः साहसमनिच्छता विभावा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

श्रीमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र यं श्रीमशब्दः तस्य पूतो भवति । श्री३म्
 अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादानइति किम् । श्रीमित्येतदत्तमुद्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्म्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्म्मणि पूतो भवति । ये ३ यजामहे । यज्ञकर्म्मणीति
 किम् । ये यजामहेइति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यजामह-
 इत्यनेवायं पूत इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवासो दिव्यिकादशस्य इति ॥

प्रखवष्टेः ॥ ८९ ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते वनेत्याख्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य धातुर्धस्य धान्त्यमन्तरमुपसंहृत्य तदाद्यन्तरशेषस्य स्थाने चिमात्रमोकारमोक्षारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रतांसि जिन्व-
तोऽम् । देवान् जिगाति सुन्वयोऽम् । टियहणं सर्वोदेशार्थम् * । ओकारः सर्वो-
देशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव ।
अपां रतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स पूषते
यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्बिधेमाग्नयेऽ । जिहामग्ने वक्ष्णे हव्यवाहाम् ३ । अन्तयहणं
किम् । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपसुचं यावन्ति वाक्यानि
तेषां सर्वेषां टेः पुतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्यते तदर्थमन्तयहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् शौषट् आग्रह इत्येतेषामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् शौषट् आग्रह इत्येतेषामादेः पुनो भवति यज्ञकर्मणि ।
अग्नये ऽनुब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्प्रेष्य । श्रौषट् । अस्तु श्रौषट् ।
शौषट् । सोमस्थाने वीहीऽशौषट् । आग्रह । अग्निमाऽग्रह । आग्रह देवान्यज-
मानायेत्येवमादावयं पुनो न भवति । सर्वं विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पुनो भवति परस्य च । आऽश्रा-
वय । आऽश्रावय ॥ अत्रैवायं पुन इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्वि-
हर बर्हिस्सृणीहीति । तदर्थं के चिद्वृत्त्यमाणं विभाषेत्यभिसंघ्नन्ति । सा च
व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व एष पुतः साहसमनिच्छता विभाषा
विज्ञेय इति । इह तु उद्वरऽउद्वर । अभिहरऽ । अभिहरति । छान्दसः पुत-
व्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पुनो भवति । अकार्षांः कटं देवदत्त । अकार्षे
हिऽ । अकार्षे हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हिऽ । अलाविषं हि ।
पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं नियहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविकारणम् । तत्र
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पुनो भवति विभाषा । अनित्यः ऋच

* टिरिति वर्त्तमाने इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

इति कोन चित्तप्रतिज्ञासं तमुपालिप्सुहपत्तिभिर्निर्गृह्य साध्यसूयमनुयुक्ते ।
अनित्यः शब्द इत्यास्य ३ । अनित्यः शब्द इत्यास्य । अद्य आद्यमित्यास्य ३ ।
अद्य आद्यमित्यास्य । अद्यामावास्येत्यास्य ३ । अद्यामावास्येत्यास्य । अद्य
अद्यामास्येत्येवं धादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेशमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेशामन्वितस्येति भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेडितं प्लवते । चौर-
चौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥
भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाग्ने-
डितवचनं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङ्गाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग
व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । तिङ्गिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिष्या
वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येष ।
अङ्गाधीष्व ऋदानं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां
टेः प्लुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचा-
र्यते । तिष्ठेद्वूप ३ इ । अनुग्रहरेद्वूप ३ इ । यूपे तिष्ठेद्वूपे अनुग्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु ।
लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषायहणत्पूर्वयो-
गरहन्दसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्स-
र्वस्य गृहकम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वक्तंते तस्य टेः प्लुतो भवति । गां देडि
भोः, अहं ते वदामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमास्य ३ ॥

अनुदासं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदासः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगमः ३ः पूर्वाञ्ज

* स्याद्युर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† मानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराच्छ्रुतादिषु विहितस्यानन्वयस्यापि प्रश्नाख्यानयो-
रिति स्वरितप्लुतस्यानुदासत्वं तुल्यमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शामाशुन् अग्निभूत ३ इ । षटा ३ उ । अग्निभूते षटो इत्येतयोः प्ररनात्ते वर्त्ते-
प्रानयोरनुदासः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्या।
नयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अग्निपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदासमिति वर्त्तेते । चिदित्येतस्मिच्चिपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य
टेरनुदासः प्रुतो भवति । प्रुतोप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्वाया ३ त् ।
एतच्चिद्वायात् ३ । अग्निरिष भायात् । राज्ञेय भायादित्यर्थः । उपमार्थेदिति
किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमानदिति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदासमिति वर्त्तेते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदासः प्रुतो भवति ।
अथः स्विदासी ३ त् । उपरि स्विदासी ३ त् । अथः स्विदासीदित्यत्र विचा-
र्यमाह्वानामित्युदासः प्रुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदासः ॥

स्वरितमाग्नेहितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्रुतो भवति आग्नेहिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने
३ गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सेनंश्चिति द्विर्-
वनमुक्तं तत्रायं प्रुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक । अभिरु-
पक ३ अभिरुपक रितं तत्राभिरुप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभि-
रुपक ३ अभिरुपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीत-
क ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टी-
क ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वाचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ माण-
वक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्नाकाङ्क्षन् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तेते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
खल्वेन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङ्न्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्रुतो
भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङ्न्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् ।
स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पत्रातिं गमयतीति । स्वयं चोदनं ह भुङ्क्ते उपा-
ध्यायं सक्तन्याययति । पूर्वमत्र तिङ्न्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष भवति
आशिषि । सुताश्च लप्सीठ ३ धनं च तात । इन्द्रोऽभ्यषी ठ ३ व्याकरणं च
भद्र । प्रैषे । कणं कुर्व ३ कामं च गच्छ । यवान् लुनादि ३ सतूर्णं पिव
आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घे ते आयुस्सु । अनीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नारख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वक्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः
पुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ : ३ पूर्वा ३ न्यामा ३ न । अग्निभूत ३
इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेव स्वरितः पूतः । अनन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्ने
न्नाभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पत्ते भवति । आख्याने । आगम ३ : पूर्वा ३
न्यामा ३ न्योः ३ ॥

पुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद्गुतादिषु पुतो विहितः तत्र ऐचः पुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ
पुतो । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णोपारवर्णस्य च अवि-
भागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन पुतो क्रियते । पुताविति हि क्रियानिर्भनात्
व्यपदेशः इदुतौ प्रवृत्ते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स पूतिर्भवति । यथा
तावौ चिमाचौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धुमात्रावर्णस्याधर्द्धुमात्रा इवर्णोवर्णोस्तदा
तावर्द्धुवृत्तीयमाचौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः पूत इति ।
तत्कथं, समप्रविभागपत्ते इदुत्तारनेन चिमाचः पुतो विधीयते ॥

एचोप्रगृह्यस्यादूराद्गुते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्गुते पुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति स स पु-
उत्तरस्येकारोकारावादेशो भवतः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ प्रश्नान्तराभि-
पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अ-
मः ३ : पूर्वा ३ न्यामा ३ न । अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भर्द्धुं करोति
माणावकः अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य एह ३ इ ।
प्रत्यभिवादे । आयुष्यानेधि अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । याज्यान्ते । उतावाय
वशात्ताय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमान्नय ३ इ । सोयमाकारः पूतः
विषयमुदात्तो ऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः ।
परिगणनं किम् । विष्णुभूते विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो भाणवक
विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्गुतइति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त-
व्यम् । इह मा भूत् । भर्द्धुं करोति गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने अ-
स्यः सट्टे ३ ॥ आमन्त्रिते छन्दसि पुतविकारोयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अन ३, इ एसीध ३ ॥

तयोर्ध्वावचिं संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोर्ध्वावचिं संहितायाम् ॥ १०८ ॥ तयोर्ध्वावचिं संहितायां विषये । संहि-
तायामित्येतच्चाधिकृतमिति उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदुक्त्यामः संहितायामि-

त्येवं तद्वेदितव्यम् । अनाइवाशा । पटाइवाशा । अनाइयिन्द्रम् । पटाइवुद-
कम् । अचीति किम् । अनाइइ । पटाइउ । संहितायामिति किम् । अना-
इइ इन्द्रम् । पटाइउ उदकम् । इदुतोरसिदुत्वादिको यथाचीति न प्राप्नोती-
त्यथमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृ-
त्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तच्चिद्वृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति
तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरित-
योरेणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यथा भवतीह न सिद्धं ज्वाविदुतोर्घदयं त्रिदधाति ।
तो च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवृत्तौ ॥
इत्तु यदा भवति सुतपूर्वस्तस्य यणं त्रिदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥
॥ इति काशिकायां षष्ठौ अपठमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अपठमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुषो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमा-
देशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,
इति मनुष् । सुप्रमोहं दृष्ट्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च छते नकारस्य रुभ-
वति । वस्वन्तस्य खन्वपि । मीढुस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साहुः । कसोर्नि-
पातनं दाश्वान् साव्हानिति । मनुषोरिति किम् । ब्रह्मन्तोऽध्यामः । संबु-
द्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे
यपिषन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्यः ।
इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि क्वनिप् ॥ विभाषा भवद्भगवद्भगवतामोच्चा-
वस्य ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा
वर्षक्तव्या उवशब्दस्य च ओकारादेशः । समान्येन छन्दसि भाषायां चेतं वच-
नम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् । भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघ-
वत् । हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोर-
त्वेषमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते ।
भो देवदण्यजदसौ । भो देवदण्यजदसविष्णुमिन्द्राः । तथा स्त्रियामपि च

दृश्यन्ते । भो ब्राह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नद्वयानि
निमित्तनिमित्तिनौ । नशक्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्बधीयते ततः पूर्वस्य तु
वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिगतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुकारि-
ष्यामस्तत्र । वदति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतम् । संस्कृतव्यम् । अ-
पहणं हणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सौत-
डे ठे लोप ट्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्यते ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ।
दीर्घादटि समानपादइति ह्येवं वदति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे
प्राप्ते । नित्यार्थं वचनम् । महं असि । महं इन्द्रो य औजसाः । एषां
अच्छादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो दृश्यः ।
आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरेनु । अटीति किम् । भवांश्चरति भवांश्चा-
दयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् † ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्देनाध्याहर्तव्यः । तदपेक्षया च्यमनुनासिकादिति पठ्यते ।
अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो
ऽनुस्वार आगमो भवति । वदति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतव्यम् ।
पुमः खय्यम्परे । पुंस्कारा । नशक्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु पराशब्द-
मथान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति ।
यस्मिन्यत्तेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो
भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्तन्ते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्बधीयते । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये ।
संस्कृता । संस्कृतम् । संस्कृतव्यम् । संस्कृता । संस्कृतम् । संस्कृतव्यम् ।
अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पठे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । एवमित्यत-
विभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारा-
देशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्द्वेषः । सम इति किम् ।

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत आरभ्य नशक्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहाराद्यर्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

उपस्कर्त्ता । सुटीति किम् । संह्रतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंकानां से
वक्तव्यः ॥ ॥ हविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कर्त्ता । पुंस्स्कार्मा । कांस्कार्नाति ।

पुमः ख्य्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमिन्त्येतस्य रुर्भवति अम्परे ख्यि परंतः । पुंस्कार्मा । पुंस्कार्मा । पुंस्युचः
पुंस्युचः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चली । पुंश्चली । पुंस्कार्मेत्यत्र विसर्जनी
यस्य कृष्योः ऋकृषौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विस
कारकनिर्वृत्तेशपत्ते तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तते । हत्त्वं त्वनुवर्त्तमानमपि
नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् । पुंदासः । पुंगवः ।
अम्परइति किम् । पुंतीरः । पुंतुरः । परग्रहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्कृष्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्त्तिर्जितस्य रुर्भवत्यम्पं
कृषि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्र-
रति २ । कृषीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति
प्रशान् चिनोति । अम्परइत्येव । भवान्त्सहक्रुः ॥

उभयथर्त्तु ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य कृषि परतः
अम्परे उभयथा अर्त्तु भवति । हर्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन्त्वा दधाति । अर्त्त्विति किम् । तांस्त्वं खादं सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परत-
स्तौ चेच्चिमिन्नमिन्निनौ समानपादे भवतः । अर्त्त्विति प्रकृतत्वाद् अक्याद
इह यत्तते । परिधीं रति । देवां अच्छादीष्यत् । महं इन्द्रो य चोजसा ।
दार्घादिति किम् । अहर्त्तुम् । अटीति किम् । इभ्यान्तत्रियान् । समानपा-
दइति किम् । यातुधानानुपस्पृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनिन्त्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः ।
नृःप्राहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृन्भोजयति ।
उभयथेत्यपि के चिदनुवर्त्तयन्ति । नृन्याहीत्यपि यथास्यात् ॥

स्वतवान्यायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य र्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कानाम्नेजयति । अस्य कस्कादिषु पाठे, द्रष्टव्यः । तेन कुत्वाः क्कूपौ वेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्त्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । अम्नेडितइति किम् । कान् कान्यश्चति । एकात्र कुत्सायाम् ॥

ढे ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवात्पदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् । प्लुत्वस्यात्र सिद्धवशात्पदाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु जश्च कृते कार्यं नास्तीति लोपागवः । न च ठलोपो जश्चापवादे विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानान्तर्यं प्लुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति त्रिषपयोयं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अनी रयः । इन्दू रयः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र त्रिशेषणे षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्धेर्जर्ध्याः । पास्यर्दुरपास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि पर तो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृत्तश्छादयति । प्लुतश्छादयति । वृत्तस्तरति । प्लुतस्तरति * । अवसाने । वृत्तः । प्लुतः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृत्तेर्बहिरङ्गत्वणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्द्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

ह इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं दृश्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गोर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोश्चोश्चपूर्वस्य योश्चि ॥ १७ ॥

* वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तडीकते । प्लुतडीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अघर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति
 असि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति ।
 अघो ददाति । अघर्णपूर्वस्य । क आस्ते । क्य् आस्ते । आस्त्रणा ददाति ।
 पुहषा ददाति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । घायुरत्र । अश्वयहणं
 किम् । वृत्तः । प्रुत्तः । नैतदस्ति । संहिता यामिन्यनुवर्त्तते । तर्हि अश्वयहणं
 मुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामिन्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
 वृत्तं वृश्चतीति वृत्तवृट्, तमावष्टे यः स वृत्तवर्थाति । वृत्तव्यतेरप्रत्ययः, वृत्तव्
 करोति । अथ तत्रैव अश्वयहणं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । मौनुस्वार इति
 हलमात्रे यथ स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः । शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च
 वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्वयहणम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअघर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो
 भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क
 आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा
 आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्व-
 मुत्तरार्थम् । स्यान् कस्यचैद्यन्यम् । स्यान् तात्वादि । करणं जिह्वामूलादि ।
 तयोरेव ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य
 मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा
 उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः ।
 शाकल्ययहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि
 व्योः पठे अघणं भवति ॥

औतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

औकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि
 परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थायमारम्भः ।
 गार्ग्ययहणं पुत्रार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निव-
 र्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र ।
 भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । के चित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उजि च पदे ॥ २१ ॥

अघर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उजि च पदे परतः । स

उ एकविंशतिः । स उ एकान्विः । पद इति किम् । तन्न उतं, तन्नयुतम् ।
 व्रजः संप्रसारणे कृते उजिति भूतपूर्वेण अकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ
 उजित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदाक्ता ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देजादेशस्य यद्-
 यामिह नास्ति उत्तरार्धं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति
 सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो
 याति । भगो याति । अघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषांग्रहणं शाकटाय-
 नस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति ।
 घनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव ।
 गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भलि परतः ।
 रयांसि । यशांसि । सर्पांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते ।
 पथिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन्भुङ्त्व । भलीति किम् । रम्यते ।
 गम्यते ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्पत्ययान्ते परतः ।
 सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति
 किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संरा-
 जितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं
 ह्वलयति । किम् ह्वलयति । कथं ह्वलयति । कथम् ह्वलयति ॥ यवलपरे
 यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति
 वक्तव्यम् । कियँ ह्यः । किं ह्यः । कियँ ह्वलयति । किं ह्वलयति । किलँ ह्वाद्-
 यति । किं ह्वाद्दयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरं हे परतः प्रकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् दुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । षण्ट् शेते । षण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र क्त्वार्थम् । शृङ्कोटीति हि पदान्तात्प्रथम इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य विसृषो विसृशित् । प्राङ्क् सायइत्यत्रापि सात्पदात्कारिति षत्वप्रतिषेधार्थं च । षण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टारनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

ङः सि धुद् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताट्टारनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चत्वस्य चासिद्धत्वाच्चरुत्वप्रशान्तिरिति इत्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं क्त्वार्थम् । यद्येषं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङ्मो ह्रस्वादच्चि ङमुगिनत्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् हुट् । प्रत्यङ्गास्ते । णकारान्ताण्णुट् । षण्णास्ते । षण्णवोचत् । नकारान्तात्तुट् । कुर्वणास्ते । कुर्वन्वोचत् । ऋषणास्ते । ऋषन्वोचत् । ङम् इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राङ्गास्ते । भवानास्ते । ञचीति किम् । प्रत्यङ्कुरीति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुगन भवति । अथ वा उञ्चि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्त्तते । तेन अजादौ पदे ङमुङ् भवति ॥

मय उजो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परतः । तदुस्य परतः । किमु आशपनम् । किम्वाशपनम् । प्रहृष्टत्वादुजः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासि-
द्वत्वाद्वलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृत्तशब्दादयति । वृत्तशब्दाश्रयति । वृत्तष्टकारः । वृत्तष्टकारः । वृत्तस्यकारः । वृत्त-
स्यकारः । वृत्तश्चिनोति । वृत्तश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । वृत्तष्टीकते । वृत्तस्तरति ।
वृत्तस्तरति ॥

शर्परं विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

सर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः क्षुरम् ।
पुरुषः क्षुरम् । अद्विः प्सातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षौम-
णश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनि-
वृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलायोपध्मानीयो न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः शेते । वृत्तः
शेते । वृत्तश्रुते । वृत्तः षण्डे । वृत्तष्यण्डे । वृत्तः साये । वृत्तस्साये ॥ खर्परं शरि
वा लोपो वक्तव्यः ॥ • ॥ वृत्ता स्याताः । वृत्ताः स्याताः । वृत्तास्याताः ॥

कुप्षो ऋक्पौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऋक्प इत्येतावादेशौ
भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । वृत्तः करोति । वृत्तः खनति ।
वृत्तः खनति । वृत्तः पचति । वृत्तः पचति । वृत्तः फलति । वृत्तः फलति ।
कपाशुच्चाराणां । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स
इत्येतस्मिन्प्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परं विसर्जनीय इत्येतत्तु न
बाध्यते । वासः क्षौमम् । अद्विः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषधो
ऽभावादुत्तरस्येति शर्परं विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । के चित्तु एतदर्थं योग-
विभागं कुर्वन्ति । कुप्षोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भव-
ति । किमर्थमिदम् । ऋक्पौ चेति वक्ष्यति तद्व्याधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुष्वोरपदाद्योः परतः । पाशक-
 ल्यककाम्येषु । पाय्ये पाशप् । पयस्याशम् * । इषदपरिसमाप्तौ । कल्पप् । पय-
 स्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवास्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पय-
 स्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः कामयते । पयः पिवति ॥
 सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनः-
 कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थे
 वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ।
 उपध्मानीयस्य क्वर्गं परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयो-
 जनमुच्चिरूपध्मानीयोपधः पप्रतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३६ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति
 कुषोरपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्याशम् । यजुष्याशम् ।
 कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पि-
 ष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
 अग्निः पचति । वायुः पचति । कुष्वोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं
 स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो
 भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्युरसौर्गत्याः ॥ ४० ॥

नमस्युरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
 कुष्वोः परतः । नमस्कृता । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ।
 पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो
 भवति कुष्वोः परतः । निदुर्बिहिराविश्चतुरादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पी-
 तम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आ-
 विस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्द-
 लम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः
 करोति । वायुः करोति । मानुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति
 सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् बत्वं प्राप्नो-
 ति । कस्कादिषु तु भ्रातृभ्यश्च यद्व्यं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात्बत्त्वप्रतिषेधस्य ॥

* यशस्याशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पुम्मुहुसोः प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कृत्यम् ।
दौष्कृत्यम् । नि ३ ष्कलम् । दु ३ ष्कलम् । दु ३ षुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्द्वि-
पुतयोरसिद्धत्वात्षत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकर्ता । तिरःकर्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरि-
त्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वार्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्ध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वार्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्वाः परतः । द्विः करोति ।
द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः
पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति ।
कृत्वार्थेइति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वार्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्य-
माणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वसुजयै षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
षत्व विभाषया भून्ननु सिद्धं तच्च पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वार्थे ।
लुप्ते कृत्वार्थाये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वार्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वार्थे ऽपि वर्त्तमा-
नस्य पूर्वणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत एव पठमञ्जयं मुहुःकामे-
ति प्रतीकमुपादाय कुष्वा ष्कृष्वा चेत्येष एव विधिर्भवेति क्व चित्तु मुहुष्कामेति पठने,
शेषपाठः, नद्यात्र सत्वसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनिबद्धत्वादित्युक्तम् ।

इसुसोः सामर्थ्यं ॥ ४४ ॥

य इति संबद्धते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्यं कुष्योः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्यं इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुद्रकम् । सामर्थ्यामिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थीभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं षत्वं भवति कुष्योः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्फलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्यं इत्येतद्भवति । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कामि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कामि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुभी पयस्कुभीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्यात्रम् । पयस्यात्रम् । अयस्यात्री । पयस्यात्री । कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शुनस्कणं इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूख्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमा-
देशो भवति कुष्वोः परतः । कस्कः । कौतस्कुतः । कुत आगत इत्यण् । भातु-
षुत्रः । शुनस्कणः । सदास्कालः । सदास्क्रीः । क्रीणातेरयं संपदादित्वात्किप्र-
त्ययः । तत्र भवः क्रतुः । सादास्कः । कास्कान् । क्रानाम्नेडितइति इत्वमत्र ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बहिष्पूलम् । यजुष्यात्रमित्येषां पाठ उत्तरप-
दस्यस्यापि पत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणा-
दिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र
परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्मिण्डः । अवि-
हितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वा ऽग्राम्नेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्वोः परतः
प्रशब्दं आग्नेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । विश्वतः पात्रम् ।
विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरणस्कारः । अग्राम्नेडितयोरिति किम् ।
अग्नीःप्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः
पावक इत्येवमादिषु सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति सत्त्वं न भवति ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सका-
रादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् ।
करति । पयस्करति । कृधि । उरणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति
किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः
अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि । महस्परि ।
पञ्चम्या इति किम् । अहिरिष भोगैः पर्यति बाहुम् । पराविति किम् । एभ्यो
वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयर्थइति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्याज
उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो
भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राजस्पातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस्

पोष इत्येतेषु परतः कृन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र ।
दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्त्र तमस-
स्पारम् । पद । इडस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चतुर्विधस्पयः पोष । राय-
स्योषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठा इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परत-
श्कृन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः
पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् ।
इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् । इडायास्योषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदि-
तव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वत्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप ।
अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयुस्तत्र । ष इत्येवं
सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अङ्गद्वम् । चङ्गद्वे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्द्वातोः साङ्गूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जला-
घाट् । तुराघाट् । पृतनाघाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडस्तस्या-
पत्यं साङ्गः । साङ्गग्रहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इगकोः ॥ ५७ ॥

इगकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वृत्त्यामः इगः कर्वागच्छे-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ।
कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वानु । त्वसु । इगकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्ध्यवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्विवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्ध्यवायेपि इगकोहत्तरस्य सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धाते । नुम्विवाये तावत् ।
सर्पाषि । यज्जुषि । हवीषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिःषु । यज्जुःषु । हविःषु ।
शर्ध्यवाये । सर्पाष्यु । यज्जुषु । हवीष्यु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये वत्वमि-
ष्यते न समस्तेः ॥ तेनेह न भवति । निस्से । निस्स्व इति । णिसि चुम्बन-
इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्ध्न्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संब-
द्ध्यते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इयकोरुत्तरस्तस्य मूर्ध्न्यो
भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु ।
घायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वत्यत् । स देवान्यतदिति व्यपदेशिवद्वा-
द्याम्प्रत्ययस्येति षत्वं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकव-
चनद्वकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिञ्चहुलं लेटीति सिप्, ततः सिट् यत्तत्,
वसत्, इति ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इयकोरुत्तरस्य सकारव्य मूर्ध्न्यो भवति ।
अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि ।
उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जत्तुः । जत्तुः । घसिभसोरित्युप-
गालोपः । अन्नचमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम्* । घसिर्यद्व्यादेशः
तकारश्चादेशो न भवति । इयकोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्यभूते सनि परतः अभ्यासादिण उतरस्य आदेश-
सकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति । तुट्ठपति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषति । सिष-
ञ्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिट्ठे सन्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्य-
भ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिषितति । सुसूषति । एषकारकरणमिष्ट-
तोषधारणार्थम् । स्तौतिण्याः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न
स्यात् । इह च स्यादेव । सिषिततीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा
भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति ।
तिष्ठासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपि-
षदन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
स्यादुत्तोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् † । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्वदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्वदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्त-
रस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्वदि । सिस्वदियिषति । स्वदि । सिस्वा-
दयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्ध्न्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

* स्वपेल्लिटि घासः सङ्घति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातोरित्यत्र द्वितीयेति षाढान्तरम् ।

प्राक्सितादङ्घ्र्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्षति प्राक्सितसंशब्दनादादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रा
ङ्घ्र्यवायेपि मूर्ध्न्या भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनङ्घ्र्यवायेपि । वक्ष्यति ।
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति वक्ष्यम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति
निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सित्नादिति वर्त्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्यासेनयसेधेति स्याद-
यस्तेषु स्याद्विषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्ध्न्या भवत्यभ्यास
सकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितष्ठौ । अपोपदे-
शार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।
अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषित्ति । परिषिषित्ति । अभ्यास-
स्येते वचनं नियमार्थं स्याद्विष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्ध्न्या भवति नान्यत्र ।
अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्रौतिस्रौभतिस्या- सेनयसेधसिचसञ्जस्यञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्ध्न्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गत्याचिमिचानुत्तरस्य सुनोति
सुवति स्यति स्रौति स्रौभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषु
सकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्य-
षुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषु-
वत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्रौति । अभि-
ष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्रौभति । अभिष्टौभते । परिष्टौभते । अभ्य-
ष्टौभत् । पर्यष्टौभत् । स्या । अभिष्टौस्यति । परिष्टौस्यति । अभ्यष्टौत् । पय-
ष्टौत् । अभितष्ठौ । परित्ठौ । सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेण-
यत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध । अभिषेधति
परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति
अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषित्ति । परिषिषित्ति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्गति । परिषिषङ्गति
ष्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत् । पर्यष्वजत् । अभिषिष्वङ्गते
परिष्वङ्गते । सेध इति शब्धिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वेशाच्चिःसे-
चका देश इति । नायं सिचेरुपसर्गः अभिषावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति

क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति
क्रियायोगो न सावयतिमिति षत्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सद्रेः सकारस्य उपसर्गस्याविमिस्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्ध्वन्य आदेशो भवति ।
निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्र-
तेरिति किम् । प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्याविमिस्तादुत्तरस्य
मूर्ध्वन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्ट-
भात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतेरित्येतद्विह नानुवर्तते तेनैतदपि
भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति । आल-
म्बनेर्थे आविदूर्यं च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् ।
आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्यं । अवष्टब्धा
सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः
शीतेन । अनिर्णय आरम्भः ॥

वैश्च स्वना भोजने ॥ ६९ ॥

वैरुपसर्गादवाञ्चोत्तरस्य भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो
भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वण । अवष्वणति । अवाष्वणत् ।
अवषष्वण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजन-
इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्चाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिबु सह सुट्
स्तु स्वञ्च इत्येतेषां सकारस्य मूर्ध्वन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते ।
विषेवते । पर्यषेवत । व्यषेवत । न्यषेवत । परिषिषेवते । विषिषेवते ।
निषिषेवते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो,
विषयः । सिबु । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत् । न्यषी-
व्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । परिषहते ।

* अवस्वनति वीद्येत्पिचकं पुस्तकान्तरे ।

निषहते । विषहते । पर्यषहत् । न्यषहत् । व्यषहत् । पर्यसहत् । न्यसहत्
 व्यसहत् । सुट् । परिष्करोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्ठाति । निष्ठाति
 विष्ठाति । पर्यष्ठात् । न्यष्ठात् । व्यष्ठात् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत्
 ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते
 पर्यष्वजते । पर्यस्वजते । पूर्वणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अङ्ग्यवारे
 विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मव्यवायेपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्ग्य-
 वायेपि परिनिविध्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्ध्न्यो भवति । तथा चैवो-
 दाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य
 वा मूर्ध्न्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते
 तैलम् । निष्यन्दते । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिस्यन्दते ।
 निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुष्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिवि-
 षयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुष्यन्दते ।
 अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरूपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्ध्न्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ।
 विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्त-
 व्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्तः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चेत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्ध्न्यो भवति । परिष्कन्ता ।
 परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । पृथ-
 योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतन्नानुवर्त्तते । परिष्कणः । परिष्कन्तः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्ध्न्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषये ।
 पूर्वण मूर्ध्न्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः ।
 ष्विति निपातनम् । अथ वा निष्ठासकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

* क्व चित्पुस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यङ्गुडितानि कृपायपत्रोदाहृतानि ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वैः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वैस्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य नित्यं मूर्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्मिता । विष्कभ्मितुम् । विष्कभ्मितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लितां धाङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लितां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । चोषीढ्वम् । प्रोषीढ्वम् । लुङ् । अघ्योढ्वम् । अप्रोढ्वम् । लिट् । चञ्चु । इवकारिति वर्त्तमाने पुनरिणञ्चहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पत्तीध्वं । यत्तीध्वं । षीध्वंलुङ्लितामिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेकिषीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लितां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति विभाषण । लविषीढ्वम् । लविषीध्वम् । र्वविषीढ्वम् । पविषीध्वम् । लुङ् । अलविढ्वम् । अलविध्वम् । लिट् । लुलुविध्वे । लुलुविढ्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अघेह कथं भवितव्यम् उपदिदीषिढ्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट् आनन्तर्यं युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते ततश्च यकारादेव इणः परानन्तर इदिति पठे भवितव्यं मूर्धन्येनेति ॥

समासेङ्कुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्कुलेस्फुरतिस्फुलत्योः मूर्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्कुलेः सङ्गः अङ्कुलिषङ्गः । अङ्कुलिषङ्गा यवागूः । अङ्कुलिषङ्गे गाः सरदयति । समासइति किम् । अङ्कुले सङ्गः पश्य ॥

भीरोः स्यान्म् ॥ ८१ ॥

स्यान्सकारस्य भीरोस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । भीरुष्टानम् । समासरत्येव । भीरो स्यान् पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्वीघात्सोमस्येत्येते ॥ तेनेह न भवति । अग्निषोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लता-विशेषः । अग्निषोमौ तिष्ठतः । समा इत्येष । अग्ने सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येष । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्ध्न्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्ध्न्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्वृहणम् । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात्त्रिसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येष । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसे-त्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निम् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानोवर्णः । अभिनिष्ठानो त्रिसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो त्रिसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निश्चत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याचिमित्तात्प्रादुस् शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्ति-सकारस्य मूर्ध्न्या भवति । अभिषन्ति । निर्षन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारप्रेष प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृष्यस्ति-त्वेव प्रयोग इत्यन्यत्रापसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहृतैर्यम् । अनुसूते अनुसूः ।

* त्रिसर्जनीयस्यैवा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कृषिचिदं नास्ति ।

अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाङ्कुक् । ठे लोपे कद्र्वा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो यद्भवति । सुषुप्तः । निःषुप्तः ।
दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । षुपूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः ।
सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूर्द्धिसुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुपरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्क्षितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुषुः सुपिभूतो द्विह्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति
नदीष्णः । सुपि स्य इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् ।
निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्वचति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्ध-
मित्यर्थः । प्रतिष्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापि-
ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्यलम् ॥

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्टो ऽश्वः ।
प्रयतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्ये हिमवतः पुण्ये । प्रस्यो
गोदीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृत्ते आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृष्णातेः

फलं निशात्मने । विष्टरो वृत्तः । विष्टरवाचनम् । वृत्तासन्नयोरिति किम् ।
शैलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

कन्दोनाम्नि च ॥ १४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तृ इत्येतस्माद्वातोः कन्दोनाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टार-
पङ्क्तौ कन्दः । विष्टारो वृहतीकन्दः । कन्दोनाम्नीति किम् । पठस्य विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ १५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः ।
युधिष्टिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेष निपातनात्सप्रथ्या अनुभूयते ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ १६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उक्तस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अम्बाम्बगौभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुशुमञ्जि-

पुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्खः ॥ १७ ॥

अम्ब आम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्कु मञ्जि
पुञ्जि परमे वर्हिर्दिव्य अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यशब्दसकारस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । अम्बष्टः । आम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्यष्टः । अपष्टः ।
द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । शेकुष्टः । शङ्कुष्टः । अङ्कुष्टः । मञ्जिष्टः । पुञ्जिष्टः ।
परमेष्टः । वर्हिष्टः । दिविष्टः । अग्निष्टः ॥ स्यष्टिन्यस्यृणामिति वक्त-
व्यम् * ॥ सव्येष्टः । परमेष्टी । सव्येष्टा सरश्चिः ॥

सुषामादिषु च ॥ १८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणाः । निष्णामा । दुषेधः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
संज्ञकत्वाच्चिदुरशब्दयोश्च क्षियान्तरधिषयत्वादनुपसर्गात्वे सति पाठोपम् ।
सेधनेर्गताविति वा प्रतिषेधवाचनार्थः । सुचन्धिः । दुःचन्धिः । निचन्धिः ।
सुष्टु । दुष्टु । तिष्ठतेत्यदिष्वेतौ कृत्यमात्मने । गौरिषण्यः संज्ञायाम् ।
व्यापोः संज्ञाकन्दोर्ध्वेऽनुवाकिसि पूर्वपदस्य प्रत्ययस्त्वम् । प्रतिषिष्यका । प्रतिष्या-
शब्दादयं कन्यत्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

* इतदुक्तं विष्टारः कन्दोनाम्नि च । पुस्तकान्तरे ।

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इणकोत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जामुषेणो । इतीति किम् । हरिस-
क्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृष्ठी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति
किम् । विष्वक्सेनः । इणकोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्
मूर्धन्या भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः ।
अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर
तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्ठरम् । यजुष्ट-
रम् । तम । सर्पिष्ठमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः ।
त्व । सर्पिष्ठम् । यजुष्ठम् । तल् । सर्पिष्ठा । यजुष्ठा । तस् । सर्पिष्ठो यजुष्टः ।
त्यप् । आविष्टो वद्धंते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति
किम् । सर्पिस्साद्भवति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे
प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतानासेवनेर्थे । आसेवनं
पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्घदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति
किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टपत्
रत्नो निष्टप्रा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तद्गुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तद्गुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति स चेत्सकारोक्तःपादं भवति । युष्मदादेशात्स्वं त्वां ते तव । अग्निष्टुं
नामासीत् । त्वा । अग्निष्टुं धर्तुयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव ।
अपस्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । तत्तद्गुस् । द्यावापृथिवी
निष्टतद्गुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह
जातवेदो विषर्षाणः ॥

यजुष्येकीषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तद्गुःषु परतः एकैवामाचार्याणां मतेन सकारस्य

मूर्ध्न्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्टम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
यम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतत्तुः । अर्चिर्भिस्तत्तुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुतस्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये
मूर्ध्न्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य ।
गोष्टामं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येष सिद्धे प्रपञ्चार्य-
मिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य
मूर्ध्न्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः ।
त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहसं
चिन्वीत् । द्विसाहसं चिन्वीत् । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह एह्यते । त्रिःप-
मृदृत्वाय । त्रिःपमृदृत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह एह्यते तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्ध्न्या-
देशो भवति छन्दसि विषये । अभीपुणः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊपुणः । इकः
सुज्रीति दीर्घः । नश्च धातुस्वोऽपुभ्य इति णत्वम् * ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः ।
अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येष सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तत्र के चित्सवनाद्रिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयि-
षतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरि त्यपरे ॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सङ्घिसकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति ।
पृतनायाहम् । अताषाहम् । के चित्रोऽगत्रिभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीष-
हमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्वीघ्नत्वम् ।
अवयहे तु अतिसङ्घमित्येव भवति । अकारानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अतीषह-
मिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुज्रीति दीर्घः । नश्च धातुस्वोऽपुभ्य इति णत्वमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्या न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । सृशि । दिविसृशम् । सृहि । निसृह् कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनियोपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सामे २ । सूते २ । संत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति * । विभाषा साति क्रात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अग्नि-सात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेश्च । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सिचिच्यते । अभिसे-सिच्यते । उपर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम् । अभिषिषित्तति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ घर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात्यतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सङ्घिरयं सोड्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परि-सोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं किम् । परिषहते ॥

स्तम्भुसिषुसहं चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिषु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिषिध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु ।

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

पुष्पाति । मुष्पाति । षडहस्यमुत्तरार्धे, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद-
इति किम् । अनिनर्नयति । वायुर्नयति ॥ अघर्णाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिस्र-
णाम् । अतस्तृणाम् । मानृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्वैशात्सिद्धम् ।
वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनत्प्रातिसहस्रं ज्ञाप-
कम् । अथ वा अघर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अद्रुपदाङ्गुम्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतेर्व्यवायेपि रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य
णकार आदेशो भवति । अङ्गुम्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा ।
गिरिणा । कुसुणा । गुह्या । कर्षग्व्यवाये । अर्कण । मूर्खण । गर्गण । अर्घण ।
प्रशर्ग्व्यवाये । दर्पण । रेफण । गर्भण । चर्मण । वर्मण । आङ्गुम्यवाये ।
पर्याणद्वम् । निराणद्वम् । अङ्गुम्यवायइति सिद्धे आङ्गुम्यवाये पदव्यवायइत्यस्य
प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्यवाये । बृहणम् । बृहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वा-
रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन बृहणं बृहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेपि
णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्व-
नम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च
व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो
भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वाद्रीणसः । खरणसः * । शूर्पणखा । संज्ञा-
यामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अगयनम् । के चिदेतच्चिय-
मार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेपि हि समान-
पदे निमित्तनिमित्तनोर्भावादस्ति पूर्वणं प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसंब-
न्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विपूर्वपदस्यस्य ।
सारपायणः । मातृभोगीणः करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रति-
षेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्स-
मानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते ।
समासे हि पूर्वपदात्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञामिति वसते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा
ग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां

* क चित्खरणस इति नास्ति ।

विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोट-
रावणम् । अयेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वनन-
कारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् ।
असिपन्नवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्ष्मास्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्या- संज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर् शर इत्तु प्लक्ष् आस्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्त-
रस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यपृ-
व्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर् । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु ।
इत्तुवणम् । प्लक्ष् । प्लक्षवणम् । आस्र । आस्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् ।
खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षावणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिशचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्यान्निमि-
त्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवान्निभ्यस्ता-
वत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरी-
षवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ द्वात्तरत्र्यत्तरेभ्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् ॥ इरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सन्यापि भेदे वृत्तव-
नस्यत्यारिहाभेदेन यहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अद्भेदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्यान्निमित्तादुत्तरस्याद्भेदो नकारस्य णकार आदेशो
भवति । पूर्वाहूः । अपराहूः । अदन्तादिति किम् । निरद्भः । दुरद्भः । अद्भेद्भे
एतेभ्य इत्यद्भेदेशः । अन्ह इत्यकारान्तयहणाद् दीर्घाद्भी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्यान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार
आदेशो भवति । इत्तुवाहणम् । सरवाहणम् । दर्भवाहणम् । वाहने यद्
आरोपितमुच्यते तदाहिनमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षि-
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देशइति क्रिम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ॥ घ्राप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वत्रं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणत्रचित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणौ माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्तुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युष्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्दी शरत् ॥

एकानुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकानुत्तरपदं यस्य स एकानुत्तरपदः । तस्मिन्नेकानुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ ।

* क्व चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वामीत्याधिकमन्यत्र ।

सीरपेण । सुरापेण । य इति वर्तमाने पुनर्वचनं विकृत्याधिकारनिवृत्तेर्वि-
स्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तमुच्चिभक्तिषु पूर्वपदस्थात्रिमिसादु-
त्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गका-
मिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुपाणि । विभक्तौ । वस्त्र-
युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि षोपदेशस्य ॥ १४ ॥

अ उपदेशे यस्यासौ षोपदेशः । षोपदेशस्य धातेर्यो नकारः तस्य
उपसर्गस्यात्रिमिसादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रणमति ।
परिणमति । * प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका
अस्माद्वेशत् । प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्
समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । षोपदेशस्येति किम् ।
प्रनर्तति । प्रनर्तकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्यात्रिमिसादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनायहणे
विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्यानिवस्थात् ॥

ज्ञानि लोट् ॥ १६ ॥

ज्ञानीत्येतस्य लोटादेशस्योपसर्गस्यात्रिमिसादुत्तरस्य नकारस्य णकारा-
देशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोटिति किम् ।
प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्साति- वपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्यात्रिमिसादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद
नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्सासि वपति वहति
शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति ।
नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । पद ।
प्रणिपदति । परिणिपदति । घु । प्रणिवदाति । परिणिवदाति । प्रणिवधाति ।
परिणिवधाति । माह् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेह् । प्रणिमयते ।

* प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परिणमयते ॥ मा इति माङ्गेङ्गोर्हकारमिष्यते ॥ स्वति । प्रणिष्यति । परिणि-
ष्यति । इन्ति । प्रणिइन्ति । परिणिइन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति ।
वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति ।
प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति ।
प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ।
अड्यघायेषि नेर्गदादिषु तात्वमिष्यते ॥ प्रणयगदत् । परिणयगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अकारखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशे
यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य । विभाषा
णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनक्ति । प्रनिभिनक्ति ।
अरूखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्तइति किम् । प्रनि-
पिनष्टि । उपदेशयहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार ।
प्रनिचखाद । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा भूत् । विशः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेत्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति ।
पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते
वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषे-
धस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेतो रह्यते । के चित्तु पूर्वसूत्रेष्वेतदन्तयहणं
सामोप्याद्यैर्भिसंबन्धन्ति । निमित्तसमीपस्यैरुवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य
पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यनितीति ।
तेद्वितीयमपि पदान्तस्य तात्पर्यमन्वयहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति
भक्तिव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थान्तयहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्योभयोरनकारयोर्णकार आदेशो
भवति । प्राणितिपति । प्राणित्यत् । पराणितिपति । पराणित्यत् । पूर्वत्रासद्वीय-
मद्विर्ध्वनइत्येतस्मिन्सर्वे पूर्वणौ कृतकत्वस्य द्विर्ध्वने कृते मित्प्रमेतदन्तराणि
वचनं तस्य अस्मयितव्यमिति सूत्रमिदमाश्रयते । तेन औजडदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्यारभ्येतावत्पर्यन्तं च त्रिस्युक्तेः चाम्बि ।

हन्तिरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याच्चिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्यूर्ध्वस्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । चिणि प्राघनि । पर्यघानि ॥

घमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तिरिति वर्त्तते । घकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्यापसर्गस्याच्चिमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः । परिहण्वः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहणमः । परिहणमः । प्रहन्मः । परिहन्मः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशश्च इति किम् । अन्तर्हणने देशः अत्यूर्ध्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशश्च इति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शाभनम् । अदेशश्च इत्येव । अन्तरयने देशः ॥

कृन्दस्युदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति कृन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति अकारोऽवृत्तते । अवग्रहयहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तिरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमवग्रहयहणं, मवग्रहमाणादया स्यादनेववृत्तमाणात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नम् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्याच्चिमित्तादुत्तरस्योऽवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य कृन्दसि विषये । धातुस्यात्तावत् । अने रत्ताणः । शित्ताणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कृधि । बुशब्दात् । अभी बु णः सखीनाम् । कर्ध्वं ऊ बु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नश्शब्दो बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याच्चिमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः

* पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र ना मुञ्चतम् । बहुलयहणाद्वा-
दायामपि भवति । प्रणसमुखम् * । उपसर्गाच्चैति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यस्यो यो नकारो ऽत्र उत्तरस्तस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारा-
देशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश णत्वं प्रयोजयन्ति ।
अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् ।
परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अपर्याणः ।
अपरियाणः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुनः । परि-
भुनः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । आदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
चाः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुन इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपस-
ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोहमत्र वासेन ॥

शोर्विभाषा ॥ ३० ॥

एयन्ताद्वो विहितः कृत्यप्रत्ययः तस्यस्य नकारस्यापसर्गस्यान्निमित्तादुत्त-
रस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् ।
परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।
अप्रयापणः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ।
प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेप यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः
। तस्यस्य नकारस्याच उत्तरस्यापसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो
भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति
कम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवपणम् । परिवपणम् ।
कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुनः । इजुपधस्य सर्वस्य
हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हल-
न्तादुत्तोरविहितो यः कृत्यप्रत्ययस्य नकारस्यापसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो
भवति । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् ।

* क्व चित्युस्तके हन्वसीति नियुक्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क्व चिद्भुजो कौटिल्ये इत्यारभ्येत्यर्थं नास्ति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इजादरेव सन्मुखो जान्वास्मादिति । प्रमङ्गनम् । परि-
मङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् वयन्ते नित्वां विदुष्वेमेतच्च भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस नित्त निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्यावि-
मिस्तादुत्तरस्य वा शकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रनिक्षणम् ।
प्रनिक्षणम् । प्रनिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । लोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विशल्यः ॥

न भाभूपकमिगिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू क्मि गामि प्यायि वेप इत्येतेषामुपसर्गस्याविमिस्तादुत्तरस्य
कृतस्यस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू ।
प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् । पूत्र्यहणं द्रष्टव्यम् ।
पूडो हि भवत्येव शत्वम् । प्रपवणं सामस्येति । क्मि । प्रक्रमनम् । परिक्र-
मनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् ।
वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥ एयन्तानां भादीनामुपसर्गानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । निष्पा-
नम् । दुष्पानम् । सर्षिष्पानम् । यत्तुष्पानम् । षादिति किम् । निर्णयः । पदा-
न्तादिति किम् । कुष्णार्ति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमासमा-
सोयं तेनेह न भवति । सुसर्षिष्केण । सुयत्तुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशोः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशोः षकारान्तस्य शकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तग्रहणं षान्त-
तपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनक्ष्यति । परिनक्ष्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य शकारादेशो न भवति । घृत्तान् । पूत्तान् ।
अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेषि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेषि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य शकारादेशो न भवति । प्रावक्रुम्भापेन । चतुर-
ङ्गयोगेन । प्रावनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रमात्रममः । परिमात्रममः ॥ पदव्य-

धाये ऽतद्धितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्व पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

क्षुभादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वक्षते । क्षुभा इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभाति । अजादेशस्य स्याानवद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभीतः । क्षुभन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । ह्यन्तस्यृद-
धयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन् । नगर । नान्यत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्येडि प्रयोजयति । नदीनृत्यते । नृप्रु । नृप्रोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्यत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनमिति संज्ञायः पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणस्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिका-
दिभ्यां वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कम्मोरइत्युत्तरपदवनशब्दस्यस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुभादिराकृतिगणः । अविहितल-
क्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां संनिपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृत्तश्चेति । प्लुतश्चेति । तस्यैव चवर्गेण । वृत्तश्चिनेति । प्लुतश्चिनेति । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । तवर्गस्य शका-
रेण । अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनेति । सोम-
सुच्चिनेति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोम-
सुज्जयति । अग्निचिज्जकारम् । सोमसुज्जकारम् । अग्निचिज्जकारः । सोमसु-
ज्जकारः । मज्जेः मज्जति । भ्रज्जेः भृज्जति । प्रश्चेर्वृश्चति । यजः यजः । याचे-
र्याञ्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेषु परेण च श्चुना संनिपाते श्चुस्वं यथा स्यादिति ॥

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटव-
र्गावादेशो भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य ।
वृत्तण्यण्डे । प्लुत्तण्यण्डे । तस्यैव टवर्गण । वृत्तष्टीकते । प्लुत्तष्टीकते । वृत्तष्टकारः ।
प्लुत्तष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टवःम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः ।
तस्यैव टवर्गण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । सोमसुष्ट-
कारः । अग्निचिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ठौकते । सोमसुष्ट ठौकेते ।
अग्निचिष्टणकारः । सोमसुष्टणकारः । अष्ट । अष्टति । अष्टइ । अष्टति ॥

न पदान्ताट्टारनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा ।
श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति क्रिम् । ईडं स्तुषौ । ईष्टे ।
टोरिति क्रिम् । सर्पिष्टम् । अनामिति क्रिम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥
अनाम्यतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तत्र भवति । अग्निचिष्टण्डे ।
भवान्णण्डे । महान्णण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तत्र भवति । प्रश्नः ।
विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तयहणमनुवर्त्तते । यरः । पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासि-
कादेशो भवति । वाग्नयति । वाङ्गयति । श्वलिण्ययति । श्वलिङ्गयति । अग्नि-
चिद्रयति । अग्निचिन्नयति । त्रिष्टुन्नयति । त्रिष्टुन्नयति । पदान्तस्येत्येव ।
वेद्वि । तुभ्राति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वाङ्गात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धुम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यो रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवतः । अर्कः । मर्कः । ब्रह्म्या । अपहृचते । अच इति क्रिम् । हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

* वाङ्गयमिति क्व चित्पाठः ।

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनचि परतः । दद्व्यत्र । मद्द्व्यत्र । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुल्लूका वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेऽनुदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्याल स्यात्तेत्युदाहरणम् । अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अफ्सराः ॥ अषसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट् । षट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशइति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रानन्तीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनि त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वध्सः । ककारस्य । खकारः । अहरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अतदर्शः । अचीति किम् । दर्शयति ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न अवति । रन्द्रः । चन्द्रः । उप्रुः । राष्ट्रम् । भाष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहृते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

भलां जश्भशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशादेशो भवति भशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्ध-
व्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् ।
भशीति किम् । दत्तः । दत्त्यः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनि-
षति । चिच्छित्सति । टिठकारयिषति । तिष्ठारसति । पिफकारयिषति । बु-
षति । जिघत्सति । डुडौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिची-
षति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनि-
षति । बुबुधे । ददौ । डिडे ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे
षानुक्लृप्त्वात् । भेता । भेतुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्यते । आलिप्यते ॥

धावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्त्तते । अघसाने वर्त्तमानानां भलां वा चरादेशो भवति ।
धाक् । धाग् । स्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ ।
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तृ । हर्तृ । अप्रगृह्यस्येति किम् ।
आनी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परतसवर्णो आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कि-
तुम् । शङ्कितव्यम् । उञ्चिता । उञ्चितुम् । उञ्चितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डि-
तुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पि-
तुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नका-
रस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि । परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्य-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एषमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति
किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद् कथ-
ञ्चिन्नपत्तण्डयमानन् नभःस्थम्बुरुषो वधीत् । तं कथं चिन्नपत्तं डयमानं नभःस्थं
पुरुषोवधीत् ॥

तौर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निच्चिन्नुनाति ।
सोमसुन्नुनाति । भवोन्नुनाति । महोन्नुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो
भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खत्वपि । उत्तम्भिता ।
उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् । उत्त्वातः ॥ उदः पूर्व-
सवर्णत्वे स्कन्दे श्कन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अथे दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

भयो ह्यन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

भय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्-
सति । वाग् हसति । श्वालङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्निच्चिद्रुसति ।
अग्निच्चिद् हसति । सोमसुद्रुसति । सोमसुद् हसति । त्रिष्टुब्भसति । त्रिष्टुब्
हसति । भय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

शश्छेति ॥ ६३ ॥

भय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । भय उत्तरस्य शकारस्याटि
परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शते । अग्निच्चि-
च्छेते । अग्निच्चित् शते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शते । श्वलिट् छेते । श्वलिट्
शते । त्रिष्टुप्छेते । त्रिष्टुप् शते ॥ कृत्वममीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोज-
नम् । तच्छ्लोकेन तच्छ्रुणोत्येवमर्थम् ॥

ह्रलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । ह्रल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति
अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा
लोपो भवति । शय्या । शय्या । आदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर
प्रको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भव-
ति । आदित्यो देवता अस्य स्यालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रामि

द्वी यकारौ क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

भरो भरि सवर्णं ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते हल उत्तरस्य भरो भरि सवर्णं परतो लोपो भवति अन्यतरस्यम् । प्रत्कमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र । मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । मरुक्कब्दस्य ह्युपसंख्यानसामर्थ्यादत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति । भर इति किम् । शार्ङ्गम् । भरीति किम् । प्रियपत्रज्जुः । अङ्गोपस्य च पूर्वचासिद्धे न स्थानिर्वदिति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्णइति किम् । तर्त्ता तर्त्तम् । तर्त्तव्यम् । सवर्णयहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सर्गोमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ठि पिण्ठि इति ठकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वास्यः पचति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्र प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरिताद्युभावोपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वं प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात् उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् गार्ग्यस्तत्र । वास्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परते गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः क् । वास्य क् । क्शब्दः स्वरितः तस्मिन्यरतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क् । तेषां हि मतेः स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्यउदयग्रहणं मङ्ग्लार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विशृतो ऽपरः संवृतस्तत्र विशृतस्य संवृतः क्रियते । अकारे विशृतः संवृतो भवति । वृत्तः । प्रस्रः । रह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विशृत

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

• ८२३

प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥
दीर्घप्लुतयोश्चानेन त्रिवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृता न भवति ॥
संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

इष्ट्युपसंख्यानवति शुद्धगणा विवृतगूढसूत्राद्यैः ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥

6.5.89
1589
G. R. No. 44632

